

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы
Отечественная история
History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2023. № 26 (3)

Редакция

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)
E-mail: kabulzia@rambler.ru Тел.: +77014070164
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Редакциялық алқа

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі Республикалық орталығының директоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Мемлекет тарихы институтының директоры (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Әжіғали Серік Ескендірұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Әлімбай Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Вильмено Анне-Мари, антропология докторы, Лувен католик университетінің профессоры (Лувен, Бельгия); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, эксперименталды археология ғылыми-зерттеу лабораториясының ғылыми қызметкері, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Margulan Centre, «YMAI» Халықаралық ғылыми-зерттеу лабораториясының жетекшесі (Қазақстан – Украина); ORCID

Көмеков Болат Ешимхамедұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Қушқұмбаев Айболат Қайырсыямұлы, тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, антропология докторы, профессор (Сеул, Корея); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Оксфорд, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, арабист, профессор, ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Стамбул, Түркия); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Оно Рюосуке, тарих ғылымдарының докторы, Васеда университетінің антропологи (Токио, Жапония);

Оутрам Алан, археология ғылымдарының докторы, профессор, археология және тарих департаменті, Эксетер университеті (Эксетер, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Өмер Құл, элеуметтік ғылымдар докторы, Стамбул университетінің профессоры (Стамбул, Түркия); ORCID

Петер Финке, PhD, Макс Планк атындағы Институтының профессоры, Цюрих университеті (Цюрих, Швейцария); Scopus Author ID: 55124700300

Садвокасова Закиш Төлеханқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Уяма Томохико, PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Саппоро, Жапония); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Жауапты редактор

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы

Ғылыми редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар

Зікірбаева В.С.

Редакция

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан). E-mail: kabulzia@rambler.ru; Scopus Author ID: 56195670100; ORCID.

Члены редакционной коллегии

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института Истории государства РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Ажигали Серик Ескендерович, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник, почетный заведующий отделом этнологии и антропологии Института Истории и этнологии (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Абусеитова Меруерт Хуатовна, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук РК; директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Вильмено Анне-Мари, доктор антропологии, профессор Католического университета Лувен, (Бельгия, Лувен); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Исмагулов Оразак Исмагулович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории экспериментальной археологии, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Margulan Centre, заведующая Международной научно-исследовательской лабораторией «YMAI» (Казахстан – Украина); ORCID

Кумеков Болат Ешмухамбетович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК; директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушкумбаев Айболат Кайрслямович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник, профессор кафедры регионоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, Сеул); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Муктар Абильсеит Капизович, Директор РГКП «Государственного историко-культурного музей-заповедник «Сарайшык», доктор исторических наук, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, арабист, профессор; Консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Нурсан Алимбай, кандидат исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Омер Кул, доктор социальных наук, профессор Стамбульского университета; (Турция, Стамбул); ORCID

Оно Рюосуке, доктор исторических наук, антрополог Университет Васеда (Япония, Токио);

Оутрам Алан, доктор археологии, профессор департамента археологии и истории университета Эксетер (г. Эксетер, Великобритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Садвокасова Закиш Тулехановна, доктор исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Уяма Томохико, PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония, Саппоро); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300

Ответственный редактор

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

Научные редакторы

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Мурзаходжаев Куаныш

Ответственный секретарь

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь

Зикирбаева В.С.

Editorial Team

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan) E-mail: kabulzia@rambler.ru
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Krupa Tatiana Nikolaevna, Researcher at the Research Laboratory of Experimental Archaeology, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Margulan Centre, Head of the International Research Laboratory "YMAI" (Kazakhstan – Ukraine); ORCID

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Kushkumbayev Aibolat Kairslyamovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Muktar Abilseit Kapizovich, Director of the State Historical and Cultural Museum-preserve “Saraishyq” - Doctor of Historical Sciences, Professor: Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); ORCID

Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);

Outram Alan, Doctor of archeology, professor, Department of Archaeology and History, University of Exeter (Exeter, UK); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Peter Finke, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); Scopus Author ID: 55124700300

Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Vuilllemenot Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Executive Editor

Mukanova Gyulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Murzakhodzhayev Kuanysh

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Zikirbayeva V.S.

ӘДІСНАМА / МЕТОДОЛОГИЯ / METHODOLOGY

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 438-453, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 05:11:27
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_438-453

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫ ЖӘНЕ ДИАСПОРА МӘСЕЛЕСІ: ГЕОСАЯСИ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДЫ ДАМЫТУ ТҮРҒЫСЫНАН

Қастер Сарқытқан^{1*}, Дүкен Мәсімханұлы²

^{1,2}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты (Құрманғазы көшесі 29 үй, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы)

¹Г.ғ.к., профессор, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-2270-4549>. E-mail: kaster0102@mail.ru

²ф.ғ.д., профессор, институт директоры
 <https://orcid.org/0000-0001-9326-1303>. E-mail: masimkhan-63@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Сарқытқан, Мәсімханұлы, 2023

Андатпа. *Kipisne.* Мақалада «диаспора» және «ирредент» сөздерінің тілдік мәні мен тарихи мағынасы және диаспорология туралы соның ішінде, қазақ диаспорасы мен ирреденттерінің қалыптасуының географиялық, тарихи себеп-салдарлары қарастырылған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Әлемнің қырықтан артық елінде өмір сүріп жатқан 5 млн-ға жуық этникалық қазақтарды осы екі түрлі ғылыми анықтама бойынша жеке-жеке статустарын айқындап, Қазақстан үкіметінің сыртқы саясатында осы айырмашылыққа мән берудің қажеттілігін атап көрсеткен. *Нәтижелер.* Қазақстан Республикасының «мәңгілік ел» ұлттық ұстанымының орындалуында қазақ диаспорасының алатын маңызына баға беріліп, шетелдегі қандастарды (оралмандарды) отанға оралтуға бағытталған мемлекеттің саясат пен заңдық-құқықтық негіздер түсіндірілген. Одан соң, тарихқа көз жіберіліп, қазақ диаспорасының пайда болуының түрлі тарихи, әлеуметтік, саяси және экономикалық себептері талқыланған. Оның ішінде қазақ диаспорасының қалыптасуындағы XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығынан бастап XX ғасырдың отызыншы жылдарындағы ашаршылық кезеңдеріне дейінгі даму барысы тұжырымдалған. Әрбір кезеңнің тарихи ерекшелігі мен сол кезеңге сайкес, өзге жат елдерге қоныс аударған қазақтардың негізгі бағыт-бағдары да ашып көрсетілген. *Қорытындылар.* Мақала Қытай Халық Республикасының (Қытай) Шынжаң ұйғұр автономиялы ауданы (Шынжаң) құрамындағы Іле қазақ автономиялы облысының жалпы аумақтық-әкімшілік жағдайы мен халқының географиялық қоныстану және этникалық құрамы сипатталған. Іле қазақ автономиялы облысында қоныстанған қазақтарының саны, аумақтық-әкімшілік бөлініс бойынша орналасу ерекшелігі қарастырылған. Шынжаң ауданының Қытай үшін маңызды геосаяси және геоэкономикалық орынға ие екендігі осы Іле қазақ автономиялы облысы негізінде көрсетілген.

Түйін сөздер: диаспора, ирредент, демографиялық өсім, қазақ диаспорасы, көші-қон мәселесі, тарихи кезеңдер, қоныстану географиясы. Іле қазақ автономиялы облысы.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «ҚКП-ның азсанды ұлттар саясатының Шынжаңда атқарылуы: тарихы, бүгінгі және келешегі» тақырыбындағы 2022-2024 жж. гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі ЖТН АР14869734).

Дәйексөз үшін: Кастер Саркытқан, Дүкен Мәсімханұлы Қытай қазақтары және диаспора мәселесі: геосаяси және аймақтық қарым-қатынастарды дамыту тұрғысынан // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. 438-453 б. (қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_438-453

CHINESE KAZAKHS AND THE PROBLEM OF DIASPORA: FROM THE POINT OF VIEW OF THE DEVELOPMENT OF GEOPOLITICAL AND REGIONAL RELATIONS

Kaster Sarkytgan^{1*}, *Duken Masimkhanuly*²

^{1,2}R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies (29 Kurmangazy Street, Almaty, Republic of Kazakhstan)

¹PhD, professor, leading researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-2270-4549>. E-mail: kaster0102@mail.ru

²Ph.D., professor, director of the institute

 <https://orcid.org/0000-0001-9326-1303>. E-mail: masimkhan-63@mail.ru

Annotation. *Introduction.* The article deals with the linguistic meaning and historical meaning of the word's "diaspora" and "irredenta" and about diasporology, including the geographical and historical reasons for forming the Kazakh diaspora and irredents. *Goals.* He also defined the individual statuses of about 5 million ethnic Kazakhs living in more than forty countries according to these two different scientific definitions. He emphasized the need to pay attention to this difference in the foreign policy of the government of Kazakhstan. *Results.* At the same time, the article evaluates the importance of the Kazakh diaspora in implementing the national position of the Republic of Kazakhstan "eternal country". It explains the policy and legal framework of the state aimed at returning relatives abroad (returnees) to the homeland. After that, the historical, social, political and economic reasons for the emergence of the Kazakh diaspora were discussed. In it, the development process of the formation of the Kazakh diaspora from the Dzhongap invasion in the 18th century to the period of the tsarism in the 30th year of the 20th century was formulated. The historical features of each period and the main orientations of Kazakhs who migrated to other foreign countries according to that period are also revealed. *Conclusions.* The article describes the general territorial-administrative situation and geographical settlement and ethnic composition of the population of the Ile Kazakh Autonomous Oblast within the Xinjiang Uyghur Autonomous Region (Xinjiang) of the People's Republic of China (China), where there is a large share of ethnic Kazakhs abroad, and the total number of Chinese Kazakhs concentrated there, territorial-administrative. The feature of location by division is provided. Xinjiang district has an important geopolitical and geoeconomic position for China based on this Ile Kazakh Autonomous Oblast.

Keywords: diaspora, irredent, demographic growth, Kazakh diaspora, migration problem, historical periods, geography of settlement. Ile Kazakh Autonomous Oblast.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2022-2024 entitled: «Implementation of the CCP's minority policy in Xinjiang: history, present and future» (Registration number ZTN AR14869734).

For citation: Kaster Sarkytgan, Duken Masimkhanuly. Chinese kazakhs and the problem of diaspora: from the point of view of the development of geopolitical and regional relations // Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No. 3. Pp. 438-453 (Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_438-453

КИТАЙСКИЕ КАЗАХИ И ПРОБЛЕМА ДИАСПОРЫ: С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ РАЗВИТИЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ И РЕГИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Кастер Саркытқан^{1*}, *Дүкен Масимханұлы*²

^{1,2}Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Курмангазы, 29)

¹кандидат географических наук, профессор, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-2270-4549>. kaster0102@mail.ru

²доктор филологических наук, профессор, директор института

 <https://orcid.org/0000-0001-9326-1303>. masimkhan-63@mail.ru

Аннотация. *Введение.* В статье, рассматриваются языковые и исторические ценности диаспор и ирредентов которая является научной исследовательской области диаспорологии, а также показаны историко-географические причины формирования казахской диаспоры и ирредентов. *Цель и задачи исследования.* Введение в статье описывает значение Казахской диаспоры в становлении прочной независимости Республики Казахстан и объясняет законы государственной политики в отношении вернуть на родину всех сородичей которые живут за границей (оралманов). *Результаты.* После рассматривается разные исторические, социальные, политические и экономические причины становления Казахской диаспоры. Описываются процесс развития Казахской диаспоры начиная с жонгарских битв в XVIII веке, до голода в 30 годы XX века. Также детально рассматриваются исторические обстоятельства и трудные дни которые пережил народ в этот период, исторические особенности каждого периода и главные цели казахского народа кочевавших в другие земли. Также раскрываются исторические особенности каждого периода и основные ориентиры казахов, переселившихся в другие зарубежные страны согласно этому периоду. *Выводы.* В статье описывается общее территориально-административное положение, географическое расселение и этнический состав населения Иле-Казахской автономной области в составе Синьцзян-Уйгурского автономного района (Синьцзян) Китайской Народной Республики (КНР). Приведены численность казахов, расселенных в Иле-Казахской автономной области, особенности размещения по территориально-административному делению. Синьцзянский район имеет важное геополитическое и геоэкономическое положение для Китая на базе этой Иле-Казахской автономной области.

Ключевые слова: диаспора, ирредент, демографический рост, казахская диаспора, миграционная проблема, исторические периоды, география расселения. Иле-Казахская автономная область.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан 2022-2024 гг. под названием: «Реализация политики меньшинств КПК в Синьцзяне: история, настоящее и будущее» (регистрационный номер IPH AR14869734).

Для цитирования: Кастер Саркыткан, Дукен Масимханулы. Китайские казахи и проблема диаспоры: с точки зрения развития геополитических и региональных отношений // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 3. С. 438-453. (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_438-453

Кіріспе. Бүгінгі күні әлемнің 40-тай мемлекетінде шамамен 5 млн-ға жуық қазақ өмір сүріп жатыр (Досан Баймола, 2015:192). Оларды, тұрған еліне қарай ирреденттер және диаспора деп бөліп қарастыруға болады. Неліктен бөліп қарастырамыз? Себебі, екі түрлі статустың саяси және әлеуметтік мәртебесі екі түрлі. Сөздік мәні жөнінен қарастырсақ, диаспора грек тілінен аударғанда “шашырау” - деген ұғымды білдірсе, ирредент сөзі италиян тілінде “азаттығы жоқ”-деген сөзінен алынған. Демек, диаспора – халықтың бір бөлегінің өздерінің ата-мекендерінен, тұрғылықты жерінен түрлі себептермен қудалауға ұшырап, басқа елдерге мәжбүрлі қоныс аударуынан қалыптасқан қандастар. Ал ирреденттер – тарих, қоғамдық-саяси жүйелердің өзгеруімен, қайтадан сызылған шекара бөлінісі жағдайында, жат елдің иелігінде қалып қойған, өздерінің бұрынғы атақонысында жасап жатқан, тарихи отанынан бөлініп қалған азаматтарға қаратылады немесе көрші елдің құрамында болса да, өзінің тарихи жұртында отырған қандастар. Мәні жағынан алып қарағанда, үлкен айырмашылыққа ие ұғымдар. Өкінішке орай, қазір үкімет тарапынан да, ғылыми ортада да жалпы шетелде тұратын этникалық қазақтарын тұтас «қазақ диаспорасы» деп атап жүр. Бұл ғылыми түсінік тұрғысынан дұрыс емес көзқарас.

Себебі, қазіргідей әлемдік геосаясат сан құбылып тұрғанда ғылыми терминге дұрыс әрі нақты жауап берудің маңызы зор. Бұл мемлекеттің халықаралық қатынастардағы бағыты мен ұстанымын айқындайтын көзқарастың бірі. Олай болмағанда, мемлекеттердің сыртқы қарым-қатынас ынтымақтастығын күшейтумен бірге түрлі арандатушылықтың көзіне де айналуы мүмкін (Меңдікұлова, 1997:). Диаспораның пайда болуы мен даму тарихы және өзгеріс барысын сондай-ақ өзіндік мәдениетін, тұрмысы зерттейтін ғылым саласы - диаспорология ғылымы қалыптасты. Осы ғылымның зерттеуінде дүниежүзіндегі диаспоралардың

қалыптасуының төмендегідей топтарын анықтауға болады (<http://kk.wikipedia.org/wiki/диаспора>):

Кесте 1- Әлемдік диаспора түрлерінің жіктелуі.
Table 1- Classification of types of world diaspora.

Реті	Топтары	Сыйпаты	Ұлттар
1	Бірінші топ	туған жерінде қудалауға ұшырап, күш қолданылуы салдарынан туындаған мәжбүрлік	еврей, армян, ирланд, орыс, қазақ
2	Екінші топ	отарлық көші-кон салдарынан қалыптасқан түрі	британ, неміс, португал, испан, орыс
3	Үшінші топ	еңбек миграциясы диаспорасы	қытай, итальянүнді
4	Төртінші топ	кәсіби бағытта (бизнес, сауда) қалыптасқандары	жапон, қытай
5	Бесінші топ	"мәдени" миграция түрі бойынша қалыптасқандары	латын-американдық, үнділік, қытайлық

Ал, ирреденттерге жататын ұлттарда аз емес. Оның ішіне қазақтар да қамтылады. Сондықтан біздің халық екі түрлі статустың әр екеуінде бар. Бірақ, олардың қоныстанған аймақтары бөлек. Мысалы, іргелес елдердегі қазақтар (Қытай, Моңғолия, Ресей, Орталық Азия елдері) ирреденттер санатына жатады. Әлемнің басқа жерінде тұратындар - диаспоралар санатына кіреді. Сондықтан ирредент қазақтар өздерінің ата-қонысында отырғандар. Оларды диаспоралармен шатастырмауымыз керек. Бұл екеуінің екі түрлі мәнге ие екендігін 1997 жылдың 11 шілдесіндегі «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» Заңында жазылған: диаспора халықтың өзінің тарихи отанынан тыс жерде өмір сүретін бір бөлігі-деген анықтамасынан аңғаруға болады («ҚР тілдер туралы» заңы, 1997).

Қазақстанда 2023 жылдың басында қазақтардың жалпы саны 14 млн-ға жуықтап, үлес салмағы 70,65 пайызға жеткенін ұлттық бюро статистикасының жыл сайынғы бюллетеніне сүйенген "Власть" сайты жазып отыр (<https://www.azattyq.org>, 06.05.2023). Бұған шетелде тұратын 5 млн асатын этникалық қазақтарды қосқанда, жалпы дүниежүзі бойынша 20 млн-ға жуық қазақ бар деп айтуға болады. Алайда, бұл сан халық саны көп елдердің бір ғана ірі қаласының халқымен шамалас. Өйткені, жер аумағы бойынша 200 мемлекеттің ішінде 9 орында тұратын ұлан-байтақ жерге ие болатын халық керек (*Сарқытқан, 2014*).

Географиялық орнына байланысты өтпелі климаттық сипатқа ие аймақта қоныстанған қазақтарда көне европидтық және кірмелік сипаттағы моңғолойдтық элементтер қатар кездеседі. Осындай географиялық ерекшелік халқымыздың айналасындағы елдердің әсеріне терең ұшырауына да себеп болды. XVII—XVIII ғасырлар мен XX ғасырдың ортасына дейінгі үш жүз жылға жуық созылған қиын-кескі тарихи оқиғалар қазақ диаспорасы мен ирреденттерінің қалыптасуына негіз болды. Бұл тарихи кезеңнің тағы бір қыянаты - алпауыт елдер өзара келісім арқылы қазақ халқының мүддесімен ешқашан санаспаған күйде, қазақ халқының тағдырына зор тағылық жасап, ата қонысын өзара бөліске салды. Осындай адами, рухани, аумақтық, экономикалық, құқықтық, діни тұрғыдан аса зор зардап шеккен халық өзінің табиғи болмысын жоғалтып алуға шақ қалды. Оның зардабын қазақ халқы әлі де тартып келеді. Диаспораның әлемдік қалыптасу түрлері бойынша қазақ диаспорасы - туған жерінен күштеп қудалау себепті қалыптасқан. Оған Бірінші президент Н.Ә. Назарбаевтың: «...қазақтар бет-бетімен таратылып, бір халық, бір ұлт, бір ел екенін атымен ұмытатындай күйге жеткізілді. Жер бетінде отаршылдық көрмеген халық кемде-кем, алайда, бір ғасыр ішінде қазақтай тоз-тоз болған халық жоқ» - деген сөзі бұған дәлел болады (Нысанбаев, 2007: 42).

Географиялық ортаның адам денсаулығына, өмір философиясына, дүние танымына, мәдениетіне, шаруашылығына үлкен әсер ететіні белгілі. Осы тұрғыдан қарағанда, өтпелі географиялық сыйпатқа ие ортада жасаған қазақ халқының кез-келген ортаға бейімделу қасиеті жоғары болған. Сол себепті әлемнің көптеген еліне таралған қазақтар өзі барған елдің тілі мен мәдениетіне бейімделсе де, өзінің ұлттық құндылықтарын аман сақтап қалды және сақтап келеді де.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуы – Республикадағы қазақтар үшін емес, шетел қазақтарының өмірі мен мамандығына, тағдырына көп жаңалықтар мен өзгерістер ала келді. Халқымыздың өткен тарихы мен мәдениетіне жаңа көзқарас тұрғысынан талдау жасау мүмкіндігі туды. Оған Қазақстан үкіметінің қолдау көрсетуі мен түрлі бағдарламаларының пайдасы зор болды. Мәселен, Бірінші президент 2002 жылы 23 қазанда Түркістанда өткен Дүниежүзі қазақтарының екінші Құрылтайында да: «Қазір Қазақстаннан сырт жерлерде қазақтардың саны бес миллионнан асады. Міне, осыны ойлағанда 40-тан астам шетелдерде тұратын бүкіл дүниежүзіндегі қазақтың үштен бірін құрайтын бауырларымызды ертең не күтіп тұр деген сауал көкірегімізде еріксіз оянады» (Назарбаев, 2002:12). Міне осындай үндеулер мен үкіметтің арнаулы бағдарлама арқасында 1991 жылдан 2021 жылғы 1 қаңтарға дейін елімізге 1 млн. 77,3 мың этникалық қазақтар оралды. Бұл туралы «Отандастар қоры» мәлімдеп отыр.

Кесте 2 - Елге оралған қандастардың елдік үлесі және қоныстану географиясы (baq.kz/12.07.2021ж)
Table 2 - National share of relatives who returned to the country and geography of settlement
(baq.kz/12.07.2021)

Реті	Оралмандар келген елдер мен үлесі (пайыз есебімен)		Қоныстанған облыстар мен үлесі (пайыз есебімен)	
1	Өзбекстан	76,3	Түркістан облысына	15
2	Қытай Халық Республикасы	10,4	Алматы облысы мен қаласына	30,5
3	Моңғолия	2,7	Маңғыстау облысына	17,7
4	Түркіменстан	6,2	Жамбыл облысына	8
5	Ресей	2,4	Шымкент қаласына	11
6	Қырғызстаннан	1,2	Өзге өңірлер	40,1
7	Ираннан	0,5	Өзге өңірлер	17,8
8	Ауғанстаннан	0,3		

Еңбекке қабілеттілігі бойынша 55,6 еңбек жасындағылар болса, 18 жасқа дейінгілері - 39,9 пайыз, зейнеткерлер үлесі аз, нә бары 4,5 пайызды құраған. Жалпы орта білімі мен жоғары білімдерді қосқанда оралмандардың 90,2 пайызын құрайды (Қазақ әлем.кз. 16.01.2014). Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан кейін, егемендігін нығайту және тарих алдындағы міндетін орындау үшін, түрлі тарихи және саяси-әлеуметтік жағдайларда мемлекет шекарасынан тысқары қалған этникалық қазақтарға көңіл бөле бастады. Оларды елге оралту мен қоныстандыруға байланысты 1997 жылы «Халықтың көші - қоны туралы» заң қабылданып, сыртқы және ішкі көші-қон саясаты реттеліп, түрлі бағдарламалар өндіріске енді. Елімізде “Көші-қон және демография” жөніндегі агенттік, облыстарда олардың басқармалары құрылды. Соның нәтижесінде, алыс және жақын шет елдерден қазіргі күнге дейін бір млн.-нан астам қандастарымыз елге оралды (Әкім Ысқақ, 2017). Осы заң аясында оларға “Оралмандар”-деген статус берілді. Статусқа сай, олар Қазақстанда оқуға, ұзақ мерзімде тұруға және баспана алуда, жұмыс істеуде Қазақстан азаматтарымен тең құқылы болды.

Алайда, әлемдік экономикалық дағдарыстың басталуы және оралмандар қоныстанған елдердегі саяси-әлеуметтік, құқықтық түйткілді мәселелерге байланысты біршама қиындықтар да қатар жүрді. Бірақ, мемлекеттің басты ұстанымы - Қазақстанның егемендігін мәңгілік ету болғандықтан, ораламандарды елге оралтып, қоныстандыру ел үкіметінің стратегиялық жоспарының маңызды бір тармағы болып қала берді. Өйткені, бүгінгі таңда шетелдерде шамамен 5 миллионнан астам қазақ ирреденттері мен диаспора өкілдері тұрады. Бұлар Қазақстан сынды жер аумағы кең, халқы аз, оның үстіне, айналасы алпауыт елдермен шектесіп жатқан ел үшін аса құнды адами ресурс және рухани байлық болып табылады. Себебі, қандастарға қолдау көрсету еліміздің ішкі және сыртқы саяси жағдайымен байланысы бар. Бастысы, Қазақстан Республикасы жер көлемі 2.724.900 шаршы шақырым болып, дүниежүзі бойынша тоғызыншы орында, әлемдегі ең үлкен ішкі құрылықтық ел. Халық саны 2023 жылдың 15 мамыры күнгі мәліметінде еліміздің жалпы халық саны - 19 млн 832,737 адамға жетті [stat.gov.kz//15.05.2023]. Халық саны бойынша әлемде 62-орында тұрмыз, жер

аумағы бойынша 9-орындамыз (9:62 қатынасы). Бұл алаңдатарлық қатынас формасы. Оның үстіне Қазақстан географиялық орны да күрделі. Сол үшін халық санының көп болуы аса маңызды. Ол мемлекеттің жан-жақты дамуына үлкен әсер етеді. Еліміз өкіметінің жоспары бойынша 2050 жылға барғанда халық санын 25 млн-ға жетпек, осы жоспардың ерете орындалуында этникалық қазақтардың оң ықпалын тиімді пайдалану дәуір талабы. Мысалы, еліміздегі халықтың жылдық өсімін 200 мың адам деп есептесек, бір млн. адамға көбею үшін бес жыл керек. Отыз жылдан бері келген этникалық қазақтар саны бір млн-нан артық болса, демек 5 жылдық табиғи өсімді қандастар беріп отыр деуге негіз бар. Оның үстіне олармен бірге ұмыт бола бастаған мәдениет, салт-сана, шаруашылық құндылықтар елге оралды. Халықаралық қатынас жанданды.

Соңғы кездерде әлемдік деңгейде қалыптасып отырған экономикалық және саяси-рухани дағдарыстар мен геосаяси жағдайлардың шиленісуі «Қазақ диаспорасы» тақырыбындағы зерттеулердің дамуына тың серпін беріп отыр. Өйткені, қазіргі күрделі геосаяси жағдайда еліміздің ең басты міндеті – Қазақстанның саяси және аумақтық тәуелсіздігін мәңгілік ету. Бұл қастерлі міндетті орындауға жергілікті халықпен бірге, алыс-жақын шетелдердегі қандастарымыздың атсалысуы заман талабы. Қазіргідей өркениетті өмірде түрлі мәселелерді ғылыми және дипломатиялық тұрғыда қарастыру және шешу міндетті болмақ. Алайда ғылыми зерттеулер бір ізге түсіп, оң нәтижесін беріп жатыр деу әлі ерте. Оған қазақ диаспорасының таралған географиялық ауқымының кеңдігі мен түрлішелігі қол байлау болып отыр. Сондықтан оларды зерттеуді аймақтар, әлде мемлекеттер бойынша қарастыру тиіс. Алыс және таяу шет елдердегі қазақ диаспорасы өздерінің ұлттық мәдениетін, ұлттық дәстүрін, өмір салтын рухани байлығын, құндылықтарын сақтап қалуға барынша тырысып келеді. Әлем бойынша қазақ әдебиеті мен мәдениетінің 27 орталығы жұмыс істейді (Тоғжанов Е.Л., 2015: 342). Алайда, ұлт ретінде жойылып кету қаупі күн өткен сайын ушығып келеді. Сол үшін бұл жағдайды проблема ретінде қарастырып, ғылыми тұрғыда жан-жақты зерттеуіміз керек. Сонда ғана қабылданған саяси шешімдер мен іс-шаралардың баянды болады. Осы тұрғыдан айтқанда, шетел қазақтарын жүйелі түрде, арнаулы ғылыми зерттеу мекеме аясында қарастырудың кезі келді.

Қолданылған мәліметтер мен зерттеу әдістері. Қазақ диаспорасы дегенге ғылыми тұрғыда алғаш болып анықтама берген отандық ғалымдар Ә.М. Нысанбаев пен Ә.Арғынбаев болды. Олар: Қазақ диаспорасы – өз елі мен жерінен, атамекенінен, Қазақстан аумағынан тыс жерлерге зұлматық саясаттың жүргізілуіне байланысты қуғындалған және бөлек этникалық ортада жасауға мәжбүр болған бір бөлім қандастарымыз – деп анықтама береді. Оған кейін өзге ғалымдар толықтыру енгізіп, төмендегідей анықтама берді. Қазақ диаспорасы дегеніміз – басқыншылардың шапқыншылығы, зұлматтық саясаттың салдарынан өз атамекенінен ажырап қалған, алайда, атамекендегі қазақтар мен тілі, әдет-ғұрпы, діні бір, материалдық және рухани мәдениетті ортақ қазақ ұлтының қандас бөлшегі. Соңғы анықтамаға басқыншылардың ұзақ уақыттық шабуылы деп айту арқылы қазақ диаспорасының қалыптасу тарихының тым арыда екенін, сонау XVII-XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығынан басталатынын айту екені түсінікті (Нысанбаев, 2012: 375).

Адамзат даму тарихына көз жібергенде, халықтар, ұлттар үнемі өзара кірігу және бөліну үрдісін басынан кешіріп отырған. Бұл жағдайды заңды, табиғи үрдіс ретінде қарау қажет. Бөліну нәтижесінде диаспора пайда болса, бірігу нәтижесінде халықтар мәдени және экономикалық тұрғыдан дамып отырған. Бірақ бұл екі жағдайда, әсіресе, бөліну жағдайы олардың еркінен тыс қалыптасып отырғандығын ескеру керек. Қазақ диаспорасының қалыптасуы да халқымыздың қалауымен болмаған. Оған түрлі тарихи кезеңдегі зұлмат жағдайлар басты себеп болғанын ұмытпағанамыз жөн.

Әлемнің әр түкпірінде шашырап жүрген қазақтардың ішінде халқымыздың болашақ дамуына қажетті әр саланың мамандарының жүргені анық. Олар еліміздің адами капиталының бір бөлімі ретінде қарастырылуы тиіс (Қастер, 2015: 4). Біз жер бетінде нақты қанша қазақтың бар екенін білмейміз. Әр елде, әркім түрліше мәлімет береді. Оның да өзіндік себебі бар. Мысалы, кей елдер азаматтарының ұлтын ашалап жазбайды. Ал енді бір мемлекеттер құрамындағы аз халықтардың нақты санын бұрмалап көрсетеді. Сол үшін дұрыс әрі нақты жауап алу мүмкін емес. Десекте, әлемдегі қазақтардың жалпы санының көп болуын қалаймыз. Сондай бір мәліметті түрік баспа сөзі жазды деген мәлімет алдым. Бұл 2012-2013 жылғы есеп

бойынша жер жүзінде 17 миллион 800 мыңнан артық қазақ бар екен (Әлемде 20 млн. қазақ бар, 2019) (3-кестеге қараңыз).

Кесте 3. Дүниежүзіндегі қазақтар қоныстанған елдер және ондағы қазақ ұлтының саны.
Table 3. Countries of the world inhabited by Kazakhs and the life of the Kazakh nation there.

№	Қазақтар қоныстанған елдер	Халық саны
1	Қазақстан	11млн. 287 мың
2	Өзбекстан	2 миллион 500 мың
3	Қытай Халық Республикасы	2 миллион 250 мың
4	Ресей Федерациясы	1 миллион 310 мың
5	Түркіменсан	125 мың
6	Моңғолия	120 мың
7	Иран	53 мың
8	Ауғанстан	45 мың
9	Түркия	30 мың
10	Германия	17 мың
11	Тәжікстан	16 мың
12	Украина	15 мың
13	Франция	15мың
14	АҚШ	10 мың
15	Беларуссия	5 мың
16	Канада	5 мың
17	Пәкістан	5 мың
18	Әзірбайжан	3 мың
19	Грузия	3мың
20	Молдва	3 мың
21	Литва	3 мың
22	Англия	2 мың
23	Белгия	2 мың
24	Швеция	1 мың
25	Эстония	1 мың
26	Армения	1 мың
27	Австралия	1 мың
28	Аустрия	900
29	Аргентина	700
30	Иордания	300
31	Израиль	200
32	Финляндия	64
Жалпы	21	17 млн. 800 мың

Жоғарыдағы кесте бойынша қарастырғанымызда, әлемнің көптеген елінде қазақ диаспорасының жасайтынын көруге болады. Осыдан, өзі азғантай халық, қалайша, кең байтақ даласына сыймай шетел асты? - деген заңды сұрақ туады. Оның тарихи тамыры терең себебі бар. Бастылары:

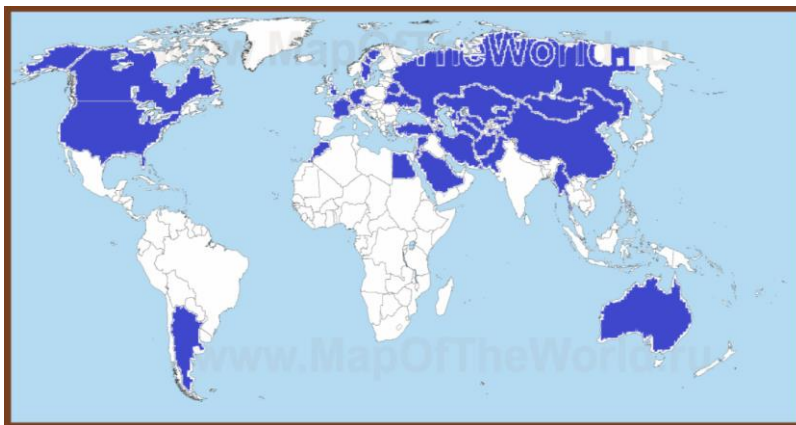
- Еліміздің қоныстанған географиялық аймағының Еуразиялық кеңістіктің ортасында орналасуы;
- Шұрайлы жері мен аса мол табиғи ресурстық әлеуетінің болуы;
- Жерінің ауқымдылығы мен халық санының аздығы;
- Экономикасының бір жақтылы, тек ауыл шаруашылығын негіз етуі;
- Тұрақты өндірістік, әскери қуатының болмауы;
- Айналасында алпауыт елдердің орналасуы. Міне осы факторлардың барлығы халқымыздың сан ғасыр тағдыр тауқыметін тартуына жеткілікті себеп болды.

Төмендегі картаға назар салатын болсақ, тарыдай шашылған қазақ халқының қоныстанған аймағы жұмыр жер бетінің тең жартысын иелеп жатқанын көреміз. Бұның өзі бар-жоғы 10 млн.нан алатын халықтың тартқан тағдыр тауқыметінің аз емес екенін дәлелдейді.

Басқаны айтпағанда, XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығы мен XX ғасырдың отызыншы жылдарындағы ашаршылықтың салдарының өзі ұлтымыздың тең жартысынан айырылуға және босып шетел асуына зор зардабын тигізді. Әрине қазақ диаспорасының пайда болуы, бұлардан басқа да көптеген күрделі, ұзаққа созылған себептердің салдарынан болғаны анық. Жалпы XVIII ғасырдан XXI ғасырдың басына дейінгі халқымыздың даму тарихына көз жібергенде, шетел қазақтарының пайда болуы көптеген оқиғалардың салдары мен себебінен пайда болғанын көруге болады.

1 сурет. Дүниежүзі картасындағы қазақтар қоныстанған аймақтар.
Figure 1. Regions inhabited by Kazakhs on the world map.

Қазақ диаспорасының пайда болуын, таралуын және оның себебін зерттеген ғалымдар ел іші-сыртында болды. Мәселен Кеңес Одағы тұсындағы тарихшылар Қазақстанның XVII-XVIII ғғ. Арасындағы кезеңді зерттеу барысында осы тақырыпқа бәрібір соғып отырды. Оның ішінде қазақтар мен жоңғарлар арасындағы қатынасты зерттеуде қазақ диаспорасының зерттелуі ауқымды болды. Ағылшын тарихшысы Годфри Лиастың “Қазақтардың шығуы” атты 1956 жылы жарық көрген еңбегі Қытай қазақтарының Тибет асып, Үндістан мен Пәкістанға жеткен тарихы туралы жазады. Тағы бір ғалым Милтон Дж. Кларк “Қазақтар еркіндікке қалай ұмтылды” (Milton, 1954) - атты еңбегінде қазақтардың бостандыққа ұмтылған жанқиярлық асқақ рухын жазады. Бұлардан басқа да батыстық ғалымдар қазақ диаспорасы туралы зерттеулер жасады. Айтар болсақ, Finke P. “Nomadenim Transformations process” Lit - Verlag, 2004. Portish A., Werner C. “The Kazakhs of Western Mongolia” Asian Ethnicity. 2010. № 11(2). еңбектерін атауға болады. Осылардың қатарында қазақ босқындары туралы жазған ғалымның бірі - Diener A. болды. Ол өзінің “One Homeland or Two? The Nationalization and Transnationalization of Mongolia’s Kazakhs”- атты еңбегінде, сол кездегі Моңғолия қазақтарының тауқыметті, тартысқа түскен тағдыры туралы былай деп жазды: “...on the complex case of the Kazakhs of Mongolia. Pushed out of the Soviet Union, then courted by the leaders of a new post-Soviet nation—the first-ever country named after them—and facing a newly urbanized, somewhat Russianized, and culturally Sovietized homeland, Mongolia’s Kazakhs have had to figure out whether they can be better Kazakhs in Kazakhstan or in Mongolia, and then how much they identify as Kazakhstanis and how much as Mongolians” (Diener, 2009: 405).

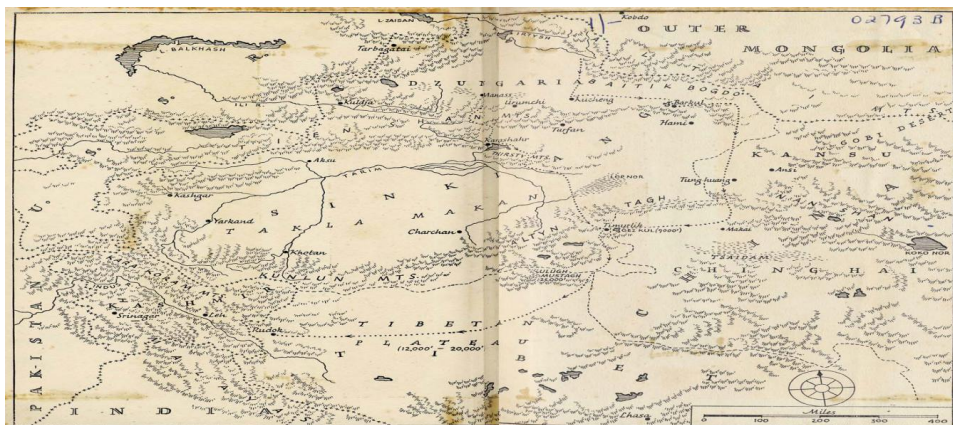
Қазақ диаспорасының ендігі бір шоғыр еңбектері - Түркия жерінде жазылды. Олар атамекеннен айырылып, түрік жеріне жеткен боздақтардың жан жүрегінен шыққан естеліктер еді. Оның ішінде Хасен Оралтайдың “Түрік қазақтары” - атты түрік тіліндегі 1976 жылғы еңбегін, Хыдырбек Ғаритулланың “Алтайдағы қанды күндер” атты 1977 жылғы еңбегін, Халифа Алтайдың “Ата жұрттан Анадолыға” - 1981 жылы, және “Алтайдан ауған ел” Алматы, 2000 жылы еңбектерін атауға болады.

Қазақ диаспоралары туралы мәліметтер ең алдымен 1930 жылдары шетелдік басылымдарда жариялана бастады. Мәселен, журналдардан: “Прометей”, “Ени Туркестан”, газеттерден: “Возрождение”, “Таймс”, “Морнинг Пост”, “Геральд Трибюн” атауға болады (Shokai, 2013:7).

2 Сурет - Қытай қазақтарының тар-жол тайғақ кешіп, үндістанға жеткен жол картасы (Godfrey Lias, 1956).

2 Picture. The road map of the Chinese Kazakhs who reached India through a narrow and slippery road (Godfrey Lias, 1956).

Осы кездерде бас сауғалап өзге елдерге барған қазақтар туралы әр елде әр түрлі түсінік пен атау қалыптасты. Біреулер жылы қарсы алса, ал енді біреулер барған қазақтарды мүмкіндігінше арзан еңбек күш немесе иесі жоқ, сұраусыз адамдар ретінде қарады. Мысалы, Түркия, Иран және Ауған елдері барған қазақтар жөнінде “босқындар”, “қашқындар” - деп атағанын әйгілі Мұстафа Шоқай өз мақаласында жазды. Қазақстан егемендігін алған соң, шетелдегі қазақтар туралы зерттеулер жандана бастады. Сол тұста, Зардыхан Қинаятұлының “Моңғолиядағы қазақтар” еңбегі, Гүлнар Омарованың “Қазақ диаспорасы. Философиялық талдаулар” зертеуі, Меңдіқұлова Гүлнардың “Казакская диаспора: история и современность” - атты монографиясы, Б.К. Қалшабаева қатарлы авторлардың ұжымдық еңбегі “Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы”-атты оқу құралын, Нәбижан Мұқаметханұлының “Қытай қазақтарының қоғамдық тарихы” -атты еңбегін, Досан Баймолданың 2015 жылы жарық көрген “Еуропадағы қазақтар” - атты зерттеу еңбегін атап айтуға болады. “Шетел қазақтарын ғылыми тұрғыда зерттеудің әдістері мен тәсілдері жөнінде” - деп аталатын мақаласында, шетел қазақтарын зерттеудің қазіргі ғылыми бағыттағы деңгейін, ашып көрсетіп, бағыт-бағдар ұсынады (Қастер, 2014:248). Мақалада былай делінеді: Осы ізденістер барысында, шетел қазақтарына байланысты зерттеулердің жеткіліксіз тұстарын пайымдадым. Оларды ашалап айтар болсам, бастылары төмендегідей:

- Шетел қазақтарын зерттеу бір ізге түспеген, жүйелілік пен ұйымшылдықтың жоқ;
- Отандық ғалымдардың ішінде бұл тақырыппен шұғылданушылар аз;
- Жазылған дүниелердің көпшілігі конференциялардың материалдары, кітап немесе монография түріндегі жұмыстардың өте аз;
- Зерттеулер шетелдегі қазақтарды тек, тарихи, этнографиялық, саяси және мәдениеттану, эстетика, өнер, көші-қон мәселелері бойынша қарастырған;
 - Моңғолия, Қытай, Ресей, Өзбекстан елдеріндегі қандастарға арналған зерттеулер бар, ал Иран, Қырғызстан, Түркия, Еуропа қазақтары туралы сирек;
 - зертеушілер тек, өзі білетін ел, өзі түсінетін тілде ғана жазған. Олар арасында бір-бірінің еңбектерін түсінісу мүмкіндігі аз.
- Шетел қазақтарының географиясы, шаруашылығы, экономикалық-әлеуметтік жағдайы және геосаяси маңызы мүлде қаузалмаған. Бірақ, қазіргі күнде қазақ диаспорасына қатысты ел іші мен сыртында нақты материалдар бар. Оларды бір ізге келтіріп, жүйелі түрде ғылыми институт деңгейінде зерттеу керек. Болмаса, оларға қатысты түрлі негізсіз ойлар мен пікірлердің туындауы мүмкін (Mukanova, 2014). Бізде ғалымның ой-пікірлерімен толықтай келісеміз және осы проблемаларды азайту бағытында еңбек етуіміз қажет.

Нәтижелері мен талдау. Қазақ халқының әлемнің өте көп елдеріне таралуы ұзақ уақыттық отарлық, зорлықты сыртқы күштің әсерінде болған үдеріс. Оны тек, бір кезеңнің ғана салдары деп айтуға болмайды. Сондықтан қазақтардың өзге елдерге тәуелді аймақтарға

таралуының және сол жерді ұзақ уақыт мекендеп қалуының себептері мен барысын талдау аса қажет. Онсыз басқа зерттеулерді жасаудың реті келмейді. Жоғарыдағы себептерді қорыта келгенде, олардың қиыр жайлап қонуының барысын төмендегідей кезеңдерге бөліп қарастыруға болады:

Қазақ шетел асуының алғашқы кезеңі. Бұл XIII ғасырда болған соғыстар салдарынан қалыптасқан жағдай. Оған халық аңыздары мен жыр-дастандарда болған оқиғалар мен жер-су аттары дәлел болады. Одан кейін, XVII-XVIII ғғ. қазақ – жоңғар қарым – қатынасының шиленсуі қазақ ирреденталары мен қазақ диаспорасының бастауына үлкен себеп болды. Соның салдарынан 1757 жылы Цин империясы жоңғарларды біржолата талқандаған соң, олардың қол астында болған Тарбағатай, Іле аймағын, Жетісудың солтүстік аудандарын өз жері деп жариялады. Сондағы қазақ ру-тайпалары Қытай қол астында қалып, қазақ ирреденттерінің пайда болуын туғызды. Ал осы ирреденттердің ұрпақтары жергілікті биліктің қысымына төзбей, Тибет асып, Үндістан, Пәкістан арқылы Түркияға жетіп, одан ары Еуропа асып, бүгінгі күндегі қазақ диаспорасының қалыптасуына зор әсер етті.

Қазақ диаспорасының пайда болуының екінші кезеңі. Орталық Азияда Патшалық Ресей мен Қытай мемлекеті арасындағы шекараны анықтау кезі. Шекара тұрғылықты халықтың мүддесі ескерілмеген жағдайда жасалды. Осы шекаралық бөлініс кезінде қазақтар өмір сүріп жатқан Алтай, Тарбағатай және Іле өзенінің жоғарғы ағысы Қытай жағында қалды. Тарихи деректерге қарағанда, осындай жағдайдың әсерінен XIX ғ. соңында 100 мыңға жуық қазақтар шетелде қалып қойды. Қытай Халық Республикасы құрылған алғашқы жылдарында 500 мың қазақ өмір сүрген болса, қазір ресми деректер бойынша 1,5 млн. қазақ бар. Олардың басым бөлігі Шыңжаңда тұрған. Басты шаруашылығы: Қазақтардың басым көпшілігі (82,6%) егін, мал, орман шаруашылығы мен балық аулау кәсіпшіліктерінде еңбек етеді. (Ваң Лычуан, 2011:464). Қытай қазақтарының жалпы динамикасы туралы сол елдің 1953, 1964, 1982, 1990, 2000 және ең соңғы рет 2010 жылғы өткен жалпы халықтық санақтың (келесі санақ 2020 жылы өтеді) мемлекеттік ақпаратына сүйенсек былай қарастыруға болады (China`s ethnic statistical yearbook. 2011):

Table 4 - Dynamics of Kazakhs number in China (according to the population censuses)

Number of people					
1953	1964	1982	1990	2000	2010
509375	491637	907546	1110758	1250458	1462588
Average annual rates of increase, %					
1953-1964	1964-1982	1982-1990	1990-2000	2000-2010	
-0.31	4.69	2.79	1.25	1.69	

Қазақ диаспорасының пайда болуының үшінші кезеңі. Патша үкіметінің XX ғасырдың басындағы жүргізген аграрлық реформасының қазақ халқына тигізген әсеріне байланысты кезең. XX ғасырдың басында Ресейдің ішкі жағдайы қара топырақты орталық аудандарында жердің жетіспеушілігіне байланысты халықтың жағдайы қиындай бастады. Патша үкіметі бұл жағдайды шешу үшін отар елдерінің жеріне өз шаруаларыны қоныстандыру саясатын қолға алды. Осылайша қазақ жеріне қоныс аудару мәселесі пайда болды. Ол үшін қазақ жерлерін есепке алып, алдымен 18 млн. десятинадай жерді алды, оны қара шекпенділерге үлестірді. Тұрғылықты халық біртіндеп құнарсыз жерлерге ығыстырылды немесе жерінен айырылып қалды. Осылайша қазақтар Қытайға қарасты жерлерге қоныс аударуға мәжбүр болды. Мәселен, Қапал уезінің қазақтары күшпеп ығыстырылды, одан соң 1909 жылы Жаркент уезінен 700 отбасы, 1912- 1914 жж. Шымкент уезінің қазақтары Қытайға ауа көшті. XX ғасырдың басында тұрғылықты қазақтардың жалпы саны 8-9 пайызға кеміді. Мысалы, 1911 жылғы есеп бойынша, Қытайға жер ауып барған қазақтардың саны 224 мың 900 адамға жеткен.

Қазақ диаспорасының пайда болуының төртінші кезеңі. Бұл 1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліс кезіндегі оқиғалармен байланысты уақыт. Бірінші дүниежүзілік соғыс Ресей империясына зор қиындық әкелді. Ресей бодандығындағы халықтар үшін де оңай болмады. Әсіресе, ауыр алым-салық, шұрайлы жерлердің тартып алынуы, босқындық, әділетсіздік

салдарынан қазақ халқы 1917 жылға келгенде 45 млн. десятина жерден айырылды. Оның үстіне азаматтардың соғыстағы қара жұмысқа алынуы қазақтардың патша үіметіне қарсы бүкіл Қазақстанды қамтыған ұлт-азаттық көтерілісіне ұластырды. Бұның нәтижесінде қазақ халқы тағыда Қытай, Моңғолия жеріне ауа көшті. Жетісу облысының әскери губернаторы А.И. Алексеевтің есебіне қарағанда, бұл облыстан Қытай жеріне көшіп кеткен адамдар саны 150 мыңнан асқан. Ал орыстың жазалау отрядтарынан қашқан 300 мыңнан астам қазақтар мен қырғыздар Құлжа мен Қашқар жеріне барып паналаған. Сөйтіп, бұл аймақтарды 270 мыңнан астам қазақтар қоныстанған. Ал Моңғолияға қанша қазақ көшіп келгені туралы нақты дерек жоқ. Тіпті, қазақтардың Моңғол жеріне ең алғаш қай жылдары көшіп келгені туралы да нақты дәйектер жоқ. Тек, тарихшы Ислам Қабышұлы қазақтар алғаш 1867 жылы келді деп жазады. Моңғолия ғалымы А. Shugatai былай жазады: “A major population of Kazakh live in Mongolia. As to when first Kazakh settlers arrived western Mongolia is not thoroughly researched so far” (Shugatai, 2014 a:121). Алайда қазіргі кезде Моңғолиядағы қазақтар туралы мәліметтерді алуға болады. Моңғолияның ұлттық статистика комитетінің мәлімітіне сүйенсек соңғы 70 жыл көлеміндегі қазақтардың санын алуға болады. Моңғолияда қазақ саны 1989 жылы ең жоғары деңгейге көтерілген. Ал 2000 жылдан кейін азаю беталысына көшкен. Оның себебі Қазақстанға қоныс аударумен байланысты.

Table 5. Number of Kazakh ethnics in Mongolia 1939 - 2010 (Population and Housing Census:2010)

1939 year	1956 year	1963 year	1969 year	1979 year	1989 year	2000 year	2010 year
24956	36700	477000	628000	84300	120400	102983	101526

Қазақ диаспорасының пайда болуының бесінші кезеңі. Бұл кезең Қазан төңкерісі мен азамат соғысы кезіне тұс келеді. Бұл кезде қазақтар басты үш бағытқа ауа көшкен. Басты бағыты Қытай, екінші бағыт Өзбекстан, үшінші бағыты – Ауғанстан және Иран. Қазан төңкерісінен кейін азамат соғысы кезінде шекараға жақын жатқан қазақтар шағын-шағын топтармен Қытай жеріне көше бастайды. Олар Тарбағатай тауын асып, Қытай жағындағы Алтай мен Іле өлкесіне орналасты. 1920 жылы Қазақ эмигранттарының бір бөлігі Иранға кетті. Осы кезде қазақ зиялылары Еуропаға дейін барды. Осы елдердің ішінде қазақтар ең көп тұратын ел - Өзбекстан. Онда қазіргі қазақтардың саны нақты емес. Салт-дәстүрін, жөн-жоралғыларын бұзбай ұстап, ардақ тұтып келе жатқан қандастарымыз негізінен диқаншылық кәсіппен және мал шаруашылығымен айналысады (Нысанбаев, 2004: 308).

Қазақ диаспорасының пайда болуының алтыншы кезеңі. Бұл кезең ауыл шаруашылығын ұжымдастыру дәуіріне (1930-1933 жж.) тұс келеді. Ашаршылықтан қазақ халқы жаппай босқынға айналып, 1 млн 300 мың адам сыртқа ауып кеткен. Мұның 414 мыңы қайта оралса, 616 мыңы шетелдерде мүлде қалып қойған. 200 мыңдай қазақтар Қытай, Моңғолия, Ауғанстан, Иран жерінде біржолата қалды. Ауғанстан жеріндегі қазақтар туралы хабарды Франц Шурманың «Ауғанстандағы моңғолдар» атты еңбегінен оқуға болады. Ханабад пен Андхой қалаларында қазақтар кедей жұмыскерлер сияқты өмір сүрген. Ал Герат қаласының жанындағы Қазақ сарайы деген жерде 500 қазақ тұрған. Жалпы, Ауғанстан жеріндегі қазақтардың өте шашыраңқылығына байланысты, олардың нақты санын білу өте қиын. Шамамен 24 мың қазақ өмір сүрген. Алайда Кеңес әскерінің Ауғанстан жеріне басып кіруіне байланысты қазақтар мен қырғыздар Иран мен Түркияға көшкен. Иранға 70 отбасы шықса, Түркияға көшіп барған қазақтар 500 отбасыға дейін жеткен. Еліміз егемендігін алғаннан кейін олардың 300 отбасына жуығы елімізге оралса, қазір Стамбулда 200-ге жуық отбасы тұрып жатыр.

Әлемде ең шоғырлы таралған қазақтар -Қытай еліне қарасты Іле қазақ автономиялық облысында мекендеген. Ал қарасты Іле қазақ автономиялық облысы Шынжаң Ұйғыр автономиялық ауданында (ШҰАА/Шынжаң) батыс-солтүстігінде орналасқан. Оның құрамына 5 автономиялық облыс бар. Олар: Байынғолын моңғол, Боратала моңғол, Сажы Дөңген, Қызылсу-Қырғыз және Іле-Қазақ автономиялық облыстары (www.xinjiang.gov.cn Xinjiang, 2016). Шынжаң ауданы геосаяси және геоэкономикалық тұрғыда Қытайдың аса маңызды

территориясы. Ол көптеген елдермен шектеседі және 16 кедендік бекеті бар. Шынжаңның көршілес елдері және олармен арадағы шекара ұзындығы төмендегідей:

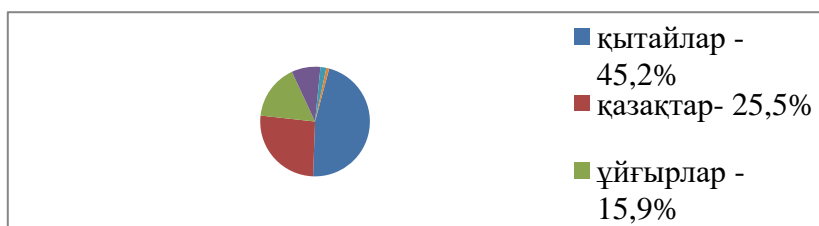
Кесте 6. Шынжаң Ұйғыр автономиялық өңірінің көршілес елдері
Table 6. Neighboring countries of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region.

Көршілес елдері	Шекара ұзындығы (шақырым)
Қазақстан Республикасы	1,718
Қырғызстан Республикасы	1000
Тәжікстан Республикасы	450
Ауғанстан Ислам мемлекеті	92
Пәкістан Ислам Республикасы	599,1
Үндістан	200
Монғолия	1,416
Ресей Федерациясы	55

Көрші 8 мемлекеттің ішінде Қазақстанмен арадағы шекарасы 1700 шақырымды құрайды. Осы ең ұзын шекара тек Іле қазақ автономиялық облысының аумағымен шектеседі. Шынжаң ауданы стратегиялық тұрғыда Қытай үшін қанша маңызды болса, оның батыс-солтүстік бөлігінде орналасқан, жер ауданы 350 мың шаршы шақырым әрі Қазақстан және Ресей Федерациясымен шектесетін, сыртқы шекара сызығының ұзындығы 421 шақырым келетін Іле қазақ автономиялық облысының геосаяси орнының маңыздылығы онан да бетер ауқымды. Іле қазақ автономиялық облысына (ІҚАО) Тарбағатай, Алтай сынды екі аймақ қарайды, әрі төте қарайтын Құлжа қаласы, Күйтун қаласы, Құлжа ауданы, Қорғас ауданы, Нылқы ауданы, Тоғызтарау ауданы, Күнес ауданы, Текес ауданы, Моңғолкүре ауданы және Шапшал Сібе автономиялық ауданы бар. Орталығы Құлжа қаласы.

Іле қазақ автономиялық облысына келетін болсақ, халқының саны 2018 жылы 4 млн 582 мың адамды құрады. Орташа тығыздығы 16 адам. Халық саны жалпы өсу бағытында. Негізгі тұрғындарын қазақ, қытай, ұйғыр, моңғол, дүнген, сібе, қырғыз сынды ұлт өкілдері құрайды. Пайыздық үлесін (3-суреттен қараңыз). Географиялық тұрғыдан қарағанда облыс халқының басым көпшілігі оңтүстікте қоныстанған.

3 сурет. ІҚАО-ның ұлттық құрамы (<https://kk.wikipedia.org>)
Figure 3. National composition of ICAO (<https://kk.wikipedia.org>)

Іле қазақ автономиялық облысы Қытай Халық Республикасының құрамындағы Шынжаң ауданында орналасқан аса ірі әкімшілік аймақ. Жалпы жер ауданы 268591 шаршы шақырым. Шынжаң аумағының 16 пайызын иелейді. Шынжаң ауданы 8 мемлекетпен шектеседі. Соның ішінде Қазақстанмен арадағы шекаралық 1700 шақырым мен РФ арасындағы 420 шақырымдық шекара ұзындығы осы облыс аумағы арқылы шектеседі. Бұл облыста Қытайдағы барлық этникалық қазақтардың басым көп бөлімі қоныстанған. Облыстың жалпы табиғат жағдайы климаты қоңыржай белдеулік құрғақ, суық ауа климатына жатады. Топырағы құнарлы, су ресурстары да жеткілікті. Одан тыс, облыстың табиғи ресурстарының да түрі мен қоры мол. Бір ауыз сөзбен айтқанда, аса қолайлы, стратегиялық мәні зор, табиғат жағдайы мен ресурстары мол аймақ. Бұл жерде қазақтар тарихтан бері қоныстанып, өсіп - өніп келеді. Қазіргі жан саны 4 млн. 582 мың адам. Оның ішінде қазақтар 30 пайызға жуық). Қазақтар қоныстанған негізгі аудандар төмендегі № 7 кестеде көрсетілген:

Қорытынды. Адамзат тарихына көз жібергенімізде, халықтың ішкі және сыртқы көші-қоны, диаспораларының қалыптасу үрдісі бұрыннан бар және ол көптеген халықтарға тән, ортақ үрдіс. Алайда, олардың арасында қалыптасудың себебі мен салдары әр түрлі. Ол сол кездегі саяси-тарихи шарт-жағдай мен ұлттың немесе азаматтардың жеке шешімімен байланысты. Бұл туралы танымал әлеуметтанушы, саясаттанушы ғалымдар Стивен Каслс Марк Дж. Миллер былайша қорытындылайды: “population shift from countries are not similar amongst themselves and is defined by personal decisions of people taking part in the shifting and is a function of globalizing economy” (Castles, 2003:21-49). Демек, бұл да адамзат өркениеті мен экономиканың ғаламдануындағы бір функция ретінде қаралатын және бағаланатын құбылыс.

Еліміздің тарихына үңілсек, халқымыздың басына түскен ауыр жағдайлардың аз болмағандығын байқалады. Сондай қиындықтардың әсерінен азып-тозып, елін-жерін тастап бас сауғалап жан-жаққа ауа көшкендері де болған. Оны біз ел аузында сақталған «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» сияқты аңыздар мен “Қаратаудың басынан көш келді” дегендей зарлы әндер тегіннен - тегін шықпағаны анық. Бұлардың қазақ деген азғантай халықтың дүниежүзінің жартысына жуық кең аумаққа таралып кетуіне себеп болды.

Жалпы қазақ диаспорасының пайда болуында ұзақ тарихи даму үдерісі себеп болды. Еуразияның кең даласын еркін жайлаған халқымыз, өз заманында ешкімге дес бермеген алып империя болды. Бірақ тарих сахнасынан көшпенділердің кетуі, батыс әлемінің техникалық төңкеріске өтуі басты себеп болды. Бұрынғыдай ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен, жүрек жұтқан батырлықпен, жаудың бетін қайтару қиын болды. Осылайша, көшпенділер өздерінің жаратқан құндылықтарынан біртіндеп ажырап, ақыры күшті елдердің боданына айнала бастады. Ұзақ даму тарихынан қарағанда қазақ диаспорасының пайда болуының кезеңдері мен себептері де әр алуан болған. Жинақтап айтқанда, XVIII-XIX ғғ. болған жаугершілік пен ұлт-азаттық қозғалыстары, XX ғасырдың бірінші жартысындағы Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыстар, азамат соғысы, ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін бәрі де қазақ халқының алыс-жақын елдерге жаппай қоныс аударуына алып келді. Бұған қоса XIX ғ. аяғы мен XX ғ. 20-жылдарында болған шекара бөлінісі кезінде қазақ халқының бір бөлігі Қазақстаннан бөлініп қалды. Шетелдердегі қазақтардың тұрмысы ауыр болды, көптеген қиыншылықтарды бастарынан өткізді. Қазақстанның тәуелсіздік алуы олардың өшкен үмітін оятты. Шетелдегі қазақтардың бір бөлігі отандас мәртебесін алып, Қазақстанға қайтып оралды, қалғандары тарихи Отандарымен әртүрлі деңгейде байланыс орнатты. Егемендік алған соң, қазақстанда және шетелдерде қазақ диаспорасына қызығушылық пайда болып, оларды зерттеу жаңа серпінмен басталды (Оралтай, 1999: 730).

Жалпы алғанда қазақ диаспорасының өзіндік ерекшеліктері бар. Ол негізінен екі топқа бөлінеді: бір тобы – ата-бабаларының жерімен, туған аумақтарымен бірге бөтен шет мемлекеттің қарауына еніп кеткен қазақтар (мысалы, Шыңжаң, Іле, Тарбағатай). Екінші тобы – шекаралас мемлекеттердің отаршылдық саясатының жеке кеңістік әкімшілдік-әміршілдік жүйенің салдарынан бөтен елде қалып қойған қазақтар.

Кесте 7. Қытай қазақтарының қоныстанған аумақтық-әкімшілік бөлінісі, халық саны, жер аумағы

Table 7. Territorial-administrative division where Chinese Kazakhs settled, population, land area.

Жер атауы	Халық саны (он мың)	Орналасу тығыздығы (адам/шаршы шакырым)	Жер ауданы (шаршы шакырым)
Қарасты аудан, қалалар	255,65	3,63	56381,53
Құлжа қаласы	43,03	3,48	524,94
Күйтун қаласы	29,91	2,91	1109,89
Іле ауданы	36,27	4,22	4681,90
Шапшал Сібе автономиялық ауданы	16,76	3,48	4471,95
Қорғас ауданы	36,44	3,52	5429,83
Тоғызтарау ауданы	16,22	3,81	4326,90
Күнес ауданы	29,76	3,85	6813,74

Моңғолкүре ауданы	15,89	3,60	11127,91
Текес ауданы	15,69	4,14	7764,10
Нылқы ауданы	15,67	3,98	10130,37
Тарбағатай аймағы	96,63	3,30	94698,78
Шәуешек қаласы	15,95	3,27	3991,25
Усу қаласы	21,03	3,33	14299,86
Дүрбілжін ауданы	20,12	3,04	9448,37
Сауан ауданы	20,30	3,31	12676,58
Толы ауданы	8,91	3,81	19977,34
Шағантоғай ауданы	5,34	3,42	6112,13
Қобықсары ауданы	4,99	3,51,	28192,65
Алтай аймағы	62,30	3,57	117699,01
Алтай қаласы	22,63	3,32	10829,06
Буыршын ауданы	6,59	3,74	10357,35
Жеменей ауданы	3,76	3,11	7152,30
Көктоғай ауданы	8,58	3,87	32186,11
Бұрылтоғай ауданы	7,16	3,59	33250,74
Қаба ауданы	7,97	3,71	8166,58
Шіңгіл ауданы	5,62	4,27	15576,87

Мейлі қайсысы болмасын еліміздің өркендеуіне тілектес әрі Қазақстан үкіметі де олардың елге оралуына көп жағдай жасады әрі жасап та келеді. Соның бірі - соңғы жылдары құрылған «Отандастар» қорының құрылуы болды. Бұдан бұрынғы жасалған көмектерді айтпағанда осы қордың өзі бастапқы екі жобаны жүзеге асыруға кірісіп кетті. Оның бірі бірнеше жыл бойы жұмыс істеп келе жатқан Ақмола облысының Аршалы ауданында, Шымкент қаласында жасалған «Асар» жобасы болып, «Тұрғын үй және жұмыс» жаңа форматында жүзеге асуда. Енді бірі Нұр-Сұлтан қаласынан 10 шақырым жерде 42-ші разъездің қасынан ауыл шаруашылығына арналған 196 гектар жерді сатып алып, оның барлық қажетті құжаттарын дайындап жер телімдерін 1282 отбасыға беру болды (Зауытбек, 2019). Қазіргі тұрақсыз әрі болжап болмайтын халықаралық геосаяси және геэкономикалық жағдайда, еліміз егемендігінің баянды болуында халық санының жеткілікті болуы шарт. Мемлекетіміз тәуелсіздігін алғаннан бері алыс-жақын елдерден 1 млн.-нан астам қандастарымыз көшіп келді. Олар орташа есеппен кемі бес жылдық Қазақстан халқының табиғи өсімін құрады. Бұл жақсы көрсеткіш. Алайда, біздің шетелдегі қандастарымыздың негізгі бөлімі әлі тарихи отанға ораламады. Оған әр түрлі себептер әсер етіп келеді. Белгілі мәннен алғанда, мемлекетіміздің кейбір белгілемелері мен заңдық-құқықтық негіздері де өз әсерін жасағаны анық. Қалай болмасын, шетелдегі қазақтарды атамекенге оралту ең алдымен қазақ үкіметіне керек. Сол үшін еліміз үкіметі қолынан келгенше жағдай жасап, оларды көшіріп алудың қарекетіне белсене кірісу заман талабы. Ал ол үшін шетел қазақтарын зерттеудің бірыңғай, жүйелі ғылыми негізі мен арнаулы мекемелері құрылуы кезек күттірмес өзекті мәселе.

Қазақстан егемендігін алған соң Қытайға қарата ашылған 4 маңызды кедендік бекет осы облыс аумағына қарасты. Барлық жолаушы және жүк тасымалы осы кедендер арқылы өтіп келеді. Сондықтан Іле қазақ автономиялық облысы Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы арасындағы сауда-экономикалық, әлеуметтік-мәдени және саяси-әскери қарым-қатынастардың баршасында аса маңызды орын болып табылады. Сол үшін бұл облыстың әлеуметтік-экономикалық және табиғи ресурстық әлеуетін, әкімшілік-демографиялық ерекшелігін зерттеудің маңызы зор.

Әдебиеттер

Әкім, 2017 - Әкім Ысқақ. «Халықтың көші-қон туралы» Заңы қалай қабылданды [Электронды ресурс] URL: [https://www.inform.kz/\(кірген уақыты: 13.12.2017\)](https://www.inform.kz/(кірген уақыты: 13.12.2017)).

Ван, 2011 - Ваң Лычуан. Батысты игерудегі Шынжаң экономикасы. Урімжі: Шынжаң халық. 464 бет.

Диаспора - <http://kk.wikipedia.org/wiki/диаспора>

Досан, 2015 – Досан, Баймола. Еуропадағы қазақтар (тарихы және бүгінгі жағдайы. Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының “Атажұрт” баспасы, 2015. 192 б.

- Іле Қазақ, 2018 - <https://kk.wikipedia.org> // Іле Қазақ автономиялық облысы. 09.01.2018.
- Қазақстан Республикасындағы, 1997 - “Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы” Заң. 11-шілде, 1997 ж.
- Қазақстан халқы, 2023 - Қазақстан халқы туралы мәлімет. www.stat.gov.kz//15.05.2023
- Қазақстанға, 2014 - Қазақстанға 24 жылда 952,8 мың оралман келді// Қазақ әлем.kz. 16.01.2014.
- Қазақстанда, 2023 - Қазақстанда қазақтардың үлесі 70,7 пайыз болды. <https://www.azattyq.org/a/32399562.html>// 6 мамыр 2023 жыл
- Күнсұлтан, 2019 - Күнсұлтан О. Әлемде 20 млн. қазақ бар [Электронды ресурс] URL: <https://www.skifnews.kz/> (кірген уақыты: 12.04.2019).
- Меңдіқұлова, 1997 - Меңдіқұлова Г.М. Қазақ диаспорасының тарихи тағдыры. Пайда болуы мен дамуы. Алматы: Ғылым, 1997. 262 б.
- Назарбаев, 2002 - Назарбаев Н.Ә. Бұл құрылтай – қазақ халқының жаңа мыңжылдыққа біртұтас ұлт ретінде нық қадам басқанының белгісі // Ақиқат. 2002. № 12. 8-12-бб.
- Нысанбаев, 2004 - Нысанбаев Ә. Қазақ диаспорасының бүгіні мен ертеңі. Алматы. 308 б.
- Нысанбаев, 2007 - Нысанбаев Ә. Еуразиялық интеграция жүйесіндегі қазақтардың бірегейленуі. Алматы, 2007. 9-42 б.
- Нысанбаев, 2012 - Нысанбаев Ә.Н. Қазақстан және шетелдегі қазақтар. Алматы: «Атажұрт». 375 б.
- Оралтай, 1999 - Оралтай Х. Елімайлап өткен өмір. Стамбул. 730 б.
- Сарқытқан, 2014a - *Сарқытқан Қастер*. Шетелдегі қазақтың ұлы тұлғаларына да құрмет көрсетілу керек // *Қамшы.kz*. 19.01.2014.
- Сарқытқан, 2014b - *Сарқытқан Қастер. Шетел қазақтарын ғылыми тұрғыда зерттеудің әдістері мен тәсілдері жөнінде // «Орталық азияның қазақ диаспорасы: тарих-мәдениет-ескерткіштер». Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы: Елтаным, 2014. 248-253 б.*
- Сарқытқан, 2015 - *Сарқытқан Қастер. Қазақ диаспорасы мен ирреденттері және Қазақстан // Абай атындағы ҚазҰПУ “Хабаршы”. 2015. # 4.*
- Тәуелсіздіктің, 2021 - Тәуелсіздіктің 30 жылында қанша қандас елге оралды? <https://baq.kz/12.07.2021ж>
- Тоғжанов, Кан, 2015 - Тоғжанов Е.Л., Кан Г.В. Қазақстан халқы Ассамблеясы: жиырма жылдық тарих. Алматы: ҚАЗАқпарат. 342 б.
- Тұрысбеков, 2019 - Тұрысбеков З. Тағы да 1 миллион қазақ тарихи Отанына оралады. [Электронды ресурс] URL: <https://www.portal.egemen.kz> (кірген уақыты: 09.04.2019).
- Castles et al, 2003 - Castles, Stephen and Mark J. Miller. Migratory Process the Formation of Ethnic Minorities; The Age of Migration. New York: Guilford Press, 2003. Pp. 21-49.
- China’s, 2011 - China’s ethnic statistical yearbook. Beijing, 2011.
- Diener, 2009 - Diener A. One Homeland or Two? The Nationalization and Transnationalization of Mongolia’s Kazakhs. Palo Alto, CA: Stanford University Press. 405 p.
- Godfrey, 1956 - Godfrey Lias. Kazak Exodus. London: Evans. 247 p.
- Mukanova, 2014 - Mukanova G.K. The Kazakh Expatriate Community of the XX Century through the Prism of Diplomacy. Bylye Gody. 2013. № 31 (1). Pp. 82-85.
- Number of, 2010 - Number of Kazakh ethnics in Mongolia (1939 - 2010). Mongolia, National Statistic Office. Population and Housing Census. Ulaanbaatar, 2010. 378 p.
- Shokai, 2013 - Shokai M. Complete Works: 12 volume editions. Almaty: Dyke-Press. 2013. Vol 7. 300 p.
- Shugatai, 2014 - Shugatai A. Exernal migration and Kazakh ethnic’s settlement of Mongolia. Ulan-baator, 2014. 121 p.
- Xinjiang, 2016 - The Year in Review. www.xinjiang.gov.cn Xinjiang, 2016.

References

- Akim, 2017 - *Akim Iskak. Kalykting koshi-kony turaly» zangy kalai kabyldandy?* [How the law" on migration of the population" was adopted]. URL: <https://www.inform.kz/> (13.12.2017) (In Kaz.)
- Castles, Miller, 2003 - *Castles, Stephen and Mark Miller. Migratory Process the Formation of Ethnic Minorities; The Age of Migration. New York: Guilford Press, 2003. Pp. 21-49.*
- China’s, 2011 - China’s ethnic statistical yearbook. Beijing, 2011 year.
- Diaspora - <http://kk.wikipedia.org/wiki/diaspora>
- Diener, 2009 - *Diener A. One Homeland or Two? The Nationalization and Transnationalization of Mongolia’s Kazakhs. Palo Alto, CA: Stanford University Press. 405 p.*
- Dosan, 2015 - *Dosan Bamola. "Europadagy qazaqtar (tarihy jane bugingi jagday)"* [Kazakhs in Europe (history and current state)] / Almaty: Duniejuzi qazaqtary qauymdastygynyng "Atajurt" baspasy, 2015. 192 p. (In Kaz.)
- Godfrey, 1956 - Godfrey Lias. Kazak Exodus. London: Evans. 245 p.

- Ие Kazakh, 2018 - Ие Kazakh autonomyalik oblysy <https://kk.wikipedia.org/Ие Қазақ автономиялық облысы>. 09.01.2018
- Kunsultan*, 2019 - *Kunsultan* O. Alemde 20 mln. Kazak bar [There are 20 million Kazakhs in the world]. URL: <https://www.skifnews.kz/12.04.2019> (In Kaz.)
- Mengdiqulova, 1997 - *Mengdiqulova G.M.* Qazaq diasporasynyng tarıhı tagdyry. Paıda boluy men damuy [Historical fate of the Kazakh diaspora. Origin and development]. Almaty: Gylym, 1997. 262 p. (In Kaz.)
- Mukanova, 2014 - *Mukanova G.K.* The Kazakh Expatriate Community of the XX Century through the Prism of Diplomacy. *Bylye Gody*. 2014. No. 31 (1). Pp. 82-85.
- Nysanbaev A. Eurazıalyq integrasiya juiesindegi qazaqtardying biregeılenui. – Almaty, 2007. – 9-42 b.
- Nazarbaev N.A. Bul quryltai – qazaq halqynyng janga myngjyldyqqa birtutas ult retinde nyq qadam basqanynyng belgisi // *Aqiqat*. – 2002. – № 12. – 8-12-bb.
- Tauelsizdikting 30 jylynda qansha qandas elge oraldy? <https://baq.kz/12.07.2021> j.
- Tokjanova E.L., Kan G.V., (2015)Kazakhstan halqy assambleiasy:20 jyldyk tarih [Assembly of People of Kazakhstan: 20 years history] – Almaty: KAZAqпарат. -342 б.
- Number of, 2010 - Number of Kazakh ethnics in Mongolia (1939 - 2010). Mongolia, National Statistic Office. Ulaanbaatar: Population and Housing Census, 2010. 378 p.
- Nysanbaiev, 2004 - *Nysanbaiev A.* Kazak diasporasynyng bugini men ertengi [Current status and prospects of the diaspora of Kazakhs]. Almaty, 2004. 308 p.
- Nysanbayev, 2012 - *Nysanbayev A.N.* Kazakhstan jane sheteldegı kazaktar [Kazakhs in Kazakhstan and abroad]. Almaty: Aтажұрт. 375 p. (In Kaz.)
- Oraltai, 1999 - *Oraltai Xasan.* Elim-ailap otken omir [Struggle for the nation]. Istanbul, 1999. 730 p. (In Kaz.)
- Qazaqstanga, 2014 - Qazaqstanga 24 jylda 952,8 ming oralman keldi [952.8 thousand oralman arrived in Kazakhstan for 24 years] // *Qazaq alem.kz*. 16.01.2014. (In Kaz.)
- Qazaqstan halqy, 2023 - Qazaqstan halqy turaly malimet [Information about the people of Kazakhstan]. www.stat.gov.kz/15.05.2023. (In Kaz.)
- Qazaqstan Respublikasyndagy, 1997 - "Qazaqstan Respublikasyndagy tilder turaly" zang [Law "On languages in the Republic of Kazakhstan"].11.07.1997. (In Kaz.)
- Qazaqstanda qazaqtardying ulesi 70,7 payz boldy. <https://www.azattyq.org/a/32399562.html>// 06.05.2023 j. (In Kaz.)
- Sarqytkan, 2014a - Sarqytkan Kaster. Sheteldegı qazaqtyng uly tulgalaryna da qurmet korsetilu kerek [It is also necessary to pay tribute to the great Kazakh people abroad]. qamshy.kz/19.01.2014 (In Kaz.)
- Sarkytkan, 2014b - Sarkytkan Kaster. Shetel kazaktaryn gylymy turgyda zertteudin adisteri men tasilderi joninde [About methods of scientific research of foreign Kazakhs]. In.: Kazakh Diaspora of Central Asia: historical and cultural monuments. Almaty: Eltanym, 2014. Pp. 248-253. (In Kaz.)*
- Sarkytkan, 2015 - Sarkytkan Kaster. Kazak diasporasy men irredentteri jane Kazakhstan [Kazakh's Diaspora and irredenta and Kazakhstan]. Almaty: Bulletin of KazNPU named after Abai. 2015. Nr. 4. (In Kaz.)*
- Shokai, 2013 - Shokai M. Complete Works: 12 vol. editions. Almaty: Dyke-Press. Vol. 7.
- Shokai, 1931 - *Shokai M.* Yash Turkistan. 1931. Nr. 2. In: Complete Works: 12 volume editions. Almaty: Dyke-Press. 2013. Vol 7. 300 p.
- Shugatai, 2014 - *Shugatai A.* Exnernal migration and Kazakh ethnic`s settlement of Mongolia. 121 p.
- Togzhanov, Kan, 2015 – *Togzhanov E.L., Kan G.V.* Kazakhstan halky Assambleiasy [Assembly of People of Kazakhstan: 20 years history]. Almaty: KAZnform. 342 p. (In Kaz.)
- Turysbekov, 2019 - *Turysbekov Zauytbek.* Tagy 1 million kazak tarixi Otanyna oralady [Another 1 million Kazakhs will return to their historical homeland]. URL: <https://www.portal.egemen.kz> 09.04.2019. (In Kaz.)
- Van, 2011 - Van Lychuan.* Banysty igerudegi Shynzhan ekonomycasy [Xinjiang economy in the Development of the Western region]. Urimji: Shynjang halyq. 464 p. (In Chinese).
- Xinjiang, 2016 - www.xinjiang.gov.cn Xinjiang 2016 - The Year in Review. Xinjiang, 2016.

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 454-468, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

IRSTI / FTAXP / МРНТИ 03.01.09
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_454-468

ДИСКУССИИ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ О ВОССТАНИИ 1916 г. В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: СОЗДАНИЕ МИФА

Гульмира Усенбаевна Орынбаева

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

 <https://orcid.org/0000-0003-2524-9075>. E-mail: orinbaevag@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Орынбаева Г.У., 2023

Аннотация. *Введение.* История изучения и интерпретаций восстания 1916 года не менее сложна и противоречива, чем собственно эти резонансные события вековой давности, относительно которых не смолкают традиционно сильно политизированные дискуссии и в наши дни. *Цель и задачи.* В статье рассмотрена история дискуссий 20–50 гг. о восстании 1916 года, охарактеризованы позиции их участников, политический контекст научно-идеологических споров и их научно-исторические результаты, воплощенные в обобщающих изданиях по истории Казахской ССР 40-х и 70-х годов. Показана роль указанных дискуссий в установлении концепции, отвечающей требованиям марксизма-ленинизма-сталинизма, – драматические события в сфере науки, вынужденной заниматься мифотворчеством в угоду политической конъюнктуры, что широко практикуется и современными автократиями. *Материалы и методы.* Был произведен ретроспективный, сравнительно-сопоставительный, системный анализ источников. *Результаты.* В отличие от имеющихся работ по историографии событий 1916 года, в представленной статье предпринята попытка показать роль дискуссий как механизма создания советских идеологических штампов, сохраняющих инерционное влияние на историческую науку независимого Казахстана.

Ключевые слова: дискуссия, идеология, марксистско-ленинская методология, историческая наука, тоталитаризм, национально-освободительное движение, восстание.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Идеологические дискуссии 20–50 гг. XX в. и их воздействие на деформацию научного исторического знания в советское и постсоветское время» (2023–2025 гг.) (регистрационный номер АР 19680622).

Для цитирования: Орынбаева Г.У. Дискуссии в советской историографии о восстании 1916 г.: создание мифа // Отан тарихы. 2023. Т. 26 №3. С. 454-468. (Рус.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_454-468

DISCUSSIONS IN SOVIET HISTORIOGRAPHY ON THE UPRISING OF 1916 IN CENTRAL ASIA: THE CREATION OF A MYTH

Gulmira Ussenbaykyzy Orynbayeva

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

 <https://orcid.org/0000-0003-2524-9075>. E-mail: orinbaevag@mail.ru

Annotation. *Introduction.* The history of the study and interpretation of the 1916 uprising is no less complex and contradictory than these resonant events of a century ago, regarding which traditionally highly politicized discussions continue to this day. *Purpose and objectives.* The article considers the history of discussions of 1920s–1950s about the uprising of 1916, the positions of their participants, the political context of scientific and ideological disputes and their scientific and historical results embodied in generalizing publications on the history of the Kazakh SSR in the 1940s and 1970s. *Material and methods.* The role of these discussions in establishing a concept that meets the requirements of Marxism-Leninism-Stalinism is shown – dramatic events in the field of science, forced to engage in myth-making for the sake of the political situation, which is widely practiced by modern autocracies. *Outcome.* A retrospective, comparative, systemic analysis of sources was carried out. In contrast to the existing works on the historiography of the events of 1916, this article attempts to show the role of discussions as a mechanism for creating Soviet ideological stamps that retain an inertial influence on the historical science of independent Kazakhstan.

Keywords: discussion, ideology, Marxist-Leninist methodology, historical science, totalitarianism, national liberation movement, uprising.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Ideological discussions of the 20–50s of the XX century and their influence on the deformation of scientific historical knowledge in the Soviet and post-Soviet times» (Registration number AP 19680622).

For citation: Orynbayeva G. Discussions in Soviet historiography on the uprising of 1916: the creation of a myth // Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No.3. Pp. 454-468 (Rus.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_454-468

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС ТУРАЛЫ КЕҢЕСТІК ТАРИХНАМАДАҒЫ ПІКІРТАЛАСТАР: МИФ ҚҰРУ

Гүлмира Үсенбайқызы Орынбаева

Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан

 <https://orcid.org/0000-0003-2524-9075>. E-mail: orinbaevag@mail.ru

Андатпа. *Кіріспе.* 1916 жылғы көтерілісті зерттеу мен түсіндіру тарихы осыдан бір ғасыр бұрынғы резонансты оқиғалардан кем емес күрделі және қайшылықты, олар туралы дәстүрлі саясаттандырылған талқылаулар күні бүгінге дейін жалғасуда. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Мақалада 1916 жылғы көтеріліс туралы 20-50 жылдардағы пікірталастардың тарихы, олардың қатысушыларының ұстанымдары, ғылыми-идеологиялық даулардың саяси контекстісі және олардың 40 және 70 жылдардағы Қазақ КСР тарихтағы бойынша іргелі басылымдарда бейнеленген ғылыми-тарихи нәтижелері сипатталған. *Материалдар мен тәсілдер.* Бұл пікірталастардың марксизм-ленинизм-сталинизм талаптарына жауап беретін тұжырымдаманы құрудағы рөлі-қазіргі автократиялар кеңінен қолданатын саяси конъюнктура үшін мифтік шығармашылықпен айналысуға мәжбүр болған ғылым саласындағы драмалық оқиғалар көрсетілген. *Нәтижелер.* Дереккөздерге ретроспективті, салыстырмалы, жүйелі талдау жасалды. 1916 жылғы оқиғалардың тарихнамасы бойынша бар еңбектерден айырмашылығы, бұл мақалада тәуелсіз Қазақстанның тарих ғылымына инерциялық ықпалын

сақтайтын кеңестік идеологиялық қалпын жасау механизмі ретіндегі пікірталастардың ролін көрсетуге тырысады.

Түйін сөздер: пікірталас, идеология, марксистік-лениндік методология, тарих ғылымы, тоталитаризм, ұлт-азаттық қозғалыс, көтеріліс.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XX ғ. 20–50 жылдардағы идеологиялық пікірталастар және олардың кеңестік және посткеңестік кезеңдегі ғылыми тарихи білімнің деформациясына әсері» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі АР 19680622).

Дәйексөз үшін: Орынбаева Г.Ү. Кеңестік тарихнамадағы 1916 ж. көтеріліс туралы пікірталастар: мифті құру // *Отан тарихы*. 2023. Т. 26. №3. 454-468 б. (Орыс.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_454-468

Введение. Историческая наука в СССР, также, как и другие сферы общества, находилась под сильным прессингом тоталитаризма: насильственной перекройке и остракизму подвергались не только теории и взгляды, но и целые научные направления. Одним из показателей и основным механизмом утверждения ленинско-сталинской идеологии явились весьма многочисленные дискуссии в различных областях научного знания: в сфере естественных, общественных и гуманитарных наук. Таковых дискуссий было немало: об общественных отношениях у кочевников, о партии Алаш, об оценке присоединения Казахстана к России, о восстаниях XVIII–XIX вв., среди которых самыми известными являются споры вокруг движения Кенесары Касымова, и др. В их числе одними из самых сложных для встраивания в советскую идеологическую систему стали антиколониальные массовые выступления народов Казахстана и Средней Азии в 1916 году.

Целью настоящей статьи является изучение идеологических дискуссий в 1920-х – 1950-х гг., посвященных восстанию 1916 г.: действующих лиц, хода, содержания и результатов, повлиявших на развитие казахстанской исторической науки в советское время и по инерции сохраняющих свое достаточно сильное влияние и в наши дни. Тема является малоизученной в историографии Казахстана. Работ, посвященных обобщающему изучению дискуссий 1920–50 гг. по проблеме изучения восстания 1916 г. на сегодняшний день не имеется. Лишь на заре 1990-х гг. была защищена диссертация о дискуссиях в 1920–30 гг., в которой в том числе были рассмотрены научные споры на заданную тему в указанный период (Кожженов, 1993).

Советская власть использовала дискуссии как политическую технологию, с помощью которой необходимо было утвердить нужную идеологическую линию и расправиться с инакомыслием. Они должны были привести к перестройке академической мысли на службу не научной истине, а господствующей идеологии. При этом дискуссии сами по себе являются важной и естественной стороной научной жизни, и в 1920–1950 гг. многочисленные академические споры, несмотря на их идеологическую заданность, объективно способствовали оживленному развитию ряда научных направлений в истории Казахстана.

Важность исследования представленной темы заключается в том, что показывает один из аспектов советского нацистроительства, утверждения тоталитарной системы и мышления в стране, частью которой когда-то являлась наша республика. Думается, что его результаты будут пользоваться социальным спросом, так как в последнее время внимание как властей, так и деятелей науки и правозащитников приковано к проблеме сталинизма и тоталитаризма, что связано со стремлением построить истинно правовое государство, соблюдающего все общепринятые в цивилизованном мире гражданские свободы и нормы. Вместе с тем данная тема обнаруживает определенную полезность для современной исторической науки Казахстана, поскольку, как представляется, позволяет в известной мере нейтрализовать инерцию прошлых методологических стереотипов.

Материалы и методы. Так как предлагаемая статья связана с темой истории науки, то ее источниками являются исследовательские и научно-публицистические работы, освещавшие события 1916 г. Материалы были подобраны и рассмотрены с позиций их ценности как источников по истории дискуссий относительно антиколониальных выступлений центральноазиатских народов в 1916 г. Статья не ставит своей задачей рассмотреть все публикации в рамках данной дискуссии, многие из которых достаточно хорошо изучены как в

советский период, так и современными исследователями. Рассмотрим лишь те из них, которые стали объектами полемики и сыграли ключевую роль при формировании официальной советской концепции восстания 1916 года.

В процессе работы производилась опора на основные методологические принципы исторического исследования: историзм, объективность, всесторонность, анализ событий и явлений в их конкретно-историческом контексте и причинно-следственных взаимосвязях. Благодаря методу системного, и сравнительно-сопоставительного анализа историографических источников производится попытка отследить линию развития научной и идеологической мысли и становления официальной концепции. Произведен контент-анализ источников изучения нашей темы – работ указанных авторов, материалов устных дискуссий, обобщающих изданий по истории республики советского времени, а также исследований современных историков по истории восстания 1916 г. Дана оценка взглядам Т. Рыскулова (Рыскулов, 1927), Г. Бройдо (Бройдо, 1925), А. Шестакова (Шестаков, 1926; Шестаков, 1931; Шестаков, 1933), П. Галузо, Ф. Божко (Галузо, 1932), С. Асфендиарова (Асфендиаров, 1936), Ю. Тарасова (Тарасов, 1951), Х. Турсунова (Материалы, 1955; Турсунов, 1976) и др.

Одним из первых научно-идеологических споров, начавшемся почти сразу после утверждения советского строя, стала дискуссия о восстании 1916 г. Первыми авторами, которые попытались в первые годы советской власти показать свою позицию, были: Т. Рыскулов, Г. Бройдо и другие, обвинившие политику колониальных властей (Рыскулов, 1927; Бройдо, 1925). В 1926 г. дискуссия о восстании 1916 г. состоялась в Москве, установочная концепция которой содержится в статье А. Шестакова, опубликованной в журнале «Историк-марксист» (Шестаков, 1926). В 1930-х гг. наступил новый виток дискуссий, уже в соответствии с новыми задачами марксистской историографии, – показать классовый характер этого восстания. В этом мероприятии приняли участие казахстанские партийные и общественные деятели – С. Мендешев, И. Кабулов, С. Асфендиаров и историки-исследователи – А. Шестаков, П. Галузо, и др., чьи доклады и публикации были изучены (Тілеубаев, 2016; Асфендиаров, 1936; Шестаков, 1931; Шестаков, 1933; Галузо, 1932). Изучены материалы дискуссий, организованных на специальных площадках. В начале 30-х гг. был проведен диспут в Комвузе имени Голощекина в Алма-Ате, стенограмма которого опубликована в изданном в Казахстане к 100-летию восстания сборнике материалов (Тілеубаев, 2016). В первой половине 50-х гг. состоялась очередная дискуссия, организованная как на страницах научных изданий, так и на конференциях, посвященная характеру восстания 1916 года. Как и предыдущие публикации, работы этого периода – статьи Ю. Тарасова, А. Якунина и О. Кулиева (Тарасов, 1951; Якунин, 1953), а также материалы состоявшейся в Ташкенте в 1954 г. Объединенной научной сессии по вопросам дореволюционной истории народов Казахстана и Средней Азии (Материалы, 1955) были изучены, сопоставлены с целью выявления тенденций в развитии историографии вопроса в это время. Были подвергнуты анализу посвященные восстанию 1916 г. главы в изданиях «Истории Казахской ССР», опубликованных в 1943, 1949 и 1979 гг. (История, 1943; История, 1949; История, 1979).

Условно дискуссию можно разделить на четыре этапа, которые были обусловлены влиянием методов государственного строительства вождей большевистской партии: 1) первоначальным периодом ее осторожных шагов и стремлением укрепиться на властном олимпе – 20-е гг., 2) утверждением тоталитарного строя и радикальным насаждением господствующей идеологии – 30-е гг., 3) с послевоенными идеологическими тенденциями тоталитарной системы – 50-е гг.; 4) установлением постсталинского авторитаризма – 60–70-е гг. Материалы были рассмотрены и проанализированы в сопоставлении с меняющимся политическим курсом советского руководства в разные периоды.

Обсуждение. Тема идеологических дискуссий частично исследована в научных статьях и монографиях казахстанских и зарубежных историков, посвященных восстанию 1916 г. как одному из тематических направлений научных споров 1920–50-х гг. Исследователи историографии 1916 года преимущественно рассматривают 20–30-е гг. – период интенсивных публикаций по этой теме. Однако послевоенные годы не менее интересны в плане обсуждения этого вопроса. Причем наиболее упорными были споры вокруг социально-политической природы восстания – антиколониальное, народно-освободительное, национальное, классовое, антирусское, которые начались в 20-е годы и продолжаются по сей день.

Работа российского исследователя А. Сахарова «Дискуссии в советской историографии: убитая душа науки», написанная в середине 1990-х гг., дает анализ всем дискуссиям советского времени, в том числе и восстанию 1916 г. в Казахстане и Средней Азии как одной из самых ранних. Автор статьи отмечает значение дискуссии 20-х гг., которая «стала первой пробой сил историков-марксистов в оценке национальных движений, в стремлении подчинить эти оценки идеологическим задачам дня, ...приблизиться к апологетике общеисторического движения на пути к Октябрьской революции и созданию СССР» (Сахаров, 1996: 132).

Позиции участников дискуссии 20–30-х гг. довольно тщательно проанализированы С. Кожженовым (Кожженов, 1993), Ж. Жакыпбековым (Жакыпбеков, 2009), А. Чокобаевой (Чокобаева, 2016) и др. Казахстанский исследователь С. Кожженов, защитивший на заре независимости диссертацию о ранних советских дискуссиях, указывает, что его цель – показать их роль и значение в становлении исторической науки в Казахстане в 20–30-е гг. Хочется отметить успехи кыргызских историков, их активность в проведении столетия восстания в 2016 г., вылившуюся в изрядное количество важных, интересных публикаций. Ж. Жакыпбеков считает, что изучение историографии этого народного выступления «остаётся актуальным и важным на всем протяжении развития исторической науки и особенно после получения независимости». Каждый из кыргызских коллег дает свою оценку взглядам Г. Бройдо, Т. Рыскулова, П. Галузо, А. Шестакова, С. Асфендиарова и др., иногда затрагивая мотивы позиций перечисленных партийных и научных деятелей. А. Чокобаева связывает развитие историографии восстания в период между двумя войнами с советской политикой памяти и этапами государственного строительства (Чокобаева, 2016 с. 53). Исследовательница считает, что характерное для 20-х гг. национальное прочтение восстания, резкая критика колониальной политики России и слабость классового анализа восстания связано «с необходимостью формирования коллективных форм идентичности в рамках институционализированных национальных автономий». В 30-х же гг., уже в период кампании тотальной мобилизации, пишет А. Чокобаева, потребовалось сопряжение национального и классового, необходимость отождествления национальных республик в глазах их населения с общей советской родиной (Чокобаева, 2016: 54).

Известным историком А. Моррисоном, глубоко исследовавшим данную проблему, опубликован ряд статей, в которых дана емкая характеристика историографическим процессам в Казахстане и Средней Азии советского периода по изучаемой нами теме и их влиянию на современную историографию бывших советских республик. Британский исследователь указывает на неправомерность использования понятия «народно-освободительное восстание» при попытке понять межэтнические столкновения в ходе известных событий 1916 г., считая его также советским анахронизмом (Моррисон, 2016). Главной особенностью историографии восстания автор считает то, что ее «постоянно переосмысливали в угоду сиюминутным политическим установкам». А. Моррисон совершенно справедливо отмечает, что советские интерпретации восстания оказались весьма живучими, к примеру, продолжает существовать идея о классовой борьбе участников восстания. Историк также считает проявлением ортодоксальности в постсоветской историографии деление восстания на казахское, кыргызское, узбекское и т.д. А. Моррисон обращает внимание на необходимость изучения устного творчества казахов и киргизов, которые могут сформировать совершенно иной взгляд на восстание 1916 года (Morrison, 2017: 774, 775, 778).

Своевременной представляется позиция российской исследовательницы Т. Котюковой, считающей бунт 1916 г. «общей трагедией» (Котюкова, 2016). Конечно, восставшими угнетенными руководило предельное возмущение колонизаторской политикой имперской России, однако события, связанные с людскими жертвами, требуют, на наш взгляд, взаимного покаяния в интересах процветания наших независимых стран.

Российский исследователь А. Локшин считает, что необходимо продолжать исследования как трагических событий 1916 г., так и драматических страниц истории их изучения (Локшин, 2017: 30–31). Также мы согласны с замечанием историка из Таджикистана И. Мамадалиева, что некоторые современные историки до сих пор продолжают оценивать восстание 1916 г. в духе давно отжившей марксистско-ленинской теории о классовой борьбе (Мамадалиев, 2017: 98).

Британский историк Х. Йылмаз опубликовал статью «Написание истории как агитации и пропаганды: казахская книга по истории 1943 года», в которой показал подоплеку создания в годы войны «Истории Казахской ССР» и освещения в ней «народно-освободительных движений» (Yilmaz, 2012). Это издание, как показал автор, призвано было выполнить текущие идеологические задачи Коммунистической партии, однако в послевоенные годы попавшая под удар критики вследствие изменившейся политической конъюнктуры. Нами был учтен авторский подход Х. Йылмаза при анализе изданий по истории республики 40-х гг.

Все вышеперечисленные труды рассматривают дискуссии относительно восстания либо в общем плане, либо ограничиваясь более короткими временными рамками. Учитывая высказанные в ряде перечисленных исследований пожелания о необходимости продолжать изучение данной темы, рассмотрим историографию восстания 1916 г. с точки зрения влияния дискуссий, происходивших на протяжении 20–50-х гг., на формирование советской официальной концепции этих исторических событий.

Результаты. С самого начала своего существования советской властью давались указания, как оценивать дореволюционную историю и новый революционный этап. Одним из мощных рычагов коренной перестройки исторической науки стали дискуссии (Сахаров, 1996: 126, 129). Обсуждение причин, движущих сил и характера событий 1916 г. началось одним из первых в советской историографии, так как «победители старались найти себе достойное и закономерное место в истории» (Сахаров, 1996: 132). С тех самых пор и вплоть до сегодняшнего дня оценки этого масштабного народного выступления всегда были и остаются политизированными и дискуссионными. Дискуссии в советское время возникали вновь и вновь, так как исторические факты входили в противоречие с их официальной мифологизированной трактовкой.

В 20-е гг. с публикациями выступили партийные и научные работники: Т. Рыскулов, Е. Федоров, Г. Бройдо, А. Шестаков, К. Харлампович и др., приурочив их к 10-летию юбилею восстания. Организация юбилеев исторических личностей или дат производилась вышестоящими партийными органами с идеологическими целями утвердить ту или иную концепцию в марксистско-ленинском духе (Сахаров, 1996: 128). Взгляды этих авторов на события 1916 г., как уже выше было замечено, довольно подробно изучены в историографии этой проблемы. Очерк Т. Рыскулова одним из первых на тему восстания 1916 г. стал предметом дискуссии. В его очерке в большом количестве приводятся цитирования воззваний и повелений высшей власти, генерал-губернаторов, военных губернаторов областей. Цель работы Т. Рыскулова – утвердить новую, советскую версию среднеазиатского восстания 1916 г., в царское время преимущественно оценивавшееся как массовые беспорядки и антирусское выступление. Также важной задачей Рыскулова было выставить советскую власть в выгодном свете, противопоставляя прежнему царскому режиму.

Основными побудительными причинами восстания Рыскулов считает «провокационно-угнетательскую деятельность царизма» (Рыскулов, 1927: 71). Думается, что власти инспирировали выход ряда статей о восстании к его юбилею, так как революция произошла буквально несколько лет назад и не пользовалась явной поддержкой у коренного населения. С точки зрения тогдашней «большевистской» мысли, 20-е гг. были временем сплошной, «перманентной» революции, «которая стимулировала соответствующий вектор развития исторической науки» (Тихонов, 2013: 101). Поэтому нужно было противопоставить советскую власть политике царской России, показать всю неприглядность врага и удержаться у власти. Так, Рыскулов пишет: «...в начале Октябрьской революции, когда русский рабочий класс свергал буржуазию и утверждал свою власть, туземные трудящиеся массы не сразу полностью примкнули к революции, а, наоборот, введенные в заблуждение отдельными буржуазно-националистическими организациями пассивно отнеслись к Советской власти или в некоторых слоях даже были против последней» (Рыскулов, 1927: 122).

В своей работе Рыскулов стремится придать восстанию классовый характер: «Агенты российских фирм, и их союзница – туземная торговая буржуазия. переселенческое кулачество и его союзники – киргизские баи и манапы, вкуче со всей царской колониальной русской туземной администрацией – в глазах туземных трудящихся представлялись без всякого подразделения на „своих” и „не своих”» одним и тем же враждебным классом...» (Рыскулов, 1927: 112). Однако, при этом Рыскулов вынужден сделать несколько оговорок: о том, что во главе восстаний, как правило, вставали родовые предводители, а также об отсутствии союза с

русскими рабочими, что противоречило учению марксизма-ленинизма. Причину первого он объясняет тем, что «родовые старшины не могли оторваться от масс или рода, ибо в противном случае последние разгромили бы их, как изменников» (Рыскулов, 1927: 117). А также Рыскулов вынужден был констатировать: «Что же касается русских железнодорожных рабочих, то они воспитывались тогда в духе колониальном и к тому не имели совершенно во главе выдержанных интернациональных политических организаций, поэтому отнеслись не сочувственно к восстанию туземцев, а в некоторых районах даже способствовали подавлению последнего» (Рыскулов, 1927: 121).

Автор выступает с разоблачениями национальной интеллигенции, организовавшими правительство Алаш-Орда, описывает их сотрудничество с белым движением (Рыскулов, 1927: 118–120, 123). Несомненно, данная работа была также частью кампании против бывших деятелей «Алаша», национальной интеллигенции, перешедшей на сторону советской власти, но не вызывавшей доверия с ее стороны из-за отсутствия рвения доказывать свою лояльность.

В те годы советское мифотворчество еще серьезно не затронуло официальную историографию и историческую память, но, по всей видимости, задачей партии было показать социальное противостояние в ходе восстания, придать «революционность» в духе большевизма. Несмотря на это, Рыскулов все-таки не замалчивает и не подтасовывает многие факты, как это было сделано в последующие периоды, возможно, из-за того, что в 20-е гг. общество еще имело достаточную степень свободы и события 1916 г. живы были в народной памяти. В брошюре Рыскулова не содержится ни одной ссылки на К. Маркса, Ф. Энгельса, В. Ленина, так как, по-видимому, цитирований «классиков» еще не практиковалось, как это было в последующие десятилетия.

Другой автор, Г. Бройдо, также как и Рыскулов, являлся партийным функционером достаточно высокого ранга и очевидцем описываемых событий. В 1921–1924 гг. он занимал заметную должность заместителя народного комиссара по делам национальностей И. Сталина. Концепцию Бройдо до сегодняшнего дня много критикуют за его мнение, что царские власти сами спровоцировали мятеж для уничтожения восставших и для «расчистки земли для новых колонизаций». Причину восстания Бройдо видел в заговоре властей с целью отобрать земли у коренного населения, а Рыскулов – также в стремлении спровоцировать колониальные захваты ряда приграничных государств. Отъем земли на тот период было одним из главных социальных раздражителей в «инородческой» среде, основным признаком политики империи в отношении своих восточных колоний, возможно поэтому этот факт в качестве причины восстания и лег в основу концепции, выдвинутой Рыскуловым и Бройдо.

Публикации Рыскулова и Бройдо спровоцировали первую по теме восстания дискуссию. Состоялась она 18 декабря 1926 г. на I пленуме Института этнических и национальных культур народов Востока. С основным докладом под названием «Спорные вопросы восстания в Средней Азии в 1916 г.» тогда выступил историк и опытный большевик А. Шестаков. Доклад Шестакова впоследствии был опубликован в журнале «Историк-марксист». На пленуме обсуждались причины, характер, движущие силы восстания (Сахаров, 1996: 132). Докладчик подверг критике позицию Рыскулова и Бройдо, которая была названа теорией «провокации». В отличие от обоих туркестанских большевиков Шестаков имел историческое образование – был выпускником Института красной профессуры, преподавателем МГУ и МГПИ, во второй половине 20-х гг. трудился главным редактором журнала «Историк-марксист». Как специалист, обладающий определенными методологическими познаниями и навыками научного исследования, Шестаков указал на ряд спорных с точки зрения научной логики моментов в работах оппонентов. Второй с методологической точки зрения спорный момент, на который указал Шестаков, – это стремление Бройдо наложить локальные особенности восстаний на весь регион полностью, превратить их в массовое явление. Докладчик также подверг критике точку зрения А. Миклашевского, автора статьи «Социальные движения 1916 года в Туркестане», о движущей роли панисламизма в восстании.

В прениях по докладу приняли участие присутствовавшие на пленуме С. Асфендиаров, Т. Рыскулов, П. Галузо, Н. Иомудский, Н. Торекулов, В. Гурко-Кряжин, Ф. Ходжаев и др. Как сообщает журнал «Историк-марксист», прения дали очень много ценных замечаний фактического характера. Выступавшие в целом присоединились к точке зрения докладчика, рассматривавшего события 1916 г. в Средней Азии «как восстание национального типа

угнетенных народных масс Средней Азии против колониальной политики русского капитализма, восстание против требований буржуазной метрополии “дани кровью”». Шестаков впоследствии станет автором изданного в 30-е гг. «Краткого курса Истории СССР», впервые представившего советскую концепцию исторического развития страны. То есть, он тоже активно участвовал в построении новой трактовки исторического процесса, но при этом, во всяком случае в 20-е гг., придерживался научных требований к историческому исследованию. На этом, начальном, этапе дискуссия вылилась в спор между партийными функционерами и профессионалами-историками, при этом одинаково стремившимися к созданию большевистского видения истории восстания 1916 г. Также, нужно заметить, при всей правомерности критики Шестакова в адрес Рыскулова и Бройдо, в советской академической сфере закрепится именно такая технология внедрения «генеральной линии» в историческую науку: установочный доклад – прения – всеобщее одобрение положений установочного доклада.

В 20-е гг. вышла еще одна работа, в которой события 1916 г. ее автором Е. Федоровым были названы национально-освободительным движением. В отечественных исследованиях в наши дни этому восстанию в большинстве своем также дают именно такую характеристику. Советскими историками все заметные протестные выступления в дореволюционную эпоху, будь то восстание Срыма Датова, Исатая и Махамбета и другие, были отнесены в разряд «народно-освободительных». Этот термин должен был локальным бунтам придать большую значимость, общенародный масштаб (Йылмаз, 2015). Вождем партии большевиков В. Лениным в свое время была разработана теория «о едином мировом революционном процессе», согласно которой социалистическая революция неизбежно происходит под руководством пролетариата в результате совместных усилий самых разнообразных «демократических» движений, в том числе национально-освободительной борьбы колониально зависимых народов, против общего врага – империализма (Ленин, 1970: 5–6). Однако, протестанты в 1916 г. не ставили своей целью освобождение своих исконных земель от колонизаторов, выступления были стихийными, локальными и относительно кратковременными. От задач, связанных с обретением некоего суверенитета и построением собственных национальных политических институтов, восставшие были чрезвычайно далеки. Способная на подобные действия национальная интеллигенция, как известно, восстание не поддержала, посчитав его за бессмысленный кровавый бунт.

В 1930-е гг. дискуссии продолжились уже в условиях окончательного закрепления тоталитарного режима, когда историческая наука как таковая и дискуссии, в частности, все более и более становились орудиями политической борьбы, расправы с инакомыслием (Сахаров, 1996: 131). В 1931 г. было организовано новое обсуждение темы восстания, приуроченное к 15-летию его годовщины. Очередная дискуссия по теме восстания состоялась в Алма-Ате на совещании в Комвузе имени Голощекина. С основным докладом выступил нарком просвещения КАССР С. Мендешев, с содокладом – выпускник Института красной профессуры, «молодой теоретик» И. Кабулов, в прениях – Арыстанов, Курамысов, Смирнов и др.

Цель проведения дискуссии прослеживается в обоих установочных докладах. С. Мендешев в ходе своего выступления говорил, «как надо рассматривать события 1916 года»: как национально-освободительное движение и составную часть назревавшей революции (Тілеубаев, 108–109). Кабулов и участник прений Арыстанов пошли еще дальше, утверждая классовую концепцию, что восстание носило не только национально-освободительный, но и классовый характер, то есть было направлено не только против колониальной политики России, но и против своих «эксплуататоров» – байско-родовой аристократии (Тілеубаев, 116, 120, 123). При этом Кабулов добавляет, что «это, по-моему, партийная установка». Ими была раскритикована позиция Рыскулова, Мендешева и других, утверждавших о преимущественно антиколониальной направленности восстания. Основным камнем преткновения стал факт участия «местных эксплуататоров» в восстании, который многие из них, будучи свидетелями либо участниками этих событий, не могли замолчать. Поэтому они вынуждены были находить разные объяснения этому, чтобы встроить восстание в заданную систему координат. Однако, Мендешев, будучи очевидцем этих событий, включил в свой доклад рассуждения о фактах,

которые в действительности имели место: участие и руководство восстанием казахской степной верхушки (Тілеубаев, 112).

В то же время в ходе дискуссии ее участники, в частности, Мендешев и Смирнов, указывали на наличие в обществе противоположных взглядов на восстание. Например, что это был бунт «несознательной казахской массы», что восставшие не выдвигали революционных лозунгов, классовых противоречий и конфликтов казахи не испытывали – т.н. теория «единого потока», а также, что революция 1917 г. не имела целей освободить национальные меньшинства и др. (Тілеубаев, с. 109, 146). Чтобы установить нужную концепцию в те годы привлекались свидетельства различных «очевидцев», которые должны были подтвердить ее и нейтрализовать точку зрения о «реакционности» действий восставших. Так, на данное совещание был приглашен свидетель тургайский событий Снесарев, который привел множество фактов положительного отношения восставших к европейскому населению, что, по мнению дискуссионщиков, исключало доминирование в среде восставших «феодалных элементов». Смирнов предлагал разобраться с разногласиями в дискуссии, руководствуясь работами Ленина (Тілеубаев, 146).

В целом, все выступавшие согласились с основными докладчиками, создавая миф о росте революционных настроений среди казахов и поддержке ими большевистской революции: восстание 1916 года «стало подготовительной ступенью», «в дальнейшем обеспечило успех победы пролетарской революции, ускорило переход трудящихся казахских масс на сторону пролетариата» (Тілеубаев, 2016: 152). На совещании опять бурно обсуждалась и была осуждена теория «провокации» Рыскулова и Бройдо, причем Курамысов заметил, что вся колонизаторская политика царской России являлась провокационной. А участник прения Арыстанов даже назвал ее вредной, так как она «приводит к великодержавно-шовинистической теории, «незрелости» восстания и дальше к теории «незрелости» условий Октябрьской революции в колониальных странах» (Тілеубаев, 2016: 124). Участники дискуссии традиционно заклеили бывших алашординцев, их роль в период восстания как «предательскую», хотя и упоминалось, что возможно они «не хотели народ подвергать риску». В отличие от дискуссии 20-х гг., мы наблюдаем уже довольно частую апелляцию к работам Ленина, Сталина, съездов Коминтерна и т.д.

В связи с юбилейной датой были опубликованы работы А. Шестакова, П. Галузо, С. Асфендиярова и др. А. Шестаков в 1931 г. вместо прежнего «колониального восстания против империалистической политики» 20-х гг. восстание 1916 г. называет «первой крупной колониальной революцией XX века», усиливая значение этих событий как революционных (Шестаков, 1931: 3). Главной движущей силой им были названы «широкие крестьянские массы как оседлых землевладельцев, так и кочевников», а само восстание было признано «национально-освободительным движением широких масс, попытавшихся избавиться от колониального угнетения русских империалистов» (Шестаков, 1931: 39–40). В книге П. Галузо и Ф. Божко, изданной также к 15-летию восстания, тоже приводится схожая концепция: «восстание 1916 года было в основном крестьянской колониальной революцией, направленной против империалистических, а в ходе своего дальнейшего развития, и против национальных эксплуататорских классов» (Галузо, 1932: 9).

Однако в 1933 г. у Шестакова мы читаем уже совершенно иную трактовку восстания: «События, которые разыгрались в Туркестане во второй половине 1916 г. ...несомненно должны рассматриваться как один из моментов в подготовке революции 1917 г.» (Шестаков, 1933: 60). То есть, теперь эти события были интерпретированы как межклассовые столкновения, подготовившие социалистическую революцию 1917 г.

Работа С. Асфендиярова «Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане», опубликованная в 1936 г., кардинально отличается по своей концепции от всех предыдущих выступлений в сторону еще большей мистификации. В ней прослеживается стремление подвести историческое развитие Казахского края к восстанию 1916 г., которое преподнесено как пролог к большевистской революции. Он пишет: «Борьба казахских трудящихся масс влилась в общий революционный поток, который под руководством партии Ленина и Сталина привел нашу страну к великой победе в Октябре 1917 года и к победе социализма» (Асфендияров, 1936: 140). Баи и переселенцы показаны в его брошюре как классовые враги, барымта – как протест против «байской эксплуатации», конокрадство по

отношению к переселенцам – форма борьбы с колониальной политикой. Прослеживается стремление увидеть межклассовые противоречия в самых разных проявлениях жизни казахского общества. С очерком Асфендиарова перекликается публикация С. Брайнина и Ш. Шафира, также содержащая длительную предысторию для того, чтобы продемонстрировать неизбежность восстания 1916 г. и его связь с революционным рабочим классом и пролетарской революцией (Брайнин, 1936). В данных работах встречается много цитирований Сталина, Энгельса, Ленина, что не наблюдалось в работах прошлых лет.

В годы войны в республике было выпущено первое фундаментальное издание «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» под редакцией М. Абдыкалыкова и А. Панкратовой – известными партийными идеологическими работниками. Труд был выполнен при участии эвакуированных в Казахстан ведущих московских историков и стал первым в Советском Союзе опытом создания обобщающей истории союзной республики. Событиям 1916 г. в нем посвящена весьма обширная глава под названием «Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. Народный герой Амангельды Иманов» (История, 1943: 370–398).

Стиль изложения материала в книге – характерный для сталинской эпохи и времен Великой Отечественной войны – возвышенный, пафосно-эпический. Хотя труд является академическим, но текст в нем очень упрощенный по сравнению, например, с досоветскими историческими исследованиями, что можно объяснить некоторым падением уровня науки, а во-вторых, ориентацией на широкую советскую аудиторию, в массе своей не являвшейся высокообразованной. Амангельды Иманову, одному из лидеров восстания в Тургае, посвящен достаточно объемный материал, который подробно описывает его биографию. Связано это было с тем, что в годы войны имя Амангельды использовалось в пропагандистских целях в числе таких героев казахского народа, как Едыге, Кенесары, Исатай, Махамбет и другие (Yilmaz, 2016: 414–415). Эти образы должны были будировать националистические чувства, находившиеся под запретом в предвоенные годы, и воодушевлять казахских бойцов на фронтовые подвиги. Амангельды в этом издании представлен как «руководитель» «общеказахского» восстания, что не соответствовало действительности, так как на самом деле «ханом» тургайскими восставшими был избран родоправитель-бай Абдигалпалар Жанбосынулы, и участники дискуссии 1931 г. именно его называли руководителем восстания в Тургае. В целом, образ Амангельды в «Истории Казахской ССР» выглядит явно надуманным, противоречивым и мало вяжущимся с реальными фактами. С одной стороны – это отчаянный лихой барымтач вроде степного Робин Гуда, угонявший скот у баев, а с другой – ведущий дневник и ездивший в столицу империи к адвокату Плевако «представитель национальной демократической интеллигенции».

Исправленная и дополненная «История Казахской ССР» 1949 г., в целом повторяя предыдущее содержание, включает также и новый материал по теме восстания. Глава теперь называется «Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане», без включения имени Амангельды. В ней появился новый пункт – о большевике Алиби Джангильдине, в котором теперь говорится, что вместе с Амангельды восстанием казахов в Тургайской области руководил он (История, 1949: 471).

Глава о восстании содержит подраздел под названием «Предательская позиция буржуазных националистов». В нем бывшие алашевцы представлены коллаборационистами, опорой колониальной администрации, предателями интересов своего народа. Чтобы акцентировать классовость, авторы описывают, как повстанцы «убивали не только царских чиновников, волостных управителей, но и баев, аксакалов, уничтожали их владения, насильно отбирали скот (История, 1949: 474). Ни первое, ни второе издания академической «Истории Казахской ССР» не содержат никаких ссылок на источники и по стилю изложения материала больше напоминают беллетристику. В целом, для публикаций 1920–1940-х гг. характерно отсутствие ссылок, написаны они преимущественно в публицистическом жанре.

В послевоенные годы политика партии вновь вернулась в прежнее русло, развернув воинственную кампанию борьбы с национализмом. В этот период шла расправа с авторами исследований о предводителях антиколониальных движений – северокавказском Шамиле и казахском Кенесары. Широко известна судьба историка Е. Бекмаханова, поддавшегося на героизацию в годы войны образа Кенесары и защитившего первую в Казахстане докторскую

диссертацию, посвященную этому мятежному хану. Под знаменем борьбы с национализмом в очередной раз была поднята тема также и о восстании 1916 года. В 1951 г. послевоенные годы Ю. Тарасов выступил в журнале «Вопросы истории» с дискуссионной статьей «О характере движения 1916 г. в Туркмении».

Тарасов о подоплеке своей публикации указывает в самом ее начале, – это борьба с остатками буржуазно-националистических влияний. Как он пишет: «В ряде советских республик историки и литераторы идеализировали прошлое, оценивали реакционные национальные движения как прогрессивные и революционные; односторонне подходили к вопросу присоединения своей страны к царской России, видя в этом только зло и забывая о положительных, прогрессивных сторонах присоединения» (Тарасов, 1951: 111).

«Автор утверждает, что движение 1916 г. в Туркмении нужно считать реакционным, националистическим, которое было подчинено интересам «феодално-патриархальной» элиты, стремившейся к отделению Туркмении от России и присоединению ее к Персии. И это было бы «сразу использовано» Германией, Турцией, Персией, Афганистаном и особенно Англией. Обращение к теме заговора со стороны зарубежных стран, таких как Германия, Турция, Персия, Афганистан и «особенно» Англия вполне объяснимо, – сказывалось начало «холодной войны».

Ю. Тарасов полемизирует с Г. Непесовым, автором книги «Победа советского строя в северном Туркменистане», который назвал восстание в Туркменистане национально-освободительными и революционными. По мнению Тарасова, восстание было антирусским, основная масса туркмен в нем не участвовала. А возведенный Непесовым в вожди туркменского восстания Шамми-Кель не имел никакой революционной программы, а был басмачом и бандитом (Тарасов, 1951: 117). Таким образом, Тарасов демонстрировал несоответствие исторических фактов официозу, искусственно насажденному. С опровержением утверждений Тарасова выступили в «Вопросах истории» московский историк А. Якунин и ашхабадский О. Кулиев.

В начале 1954 г. в Ташкенте была созвана масштабная конференция с целью обсуждения ряда дискуссионных вопросов истории советских центральноазиатских республик. С основным докладом по теме событий 1916 г., по традиции установочным, выступил директор Института истории и археологии Академии наук Узбекской ССР Х. Турсунов. Содокладчиками стали: от Казахстана Т. Елеуов, Киргизии – А. Зимма, Таджикистана – П. Ковалев и Туркмении – О. Кулиев. Причина обсуждения восстания на Объединенной сессии в Ташкенте следует из выступления докладчика – это необходимость разобраться как с «националистами», причислившими «реакционные» движения Кенесары Касымова в Казахстане, джетим-ханов в Фергане, в Андижане в 1898 г., а также восстание Джунаид-хана в Туркмении и Хиве в 1916 г. к национально-освободительным и прогрессивным (Материалы, 1955: 277), так и с противоположной позицией Ю. Тарасова. Политическую важность обсуждения темы антиколониальных восстаний в Российской империи Х. Турсунов связал с актуализировавшимся в послевоенные годы распадом колониальной системы – «борьбой против англо-американских и иных поработителей».

Делая экскурс в историю изучения восстания, основной докладчик отмечал, что «презренные враги народа» Турар Рыскулов, Файзулла Ходжаев и другие, извращая исторические факты, распространяли лживые версии о том, что будто бы восстание 1916 г. было войной народов Средней Азии против всего русского народа с целью «поколебать дружбу народов». В то же время, отмечал Х. Турсунов, Шестаков, Брайнин и Шафиро – в 30-е гг., авторы второго издания «Истории Казахской ССР» 1949 г., оценивая восстание как национально-освободительное движение, направленное против царизма и казахских баев-феодалов. не вскрывали наличие ряда реакционных очагов в восстании 1916 г. на юге Семиречья и в других регионах (Материалы, 1955: 278–279).

«Обсудив» доклад и содоклады, сессия пришла к выводу, что восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане было разрозненным, стихийным, массовым движением, не имевшем пролетарского руководства. Также участники обсуждения констатировали, что «в подавляющем большинстве районов восстание носило прогрессивный, революционный, народно-освободительный характер и было направлено своим острием против царского самодержавия, отчасти против феодально-байских элементов. Оно возникло в обстановке

начавшегося в России революционного кризиса и смыкалось с революционной борьбой русского рабочего класса и крестьянства против империалистической войны и царизма. В отдельных же районах (например, в некоторых волостях трех уездов на юге Семиречья, в части волостей Джизакского уезда, на Гюргене, у Теджена и др.) это восстание, превращенное усилиями реакционных феодально-клерикальных элементов в антирусское, националистическое, феодально-монархическое движение, – носило реакционный характер» (Материалы, 1955: 584).

В 70-е гг. Институт истории, археологии и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Академии наук Казахской ССР издал пятитомную историю республики. Глава о восстании содержится в третьем томе, посвященному колониальному периоду, она получила название «Восстание 1916 года и его историческое значение». Сразу можно заметить возросший академический уровень данного издания. Его общая стилистика отличается в сторону большей академичности, отсутствует прежняя героизация, пафосно-величественная манера изложения материала. Хотя авторы все также продолжали излагать прежнюю концепцию, обходя либо опять же прибегая к научной мистификации неудобных моментов этой проблемы.

Авторы тома считают, что «движение было антиколониальным и антифеодальным, народно-освободительным, и оно было направлено против царизма и баев. Лишь в отдельных местах края руководство восстанием захватили феодальные и клерикальные элементы. Только частично в Семиреченской, Акмолинской и других областях «выступления были направлены не только против властей, но “и русского населения вообще”». Причем антирусские настроения были подогреты германскими агентами из Кульджи (История, 1979:442). Классовый характер выразился в «отобрание скота у одноаульцев – влиятельных и богатых лиц» (История, 1979:443). Восстание «вливалось в общий поток освободительной борьбы в России и было одним из резервов социалистического движения пролетариата». В подтверждение приводятся слова Ленина о том, что не мыслима «социальная революция без восстаний маленьких наций в колониях» (История, 1979: 467).

В издании сообщается, что восстание «разоблачило предательскую роль буржуазных националистов» (История, 1979: 446), при этом имена представителей «буржуазно-националистической интеллигенции» А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова и всех других исключены из исторического повествования, в целом в пятитомнике движение «Алаш» совершенно не упоминается, эти исторические факты теперь были преданы забвению. Образу Амангельды выделено значительно меньше места, при этом он приобретает черты истинного революционера: в издании говорится, что он томился в застенках и участвовал в волнениях в годы революции 1905 г. (История, 1979: 460).

В издании 70-х гг. мифотворчество, конечно же, все так же присутствует, однако более продуманное и более искусно подогнанное в отличие от изданий 40-х годов. Истории восстания в нем уделено меньше книжной площади в сравнении с выпусками 40-х гг., что связано с меньшей актуализацией темы народной героики, как это было в годы войны.

В работах, вышедших в 70–80-е гг. советскими учеными уже больше уделяется внимание дискуссиям с западными советологами – «буржуазными фальсификаторами», опровержению их «домыслов» (Турсунов, 1976; Юсупов, 1981), так как внутри страны в этом вопросе инакомыслие на официальном пространстве было фактически преодолено.

Заключение. Таким образом, дискуссии о восстании 1916 г. устанавливали в советских нарративах историческую концепцию тех событий в соответствии с текущими трендами в политике партии и, в целом, вписали их в сконструированную Советами историю. Дискуссии выступили политической технологией советской власти, с помощью которой были утверждены в историографии и сознании советского общества легитимизирующий советские властные институты исторический дискурс.

Исследования на основе сравнительно-сопоставительного, системного и ретроспективного метода показали, как на протяжении всего советского периода менялся дискурс о восстании и с какими тенденциями в общественной жизни страны это было связано. Также рассмотрено, какие аспекты изучения восстания 1916 г. актуализировались на протяжении всех этапов дискуссий. Подобных разборов, охватывающих весь период советской истории, отечественными историками фактически не производилось, в зарубежной историографии данная тема рассмотрена лишь частично. Исследование указанных вопросов значимо, так как

показало одну из схем формирования исторических мифов в авторитарном обществе. Кроме того, установленные в результате дискуссий некоторые укоренившиеся штампы и клише переключались в современные научные работы и продолжают свою жизнь, зачастую обслуживая уже совсем другие задачи идеологического характера. В связи с выявлением тех, подвергнутых пересмотру, положений советской исторической науки о восстании 1916 г., следующим логическим этапом должно стать изучение современной историографии того народного движения.

Литература

Асфендияров, 1936 – Асфендияров С. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. Алма-Ата–Москва: Казахстанское Краевое Издательство, 1936. 264 с.

Брайнин, Шафино, 1936 – Брайнин С., Шафино Ш. Восстание казахов Семиречья в 1916 году. Алма-Ата–Москва: Казахстанское краевое издательство, 1936. 105 с.

Бройдо, 1925 – Бройдо Г.И. Восстание киргиз в 1916 г. (Мое показание прокурору Ташкентской судебной палаты, данное 3-го сент. 1916 г.). Москва: Науч. ассоц. востоковедения при ЦИК СССР, 1925. 28 с.

В Научно-Исследовательском, 1927 – В Научно-Исследовательском институте этнических и национальных культур народов Востока // Историк-марксист. 1927. № 3. С. 252.

Галузо, Божко, 1932 – Галузо П., Божко Ф. Восстание 1916 года в Средней Азии. Сборник статей. Москва–Ташкент: САОГИЗ, 1932. 97 с.

Дущенко, 2010 – Дущенко Е.С. А.В. Шестаков и становление исторического образования в вузах СССР // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История. Политология. Социология. 2010. № 2. С. 92–96.

Жакыпбеков, 2009 – Жакыпбеков Ж.Ж. Проблемы советской историографии восстания 1916 года в 20–30 гг. XX века // <https://ia-centr.ru/experts/iats-mgu/problemy-sovetskoy-istoriografii-vosstaniya-1916-goda-v-20-30-gg-xx-veka/>

История, 1943 – История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней / Под ред. М. Абдыкалыкова и А. Панкратовой. Алма-Ата: КазОГИЗ, 1943. 409 с.

История, 1949 – История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. 2-е изд., исправл. и доп. Т. 1. / Под ред. И.О. Омарова и А.М. Панкратовой. Алма-Ата: Б.и., 1949. 511 с.

История, 1979 – История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В 5 томах. Том 3. Алма-Ата: Ылым, 1979. 544 с.

Йылмаз, 2015 – Йылмаз Х. Конструирование образов казахских национальных героев при Сталине // *Отан тарихы*. 2015. № 2. С. 73–100.

Кожженов, 1993 – Кожженов С.А. Роль научных дискуссий в 20–30-х годах в становлении исторической науки в Казахстане. Автореф. дисс. ... к.и.н. Алматы, 1993. 24 с.

Ленин, 1970 – Ленин и национально-освободительное движение в странах Востока. Москва: Наука, 1970. 504 с.

Локшин, 2017 – Локшин А. Из истории изучения восстания в Центральной Азии в 1916 г. в советской и российской историографии. Некоторые особенности и характеристики // Международное научное совещание «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии»: сб. статей. Бишкек: Нео Принт, 2017. С. 19–32.

Мамадалиев, 2017 – Мамадалиев И. Восстание 1916 года: через призму XXI века // Международное научное совещание «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии»: сб. статей. Бишкек: Нео Принт, 2017. С. 97–103.

Материалы, 1955 – Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Ташкент: АН УзССР, 1955. 560 с.

Рыскулов, 1927 – Рыскулов Т. Восстание туземцев в Средней Азии в 1916 году. Кызыл-Орда: Гос. изд-во КССР, 1927. 128 с.

Сахаров, 1996 – Сахаров А.Н. Дискуссии в советской историографии: убитая душа науки // Советская историография. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. С. 120–161.

Тарасов, 1951 – Тарасов Ю. О характере движения 1916 г. в Туркмении // Вопросы истории. 1951. № 9. С. 111–117.

Тихонов, 2013 – Тихонов В.В. Историческая наука в 1920-е годы: историографические заметки // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 30. История. Вып. 57. С. 101–108.

Тілеубаев, 2016 – Тілеубаев Ш.Б. 1916 жыл: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (Хрестоматия). Алматы: Дәстүр, 2016. 160 б.

Турсунов, 1976 – Турсунов Х. Народное восстание 1916 года в Узбекистане // Общественные науки в Узбекистане. 1976. № 8. С. 27–33.

Федоров, 1925 – Федоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Ташкент: Госиздат УзССР, 1925. 81 с.

Чокобаева, 2016 – Чокобаева А. Красные кыргызы: советская историография восстания 1916 года // Понятия о советском в Центральной Азии: Альманах Штаба № 2: Центральноазиатское художественно-теоретическое издание. Бишкек: Штаб-Press, 2016. С. 50–75.

Шестаков, 1926 – Шестаков А. Восстание в Средней Азии в 1916 г. (К десятилетию событий) // Историк-марксист. 1926. № 2. С. 84–114.

Шестаков, 1931 – Шестаков А. 15-летие восстания в Средней Азии. Москва–Ленинград: Гос. соц.-эк. изд-во, 1931. 40 с.

Шестаков, 1933 – Шестаков А. Джизакское восстание 1916 года. Предисловие // Красный архив. 1933. Т. 60. С. 60–64.

Юсупов, 1981 – Юсупов Э., Турсунов Х. К истории восстания 1916 года // Общественные науки в Узбекистане. 1981. № 4. С. 26–29.

Якунин, 1953 – Якунин А.Ф., Кулиев О.К. Восстание 1916 года в Средней Азии // Вопросы истории. 1953. № 3. С. 33–49.

Morrison, 2016 – Morrison A. Central Asia: Interpreting and Remembering the 1916 Revolt (19/10/2016) // <http://www.eurasianet.org/node/80931>

Morrison, 2017 – Morrison A. The Revolt of 1916 in Russian Central Asia. By Edward Dennis Sokol. Foreword by S. Frederick Starr. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016 (original edition 1954). x, 187 pp. // Slavic Review. 2017. Vol. 76. № 3. P. 772–778.

Yilmaz, 2012 – Yilmaz H. History writing as agitation and propaganda: the Kazakh history book of 1943 // Central Asian Survey. 2012. Vol. 31. № 4. P. 409–423.

References

Asfendijarov, 1936 – Asfendijarov S. Nacional'no-osvoboditel'noe vosstanie 1916 goda v Kazahstane [National liberation uprising of 1916 in Kazakhstan]. Alma-Ata–Moskva: Kazahstanskoe Kraevoe Izdatel'stvo, 1936. 264 p. [In Russ].

Brajnin, 1936 – Brajnin S., Shafiro Sh. Vosstanie kazahov Semirech'ja v 1916 godu [The uprising of the Kazakhs of Semirechye in 1916]. Alma-Ata–Moskva: Kazahstanskoe Kraevoe Izdatel'stvo, 1936. 105 p. [In Russ].

Brojdo, 1925 – Brojdo G.I. Vosstanie kirgiz v 1916 g. (Moe pokazanie prokuroru Tashkentskoj sudebnoj palaty, dannoe 3-go sent. 1916 g.) [The uprising of the Kirghiz in 1916 (My testimony to the prosecutor of the Tashkent Court of Justice, given on September 3, 1916)]. Moskva.: Nauchnaja asociacija vostokovedenija pri CIK SSSR., 1925. 28 p. [In Russ].

Chokobaeva, 2016 – Chokobaeva A. Krasnye kyrgyzy: sovetskaja istoriografija vosstanija 1916 goda [Red Kyrgyz: Soviet historiography of the uprising of 1916] // Ponjatija o sovetskom v Central'noj Azii: Al'manah Shtaba № 2: Central'noaziatskoe hudozhestvenno-teoreticheskoe izdanie. Bishkek: Shtab-Press, 2016. P. 50–75. [In Russ].

Dushhenko, 2010 – Dushhenko E.S. A.V. Shestakov i stanovlenie istoricheskogo obrazovanija v vuzah SSSR [Shestakov and the formation of historical education in the universities of the USSR] // Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Istorija. Politologija. Sociologija. 2010. No. 2. P. 92–96. [In Russ].

Fedorov, 1925 – Fedorov E. Oчерки nacional'no-osvoboditel'nogo dvizhenija v Srednej Azii [Essays on the national liberation movement in Central Asia]. Tashkent: Gosizdat UzSSR, 1925. 81 p. [In Russ].

Galuzo, 1932 – Galuzo P., Bozhko F. Vosstanie 1916 goda v Srednej Azii. Sbornik statej [The uprising of 1916 in Central Asia. Collection of articles]. Moskva–Tashkent: SAOGIZ, 1932. 97 p. [In Russ].

Istorija, 1043 – Istorija Kazahskoj SSR s drevnejshih vremen do nashih dnei [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day] / Pod red. M. Abdykalykova i A. Pankratovoj. Alma-Ata: KazOGIZ, 1943. 409 p. [In Russ].

Istorija, 1949 – Istorija Kazahskoj SSR s drevnejshih vremen do nashih dnei. 2-e izd., ispravl. i dop. T. 1. [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day. 2nd edition, corrected and expanded. Vol. 1.] / Pod red. I.O. Omarova i A.M. Pankratovoj. Alma-Ata: B.i., 1949. 511 p. [In Russ].

Istorija, 1979 – Istorija Kazahskoj SSR s drevnejshih vremen do nashih dnei. V 5 tomah. Tom 3 [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day. In 5 volumes. Volume 3]. Alma-Ata: Gylym, 1979. 544 p. [In Russ].

Kozhkenov, 1993 – Kozhkenov S.A. Rol' nauchnyh diskussij v 20–30-h godah v stanovlenii istoricheskoi nauki v Kazahstane. Avtoref. diss. ... k.i.n. [The role of scientific discussions in the 1920s-1930s in the development of historical science in Kazakhstan. Abstract of Candidate dissertation]. Almaty, 1993. 24 p. [In Russ].

Lenin, 1970 – Lenin i nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie v stranah Vostoka [Lenin and the national liberation movement in the countries of the East]. Moskva: Nauka, 1970. 504 p. [In Russ].

Lokshin, 2017 – Lokshin A. Iz istorii izuchenija vosstaniya v Central'noj Azii v 1916 g. v sovetskoj i rossijskoj istoriografii. Nekotorye osobennosti i harakteristiki [From the history of the study of the uprising in Central Asia in 1916 in Soviet and Russian historiography. Some Features and Specifications] // *Mezhdunarodnoe nauchnoe soveshhanie «Pereosmyslenie vosstaniya 1916 goda v Central'noj Azii»: sb. statej.* Bishkek: Neo Print, 2017. P. 19–32. [In Russ].

Mamadaliyev, 2017 – Mamadaliyev I. Vosstanie 1916 goda: cherez prizmu XXI veka [The uprising of 1916: through the prism of the 21st century] // *Mezhdunarodnoe nauchnoe soveshhanie «Pereosmyslenie vosstaniya 1916 goda v Central'noj Azii»: sb. statej.* Bishkek: Neo Print, 2017. P. 97–103. [In Russ].

Materialy, 1955 – Materialy nauchnoj sessii, posvjashhennoj istorii Srednej Azii i Kazahstana v dooktjabr'skij period [Materials of the scientific session dedicated to the history of Central Asia and Kazakhstan in the pre-October period]. Tashkent: AN UzSSR, 1955. 560 p. [In Russ].

Morrison, 2016 – Morrison A. Central Asia: Interpreting and Remembering the 1916 Revolt (19/10/2016) // <http://www.eurasianet.org/node/80931> [In Engl].

Morrison, 2017 – Morrison A. The Revolt of 1916 in Russian Central Asia. By Edward Dennis Sokol. Foreword by S. Frederick Starr. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016 (original edition 1954). x, 187 pp. // *Slavic Review*. 2017. Vol. 76. № 3. P. 772–778. [In Engl].

Ryskulov, 1927 – Ryskulov T. Vosstanie tuzemcev v Srednej Azii v 1916 godu [Native uprising in Central Asia in 1916]. Kzyl-Orda: Gos. izd-vo KSSR, 1927. 128 p. [In Russ].

Saharov, 1996 – Saharov A.N. Diskussii v sovetskoj istoriografii: ubitaja dusha nauki [Discussions in Soviet historiography: the murdered soul of science] // *Sovetskaja istoriografija*. Moskva: Rossijsk. gos. gumanit. un-t, 1996. P. 120–161. [In Russ].

Shestakov, 1926 – Shestakov A. Vosstanie v Srednej Azii v 1916 g. (K desjatiletiju sobytij) [The uprising in Central Asia in 1916 (on the tenth anniversary of the events)] // *Istoriik-marksist*. 1926. № 2. P. 84–114. [In Russ].

Shestakov, 1931 – Shestakov A. 15-letie vosstaniya v Srednej Azii [15th anniversary of the uprising in Central Asia]. Moskva–Leningrad: Gos. soc.-jek. izd-vo, 1931. 40 p. [In Rus].

Shestakov, 1933 – Shestakov A. Dzhizakskoe vosstanie 1916 goda. Predislovie [Jizzakh uprising in 1916. Foreword] // *Krasnyj arhiv*. 1933. Vol. 60. P. 60–64. [In Rus].

Tarasov, 1951 – Tarasov Ju. O haraktere dvizheniya 1916 g. v Turkmenii [On the nature of the movement of 1916 in Turkmenistan] // *Voprosy istorii*. 1951. No 9. P. 111–117. [In Russ].

Tihonov, 2013 – Tihonov V.V. Istoricheskaja nauka v 1920-e gody: istoriograficheskie zametki [Historical Science in the 1920s: Historiographic Notes] // *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2013. № 30. Istorija. Iss. 57. P. 101–108. [In Rus].

Tileubaev, 2016 – Tileubaev Sh.B. 1916 zhyl: ulttyq birejlikti saqtau zholyndagy kures (Hrestomatija) [1916: the struggle to preserve national identity (Chrestomathy)]. Almaty: Dastur, 2016. 160 p. [In Kaz].

Tursunov, 1976 – Tursunov H. Narodnoe vosstanie 1916 goda v Uzbekistane [Popular uprising of 1916 in Uzbekistan] // *Obshhestvennye nauki v Uzbekistane*. 1976. No. 8. P. 27–33. [In Rus].

V Nauchno-Issledovatel'skom, 1927 – V Nauchno-Issledovatel'skom institute etnicheskikh i nacional'nyh kul'tur narodov Vostoka [At the Research Institute of Ethnic and National Cultures of the Peoples of the East] // *Istoriik-marksist*. 1927. No. 3. P. 252. [In Rus].

Yakunin, 1953 – Yakunin A.F., Kuliev O.K. Vosstanie 1916 goda v Srednej Azii [Uprising of 1916 in Central Asia] // *Voprosy istorii*. 1953. № 3. P. 33–49. [In Rus].

Yilmaz, 2012 – Yilmaz H. History writing as agitation and propaganda: the Kazakh history book of 1943 // *Central Asian Survey*. 2012. Vol. 31. No. 4. P. 409–423.

Yilmaz, 2015 – Yilmaz H. Konstruirovanie obrazov kazahskih nacional'nyh geroev pri Staline [Construction of images of Kazakh national heroes under Stalin] // *Otan tarihy*. 2015. No. 2. P. 73–100. [In Rus].

Yusupov, 1981 – Jusupov Je., Tursunov H. K istorii vosstaniya 1916 goda [On the history of the uprising of 1916] // *Obshhestvennye nauki v Uzbekistane*. 1981. No. 4. P. 26–29. [In Russian].

Zhakypbekov, 2009 – Zhakypbekov Zh.Zh. Problemy sovetskoj istoriografii vosstaniya 1916 goda v 20–30 gg. XX veka [Problems of Soviet historiography of the 1916 uprising in the 1920s-1930s] // <https://ia-centr.ru/experts/iats-mgu/problemy-sovetskoj-istoriografii-vosstaniya-1916-goda-v-20-30-gg-xx-veka/> [In Rus].

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 469-478, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 811.512.1-04
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_469-478

HISTORY OF THE STUDY OF MEDIEVAL TURKIC WRITTEN MONUMENTS

Kulsyn Halykkyzy Abdrakhmanova¹, Nazym Nurbolatovna Konkabayeva², Ali Ali Ali Ahmad Shaban³

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University, (Kazakhstan, Almaty).

Associate professor of Oriental philology and translation department

 <https://orcid.org/0000-0002-6484-059X>. E-mail: agulsum@mail.ru.

²PhD of Department of Oriental Philology and Translation

 <https://orcid.org/0000-0001-5161-2232>. E-mail: haia89@mail.ru

³Al-Azhar University (Cairo, Egypt).

Professor of the Department of Language and Translation

 <https://orcid.org/0000-0002-0209-8094>. E-mail: alishaban@azhar.edu.eg

© IHE named after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© K.H. Abdrakhmanova, N.N. Konkabayeva, A.A. Shaban, 2023

Abstract. *Intoduction.* Nowadays it is necessary to obtain accurate information about the study of written monuments before analyzing the features of the language of those monuments. *Purpose and objectives of the study.* The purpose of the article is to focus on the history of the study of medieval Turkic written monuments, to give information and summarize the scientific works of special researchers - scientists. After the XI-XII centuries, the ancient Turkish runic script in the Turkish States was supplanted by the Uyghur and the Arabic scripts. The most important of the ancient Turkic monuments that have come down to us with Arabic script are the written heritage of the Karakhanid era. *Purpose and objectives of the study.* The work implemented descriptive, historical and comparative methods, methods of summarizing and reviewing the conclusions of researchers. The article describes medieval monuments: monuments written in the East Turkistan region (Kutadgu Bilig, Diwan lugat it-Turk, Hibatul ul-Haqayyk), a monument native to the West Turkestan region (Diwani Hikmet), monuments written in the language of the Mamluk Kipchaks (Kitab at-Tukhfa az-zakia phil-lugati at-turkiya), and includes scientific works of domestic, Russian and foreign scientists who investigated them. *Conclusions.* Particular emphasis was placed on the issues and scientific opinions raised by each scientist, as well as examples are given. Information was given about the place of preservation and authors of the original and copies of medieval Turkic written monuments.

Keywords: Oguz-Kipchak, Mamluk, epic, medieval, historical monument, Turkic, manuscript

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Ethnocultural and linguistic paradigm in the language of medieval monuments» (Registration number AP19175804).

For citation: Abdrakhmanova K.H., Konkabayeva N.N., Shaban A.A. History of the study of medieval Turkic written monuments // Otan tarikhly. 2023. Vol. 26. No. 3. Pp. 469-478 (Eng.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_469-478

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Күлсін Халыққызы Абдрахманова¹, Назым Нұрболатқызы Қоңқабаева², Али Али Али Ахмад Шабан³

^{1,2}Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті (Қазақстан, Алматы)

Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының доценті.

 <https://orcid.org/0000-0002-6484-059X>. E-mail: agulsum@mail.ru.

²Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының PhD докторы

 <https://orcid.org/0000-0001-5161-2232>. E-mail: haia89@mail.ru

³Аль-Азхар университеті (Египет, Каир)

Тіл және аударма кафедрасының профессоры.

 <https://orcid.org/0000-0002-0209-8094>. E-mail: alishaban@azhar.edu.eg

Андатпа. *Кіріспе.* Қазіргі таңда ескерткіштер тілінің ерекшеліктерін екшеуден бұрын, сол жазбалардың өздері туралы, зерттелуі жайында нақтылы мәліметтер алу бәрінен де қажетті мәселеге айналып отыр. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақалада қойылған мақсат-ортағасырлық түркі жазба ескерткіштерінің зерттелу тарихына тоқталып, арнайы зерттеуші-ғалымдардың ғылыми еңбектері жайында мәлімет беріп, қорытындылау. XI-XII ғасырлардан кейін түрік мемлекеттерінде көне түрік руна жазуын ұйғыр жазуы мен араб жазуы ығыстырды. *Материалдар мен әдістер.* Араб жазуымен бізге жеткен көне түркі ескерткіштерінің маңыздылары Қараханидтер дәуірінен қалған жазба мұралар болып саналады. Мақалада ортағасырлық ескерткіштер: Шығыс Түркістан өлкесінде жазылған ескерткіштер (Құтадғу білік, Диуан луғат ит-түрік, Һибатул ул-Хақайык), батыс Түркістан аймағында туған ескерткіш (Диуани Хикмет), Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштерге (Китаб ат-Туһфа аз-закия фил-луғати ат-туркия) сипаттама беріліп, оларды зерттеген отандық, ресейлік және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері қамтылды. Жұмыста сипаттау, тарихи-салыстырмалы әдіс, зерттеушілердің ой-тұжырымдарын жинақтау, шолу әдістері іске асырылды. *Нәтижелер.* Әр ғалымның көтерген мәселелеріне, ғылыми пікірлеріне ерекше назар аударылып, мысалдар келтірілген. Ортағасыр түркі жазба ескерткіштерінің түпнұсқасы және көшірмелерінің сақталған жері және авторлары жайында мәлімет берілді.

Түйін сөздер: оғыз-қыпшақ, мәмлүк, дастан, ортағасыр, тарихи ескерткіш, түркі, қолжазба

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ортағасыр ескерткіштер тіліндегі этномәдени және лингвистикалық парадигма» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі AP19175804).

Дәйексөз үшін: Абдрахманова К.Х., Қоңқабаева Н.Н., Шабан А.А. Ортағасырлық түркі жазба ескерткіштерінің зерттелу тарихы // Отан тарихы. 2023 Т. 26. №3. 469-478 б. (Ағылш.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_28_3_469-478

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

Күльсын Халыкқызы Абдрахманова¹, Назым Нурболатовна Конкабаева², Али Али Али Ахмад Шабан³

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан, Алматы)

доцент кафедры восточной филологии и перевода

 <https://orcid.org/0000-0002-6484-059X>. Электронная почта: agulsum@mail.ru

²кандидат филологических наук, кафедра восточной филологии и перевода

 <https://orcid.org/0000-0001-5161-2232>. Электронная почта: haia89@mail.ru

³Университет Аль-Азхар (Каир, Египет)

Профессор кафедры языка и перевода

 <https://orcid.org/0000-0002-0209-8094>. Электронная почта: alishaban@azhar.edu.eg

Аннотация. *Введение.* В наше время, прежде чем выявить особенности языка памятников, все более важным становится получение точных сведений о самих записях и их исследованиях.

Цель и задачи исследования. Цель статьи - сосредоточить внимание на истории исследования средневековых тюркских письменных памятников, представить информацию и обобщить научные труды специальных исследователей-ученых. После XI и XII веков древнетюркское руническое письмо было заменено уйгурским письмом и арабским письмом в тюркских государствах. *Материалы и методы.* Важнейшими из древнетюркских памятников, дошедших до нас с арабской письменностью, являются письменное наследие эпохи Караханидов. В статью включены средневековые памятники: памятники письменности в Восточном Туркестане (Кутадгу билик, Диван лугат ит-тюрк, Хибатул ул-Хакайык), памятники, родившиеся в районе Западного Туркестана (Дивани Хикмет), памятники письменности на языке мамлюкских кыпчаков (Китаб ат-Тухфа аз-закия фил-Лугати ат-Туркийя), а также включены научные труды отечественных, российских и зарубежных ученых, их изучавших. В работе используется описательный, историко-сравнительный методы, сбор мыслей исследователей, обзорные методы. *Выводы.* Особое внимание уделяется проблемам и научным мнениям, поднимаемым каждым ученым, и приводятся примеры. Даны сведения о местонахождении и авторах оригинала и копий средневековых тюркских письменных памятников.

Ключевые слова: огузы-кипчаки, мамлюки, эпос, средневековье, исторический памятник, тюрки, рукопись.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Этнокультурная и лингвистическая парадигма в языке средневековых памятников» (регистрационный номер AP19175804).

Для цитирования: Абдрахманова К.Х., Конкабаева Н.Н., Шабан А.А. История исследования средневековых тюркских письменных памятников. // Отан тарихы. 2023. Т. 26 (3). С. 469-478. (Анг.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_469-478

Introduction. The works of the middle ages have a rich literary heritage, both in quantity and in quality. If we look at the opinions expressed in the world's turkological science, the works of medieval writing are an invaluable heritage in the study and analysis of the roots of the history of the language of the Turkic people, the history of literature, genres and other features in it. The main object of the work is the history of the study of medieval Turkic written monuments "Kutadgu Bilig", "Diwan lugat it - Turk", "Hibatul ul-haqayyk", "Diwan Hikmet", "Kitab at-Tuhfa az-zakia phil-lugati at-turkiya", which occupy a special place in the study of the history and language of the Kazakh people. Many scientific works, articles have been written about the language of these monuments, and the main directions of historical research in Turkology have been identified.

Materials and methods. In the course of the research, the main material was the works of scientists who wrote various works based on the original and duplicate of medieval written monuments such as Khoja Ahmed Yasawi "Diwani Hikmet", Yusuf Balasaguni "Kutadgu Bilig", Mahmud Kashgari "Diwani lugat it - Turk", Ahmed Yugneki "Hibatul haqayyk", "at-Tuhfatu Z-zakiyatu phil lugati-t turkiyati".

The research of scientists such as R. Syzdykova "Yassawi "Hikmet" language (2004)", K.H. Abdrakhmanova "features of prepositions in Khoja Ahmed Yasawi's "Diwani Hikmet" (2004)", G. Aidarov, A. Kuryshzhanov, M. Tomanov "Language of ancient Turkic written monuments (1971)", A. Kuryshzhanov "Old Turkic written monuments" XI-XVG. program of the course (1986), B. Sagyndykov "Ahmed Yugineki "Gift of truth" (1985) and scientific information about the ancient Turkic, middle Turkic written heritage, bilingual Arabic-Kazakh, Kazakh-Arabic dictionaries, Arabic-Persian words were also used as documentary materials.

Methods of source science, compilation and analysis, sorting, and generalization of opinions were used in the process of writing the article.

Discussion. The methodology of scientists' works including domestic (A. Kuryshzhanov, R. Syzdykova, A.Z. Rustemov, B. Sagyndykuly, T.A. Arynov, A. Ibatov, G. Aidarov, M. Tomanov, K. Abdrakhmanova, M. Zharmukhamedov, S. Dautov) and foreign scientists (H. Kun, B. Atalai, K. Zaleman, R. Arat, S.M. Mutalibov, F.A. Kononov, E. Najip, E.I. Fazylov, M.T. Ziyayeva, S. Ivanov, etc.), a comprehensive study of Turkic languages from a structural point of view (E. S. Sevortyan, N. Hajiyeva, a.m. Shcherbak), Turkological studies of Kazakh linguists

(A. Kuryshzhanov, R. Syzdyk, M. Tomanov, G. Aidarov, B. Sagyndykuly, A.T. Kaidar, M.B. Sabyr, R.A. Avakova, B.M. Suyerkul, K. Sadykbekov, G. Kortabayeva), scientists who translated the language of the medieval monument into Kazakh (A. Kuryszhanov, B. Sagindykov, M. Zharmukhamedov, S. Dautov, M. Shafigi, A. Egegbayev, etc.) was guided according to the study of medieval manuscripts.

The monument of Ahmed Yasawi "Diwani Hikmet" has been investigated by K. Zaleman in 1898, F. Koprulu-Zada in 1918, A. Garritsky in 1923, A. Borovkov in 1948, 1949, 1951, A. Najip in 1965.

It is known that the Turkish scientist M.F. Koprulu-Zade has investigated the history, poetics, social orientation of the work "Diwani Hikmet" by Ahmed Yasawi in detail from the point of view of literary studies for the first time and wrote a scientific work about it. In 1918, the scientist systematized Ahmed Yassawi's poetry on a scientific basis and published it as a separate book from one of the Istanbul publishing houses (Koprulu. *Ilk Mutasavviflar* in Turkish literature. Istanbul, 1918).

A. Najip, who studied the language of Yasawi's heritage, said that the language of the monument "Diwani Hikmet" is Kipchak, but the influence of the languages of the Oghuz tribes is observed in it, explaining it as follows: "... with the promotion of Oguz products in the main Middle Asia from nizov cheese-Dari their places were visited by kipchaki. It is possible to say that the language of Esevi characterizes the Kipchak-Oguz language in the literature of XII V." (Najip, 1975: 11).

N.A. Baskakov singled out the medieval monuments under the title "the period before the Mongol invasion (X-XII G. G.)" and divides it into three areas:

- Uighur-Karluk D-Z is the language of the Karakhanid state ("Kutadgu bilig" by Yusuf Balasaguni and "Divan lugat it-Turk" by Mahmud Kashgar).

- eastern (Kashgar, Samarkand, Uzgent) Uyghur-Karluk Z-D-language ("Atebet ul-Khakaiq", "Ashhab ul-kahr").

- western (Khorezm) Uyghur-Karluk with significant inclusions of Oguz-Kipchak elements and-language ("Divan-i Hikmet" by Khoja Ahmed Yesevi)" (Baskakov, 1970: 15-18).

A new stage in the history of the publication and study of the "Kutadgu Bilig" is associated with the name of V. V. Radlov. He devotes twenty-five years of his life to "Kutadgu Bilig". Volume I of the work of V. Radlov, translated into German by transcription of the Vienna version of 1891, is published. In 1910, Volume II of his work was published, which was transcribed and translated into German. In both volumes, he developed the transcription system based on the Russian alphabet. In science, this system is called "academic" or "Radlov system".

Turkish scientist R. Arat combines copies of the Vienna, Cairo and Tashent versions of the saga "Kutadgu Bilig" and publishes part I in 1947 and Part II in 1959 in Istanbul. This epic was translated into Uzbek by K. Karimov (1971), N. Grebnev (1971) and by S. Ivanov into Russian (1983).

Publications of Turkic scientists who studied the monument "Diwani lugat it - Turk": A. Rifat-1915, 1917, B. Atalai-1939, 1941, 1943, K. Brockelman-1918, 1919, E. Tenishev-1963, S. Mutalibov-1960, 1961, 1963.

Uzbek scientist K. Makhmudov, who is engaged in the study of the epic "Khibatul khakayyk", studies the language of the monument and writes a monograph. He transcribed the text of the monument in Arabic script and translated it into Uzbek (Makhmudov, 1972: 290). This is the most complete and successful study of the saga of Ahmed Iugineki. The Turkish scientist R. Arat developed the full text of the epic and published it as a book with a Latin letter (1951). 'Prose and poetic translations of the gift of truth have also been published in modern Kazakh (Ahmed Yugneki. The gift of truth. Almaty. 1985). A great contribution to the discovery, study and publication of several versions of the "gift of truth" –A. Najip, R. Arat (Turkey), V. Radlov (Russia), T. Kovalsky (Poland), Deni (France), N. Mallaev, S. Muttalibov (Uzbekistan) and others.

Dutch scientist Robert Ermers gives valuable information about the preserved place of the monument, the history of its study on the basis of a photocopy of H. Kuhn in his work "Turkish forms in Arabic structures" (Ermers, 1999: 87).

In 2004, R. Syzdykova published a monograph of Khoja Ahmed Yasawi's "wisdom" with an analysis of the lexical and phraseological composition and structure of the language, morphological structure, phonetics and phonological system, artistic structure.

The research of scientists and scientific works on the ancient Turkic and middle Turkic written heritage such as G. Aidarov's "Language of Orkhon monuments of ancient Turkic writing", Aidarov G., Kuryszhanov A., Tomanov M. "Language of ancient Turkic written monuments", Kuryshzhanov A. "Monuments of old Turkic writing", Abdrakhmanova K.H. "Character of declensions in the language of Khoja Ahmed Yasawi's "Diwani Hikmet" can be mentioned as well. In addition, the works of scientists who translated the language of the monument "Diwani Hikmet" into Kazakh are M. Zharmukhamedov, S. Dautov, M. Shafihi also contributed to the study of medieval Turkic written monuments.

The epic "Kutadgu Bilig" was translated into Kazakh very late. But Kazakh linguists also take part in the study of his dictionary, grammar, artistic character, etc. In particular, the scientific works of scientists N. Sauranbayev, S. Amanzholov, G. Musabayev, A. Kuryszhanov, I. Kenesbayev, M. Tomanov, H. Suyunshaliyev, R. Berdibayev, H. Dosmukhamedovich and others can be named. After A. Egegbaev translated the full version of "Diwani lugat it - Turk" into Kazakh in 1997, a new stage of Kashgari studies began for Kazakh scientists. Dissertations on the work of M. Kashkari were defended, many articles were written.

Scientists of Oriental Studies such as H. Suyunshaliyev, G. Aidarov, Sh. Sarybayev, M. Tomanov, B. Omiraliyev made their contribution in finding, studying and publishing several versions of the "Gift of truth". The Istanbul version of the "Gift of truth" was published as a separate book in 1985 by Kazakh scientists A. Kuryszhanov, B. Sagyndykov, who included the author's text, literal translation and poetic translation of the work.

Among the Kazakh scientists, the famous Kipchak scientist A. Kuryshzhanuly spoke about the manuscript "at-Tukhfa" in science. His first work on the manuscript was published in 1972 in the Kazakh Soviet Encyclopedia (Kazakh Soviet Encyclopedia. Vol. 1, 1972). In his works, the scientist paid great attention to the fact that the monument "at-Tukhfa" played a huge role in the history of the Kazakh people, and the work tells a lot about the use of the Kipchak language, which is closest to the Kazakh language, from the works of the Middle Ages. B. Kuryshzhanovich noted that the manuscript contains about 3,000 Kipchak words, as well as information from Turkmen, Tatar, karluq languages, as well as translation into Turkish and Uzbek languages. It is said that this work is "a work written in the XIV century in the country of Egypt on the example of Arabic grammar."

M. Tomanov relied on the work "at-Tukhfa" in the field of comparative phonetics and grammar in the textbook "Comparative grammar of Turkic languages". He compared written data from the heritage of runic writing, analyzed several manuscripts from the middle ages, including lexical units of the manuscript "at-Tukhfa" (Tomanov, 2010: 412).

The dictionary of T. A. Arynov "Arabic-Kipchak" was not published as a separate book, although it is a valuable work. The author conducted a lexical-semantic and lexicographic scientific analysis of the work and came to the conclusion that the language of the monument "at-Tukhfatur zakiyatu Phil lugatit turkiyati" is a medieval Kipchak language, close to Kazakh among the Turkic languages, and the words in the dictionary make up 75-80% of the Kazakh language (Arynov, 1983: 79).

Among the Kazakh scientists, B. Suyerkul, who has devoted a special research work to the monument "at-Tukhfa" in recent years. He analyzed categories of verbs in his dissertation "Categories of the verb of the language of Monument at-Tukhfa.../XIV century/(historical and comparative analysis)" (diss.: Suyerkul B.M., 1999:132).

In addition, scientists S.E. Boranbayev, M.E. Alimbayev used the monument "at-Tukhfa" as a source in their works. M.E. Alimbayev conducted scientific research on linguistic units related to the name of horses from the monument "at-Tukhfa" (Konkabayeva N.N. 72-76).

A. Alibekuly, a scientist who studied medieval Mamluk-Kipchak literature, noted the monument "at-Tukhfa" among the dictionaries for teaching the Kipchak language in the time of the Mamluk, and gave the assessment "a special gift written about the Turkic language" (Alibekuly, 2002: 41-42).

Among the grammar textbooks and treatises in the Kipchak language written in the Mamluks, K.A. Sadykbekov also mentioned the work "at-Tukhfa". Noting several dictionaries, he argues that the study of works written in the Mamluk-Kipchak language will be a matter of the future. In his

research work, he indicated that the works he mentioned should still be widely studied (Sadykbekov, 2015: 202-206).

In the works written in the Kazakh language, the monument "at-Tukhfa" is translated as "a special gift written about the Turkic language" and is in use. In recent years, the study of manuscripts has begun again on the part of young scientists. For example, K. Aubakirova in her dissertation "Turkic-Arab cultural and linguistic ties during the rule of the Mamluks (XIII-XV centuries)" focused on the manuscripts written during the Mamluks and gave a brief description of each of them. Including the manuscript "at-Tukhfa". The applicant K. Aubakirova analyzed some lexical units given in the dictionary section of the manuscript (Aubakirova, 2016: 181).

The manuscript "at-Tukhfa" in the Kipchak language requires extensive study, as it is a heritage written under the rule of the Mamluks, which, in turn, allows us to deeply understand the history of national culture, spiritual heritage and the contribution of the Turkic peoples to the Arab-Muslim civilization.

Results. In the X-XII centuries, during the Karakhanid dynasty, the native language and literature of the peoples of Central Asia and Kazakhstan flourished. At this time, on the basis of the languages of the Oguz, Karluk, Kipchak and Uyghur peoples, the Turkic script in Arabic script is the work of Khoja Ahmed Yasawi "Diwani Hikmet" ("collection of Wisdom", also called "Book of mind", "Book of Wisdom"), a collection of poems written in the Sufi tradition. This work of the great poet and thinker A. Yasawi, known not only to the Turkic people, but also to the entire Islamic world, was written on the basis of the Oguz-Kipchak language, using the elements of the Arabic-Persian language of the XII century as much as possible. The original monument "Diwani Hikmet" has not been preserved, many versions were published in different cities, the oldest is recognized as the version published in Istanbul in 1105 (new 1693). This version is kept in the Wafik-Pasha library in Istanbul. The manuscript version was taken from Samarkand by academician K. T. Zaleman and is currently stored in St. Petersburg (Syzdykova, 2004 p:3).

The text of the monument "Diwani Hikmet" was repeatedly published as a separate book in 1887 and 1901 in Kazan, in 1901 in Istanbul, in 1902 and 1911 in Tashkent publishing houses.

«It is known that there are about 25 lists in the manuscript collection of libraries of such cities as Istanbul, Petrograd, Kazan, Ufa, Tashkent, Kokand, Almaty, based on the versions of the monument "Diwani Hikmet". The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after A. Biruni in Tashkent contains more than 20 lists of the monument "Diwani Hikmet". In the manuscript fund of the Institute of history, language and literature of the Ural Branch of the Bashkir scientific center, there are 4 lists of the monument "Diwani Hikmet".

The most complete version of the collection of the dead of Khoja Ahmed Yasawi is the Kazan edition. Here are 149 wisdom. Some scholars say that 109 of them are Yasawi's own. The rest were probably songs written by his students and included in the collection. A. Yasawi is a heritage written in the Oguz-Kipchak language with the greatest use of elements from the Arabic-Persian languages (Abdrakhmanova, 2000).

The next monument is the work of Yusuf Balasaguni "Kutadgu Bilig", written in the XI century. "Kutadgu" means "happiness", "bilig" means "knowledge", that is "knowledge that brings happiness". The author about the name of the work:

«Киман аты урдум «Кутадғу биліг» -

Кутадғу оқулығыға, тутсу еліг

– "I named the book as "Kutadgu Bilig", because it brings *Kut* (happiness) to the one who reads it, show the way of life" explains Kuryshzhanov, 1986b:11). This work, which contains moral and ethical principles, is a didactic saga consisting of 85 chapters, 13 thousand lines. In the year of publication of the epic of Yusuf Balasaguni, Tabgash who leded of the Karakhan state presents it to Kara-Bograhman (Kara-Burahan) - "Khan of Khans". After getting acquainted with "Kutadgu Bilig", Kara-Burahan expressed his great gratitude to Yusuf Balasaguni, saying that from now on he will be awarded the title "Khas Hajib Yusuf Balasaguni", which means the main mentor, poet, chief vizier of the Khan's Palace, and takes himself into service (the epic of Yusuf Balasaguni "Kutadgu Bilig").

There are three versions of the saga "Kutadgu Bilig" that have survived to this day and have come down to us:

1. Herat version. In 1439, it was transferred to the city of Herat, written in ancient Uyghur script. This version is also called the Viennese version because the manuscript is now kept in the Royal Library of Vienna. In 1825, the French scientist Amédée Jaubert first published a part of this version in the Journal "Asia", published in Paris under the title "Notes on the Turkish manuscript in Uighur letters". In 1870, the Hungarian scholar G. Wambury translated several chapters of the saga into German and published them as a separate book in the city of Innsbruck.

2. Cairo version. This manuscript was copied in Arabic script in Egypt in the first half of the XIV century. This version was found by the German scientist B. Moritz in the collection of rare manuscripts of one Library in Cairo in 1896. It is now kept in the Kediven library of Cairo (Aidarov et al., 1971:17). The famous Russian scientist V.V. Radlov did one copy of the Cairo version for the Asian Museum of the St. Petersburg Academy of Sciences. Kazir this manuscript is kept in the Leningrad branch of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences.

3. Namangan version. It was copied in Arabic script at the end of the XII century. Furthermore, it was discovered in 1913 by A. V. Validov in the Uzbek city of Namangan. The most complete version of the epic "Kutty Bilig", copied in Arabic script and kept at the Abu Raikhan Al-Biruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. In this regard, this version is also called The "Tashkent version".

Scientists of Turkic studies who studied these options and published their scientific works: G. Vambury-1879, V. Radlov-1890, 1891, 1910, R. Arat-1947, 1959, Fitrat-1928, K. Karimov-1971, I. Stebleva - 1971, A. Kononov-1970, 1983, S. Ivanov-1983

The following opinions can be found about the language of the "Kutadgu Bilig": A.N. Samoilovich says that it was written in the language of the Karakhanid Turks, and N.A. Baskakov maintains that it was based on the Karluk-Uyghur language. A.M. Shcherbak speaks of the kurtuk dialect, A.K. Borovkov insists on the old Uyghur language, while G.F. Blagova insists on the old Uyghur language (Kenesbayev, 1981:103).

The work of Mahmud Kashgari "Diwani lugat it - turk (collection of Turkic words)", written in the XI century, is a unique linguistic monument that contributed to the prosperity, improvement of linguistic, literary and cultural traditions of the ancient Turkic people, created great opportunities for the spiritual expression of the people in the era of the Arab Caliphate. The work "Diwani lugat it - turk" was written in the period from January 25, 1072 to February 10, 1074. The original work has not reached us. The only copy made by M.A. Abulfath in 1206 is kept in Istanbul. One of the first sources of M. Kashgari's work in Europe is the information in the "linguistic collection" published by the Hungarian Academy in 1904. It provides an overview of the works on Turkic languages written in the XI-XV centuries, indicating that "Diwani lugat it-Turk", written in Arabic - Turkish, is one of the oldest (Aidarov, 1971:20).

This dictionary was first published in three volumes by Ahmet Rifat publishing house in Istanbul in 1915-1917. In terms of volume, volume I is 436 pages, Volume II is 294 pages, Volume III is 333 pages, with a total of 1063 pages. Later, it was translated from Arabic into Turkish by the Turkish scientist Besim Atalay and published in three books in 1939, 1940, 1941. With the translation of the Uzbek scientist Salih Mutalibov, the Kashgarian dictionary was published in Uzbek in 1960, volume I in 1961, volume II in 1963, and Volume III in 1963. The outstanding Turkish scientist B. Atalay published a three - volume translation of "Diwani lugat it-Turk" (1939-1941). This work is considered the heritage that opened the first way in its era in uniting the language of Turkic tribes, forming them into a single system, and showed linguistics as a huge field in itself.

Ahmed Yugneki's work "Hibatul haqayq (the gift of truth)". "The gift of truth" is a work written in a didactic way. The epic is not built on a plot. Each chapter of the work contains a story about a specific problem, the author gives his student appropriate advice. In terms of its theme and ideological content, this epic is a set of moral concepts and norms of behavior in the society in which the poet lived.

The original monument has not survived to our time. It has three different copies made between the XIV and XV centuries. The oldest type is a version copied in Samarkand in 1444. It is written in ancient Uyghur script, among which there are lines in Arabic script 508 lines of the poem (A. Kuryszhanov, B. Sagyndykov, 1985:9). It is now kept in the Hagia Sophia library in Istanbul.

The second copy was copied in Istanbul in 1480. the version was written in Uyghur and the road was repeated in Arabic script. This copy is also kept in the Hagia Sophia library. Now one version, written in Arabic script in the late XIV and early XV centuries, is kept in the top-Kapı Palace of Istanbul. These three different variants of the manuscript are also a characteristic copy of recent times. This is because its materials resemble the works of advanced Times, The X-XII century. Therefore, S. E. Malov considers it as a monument of the XII century, while A. Najip insists on a monument of the XII-XIII centuries (Aidarov, 1971:25).

The manuscript was first found in the library of Hagia Sophia by A. Najip. It contains 508 lines of verse, classified in 11 articles. A. Najip publishes two parts of the "Khibatul haqayyk". Part 1 (1915) contains the text and its translation into Turkish, a grammatical essay, a dictionary, Part 2 (1918) is devoted to the original Arabic and Uyghur script.

The manuscript "at-Tukhfatus zakiyatu fil lugatit turkiyati" has been known in science since 1922. For the first time, the manuscript became popular in Turkology through the article "Körösi Csoma Archivum" by the Turkish scientist M. F. Köprülü (Atalay B.). The original manuscript is kept in the Valieddin Efendi library at the Sultan Bayazit mosque in Istanbul (Turkey) under the number 3092. There is no copy of the original, only the version mentioned above has survived. Although the translation of the manuscript into Turkish was first made by Shamsaddin Sami, the translation was not published. The monument "at-Tukhfa" has a translation in only 4 languages. The monument has been gaining popularity with the scientific public since 1922. To date, the translation in four languages has entered scientific circulation. Translated into French by H. Kuhn (1942). The French translation has not survived, only a photocopy of the second part can be found. Translated into Turkish by B. Atalay (1945). B. Atalay in the introduction to the translation into Turkish "Türk dilinde temiz" gives information about the time, author, place of writing of the manuscript. In this work, B. Atalai did not just translate, but gave importance to the results of paleographic work, data, and instructed future researchers. In the "Arabic-Kipchak dictionary" in the second part of the translation, B. Atalai gave the first Arabic version, and then the Kipchak version with Latin graphics and translations of words with a change in the current name in Turkish in parentheses. For example, ازرق – kök (dök, mavi) (Atalay, 1946: 296).

C S. Mutalibov translated this written heritage into Uzbek language (1968). The translation of S. Mutalibov is known in science under the name «Туркий тил (кыпчак тили) хаккида ноёб мухфа». The rationality of the translation is given Arabic versions and translated into Uzbek. However, the biggest drawback of the translation is that 16 pages, 660 words are dropped. The advantage of the Uzbek version is that the Arabic words given in the "Arabic-Kipchak dictionary" are formed with Arabic graphics. Translated into Russian by M.T. Ziyayeva and E. I. Fazylov (1978).

The translation of the monument into Russian was published by M.T. Ziyayeva and E.I. Fazylov under the title "An exquisite gift to the Turkic language" in 1978. M.T. Ziyayeva and E.I. Fazylov wrote in the work not only the translation of the manuscript, but also comments and assumptions about the author of the manuscript, the place and time of writing, known in scientific circles. Scientists divided the "Arabic-Kipchak dictionary" into 36 lexical and semantic groups and separately analyzed words from other languages. The translation into Russian also has its drawbacks. The Arabic words of the Arabic-Kipchak dictionary in this version are given in Cyrillic. In the Uzbek translation, Arabic graphics are provided, while in the Russian translation it is possible to provide Arabic graphics, but the translators are not typed with Arabic graphics. The Russian translation does not take into account the fact that the manuscript is a work written in Arabic-Kipchak (Konkabaeva, Abdrakhmanova, 2022: 39).

The manuscript "at-Tukhfa" consists of 91 pages, written in the form of Naskh writing, the author is unknown. The manuscript consists of a brief phonetics, Arabic-Kipchak dictionary and grammar sections, a total of 64 sections. One of the manuscripts that has survived very well to this day. Synonyms and homonyms are also formed on the monument. There are also borrowed words from Arabic, Chinese, Persian, which the author himself designated. Although the manuscript is written in Arabic script, it is not typical for Arabic, that is, it contains several additional letters that correspond to the nature of the language of the monument.

The manuscript "at-Tukhfa" is a work for Arabic-speaking peoples for learning the Kipchak language. The author used the Kipchak language in the manuscript, but also gave an example from

the Turkmen language. In the Middle Ages, under the rule of the Mamluks, the Kipchak language was used in combination with the Turkmen language, as well as with Inter-Tribal variant words.

In the course of studying the history of the Turkmen language in the XI-XIV centuries, the Turkmen scientist Mukhamedova Z.B. considered several medieval works. There is the monument "at-Tukhfa" among them as well.

In addition, the scientist A.I. Tchaikovskaya published her book "Turkic grammar in Arabic – language philological treatises of the XIII - XIV centuries. (Verb)"; 1. «*Китāб мажмӯ‘ таржумāн туркӣ ва ‘ажамӣ ва мӯғулӣ*»; 2. «*Китāб ҳилӣят ал-инсāн ва ҳалбат ал-лисāн*»; 3. «*Китāб ал-идрāk ли-лисāн ал-атрāk*»; 4. *Китāб ат-туҳфат аз-закиййат фӣ-л-луғат ат-туркиййат*» (Tchaikovskaya, 1981: 178).

The scientist A.I. Tchaikovskaya gave translations of the monument "at-Tukhfa" into French, Turkish, Uzbek, Russian. Each monument was separately analyzed, telling about the history of the study, the author, the time and place of its writing (Tchaikovskaya, 1981 p:4). In this work, the full lexical material of the monument "at-Tukhfa" was not analyzed. Only since the subject of the author's research is the verb-word class, only verbs from the manuscript were given and analyzed (*rakkib, bayyid, chaktir*, etc.) (Tchaikovskaya, 1981: 178).

E.N. Najip in his work on the Kipchak-Oguz literary language of the Mamluk period noted that the manuscript "at-Tukhfa" is a written monument of the same period. Judging by the fact that the dictionary is formed in the order of the Arabic alphabet and the lexical material and the accuracy of translation, E.N. Najip highly appreciates the work of "at-Tuhfa" (Najip, 1975: 44).

Tatarstan scientist A.R. Rakhimova published an article under the title "XIV yy. Kıpçak Türkçesine Ait “Kitab-et-tuhfet üz-zekiye” Eserinin Sözcükleri ve İnsanı Nitelendirme Kelimeleri" (Vocabulary describing the qualities of a person in the artifact "Kitab-at-Tukhfet uz-zekiye", written in the Kipchak language in the XIV century) at the III International Symposium on Turkic World Studies, held on May 25-27, 2016. In the article, the author analyzed lexemes related to human behavior and collected 130 lexical units. Of these, it turns out that only about thirty lexemes contain the Oguz element. These words, in turn, state that they are currently in use in the Tatar language (Rakhimova, 2016: 16-21).

Despite the fact that over the past 15 years, defended dissertation research works have been written in Turkology on the manuscript "at-Tukhfa", information about the place, place of writing of the manuscript, the author of the manuscript is still a controversial issue among Turkologists.

Conclusion. The study of medieval Turkic written monuments gives an opportunity to deeply understand the history of the language, the spiritual culture of society. The contribution of the Turkic peoples to the world culture, human civilization, on the basis of which they educate the younger generation to love their homeland, international solidarity and unity. Science is not separate from the personality of a scientist and his work. The main stages of the development of Turkology in our country and abroad are largely determined by the scientific career of outstanding Turkologists. Written monuments of the middle ages are the only language materials that have preserved information about the languages spoken by ethnic groups of that era. Therefore, as a result of their comprehensive study, we can get accurate information about the history of modern Turkic languages, including Kazakh. From the works of scientists who studied the monuments of medieval Turkic writing, we can get valuable information not only in the linguistic field, but also about the way of life, culture, customs, economy of the peoples who lived in this environment. Since the years of popularity in scientific circles, medieval written monuments have been of interest to Western and Turkic scientists. After analyzing the historiography of the study of manuscripts, Western scientists considered the influence of the language units of manuscripts on their language or in comparison with other medieval manuscripts.

References

Abdrakhmanova, 2000 - *Abdrakhmanova K.H.* Qozha Akhmed Yassauidin «Diwani Khikmet» tilindegi septik zhalgaularynyn sipaty [Character of declensions in the language of Khoja Ahmed Yassawi "Diwani Hikmet"] /: dis... Phil. science. Kand. Almaty, A. Baitursynov Institute of Linguistics, 2000. 105 p. [In Kaz.]

Aidarov, Kuryshzhanov, Tomanov, 1971 - *Aidarov G., Kuryshzhanov A., Tomanov M.* Kone turki zhazba eskertkishterinin tili [The language of ancient Turkic written monuments]. Alma-Ata: Mektep. 1971. 17p. [In Kaz.]

Alibekuly, 2002 - *Alibekuly A.* Orta gasyrdagy mamluk-qipshaqtarynyn adebi zhazbalary [Literary writings of the Mamluk-Kipchaks of the Middle Ages] // *Al-Farabi. Kaznu, Bulletin, Oriental Studies series.* 2002. №2 (9). P. 41-42 [In Kaz.]

Arynov, 1983 - *Arynov T.A.* Lexiko-semanticheskie osobennosti yazika starokipchakskogo pamyatnika "Kitab Attukhfa az-zakiyya fil-luga at-turkiyya" [Lexico-semantic and stylistic features of the language of the Old Kypchak monument "Kitab Attukhfa az-zakiyya phil-luga at-turkiyya"]: dis... Candidate of Philology: 10.02.06. Almaty: Academy of Sciences of the Kazakh SSR Institute of Linguistics, 1983. 152 p. [In Rus.]

Atalay, 1946 - *Atalay B.* Et-Tuhfet – üz-zekiyye fil-lugat-it-türkiyye. İstanbul, 1946. 296 p. [In Turk.]

Aubakirova, 2016 - *Aubakirova K. K.* Mamlukter biligi kezindegy turki-arab madeni-tildik bailanystary [Turkic – Arab cultural and linguistic ties during the rule of the Mamluks (XIII-XV centuries)]: diss. PhD: 6D020900. Almaty, 2016. 181 p. [In Kaz.]

Baskakov, 1970 - *Baskakov N.A.* Uguro-karlukski yazyk I turkskie yazyki srednevekoviya [Uygur-Karluks language and Turkic languages of the Middle Ages] // *Soviet Turkology.* Baku, No. 4. 1970. 15-18pp. [In Rus.]

Ermers, 1999 - *Ermers R.* Arabic grammars of Turkic. Leiden, 1999. 229 p.

Kazakh Soviet Encyclopedia. Vol. 1. Almaty, 1972. 647 p. [In Kaz.]

Kenesbayev, 1981 - *Kenesbayev I.* Qazaq adebi tilinin qalyptasu tarihi men damu zholdary [The History of the formation and development of the Kazakh literary language]. Almaty: Science. 1981. 103p. [In Kaz.]

Konkabaeva, Abdrakhmanova, 2022 - *Konkabaeva N.N., Abdrakhmanova K.H.* Mamkuk kezenindegy ortagasyrlyq "an-Tuhfa" qolzhazbasynyn zerttelu tarihnaması [Historiography of the study of the medieval manuscript "at Tuhfa" of the Mamluk period]. "Otan tarihi" No.2, 2022. P. 35-45. [In Kaz.]

Konkabayeva, Avakova. 2016 - *Konkabayeva N.N., Avakova R.A.* Historical excursion of the medieval monument "at-tuhfa az-zakiyya fil lugat it-turkiyya" // VII International Conference "Global Science and Innovation". USA, Chicago, 2016. P. 72-76.

Kuryshzhanov, 1986 - *Kuryshzhanov A.* «Eski turki zhazba eskertkishtery» (XI-XV) kusynyn bagdarlamasy [Monuments of old Turkic writing " (XI-XV centuries.) course program]. Karaganda: Kargu, 1986. 11p. [In Kaz.]

Kuryszhanov, Sagyndykov, 1985 - *Kuryszhanov A., Sagyndykov B.* Ahmed Yugineki Aqiqat syiy [Ahmed Yugineki the gift of truth]. - Almaty: Science, 1985. 9p. [In Kaz.]

Mahmudov, 1972 - *Mahmudov Q.* Ahmad Ugnakiining «Hibatul haqaiq» asari haqida (kirish, fonetika, morfologiya, tanqidi matn, transkripsia, sharh, lugat) [About Ahmad Yuginaki's work "Hibatul Haqaiq" (introduction, phonetics, morphology, critical text, transcription, commentary, dictionary)]. Tashkent, 1972. 290 p. [In Uzb.]

Najip, 1975- *Najip E.N.* Turkoyazychny pamyatnik XIV veka «Gulstan» Seifa Sarai I ego yazik [The 14th century Turkic-speaking monument "Gulstan" of the Sarai Safe and its language]. – Alma-Ata: Science of the Kazakh SSR, 1975. Part 1. 44 p. [In Rus.]

Rakhimova, 2016- *Rakhimova A. R.* XIV yy. Kıpçak Türkçesine Ait "Kitab-et-tuhfet üz-zekiye" Eserinin Sözvarlığı ve İnsanî Nitelendirme Kelimeleri. // III International Symposium on Turkic World Studies. – Bakı, 2016. S. 16-21. [In Turk.]

Sadykbekov, 2015 - *Sadykbekov K. A.* Mamlukter dauirinde zhazylgan qipchaq tilindegy lingvistikalıyq shygarmalar [Linguistic works in the Kipchak language written in the Mamluks]. // Bulletin of L. N. Gumilyov ENU. Humanities series. Part 1. Astana. 2015. №5(108). P. 202-206. [In Kaz.]

Suyerkul, 1999- *Suyerkul B. M.* «At-tuhfa» eskertkishi /XIV q./ tilindegi etistik kategoriyalary /tarihi-salystyrmaly taldau [Monument "at-tukhfa" / categories of verbs in the XIV century /historical and comparative analysis] /: dis... Phil. science. Kand.: 10.02.06. Almaty: A. baitursynov Institute of Linguistics, 1999. 132 p. [In Kaz.]

Syzdykova, 2004 - *Syzdykova R.* Yasauı «Hikmetterinin» tili [The language of the "wisdom" of Yassawi]. - Almaty: Dictionary, 2004. 3p. [In Kaz.]

Tchaikovskaya, 1981- *Tchaikovskaya A.I.* Turkskaya grammatika v araboyazichnyh filologicheskikh traktatah XIII – XIV vv. (Glagol) [Turkic grammar in Arabic –language philological treatises of the XIII - XIV centuries. (Verb)]. – Tashkent, 1981. 178 p. [In Rus.]

Tomanov, 2010 - *Tomanov M.* Qazaq tilinin tarihi grammatikasy. Qazaq til biliminy antologiyasy [Historical grammar of the Kazakh language. Anthology of Kazakh linguistics]. Pavlodar, 2010. 412 p. [In Kaz.]

Zhusyp Balasagunnin "Qutty bilik" dastany san-salaly bilimderdy qamtygan teren filosofiyalyq shygarma retinde [Yusuf Balasaguni's epic "Kutty Bilik" as a deep philosophical work that covers various knowledge] <https://articlekz.com/kk/article/15463> [In Kaz.]

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 479-494, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.00
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_479-494

**ОРТАЛЫҚ ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ БИЛІК ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
1921-1923 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚПЕН КҮРЕСІ**

Байдалы Рауан Жомартұлы¹, Құдайбергенова Айжамал Ибрагимовна²

¹А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті (47-үй, Байтұрсынов көш., 110000, Қостанай, Қазақстан)

PhD доктор, Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі

 <https://orcid.org/0000-0001-9357-3876> E-mail: rbaidali@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

т.ғ.д., доцент, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-9918-385X> E-mail: akudaybergen@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Байдалы Р.Ж., Құдайбергенова А.И., 2023

Андатпа. *Kіріспе.* 1921-1923 жылдардағы Қазақ жеріндегі ашаршылық Қазақстан тарихы ғылымындағы өзекті тақырыптардың бірі. 100 жылдан аса уақыт өтсе де әлі күнге дейін оның себептері мен зардаптары толық ашыады. Соның ішінде өңірлердегі ашаршылықтың тарихын жан-жақты зерделеу маңызды. *Зерттеудің мақсаты – тың деректер мен соны зерттеулердің негізінде* орталық және жергілікті билік органдарының Қазақстандағы 1921-1923 жылдардағы аштықпен күресі тарихының кемшін тұстарын ашу. Бұл мақсатқа жету үшін Қазақстандағы азаматтық қарсыласу мен Кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы елдегі саяси, экономикалық жағдайларды ерекшелігін ескере отырып, ашаршылықтың себептерін, оған қарсы күрестегі орталық және жергілікті билік органдарының күресі, қоғамдық және шетелдік ұйымдардың қызметі, ашаршылық босқындары, балалар өлім-жітімінің көбеюін мәселелерін ашып көрсету сияқты міндеттер қойылды. *Нәтижелер:* Мақалада ашаршылықтың себептері, ашаршылықпен күресетін комиссиялардың Қазақстандағы аштық шарпыған губерниялар мен уездердегі қызметі, ашыққандарды тамақтандыратын асханалардың жұмысы қарастырылады. *Қорытынды:* Қазақстанның бес губерниясы мен бір уезіндегі ашыққандардың саны шамамен 2,6 миллионнан асқан. Ресейдің аштыққа ұшыраған өңірлерінен қазақ жеріне ағылған босқындар, ата-анасынан айырылған, қараусыз қалған балалар, эпидемиялық аурулар әсіресе қазақ ұлтына демографиялық апат әкелді.

Түйін сөздер: Азамат соғысы, Кеңес үкіметі, губерния, уездер, жұт, 1921-1923 жж. ашаршылық, Ашыққандарға көмек беру бойынша губерниялық комиссия (Губкомпомгол), Америкалық көмек ұйымы (АРА), босқындар.

Алғыс айту: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен «1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы жаппай ашаршылық және оның салдарлары (жаңа архивтік және жазбаша дереккөздер негізінде)» атты жоба аясында дайындалды (тіркеу нөмірі AP09259227)

Дәйексөз үшін: Байдалы Р.Ж., Құдайбергенова А.И. Орталық және жергілікті билік органдарының Қазақстандағы 1921-1923 жылдардағы ашаршылықпен күресі // Отан тарихы. 2023. Т.26. № 3. С. 479-494 (Қаз.) DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_479-494

THE STRUGGLE OF CENTRAL AND LOCAL AUTHORITIES THE FAMINE IN 1921-1923 IN KAZAKHSTAN

Bajdaly Rauan Zhomartuly¹, Kudajbergenova Ajzhamal Ibragimovna^{2*}

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University (47, Baitursynov str., Kostanay, Kazakhstan)
PhD, head of department History of Kazakhstan

 <https://orcid.org/0000-0001-9357-3876> E-mail: rbaidali@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Chief Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-9918-385X> E-mail: akudaybergen@mail.ru

Abstract. Introduction. The famine of 1921-1923 in Kazakhstan is one of the topical issues in the history of Kazakhstan. Even after more than 100 years, its causes and consequences have not been fully revealed. In particular, it is important to comprehensively study the regional features of the history of starvation. *The goal of the study* is to reveal the missing moments of the history of the struggle of central and local authorities with famine in Kazakhstan in 1921-1923 on the basis of new archival data and the latest published research papers. To achieve this goal, taking into account the peculiarities of political and economic conditions in the country in the early years of Soviet power and civil confrontation in Kazakhstan, we will reveal the causes of famine, the struggle of central and local authorities in the fight against it, the activities of public and foreign organizations, the problems of starving refugees, the increase in child mortality. **Results.** The article discusses the causes of starvation, the activities of various commissions to combat hunger in those regions and districts of Kazakhstan where the population was starving, as well as the work of canteens feeding hungry people. **Conclusion.** The number of hungry people in five provinces and one district of Kazakhstan is more than 2.6 million people. Refugees from starving regions of Russia, children who have lost their parents, abandoned children, epidemic diseases have all led to a demographic catastrophe.

Keywords: Civil War, Soviet power, provinces, counties, Jut, famine of 1921-1923, provincial commission for famine relief (Gubkompomgol), American Relief Organization (ARA), refugees.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan "Famine in Kazakhstan in 1921-1922 and its consequences (based on new archival and written sources)" (registration number AP09259227).

Forcition: Bajdaly R.Z., Kudajbergenova A.I. The struggle of central and local authorities the Famine in 1921-1923 in Kazakhstan // Otan tarikhy. 2023 Vol. 27. No. 3. Pp. 479-494 (in Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_479-494

БОРЬБА ЦЕНТРАЛЬНЫХ И МЕСТНЫХ ВЛАСТЕЙ С ГОЛОДОМ В 1921-1923 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ

Байдалы Рауан Жомартұлы¹, Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна^{2*}

¹Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова (дом 47, ул. Байтурсынова, 110000, г. Костанай, Казахстан)

Доктор PhD, заведующий кафедрой Костанайского регионального университета

 <https://orcid.org/0000-0001-9357-3876> E-mail: rbaidali@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (дом 28, Шевченко, 050010, г. Алматы, Казахстан)

Доктор исторических наук, доцент, Главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-9918-385X> E-mail: akudaybergen@mail.ru

Аннотация. Введение. Голод 1921-1923 годов в Казахстане – одна из актуальных тем в истории Казахстана. Даже по прошествии более 100 лет его причины и последствия до конца не раскрыты. В том числе важно комплексно изучить региональные особенности истории голода.

Цель исследования - на основе новых архивных данных и последних опубликованных работ исследователей раскрыть недостающие моменты истории борьбы центральных и местных органов власти с голодом в Казахстане в 1921-1923 гг. Для достижения этой цели, учитывая особенности политических и экономических условий в стране в первые годы советской власти и гражданского противостояния в Казахстане, мы раскроем причины голода, борьбу центральной и местной власти в борьбе с ним, деятельность общественных и зарубежных организаций, проблемы голодающих беженцев, рост детской смертности. Результаты: В статье рассматриваются причины голода, деятельность различных комиссий по борьбе с голодом в тех областях и районах Казахстана, где население голодало, а также работу столовых, кормящих голодающих людей. Заключение: число голодающих в пяти губерниях и одном районе Казахстана составляет более 2,6 млн. человек. Беженцы из голодающих регионов России, дети, потерявшие родителей, брошенные дети, эпидемические заболевания все это привели к демографической катастрофе.

Ключевые слова: Гражданская война, Советская власть, губернии, уезды, джун, голод 1921-1923 гг., губернская комиссия помощи голодающим (Губкомпомгол), американская организация помощи (АРА), беженцы.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта «Голод в Казахстане в 1921–1922 годах и его последствия (на основе новых архивных и письменных источников)» при финансовой поддержке Комитета науки МНВО РК (регистрационный номер АР09259227).

Для цитирования: Байдалы Р.Ж., Кудайбергенова А.И. Борьба центральных и местных властей с голодом 1921-1923 гг. в Казахстане // Отан тарихы. 2023 Т. 26. № 3 С. 479-494 (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_479-494

Кіріспе. Биыл 1921-1923 жж. қазақ жерінде орын алған ашаршылықтың тоқтағанына 100 жыл болды. Ашаршылықтың мерзімін 1921-1923 жж. деп көрсеткен себебіміз, Кеңес үкіметі халықаралық қауымдастыққа жаңадан пайда болған социалистік мемлекеттің жағдайының мүшкіл емес, қиындықты жылдам шешіп, 1922 ж. ашаршылық тоқтатты деген пікір туғызбақшы болды. Барлық тарихи зерттеулерде осы мерзім орын алды. Бірақ, тақырыпты арнайы зерттеу ашаршылықтың 1923 ж. да жалғасқанын көрсетті. Сондықтан ашаршылықтың орын алған мерзімін 1921-1923 жж. деп бердік.

Кеңес үкіметінің құрылғаннан бастапқы қазақ жеріндегі саясаты халықты аштықта ұстау болды деуге болады. Билікті демократиялық жолмен емес төңкеріс арқылы қолдарына алған үкімет азық-түлік салғырты, азық-түлік саясаты, шаруашылықты әскерилендіру, экономиканы басқарудың әміршілдік жүйесі арқылы өз халқын, соның ішінде қазақ елін де күйзеліске ұшыратты. Ал, осы жүгенсіздікке қарсы ұйымдасып, қолына қару алып қарсы шыққандарды «бандылар», «бұзақылар» деп атады. Бұл атау барлық архив деректерінде кездеседі. Қазақстан тарихнамасында 1921-1923 жж. және 1931-1933 жылдардағы ашаршылық сырт көзге ұқсас көрінгенімен екеуі екі бөлек. 1921-1923 жылдардағы ашаршылықты большевиктер билігі амалсыздан мойындап, шетелден көмек сұрап, кеш те болса шара қабылдап, аштықпен күресті. Ал, билік органдарының 1931-1933 жылдардағы аштықпен күресін 1921-1923 жылдардағы комиссия жұмысымен салыстыруға мүлде келмейді. Жалпы, 1921-1923 жж. ашаршылықтың екі себебі анық. Біріншісі, I дүниежүзілік соғыс пен Ұлт-азаттық-қозғалыстары, 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістері, Азамат соғысы және «бандылардың» көтерілістері. Екіншісі, экономиканың мүшкіл жағдайы: мал санының азаюы, егістік көлемінің қысқаруы, табиғи қуаңшылық, қыстың қатты болуы, егіннің шықпауы және «жұт». Профессор Т. Омарбековтың «ашаршылықтың орын алуына ауа райының қолайсыздығы емес, Азамат соғысының нәтижесіндегі шаруашылықтың күйзелуі, большевиктердің біржақты саясат жүргізуі себеп болды» (Қазақстандағы ашаршылық, 2021:12), деген тұжырымымен келісеміз. Себебі Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің декретімен Орал, Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, Қостанай губерниясы ашығушылар қатарына жатқызылып, еліміздің бес губерниясы ашығып жатқанда 1921 жылдың жазында Орталық Мәскеудің азық-түлік отрядтарының Семей мен Ақмола губернияларында ауылшаруашылық өнімдерін күшпен тартып алып, Ресейдің еуропалық бөлігіне жібергенін айтсақ та жеткілікті. Кеңес билігі Азамат соғысынан күйреген

Ресейдің халық шаруашылығын Қазақстандағы қазақтардан күшпен тартып алған астық пен мал арқылы қалпына келтіруге тырысты.

1921-1923 жылдардағы аштық қазақты үлкен демографиялық апатқа ұшыратты. Академик М. Қозыбаевтың есебінше 1922 жылдың наурызында Қазақстанның батыс және солтүстік аймақтарында 2 миллион 350 мың адам аштыққа ұшырап, көбісі өлді. Үкімет тарапынан көрсетілген көмек тек қала тұрғындарына ғана жеткізілгенін айта келіп, М. Қозыбаев ол тұста қалаларда қазақтардың екі пайызының ғана орныққанын, ал негізгі дені ауылдарда тұрғанын жазады. М. Қозыбаев кейбір деректерде Орталық Қазақстанға төніп тұрған аштық апатын орталық басшылығы дер кезінде көріп, мән бермегендігін, тіпті Орталықтан келген азық-түлік жинаушы Ф.Э. Держинскийдің отрядтары Түркістан республикасы, Ақмола, Семей губернияларындағы еңбекшілердің қолындағы астықты артық деген желеумен күшпен алып кеткендігі туралы айтылады (Қазақстандағы ашаршылық, 2021:12). Демек, 2 миллион 350 мың адамның қаншасы аштықтан, індеттен, ал қаншасы көршілес республикаларға босып кеткенін зерттеуіміз керек.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми мақаланы жазу барысында архив құжаттарына, жарияланған жазба деректеріне, баспасөз мәліметтеріне сүйендік. Деректердің негізін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен (ҚР ОМА), Қостанай облыстық мемлекеттік архивінен (ҚОМА) алынған материалдар құрайды. Бұл статистикалық мәлімет беретін есептер, ресми хаттамалар, баяндаулардан және тағы басқа құнды деректерден тұрады. Сонымен қатар қарастырылып отырған кезеңде жарыққа шыққан «Ақ жол» газетінің қазіргі таңдағы мақалалардан құралған кітабындағы аштыққа қатысты мақалалар мен редакция мәліметтері (2015) және 1921-1923 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық тарихы жөніндегі «Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане. 1921-1923. Сборник документов и материалов» (2021) атты екі томдық жинақтағы деректер ғылыми айналымға енгізілді.

Қазақстандағы орталық және жергілікті билік органдарының 1921-1923 жылдардағы аштықпен күреске қатысуын зерттеу барысында жинақтау, салыстыру, талдау және қорыту сияқты жалпы ғылыми әдістер, сондай-ақ мәселелік-хронологиялық, тарихи-жүйелік секілді арнайы тарихи әдістер кешені қолданылды.

Талқылау. Кеңес одағы кезінде 1921-1923 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылықты ғылыми және көркем әдебиетте Кеңестік және Қазақстандық зерттеушілер мен әдебиет өкілдері көтергенімен Кеңестік идеологияға қайшы келетін тақырыптардың бірі болғандықтан ол ары қарай жалғасын таппады. Тек 1990 жылдардан бастап қана 1930 жылдардың басындағы ашаршылық жөнінде ғалымдарымыз іргелі зерттеулерін жүргізе бастады. Бес томдық Қазақстан тарихы (Қазақстан тарихы, 2010) академиялық еңбегінде 1921-1923 жылдардағы ашаршылыққа бір бөлім берілген. Қысқаша жазылған бөл бөлімде ашаршылықтың себебі, ауқымы, зардабы, аштықты ауыздықтаудағы әр деңгейдегі атқарылған шаралар және салдары баяндалады.

Ал, соңғы жылдары 1921-1923 жылдардағы ашаршылық жөнінде Қазақ тарихнамасы толығы түсті. Мысалы белгілі ғалым С. Смағұлованың (Смағұлова, 2019) Қазақ жеріндегі ашарлықты архив деректері негізінде кешенді түрде зерттеген еңбегін айтуға болады. Сонымен қатар осы аталмыш тақырып жөнінде республикалық дөңгелек үстелдер мен конференциялар ұйымдастырылып өткізілді. Сондай-ақ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Отан тарихы» ғылыми журналында кәсіби тарихшы ғалымдардың мақалалары жариялануда. Атап айтқанда С. Шілдебай (Шілдебай, 2021), Б. Боранбаева (Боранбаева, 2021), М. Қозыбаева (Қозыбаева, 2021), С. Гизатов (Гизатов, 2023) тағы басқалар 1921-1923 жылдардағы ашаршылықтың әртүрлі қырларын, соның ішінде орталық және жергілікті билік органдарының 1921-1923 жылдардағы ашаршылықпен күресі туралы тақырыбын көтерді. Олардың мақалаларында ашаршылықпен күрес жөніндегі әртүрлі деңгейдегі комиссияның жұмысы қысқаша көрініс тапты.

Қазіргі таңда орталықтағы, өңірлердегі, көршілес шет елдердегі архив қорлары, сол дәуірдегі жарияланған мерзімді баспасөздегі деректерді және зиялылар мен аштықпен күрескен мемлекет және Алаш қайраткерлерінің естеліктерін ғылыми айналымға енгізуіміз қажет.

Нәтижелері. Қазақ республикасы Орталық Атқару комитетіне 1921 жылдың маусымынан бастап қазақ даласында аштықтың басталғаны жайлы губерниялық атқару комитетінен

ақпараттар, мәліметтер түсе бастады (Смағұлова, 2019: 76). Түркістан Республикасындағы Ташкентте жүрген қазақ зиялысы Міржақып Дулатұлының 1921 жылы 9 сәуірде «Ақ жол» газетінде «Ел күйзелді» деген дабыл қаққан мақаласы жарияланды: «Соңғы күндері алынған хаттардың анық хабарына қарасақ, жас көңілге қайғы толып отыр. Жұтаған мал, қалың ауру, қаптаған өлім. Торғай уезінде мал қырылып жатыр. Жазға салым ашаршылық күтіп отырмыз. Қарқаралы уезінде шаруа күйзелді, мал өліп жатыр, жұрт жаяу, аш-жалаңаш. Темір уезінде жұт, ауру қалың. Бөкей ордасының қазақтары «томаршық» деген ағаштың безін қағып жиып отыр. Он қарасы бар үй бүкіл бөкейліктерге бай саналады. «Томаршылық» тілесен ет, тілесен нан. Бірғыз уезінің қазақтары саршұнақ тышқан жеп жатыр. Күзде өлген малдардың өлекесін қазып алып жеп отыр. Өлексе әрі ас болмай, әрі аурулы қылып бейшаралар қырылып жатыр» - деп сол кездегі ащы шындықты естір құлаққа жазды (Ақ жол, 2015: 58-59). Осы «Ақ жол» газетінде «Шын» деген бүркеншек есіммен жазылған мақалада: «біз даусымызбен барынша бақырып жатқанда Қазақстанның азық-түлік комиссариаты биыл егін бітік деп жариялап жатты. Басқа жерлер егіннің бітіктігін жасырып жатты. Ақырында Қазақстан әуел кезде ашыққан жерлердің есебіне кірмей қалды. Өзіміз Ақмола, Семейден ішкі Россияға астық жіберіп отырып, Түркістаннан қалай ұялмай жәрдем сұраймыз, сендер газеттеріңе аштықты өсіріп жазып отырсындар, - деп бізге сенбеген. Аштың даусын естімеген Қазақстанның талай меңіреуін көргенбіз» (Ақ жол, 2015: 5), - деп жазған.

Республикада аштық үдей бастауына орай ел астанасы Орынборда 1921 жылы 8 шілдеде Қазақ облыстық комитетінің пленумы өткізіліп, қаладағы азық-түлік жағдайы мен ашыққан халыққа көмек көрсету комиссиясын құру қарастырылды. Орынбор қаласында және темір жол бойында жағдайдың ауыр болып, жұмысшылардың екі айдан бері құрғақ азық ала алмағандығы, базарда астықтың мүлдем дерлік жоқтығы және оның өте қымбат екендігі, құрғақшылықтың салдарынан егін шығымының мүлдем төмендігі, тамақ тапшылығынан тырысқақ індетінің күннен-күнге күшейіп бара жатқандығы баса айтылды. Пленум тез арада Қазақ АКСР Азық-түлік халық комиссариатына республиканың Сібір бөлігінен Орынбор қаласына көмек ретінде 30 мың пұт астық жіберу туралы қаулы шығарды. Сонымен қатар республикада ашыққан халыққа көмек көрсету жөнінде төтенше комиссия құру туралы шешім қабылданды. Комиссия құрамына Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің, Ұлт істері халық комиссариатының, Егіншілік халық комиссариатының, Әлеуметтік қамсыздандыру халық комиссариатының, Статистика басқармасы бюросының өкілдері енгізілді (Смағұлова, 2019: 77).

Міне осыдан кейін Қазақ Орталық Атқару Комитеті 10 шілдеде аштарға көмек көрсету Орталық комиссиясын құру жөнінде қаулы қабылдады. Бұл комиссияға қысқа мерзімнің ішінде аштар туралы мәлімет жинап, төтенше органға жіберу жүктелінді. Бес күннен кейін осы жылдың 15 шілдесінде «Ашыққандарға арнайы төтенше көмек көрсету комиссиясы» (Компомгол) құрылып, басқару С. Меңдешевке жүктелді. 20 шілдеде Қазақ ОАК республиканың барлық губернияларына аштарға көмек көрсету комиссиясын құрып, оның құрамы мен атқаратын қызметін анықтауды тапсырды (Смағұлова, 2019: 78).

Апаттың мөлшерін анықтау Жер Халық комиссариатына, Азық-түлік халық комиссариатына және Орталық статистика басқармасына жүктелініп, аштықтан өлгендердің саны мен жиналған астық барысы, сонымен бірге қажетті тұқым мен азық-түлікті нақтылау тапсырылды. Азық-түлік халық комиссариаты мен Орталық тұтынушылар одағына азық-түлікті есепке алу мен сақтау, «Ашыққандарға көмек көрсету Орталық комиссиясының» тапсырмасы бойынша осы азық-түлікті бөлу жұмысы жүктелінді. Сонымен қатар Азық-түлік комиссариатына тамақтандыру пунктерін ашуға басшылық жасау тапсырылды. Аштықтан жүре алмаған адамдарға көмек көрсету мен жұқпалы аурумен күресу, өлген адамдардың мүрдесін жинауды Денсаулық сақтау халық комиссариаты, салық салудың жаңа жобасын жасау мен оны үйлестіру ісін Қаржы Халық комиссариаты қолға алды (Смағұлова, 2019: 78). Қазақ ОАК-і мен ХКК-нің шешімімен Қазақстан территориясында төтенше санитарлық комиссия құрылды. Жалпы комиссияның құрамына ҚОАК төрағасы, ҚОАК-і мен Бүкілресейлік Төтенше комиссияның өкілдері енді. Комиссия құзырына оба, шешек және тағы басқа аурулардың ошағын анықтап жою, басқа өңірлерге таралуға жол бермеу мәселесі енді. Барлық губернияларда да осындай санитарлық комиссиялар құрылып, оның құрамына

губерниялық денсаулық сақтау меңгерушісі, губерниялық төтенше комиссияның төрағасы және әскери-санитарлық ведомстваның бір өкілі енді (Смағұлова, 2019: 78).

Қазақстан аймақтарындағы Ашыққандарға көмек беру бойынша арнайы комиссиялар (Губкомпомгол) әр түрлі уақытта, атап айтқанда Ақтөбе губерниясында 1921 жылғы 20 шілдеде, Бөкей губерниясында 4 тамызда, Орал губерниясында 8 тамызда, Орынбор және Семей губернияларында 10 тамызда, Қостанай губерниясында 30 тамызда, Ақмола губерниясында 15 қыркүйекте, Адай уезінде 23 қазанда құрылды. Бұл пошталық және телеграфтық байланыстың нашарлығынан, ұйымдастыру-түсіндіру жұмыстарының тиісті деңгейде болмауынан орын алды (Гизатов, 2023:302-303). Губерниялық комиссиялардан кейін уездік-аудандық атқару комитеті жанынан уездік Ашком комитеттері құрыла бастады. Сол кездегі жағдай бойынша көп елді мекендер теміржол бекетінен алыс орналасқандықтан және байланыстың нашарлығынан ашылуы тиіс комитеттер кеш ашылды. Алғашқы кезде жергілікті билік органдары қаражатпен, транспортпен азық-түлікпен қамтамасыз ете алмады.

Қазақ Орталық атқару комитетінің алдындағы бірінші кезектегі міндеті Қазақстан аумағында аштықтың орын алғандығын Орталыққа дәлелдеу және аштыққа ұшыраған аудандардан азық-түлік салығын алып тастау үшін оның ауқымын анықтау болды. 1921 жылдың қарашасына қарай Қазақ жер халық комиссариаты, Қазақ азық-түлік халық комиссариаты және Қазақстан басқармасы Қазақ АКСР-ның жеті губерниясының бесеуін аштық жайлағанын анықтайды. Ашаршылық Орынбор, Қостанай, Ақтөбе, Орал, Бөкей губернияларын және жалпы аумағы 1.048.100 шаршы метр верст және халқы 2.633.300 адам болатын Адай уезінің кейбір болыстарын қамтиды. Ашаршылыққа ұшыраған 5 губернияда 1 508 900 адам зардап шекті ...«Кейінірек бұл жерлерден келген мәліметтерге сәйкес, ашаршылыққа ұшырағандардың саны 1 558 27 адамды құрады» (Қозыбаева, Құдайбергенова, Байдалы, 202: 149-157).

Кесте 1 Ашаршылыққа ұшыраған губерниялар, аудандар мен уездер (1921 жыл 1 қаңтар). (ҚР ОМА. 320 қ. 1 т., 29 іс. 9 п.).

[Table 1 Famine affected provinces, districts and districts (January 1, 1921). (Central State Administration of the Republic of Kazakhstan. F.320. Vol. 1. C. 29. P.9].

№	Губерниялар бойыншы аудандар мен уездер	№	Губерниялар бойыншы аудандар мен уездер
	Орынбор губерниясы		Ақтөбе губерниясы
1	Елек ауданы	1	Ақтөбе уезі
2	Исаев ауданы	2	Ақбұлақ уезі
3	Краснохолмск ауданы	3	Можаровск уезі
4	Орынбор ауданы	4	Темір уезі
5	Орелск ауданы	5	Ырғыз уезі
6	Петровск ауданы	6	Шалқар уезі
7	Покровск ауданы	7	Ойыл уезі
8	Шарлық ауданы	8	Қарабұтақ уезі
	Орал губерниясы		Бөкей губерниясы
1	Гурев ауданы	1	Калмыцкий ауданы
2	Жымпиты уезі	2	Тарғын ауданы
3	Елек уезі	3	Нарын ауданы
4	Калмыков ауданы	4	Қамыс-Самар ауданы
5	Орал уезі	5	Таловск ауданы
		6	1-ші Приморский округ
		7	2-ші Приморский округ
	Қостанай губерниясы		Адай уезі
1	Қостанай уезі	1	Бозашы ауданы
2	Боровский уезі	2	Кенжар ауданы
3	Федоров уезі	3	Қаракосшұғыл ауданы
4	Семиозер уезі	4	Адай-Табын ауданы
5	Денисов уезі	5	Үстірт –Сары аудандары
6	Адамск уезі		
7	Урицкий уезі		
8	Торғай уезі		

Бұл кестеден көретініміз 20 аудан 21 уезд аштыққа ұшыраған.

1921 жылғы тамыз айында Орал губерниялық Ашыққандарға көмек беру комиссиясы төрағасының орынбасары Ширявцев өз баяндамасында: «Орталықтан тапсырма түскен бойда шұғыл арада ашыққандарға көмек беру комиссиясы құрылды. Нақты нұсқаулықтың болмауына байланысты алғашқы күндері жергілікті жерлерде уездік және болыстық Ашыққандарға көмек беру комиссияларын құру жөнінде өкім шығарумен ғана шектелдік», - деп жазды (Гизатов, 2023: 303). Одан кейін ашыққан адамдардың санын анықтау мақсатында Губстатбюроға есеп карточкасының формасын жасау жөнінде тапсырма беріп, халық санағына кіріседі. Сонымен қатар «Ашыққандарға көмек апталығын» ұйымдастыру үшін арнайы үштік ұйымдары құрылды (Гизатов, 2023: 303).

Ең қиын жағдай 1921-1922 жылдары қыста орын алды. Бұл кезеңде адам жеу фактілері тіркелді. Мысалы, 1921 жылы желтоқсан айында Калмыков уезі Бударин ауылында бір отбасы қызы мен немересін өлтіріп, олардың етін жеген. Құзырлы органдардың мәліметінше тек 1922 жылғы 1 сәуірден бастап адам жеу үрдісі азая бастаған.

Уақыт өткен сайын ашаршылық та күшейе берді. 1921 жылы Орал губерниясының төрт уезі бойынша 47 289 адам аштан қырылған. Сонымен қатар 20 851 адам Орал губерниясынан тыс жерге көшіп кетті. Осылайша бір жылдың ішінде губерния халқы 67 870 адамға азайды. Ал 1921 жылы қараша айында Орал губерниясында ресми түрде 239 037 адам ашыққандар ретінде тіркелсе, 1922 жылдың 1 қаңтарында олардың саны 348 816 адамға жетті (Гизатов, 2023: 303). Мәселен, ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі Орталық комиссияның №18 995 санды жеделхатының негізінде 1921 жылы 8 тамызда Бөкей губерниясында ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі комиссия құрылып, ол жедел түрде жергілікті бөлімшелердің ашыққандарға көмек көрсету жұмыстарын ұйымдастырып басқаруға кіріседі (Боранбаева, 2021: 123].

Бұл комиссия уездік және болыстық комиссия мүшелерінің атқаратын нақты тапсырмаларын көрсетіп 10 пункттен тұратын арнайы нұсқау (инструкция) дайындайды. Нұсқауда уездік және болыстық жерлерде комиссия бөлімшелерін құру қажеттігі, ауқатты адамдардан қарызға алған малды сойып ашыққандарды тамақтандыру, ата-анасы жоқ қараусыз қалған балалар үшін жатақханалар ашу, жұқпалы ауруларға қарсы күрес шараларын ұйымдастыру жұмыстары көрсетіліп, ашаршылыққа қарсы атқарылған істер туралы губерниялық комиссияға 2 аптада бір рет есеп беру міндеттелді (Боранбаева, 2021: 124].

Ал губернияның Тарғын уезіндегі ашаршылыққа қарсы күрес жөніндегі төтенше комиссия Жәнібек кентіне орналасты. Кеңес аппаратының және партияның уездік органдарының барлық қызметкерлері дерлік ашаршылықпен күресті ұйымдастыру үшін шалғай ауылдарға жіберіледі. Уезд орталығында ашыққандарға арналған 8 тамақтандыру пункті жұмыс істеді, ата-анасыз қалған балалар үшін жатақхана ұйымдастыру міндеттелді (Боранбаева, 2021: 124]. Бөкей губерниясындағы ашаршылықтың салдарынан халықтың жаппай қатерлі жұқпалы ауруларға шалдығуы, өлкеде емханалар мен ауруханалардың және дәрі-дәрмектердің жетіспеуі ел ішінде адам өлімінің санын көбейтіп, нәтижесі Бөкей өңірінің демографиялық құлдырауына әкеліп соқтырды (Боранбаева, 2021: 124].

Ақтөбе губерниялық комиссиясы 20-шілдеден өз жұмысын бастады. Алғашқы кезде басқа губерниялар сияқты ашыққандардың нақты санын анықтау мүмкін болмады. 1921 жылы 12 желтоқсандағы Қазақ АССР-нің Орталық Атқару Комитеті ашыққандарға көмек көрсету комиссиясының баяндамасында Ақтөбеде 315339 адам ашықты. Олардың 225348 ересек, 89991 бала. Губернияда 48 асхана ашылып, одан 15073 адам тамақтанды. 570756 адам тұратын өңірдің 8 желтоқсандағы мәліметі бойынша Темір, Бірғыз, Қарабұтақ, Ойыл аудандары қатты ашаршылыққа ұшырады (Қазақстандағы ашаршылық, 2021:288). Ақтөбе губерниялық атқару комитетінің мәліметі бойынша 1921 жылдың қараша айында 469 өлген адамның мәйіті табылып, жинап алынды. Ақтөбе қаласындағы балалар үйінде 94 қазақ баласы өлді. Өлім халінде жатқан 232 орыс баласының жағдайы жақсарды. Көшеде өлім халінде жатқан 294 адам ауруханаға жеткізілгенмен ажал құшты. (Қазақстандағы ашаршылық, 2021:288). Ал, Ақтөбе губерниялық комиссияның 1921 жылдың 22 желтоқсанындағы есебінде 374215 адам аштыққа ұшырады, олардың 87725 балалар. Алғашқы кезде 326000000 сом ақша болды, азық-түлік болған жоқ. Қайырымдылықтан 38472662 сом, 105 ірі қара, 3-бас жылқы, 94 қой, 6 пұт ұн, 44 пұт картоп, 2 пұт шай, қант, 10 пұт тұз, ет 104 пұт, 1 пұт нан түсті. 34 асхана

жұмыс істеді. Оның 15 балаларға арналды. Болыстардың санына байланысты 100 асхана ашу ойда бар. 1-ші тамызда Түркістан Республикасына 13 177 адам, Украинаға 4 206 бала, астықты губернияларға 4309 адам эвакуацияланды. Осы жыл яғни 1921 жылдың 23 желтоқсанында Ақтөбе губерниясына АРА-ның өкілдері келді және олардың барлық талаптары орындалады делінген (Қазақстандағы ашаршылық, 2021:315).

Бұл есеп- мәліметтерден уақыт өткен сайын аштыққа ұшыраған адам санының әсіресе балалар санының өсуін көруімізге болады. Бұл статистика біздіңше нақты да болмауы мүмкін. 1922 жылдың 1 қаңтар мен 7 ақпан аралығындағы Ақтөбе губерниялық комиссиясының баяндамасында жағдайдың қиын болғандығы айтылады. «Қатты суық аштықпен күреске көп кедергі жасауда, аудандардан мәлімет түспеуде, ескі ережелерді басшылыққа алып жұмыс істеудеміз. Күн өткен сайын аштық күшеюде. Губерния орталығымен аудандардың, болыстардың, ауылдардың байланысы нашар. Ақтөбе, Ақбұлақ, Мәртөк, Шалқар станцияларындағы қоймалардан жіберілген азық-түлік барар жеріне жарты ай немесе үш аптада жетеді. Қазіргі таңда азық- түлікке деген қаңтар айына берілетін 639 000 000 сом әлі түскен жоқ. Қаңтар айынан бері 68 тамақтану пункті, 10 балалар асханасы және 27 балалар үйі жұмыс істейді. Осы қаңтар айында Ақтөбе қаласында 500 адамға арналған тамақтану пунктімен Ақтөбе ауданының болыстарында 70 тамақтану пункті ашылды. Басқа жаңадан ашылған тамақтану пунктері туралы мәлімет жоқ» - делінген (Қазақстандағы ашаршылық, 2021:396-397)

Адай уезінде аштықпен күрес жөніндегі комиссия жұмысы 1921 жылдың 21 қазанында құрылды. Ашаршылық жұт жиі болатын бұл өңірге де өте ауыр тиді.

Енді Қостанай губерниясын біз «Қостанай губерниялық төтенше ашыққандарға көмек комиссиясының 1921 жылғы шілдеден 1922 жылғы шілдеге дейінгі губернияның жағдайы мен комиссияның қызметі туралы есебі» арқылы қарастырып көрейік.

Қостанай губерниясында аштықты жою жөніндегі төтенше комиссия 1921 жылы 30 тамызда құрылды. Бұл кезде аштық кең етек алған еді. Елді мекеннің алыстығы мен транспорттың жоқтығынан тез арада жергілікті жерлерде комиссияны құру бір айға созылып, «помголдар» 25 қазанда барлық аудан орталықтарында құрылса, 15 қарашада болыс орталықтары мен ауылдарда құрылды.

15 желтоқсанға дейін аштықпен күрес жөніндегі комиссиялар: губерниялық – 1, аудандық немесе уездік – 8, болыстық – 75, ауылдық – 358, барлығын қосқанда 442 комиссия құрылды. Жалпы губерниядағы 670 елді мекенде жоғарыда айтылған комиссия жұмыс істеді (КОМА. 24-қ., п., 1-т., 128-іс, 77-95 п.).

1922 жылдың қаңтарына дейін барлық партиялық, одақтық, кооперативтік ұйымдарда, атқару комитеттерінің барлық бөлімдерінде, сондай-ақ Қызыл Армия бөлімдері мен Әскери комитет мекемелерінде помгол болды. Барлық ұйымдасқан пролетариат аштыққа қарсы күреске тартылды деп айтуға болады, барлық мекемелер мен мемлекеттік аппараттар аштықпен күресті.

Комиссия өзінің алғашқы отырыстарында губисполкомның барлық экономикалық бөлімдерінің аштыққа қарсы күрес жөніндегі жұмыс жоспарының іс-шаралары мен жалпы қағидаттарын әзірледі және барлық бөлімдерге егжей-тегжейлі жұмыс жоспарларын әзірлеуді ұсынды. Бірден жоспарлаушы, қаржылық, бақылау және үгіт-насихат жұмыстары бойынша бірден 4-секция құрылды. Сол секциялар нұсқаушыларды жіберу арқылы аудандық комиссиялар жанынан ұйымдастырылды. Желтоқсан айының басында губкомиссия жанынан да, аудандық комиссиялар жанынан да қоғамдық тамақтану секциясы ұйымдастырылды. Губкомиссияның секциялық жұмысы қажетті нәтиже бермеді, сондықтан болашақта қоғамдық тамақтану секциясын қоспағанда, барлық секциялар жойылды. Бөлімдердің жұмысы губисполкомның бөлімдеріне және губкомиссияның төралқасына жүктелді.

Мамыр айында губерниялық қоғамдық тамақтану бөлімі горсекция болып өзгертілді және тек қала бойынша жұмыс істеді. Райпомголдарда қоғамдық тамақтану секциялары сақталды. Қоғамдық тамақтану губерниясының жалпы басшылығы жаңадан құрылған губпомголоттың шаруашылық бөліміне көшті. Қазіргі уақытта аштықпен күресудің жалпы басшылығының құрылымы келесідей:

1. Губпомголот аштықпен жұмыс президиумынан, кеңейтілген президиумнан және пленумнан тұрады.

2. Жұмыс Президиумына үш мүше кіреді: біреуі губерниялық атқару комитетінен, біреуі губерниялық комитеттен және біреуі губерниялық кеңестердің екінші съезінен.

3. Кең президумға сондай-ақ, губерниялық атком, предпомгол орынбасарлары, РКП(б) губкомының хатшысы, жас жұбайлар және әйелдер бөлімінің өкілдері, Қостанай губерниясындағы барлық шетелдік аштыққа қарсы көмек ұйымдары жанындағы РСФСР уәкілдері кіреді.

4. Губпомголод пленумы губисполкомның, губкодақтың және губпрофсоветтің барлық бөлімдерінің өкілдерінен тұрады. Губпом пленумы айына кемінде бір рет, кең төралқа аптасына кемінде бір рет, жұмысшы Төралқа қажет болған жағдайда жиналады» - делінген (ҚОМА. 24 қ. 1 т., 128 іс, 77-95 п.). Бұл құжаттан аштықпен күресетін комиссия кеш құрылып, жергілікті биліктің барлық саласы аштықпен күрес жүргізуге жұмылдырылғанын көруге болады.

Қостанай губерниясындағы аштыққа ұшыраған халыққа көмек көрсетуді әртүрлі ұйымдардың жұмысы арқылы қарастырсақ.

Аштыққа ұшыраған халыққа тікелей көмек көрсету аштыққа қарсы барлық органдардың басты мәселесі болды. Ресейдің аштыққа ұшыраған өңірлерінен қоныс аударғандарды, жергілікті шаруалар, жұмысшылар, қызметкерлерді және ең алдымен балаларды тамақтандыру қажеттігі туындады. Ол үшін қаражат іздеу, оны ақылмен бөлу керек болды. Бұл бағыттағы жұмыс бүкіл есепті кезеңді алады. Губерния өз қаражатымен аштықты жеңе алмайтындығын біліп, алғашқы күндерден бастап барлық есіктерді қағып, жедел көмек сұрады. 1922 жылдың қаңтарына дейін мемлекеттік көмек екі жүз миллион рубль несие беруді бастады. Ол көп ұзамай тиісті тамақтану мақсатына және бір жағынан, ұйымдастырушылық шығындарға жұмсалды. Сонымен қатар, балалардың өмірін жақсарту жөніндегі комиссия 1922 жылдың қаңтарында екі жүз миллион рубль алды. Қаңтар айында орталықтың нарядынан 1082 пұт мөлшерінде бір тары вагоны және ақпан айында салмағы бес мың пұт 5 тары вагоны, мың екі пұт астықпен бір бидай вагоны және мың пұт қара бидай вагоны келіп түсті. 1922 жылдың 23 ақпанынан сәуірдің аяғына дейін губпомголод бірде-бір вагон азық-түлік алған жоқ.

Орталық Қостанай губерниясын қоғамдық тамақтануға енгізгені белгілі болып, қаңтар айында 25 мың балалар мен 5 мың ересекке, ақпан айында – 35 мың балалар мен 37 мың ересекке тамақтандыруға құрғақ азық, наурыз айына-дәл солай, сәуірге-дәл солай бөлінгенімен азық-түлік берілмеді. Тек қанасәуір айында орталықтың наряды бойынша 400 пұт саңырауқұлақ түсті, ал 26 сәуірден бастап өнімдер орталықтың наурыз айындағы наряды бойынша келе бастады (ҚОМА. 24-қ. 1 т., 128 іс, 77-95 п.). Қарап отырсақ жергілікті жердегі комиссия өз күштерімен аштықпен күрескенін, тек 1922 жылдың көктемінен бастап қана орталықтан көмектің келгенін байқаймыз.

Негізгі көмек негізінен қалада, аудандарда асығыс салынған асханалар арқылы көрсетілді. 1 ақпанға дейін іс жүзінде тек 20 асхана жұмыс істеді (үшеуі қалада және 17 аудан бойынша). 1 наурызға дейін губерния бойынша 27 асхана жұмыс істеді (4 қалада және 23 ауданда). Күн сайын барлығы 17 700 құрғақ азық берілді, оның 4000-ы қала бойынша және 13700-і аудан бойынша. Негізінен балалар тамақтандырылды. Мамыр айында көмек ретіндегі азық-түліктердің келіп жетуіне байланысты жабдықталған асханалар саны 123-ке дейін азайды, ал шын мәнінде жұмыс істейтіндерінің саны 57-ге дейін өсті. Іс жүзінде оларда 15 244 бала мен ересек адам тамақтандырылды. 1 шілдеде губерния бойынша барлық асханалар саны келесідей болды (ҚОМА. 24-қ. 1 т. 128 іс, 77-95 п.).

2 кесте. Қостанай губерниясындағы асханалар (1922 ж. 1 шілде (ҚОМА. 24 қ. 1 т. 128-іс, 77-95 пп.).

[Table 2. Kitchens in the Kostanai province (July 1, 1922 (State archive of the Kostanai region (SAKR). F. 24. Vol. 1 l. 128. pp. 77-95).

№	Орындардың атауы	Асханалар мен коректікзаттардың саны		Өткізу қабілеті	Нақты нормалар	
		жабдық.	Жұмыс істейтін.		балалар	ересектер
1	Қостанай	7	7	4150	–	4000
2	Қостанай ауданы	12	2	2400	400	–

3	Федоров ауданы	18	8	4000	2000	500
4	Боровской ауданы	20	10	6000	3000	500
5	Семиозерный ауданы	17	5	1700	500	–
6	Урицкий ауданы	30	11	3000	1710	–
7	Денисов ауданы	5	1	2500	414	–
8	Адамовский ауданы	13	13	1540	1300	240
9	Торғай ауданы	1	1	-	-	–
Барлығы:		123	57	25190	9324	5240
				Барлығы: 14 564		

Кестеде жұмыс істейтін асхана 57 деп берілгенімен, есептегенде 58 екен, өткізу қабілеті 25190 дегенімен, есептегенде 25290 болып шығады. Азық-түліктің жоқтығына байланысты бұл асханалар кей жағдайда дұрыс жұмыс істемеген.

Губсобестің жұмысы өзінің есебіндегі халыққа көмек беру болды. Бұған соғыс пен еңбектің барлық мүгедектері және олардың отбасылары, барлық қызыл әскер отбасылары кірді. Сонымен қатар 1922 жылдың 1 маусымынан бастап жұмыссыздарға көмек көрсетіле бастады. Сондай-ақ эвакуация мәселесіменде айналысты. Көктемнің шығуымен ашыққан көшіп келушілер кері кете бастады. Өздігінен жүре алмаған панасыз ашыққандарды жатақханаларға орналастырды. Оларға тамақтандыру орны ұйымдастырылып, 1922 жылдың маусым айынан есепке ала бастады. 14 маусым мен 10 шілде аралығында қоныс аударушыларды тамақтандыру пунктінен 1321 адам өтті (ҚОМА. 24-қ. 1-т. 128-іс, 77-95 п.). Кәсіподақтардың аштыққа қарсы күреске қатысуы, ең алдымен, аштыққа қарсы барлық науқандарда олардың негізгі белсенді күш құрайтындығында көрінді. Жалпы жиналыстарда, съездерде, конференцияларда және т.б. аштықтың жай-күйін кеңінен жариялау, аударымдардың, алымдардың, қайырымдылықтардың, сенбіліктерді ұйымдастырудың барлық түрлерін өткізу, спектакльдер қою-осының бәрі кәсіподақтардың тікелей қатысуымен өтті. Сонымен қатар, кәсіби ұйымдар аштықтан зардап шеккендердің санын анықтау және оларды ауқатты халыққа бекіту үшін қала кварталдарын зерттеуге қатысты (ҚОМА. 24-қ., п., 1-т., 128-іс, 77-95 п.). Қостанай губерниясының Қызыл Армия бөлімдері рациондар мен жалақыдан өндірілетін аударымдарды Қызыл Армия балаларына арналған балалар үйі мен мүгедектер үйін қамтамасыз етуге жұмсады. Бұл үйлердің тамақтану жағдайы және басқа да жағынан Губоно мен Лабособес үйлеріне қарағанда жоғары болды. Сонымен қатар, Қызыл Армия кез-келген науқанға, салық салуға, аударымдарға және т. б. белсенді қатысты (ҚОМА. 24-қ., п., 1-т., 128-іс, 77-95 п.).

1921 жылы Қостанай губерниясын егін шығымы мол, аштыққа ұшырамаған Ақмола губерниясының Атбасар және Көкшетау уезіне бекітті. Бірақ бұл уездер өздерін көмектесуге міндетті санамады. Тек Торғайға 1800 пұт азық-түлік жіберді. Тек 1922 жылдың наурыз айынан Ақмоланың орнына Семей губерниясын бекіткеннен кейін жағдай өзгере бастады. Бірақ бұл бекіту жолдың алыстығынан азық тасуға кедіргісін де келтірді. Осы 1922 жылдың шілде айында Семейдегі Губпомгодтан 10 вагон астық, 8 вагон тары, барлығы 18 вагон астық келді (ҚОМА. 24 қ. 1 т. 128 іс. 77-95 п.). Бұдан бөлек Алаш қайраткері М. Дулатұлының Семей жерінде мал жинап, оны Жүсіпбек Аймауытов Торғайға жеткізіп ашыққан жұртқа таратқанын білеміз.

1921 жылдың 15 қарашасындағы санақ бойынша губернияда 192 мыңнан астам адам аштыққа душар болды, олардың ішінде 7,5 мыңы балалар болды. Қыс жақындаған сайын ашығып жатқан адамдардың саны өсті. Бір айдан кейін аш адамдар саны 237 494 адамды құрады. Губерниядағы 537403 тұрғынның 59 пайызы аштыққа ұшырады (Байдалы, Кажимуратова, 2022: 250). 1921 жылғы шілде айындағы Қостанай губерниясының ашыққандарға көмек жөніндегі комиссиясының есебінде Қостанай ауданындағы 59460 адамның 35437-сі (56%), Семиозер ауданындағы 30000 адамның 22500-і (75%), Денисов ауданындағы 37000 тұрғынның 34480-і (95%), Урицкий ауданындағы 60000 тұрғынның 23414-і (33%) аштыққа ұшырады [3, 250]. Сонымен 1921 жылы Қостанай өңірі тұрғындарының шамамен 75 пайызы аштықтан зардап шекті. Болыстарда, селолар мен қазақ ауылдарында ашаршылық пен бала өлімімен күрес жандана түсті. Мысалы Қостанай уезінің болыстарында 1921 жылы алты балалар үйі жұмыс істеді, онда мыңнан астам бала жатын бөлме мен тамақпен қамтамасыз етілді (Қазақстан тарихы, 2010: 188).

Қостанай облыстық архивінде Қостанай губерниясындағы ашаршылыққа ұшырағандардың 1922 жылдағы санын төмендегі кестеден көруімізге болады.

3 кесте Қостанай губерниясы бойынша аштыққа ұшыраған тұрғындар саны (ҚОМА. 620-к. 2 т. 87 іс. 16 п)

[Table 3. Number of starving residents in Kostanay province (State archive of the Kostanai region (SAKR). F. 620. Vol. 2 l. 87. p. 16).

Аудан атаулары	Тұрғын саны	Ашыққандардың саны
1-ші топ		
Торғай	56 975	45 859
Боровской	62 912	43 154
Семиозер	37 425	30 400
2-ші топ		
Қостанай	77 468	28 909
Денисов	63 173	27 000
Федоров	95 183	17 532
3-ші топ		
Адамовский	39 666	16 392
Урицкий	48 679	14 546
Барлығы:	481 481	223 792

Бұл кестеден көретініміз жергілікті ашаршылыққа қарсы комиссия аудандарды бірінші, екінші және үшінші топ деп бөліп жоспарлаған. Кестедегі 1 топтағыларға кезек күттірмейтін аса қиын жағдайдағы аштыққа ұшырағандар деп бірінші болып көмек көрсету қарастырылған. Ал қалғандарына рет-ретімен көмек көрсетілген. Шынында да Торғай, Боровской және Семиозер аудандары өлкедегі Қостанай губерниясы бойынша қазағы көпөңірлер еді.

Ашыққан адамдардың саны көбейген сайын, қараусыз қалған аш-жалаңаш балалар саны көбейіп отырды. Мәселен 1921 жылдың 1-желтоқсанындағы деректер бойынша қараусыз қалған аш-жалаңаш балалар саны Қазақ АКСР-і бойынша 128 мың болса, осы жылдың соңында 158 мың, ал 1923 жылы 1 наурызға қарай 408 022 мыңға жеткен (Қазақстан тарихы, 2010: 188). Сол себептен қаңғып қалған балаларға назар аударылды. Балалардың тұрмысы мен өмірін жақсарту жөніндегі комиссия Ашыққандарға көмек көрсететін республикалық Орталық комиссияның балалар арасындағы аштықпен күрес жөніндегі арнаулы бөлімі болып қайта құрылды. Республиканың аштық жайлаған барлық губернияларында бөлімнің жергілікті органдары ұйымдастырылды.

1922 жылдың қаңтарына дейінгі аймақтардың мәліметтері бойынша аштыққа ұшырағандардың жалпы саны 1.476.985 адам (ересектер – 927.593, балалар – 158.392) болды. Губерниялар бойынша олар төмендегідей болып бөлінді: Орынборда – ересектер 138.339 адам, балалар 209.671; Ақтөбеде ересектер 171.389, балалар 134.000; Қостанайда ересектер 217.365 адам, балалар 96.935; Оралда ересектер 123.600, балалар 103.500; Бөкейде барлығы 100.000 адам, Адай уезінде 75.000, Семейде 5.616 бала, Ақмолада 92.000 ересек, 9.670 бала. Аймақтардағы қоғамдық тамақтандыру және азық-түлікпен қамтамасыз ету жөніндегі жұмыстарды ұйымдастыру губерниялық және аудандық ашыққандарға көмектесетін комиссиялардың тапсырмалары бойынша губерниялық әлеуметтік қамсыздандыру органдары мен кооперациялардың жабдықтау және ұстау ісіне қатысуымен Азық-түлік Халкоматы органдары арқылы жүргізілді (Шілдебай, 2021: 147). Ересектер үшін барлығы 173 тамақтандыру пункті ұйымдастырылды. Аштыққа ұшыраған көшпелі қазақ халқын ішінара азық-түлікпен жабдықтау асханаларда, балалар үйлері мен қабылдау орындарында және балабақшаларда жүргізілді, аштыққа ұшыраған аймақтағы 5 губернияда барлығы 225 466 бала аштық жағдайында болса, оларды тамақтандыру үшін 425 асхана ашылған. Балалар АКОК секциясының қарамағындағы 425 балалар үйіне және қабылдау орындарына орналастырылған.

Орынборда өткен Ашыққандарға көмектесетін комиссиялардың І бүкілқырғыздық (бүкілқазақтық) съезінде АКОК төрағасының орынбасары С.Д. Сергеев аштықпен күрес туралы баяндама жасады. Ол өзінің баяндамасында 1 048 100 шаршы верст аумақты құрайтын Орынбор, Ақтөбе, Орал, Қостанай, Бөкей губерниялары мен Адай уезінде 2 653 300 адамның

аштық құрсауында қалғанын жеткізді (Шілдебай, 2021: 147). КСРО-ны жайлаған аштықты тоқтатуға Кеңес өкіметінің аштарға көмек беру комитеті шамасы келмейтіндіктен амалсыздан капиталистік Еуропа және Америка елдерінен ресми түрде көмек сұрады. Көмекке АРА (Америкалық көмек әкімшілігі), Нансен комитеті, Халықаралық Қызыл Крест, Джойнт, Квакерлер деген әртүрлі діни немесе гуманитарлық ұйымдар келді. Міне осы ұйымдар ашыққан өңірлерде келісім шарт негізінде жұмыс істеп, азық-түлік, дәрі-дәрмек, киім-кешекпен қамтамасыз етті. Алғашқылардың бірі болып Герберт Гувер басқарған Америкалық көмек әкімшілігі АРА (American Relief Administration) көмек қолын созды. 1921 жылдың 20 тамызында АРА ұйымы Кеңестік Ресейге көмек беру келісім шартына қол қойды (Смағұлова, 2019: 130).

Ұйым жергілікті әкімшіліктің өкілдерімен бірлесе қызмет етті. Келісім бойынша АРА-ның қызметі ашыққан аудандарда жүргізілді. АРА ұйымы құрылымына қарай жұмысын Саратов, Уфа және Орынборда атқарды. Қазақстандағы ашыққан губерниялар осы үш жердегі базаларға бөлініп берілді. Мәселен, Орал губерниясын Саратовтағы АРА-ның базасы, Орынбор мен Ақтөбе губернияларын Орынбордағы базасы, Қостанай мен Ақмоланы Уфадағы базасы қамқорлыққа алды. Орынбордағы АРА-ның қызмет конторы жұмысын 1921 жылдың 13 қарашасында бастады (Смағұлова, 2019: 130).

Алғашқылардың бірі болып Герберт Гувер басқарған Америкалық көмек әкімшілігі АРА (American Relief Administration) көмек қолын созды. Қазақстанның солтүстік облыстары және Қостанай губерниясына АРА-ның Уфа әкімшілігінің азық-түліктері берілді. Бұл миссияны орындауға АҚШ әскерінің отставкадағы полковнигі Уолтер Лаймон Белл жетекшілік жасады. АРА-ның Уфа өңірі ел бойынша ең үлкені еді. Бұл жөнінде Белл қызметтік хаттарында бұл территорияны тұтас Франциядан үлкен, Польшадағы көмектен асып түседі деп жазатын. Америкалықтарға түсінікті болу үшін жергілікті жердің картасы да құрастырылды. АРА-нің іс-әрекеті ресми түрде 1921 жылдың күзінен басталды. Алғашқы кезде көмек дәрігердің тексеруінен өткен, аштыққа ұшырағаны дәлелденген 14 жасқа дейінгі балаларға берілді. Ал, 1922 жылдың маусымынан бастап балалар 10 625 құрғақ тамақ, ересектер 49 886 құрғақ тамақ алды (Прохоров, 2021).

Қостанай облыстық мұрағатындағы 1922 жылдың 4 қаңтарындағы құжатында былай дейді: «Қостанай АРА компаниясы қызмет көрсететін территория құрамына қосылған, қаңтар айында балаларды эвакуациялау үшін екі пойызды батысқа жіберуге ұсыныс жасалды. Балалардың өмір сүру жағдайын жақсарту мақсатында балаларды эвакуациялау мәселесін тездетуді көтерді» (ҚОМА. 620 қ. 2 т. 44 іс, 32 п).

1922 жылы 8 маусымда Қостанайға келген АРА өзіне белгіленген Қостанай, Федоров, Боровской аудандарында балалар асханасын ашу жұмысын бастады. Осы маусым айында олардың саны 30-ға жетіп 13 640 бала тамақтанды. Ал, шілде айында асхана ересек адамдарды да тамақтандыра бастады. 10 шілдеде балаларға 35 040, ересектерге 36 600 құрғақ тамақ жіберілді. 19 586 пұт әртүрлі азық-түлік келді (ҚОМА. 24 қ. 1 т. 128 іс. 77-95-п). Ақтөбе облысында 1922 жылдың қаңтар мен тамыз аралығында асханалардың саны 319- дан 527-ге дейін өсіп, онда тамақтанатын балалар 25 000- нан 89 718 адамға өскен. Ал ересек адамдар саны сәуір мен тамыз аралығында 138 000-нан 156 781 адамға өскен. 1922 жылдың 15 маусымда Орал губерниясында АРА ұйымы 65 979 балаларға, 180 313 ересектерге 190 асхана ұйымдастырды. Ал Бөкей губениясында осы маусымда ашыққандарға 45 000 құрғақ тамақ берілді. 1922 жылдың қыркүйек айынан бастап АРА-ның тұрғындарға арналған азығы қазақ елді мекендерде азая бастап, 1923 жылдың мамыр айында АРА ұйымы өз жұмысын тоқтатты (Козыбаева, 2022: 128).

Тағы да бір шетелдік діни «Квакер достары қоғамы» ашыққан губернияларға көмектесті. Қазақ жерінде квакерлер тек Қостанай губерниясында жұмыс істеді. Бұл ұйымның АРА-дан айырмашылығы жергілікті биліктен аштарға көмек жүргізудегі барлық шығындарды өздері көтерді. Бұлар аштыққа ұшырағандарға көмек беретін болыстық комитетпен бірлесе жұмыс істеді. Аудандарды өздері аралады. 14 маусымда Қостанайға «Квакер достары қоғамы» ұйымының өкілі келді. Олар өздеріне бөлінген Урицкий, Денисов және Адамовский, содан кейін Семиозерный аудандарында жұмыс істей бастады. 26 шілдеде квакерлік азық – түліктің алғашқы партиясы яғни – 28000 пұт ақ ұнның Адамов ауданына – 5617, Урицкийге – 6525, Денисовскийге – 14 654 пұт жіберілді. Маусым айында 70 546 құрғақ азықкелесідей бөлінді:

Адамовскийге – 15060, Урицкийге – 17406 және Денисовқа-38080. Барлығы 10 шілдеде квакерлер 45000 пұт ұн жеткізді (ҚОМА. 24-қ., п., 1-т., 128-іс, 77-95-п).

Аштыққа ұшыраған қазақ губернияларына Ватиканның католиктік миссиясы көмек көрсетті. Олар Орынборға 1922 жылдың қаңтар айының соңында келіп, Қазақстан территориясында 1922 жылдың наурыз айынан бастап Орынбор, Ақтөбе губернияларында өз жұмысын бастады. Католиктік миссия 1923 жылдың 1 сәуірінде 704 асхана ұйымдастырып, 124 400 адамды азықтандырды. Орынбор қаласы мен уездерінде гуманитарлық көмек ретінде 3 905 пұт дәрі-дәрмек пен киім таратылды. Орынбор губерниясындағы қазақ даласында Католиктік миссияның 207 асханасы жұмыс істеп, 1872 ересек адамды, 23 558 баланы тамақпен қамтамасыз етті. Орынбор қаласының өзінде 994 адамға арналған 5 асхана жұмыс істеді. Сонымен қатар 1923 жылдың 13 наурызы мен 1 мамыр аралығында аса мұқтаж адамдарға 846 құрғақ тамақ берілді. Бұл миссия жұмысын Орынборда 1923 жылы 20 маусымда аяқтады (Козыбаева, 2022: 122). Қазақ жеріндегі, Ресей жеріндегі аштыққа ұшырағандарға халықаралық жұмысшы комитеті көмектесті. Олар жұмысшыларға қайырымдылық ретінде құрғақ тамақ берді. Орынбор және Ақтөбедегі 13 балалар үйіне 1136 құрғақ тамақ беріп отырды. Ақтөбе қаласында Белгия коммунистік партиясының ұйымдастыруымен 100 жетімге арналған балалар үйі ашылды (Козыбаева, 2022: 129-131).

Қалалардан алыс өңірлерде ҚОАК ашыққандарға көмек беру бойынша Орталық комиссиясымен бірлесе жұмыс істеген ұйым Қызыл Крест болды. Әсіресе бұл ұйым алыс шалғайдағы қазақ ауылындағы көшпенді тұрғындарға керуенмен көмек жеткізді. Олар Орынбор, Ақтөбе, Қостанай, Орал және Бөкей губернияларындағы қазақ тұрғындарына азық-түліктік және медициналық көмек көрсетті. Азық-түлік жергілікті кеңестердегі ашаршылық комитетінің тізіміндегі аштарға таратылды. Көмек негізінен аяғы ауыр әйелдермен 14 жасқа дейінгі балаларға берілді (Козыбаева, 2022: 129-131).

Сонымен қатар норвек ғалымы Фриьоф Нансен негізін қалаған тағы бір шетелдік халықаралық «Нансен миссиясы» да көмек қолын созды. Мәселен ол қазақ жерінің барлық өлкесінде жұмыс істемесе де Орал губерниясында 1922 жылдың наурыз және 1923 жылдың тамыз аралығында жұмыс істеп, азық-түлік, дәрі-дәрмек берді (Гизатов, 2023: 304).

Орал және Бөкей губернияларында орын алған ашаршылықпен күреске өзге кеңестік республикалар да жұмылдырылды. 1921 жылы 31 тамызда Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің Ашыққандарға көмек беру бойынша Орталық комиссиясы арнайы ашаршылыққа душар болған аймақтарға жәрдемдесу мақсатында өзара көмек беру жоспарын бекітті. Бұл жоспарға сәйкес Орал губерниясына көмектесетін аймақ ретінде Украина мен Қырым, Бөкей губерниясы мен Адай уезіне Солтүстік Кавказ бекітілді (Гизатов, 2023: 304).

Кейін архив құжатынан көретініміздей бұл өзгерістерге ұшырап отырған. Бүкілресейлік орталық атқару комитетіндегі (ВЦИК) ашыққандарға көмек Орталық комитеті Президимумының 1921 жылдың 5 қарашадағы №25 хаттамасымен бекітілген жоспарда Орынбор мен Украина Ақтөбе, Ақмола, Бөкей мен Қостанай, Семей губернияларына, Адай уезіне Түркістан Республикасы бекітілді (Қазақстандағы ашаршылық, 2021:191).

Мысалы, Орал губерниясына Украина мен Қырымнан 1921 жылғы 1 желтоқсанға дейін 55 592 пұт азық-түлік, 408 дана заттар мен 2 108 сом қаржылай көмек келді. Сонымен қатар осы өңірлерден келген дәрігерлік-тамақтандыру топтары ашқан 7 асханада ашаршылыққа ұшыраған 7000 адам тамақтандыру мүмкіндігіне ие болған (Гизатов, 2023: 304).

Жалпы ашарлықпен күресуге мерзімді баспасөз саласы да көмек қолын созып, басылым арқылы бей-жай қарамайтын ел азаматтарына және Қазақстаннан тысқары жүрген қазақ зиялыларына да ой салды. Мәселен «Ақ жол» газеті Кеңес Одағы мен Қазақстандағы аштықтың қарқыны, аштықпен күрес барысы жайында мақалалар мен редакцияның мәліметтерін үзбей жариялап тұрды. Атап айтсақ «Ақ жол» газетінің 1922 жылғы 16 ақпандағы №143 санында «Ақ жолдың» бұл саны Қазақстандағы аштыққа арналады, - деп «Елін сүйген қазақ азаматтарына», «Серпілмеудің себептері», «Аштар жәрдемінде жүрген жолаушының жазып алғаны», «Аш қазақтарға көмек қалай болмақ?», «Ашыққандар үшін Ташкенттегі Қазақстан азаматтарының мәжілісі», «Америкадан тұқым», «Америкадан жүктің келуі», «Жалпы Россиялық кіндік атқару комитетінің жанындағы аштарға жәрдем беретін кіндік комиссияның бас құрамасының 31 желтоқсанда болған жиылысында төмендегі баяндамалар тыңдалған» (Ақ жол, 6/2015: 3-20) деген тақырыптарда материалдар берген.

Ашыққандарға көмектесетін орталық комиссия 1922 жылы 26 қыркүйекте таратылып, оның орнына Ашаршылық салдарымен күресетін Орталық комиссия құрылды. Ол Комиссия жұмысын 1922 жылдың 15 қазанында бастады. «ҚазОАК жанындағы ашаршылық салдарымен күрес жөніндегі орталық комиссия туралы ережеде» былай делінген: «1922 жылғы 27 қыркүйекте БОАК жанындағы Ашкөм ОК Пленумы бекітілген ашаршылық салдарымен күрес жөніндегі жергілікті комиссиялар туралы бекітілген ереженің негізінде қираған ауылдардағы мал шаруашылығын қалпына келтіруге жәрдемдесу және халықтың қамтамасыз етілмеген санаттарына, бірінші кезекте, ашаршылықтан зардап шеккен шеткері аймақтардағы балаларға көмек көрсету мақсатында БОАК жанындағы ашаршылық салдарымен күрес жөніндегі орталық комиссия құрылады» (Қазақстандағы ашаршылық, 2021:20).

Сонымен 1922 жылы 1 қарашадан бастап Ашаршылық салдарын жою бойынша губерниялық комитеттер (Губпоследкомгол) өз жұмыстарын бастады. Губернияларға қарасты уездерге ашаршылық салдарын жою бойынша уездік комитеттер (Упоследкомгол) құрылса, болыс, ауылдарда өзара көмек жөніндегі комитеттер жасақталды. Уездердегі ашаршылықпен күрес жұмыстарын үйлестіру Уездік үштік деп аталатын құрылымға тапсырылды. Орал губерниясындағы Ашаршылық салдарын жою бойынша комитеттің есебі бойынша 1922 жылдың қарашасында губерниядағы ашыққан адамдардың саны 125 165 адам, яғни халықтың 32% деп көрсетілген (Гизатов, 2023: 304-304).

Ал 1922 жылдың желтоқсан айындағы ашаршылыққа ұшыраған адамдардың саны 144 655-ке жеткендігін, халықтың 37%-ын құрағандығын көреміз (Гизатов, 2023: 307). Бұдан біз ашыққан адамдардың азаюынан гөрі керісінше оның күн сайын өскенін байқаймыз.

Жалпы аштыққа ұшыраған өлкелерде ауыл шаруашылығы дағдарысқа ұшырады. Адамдардың аштан, ауру-сырқаудан өлуі, өзге аймақтарға бас сауғалап босып кетуі мен егін егетін тұқымдық астықтың болмауынан егін егілмей қалып жатты. 1922 жылдың күзінен бастап ашаршылық салдарын жою бойынша губерниялық комитеттер келесі егін егу науқанына дайындалды. Ауыл шаруашылығынан бөлек аштыққа ұшыраған балалар мен ересек адамдарды тамақтандыру сол кезде де өзекті болды.

Осы 1922 жылдың 15 қазанындағы Қостанай аштықпен күрес жөніндегі Қостанай губерниясындағы төтенше комиссияның құрылуынан бастап, жұмысы тоқтатылатын күнге дейінгі В. Сукачтың мәліметін Қостанай облыстық архивінен таптық. Онда аштықтың салдары көрсетілген. Мәселен, аштықтан, эпидемиядан 37 461 адам өлді. Жылқысы жоқ 24 415 шаруашылық, мүлде малы жоқтар 6140, егінсіз қалғандар 4375, үйсіздер 4045, жетімдер 4195, жартылай жетімдер 11 188 болған. Тез арада көмекке мұқтаж аштар 30 347 қазақ, 29 147 орыс, барлығы 59 494 адам. Ашаршылықпен күрес кезінде 59 494 аш адамды қанағаттандыру үшін айына 32 721 пұт азық керек. Бұл сан 1923 жылдың астығы шыққанша 1 қаңтарға дейін екі есе өседі (ҚОМА. 670 қ. 1 т., 10 іс, 54-55 орам п.).

Қорытынды. Орталық және жергілікті билік органдарының 1921-1923 жылдардағы ашаршылықпен күресі аз зерттелген тақырыптардың бірі болып қала береді. Аштық Қазақстан тұрғындарына әсіресе жергілікті халыққа орны толмас зардаптар әкелді. Азаматтық қарсыласу кезіндегі соғыс, қуаңшылық, жұт, Еділ бойынан аштыққа ұшырағандардың қазақ жеріне қоныс аударуы, мемлекеттің азық-түлік салғырт саясаты үлкен демографиялық апатқа әкелді. Осы кезеңде Қазақстанда аштарға жәрдем ұйымдастыру комиссиясы барлық губерниялар мен уездерде құрылды. Комиссия қоғамдық тамақтандыру, жылу жинау, эпидемиялық ахуалмен күресу және шетелдік ұйымдармен бірлесе жұмыс істеу, жанталаса әлеуметтік, экономикалық өмірді қалпына келтіру бойынша жұмыстар жүргізді. Бұл уақытта босқындар және ата-анасынан айырылған панасыз балалар мәселесі пайда болды.

Орталық және жергілікті билік органдарының 1921-1923 жылдардағы ашаршылықпен күресінің, қолға алған жоспарлы іс-шаралардың нәтижесінде миллиондаған адам тірі қалды, бірақ қазақтың демографиялық өсуін көптеген жылдарға тежеді. Кеңес өкіметі ресми түрде жағдай тұрақтанды деп асығыс шешім шығарып, аштықтың салдарымен күресетін комиссия құрғанымен Қазақстанның кейбір өңірлерінде 1924-1925 жылдары аштық қайталанып жатты. Бірақ Кеңес одағы бұдан сабақ алған жоқ. Уақыт көрсеткендей 1931-1933 жж. Қазақстанда тағы да аштық орын алып, 1921-1923 жылдардағыдан да асып түсті.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ҚОМА – Қостанай облыстық мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

- Ақ жол, 2015 – «Ақ жол». Көптомдық, 3-том. / Х. Есенқарақызы. Алматы: Қазақпарат, 2015. 380 б.
- Ақ жол, 2015 – «Ақ жол». Көптомдық, 6-том. / Х. Есенқарақызы. Алматы: Қазақпарат, 2015. 380 б.
- Байдалы, Кажимурадова, 2022 – Байдалы Р.Ж., Кажимурадова Ж. 1921-1922 жылдардағы Қостанай облысындағы ашаршылық / Қазақстан – менің Отаным = Казахстан – мое Отечество: Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 30 жыл: жасампаздыққа толы жылдар және ұлттық жаңғырудың белестері: VII Респ. студ. ғыл.-тәжір. конф. материалдары. Қарағанды: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, 2022. 299 б. Қазақша, орысша. 248-252 б.
- Боранбаева, 2021 – Боранбаева Б.С. Бөкей губерниясындағы ашаршылық (1920-1922 жж): себеп-салдары мен зардаптары / «Қазақстандағы XX ғасырдың 30-шы жж. басындағы ашаршылық және қазақтардың көршілес аумақтарға мәжбүрлі көші-қоны: зерттеу мәселелері» = «Голод начала 30-х гг. XX века в Казахстане и вынужденные миграции казахов на сопредельные территории: проблемы исследования»: респ.-тәжірб. конф. мат.-ры. / Құраст. Құдайбергенова А.И., Қозыбаева М.М., Байдалы Р. - Алматы: Литера-М, 2021. 296 б. (127-135). Қаз., орыс.
- Гизатов, 2023 – Гизатов С.М. 1921-1922 жылдардағы Орал және Бөкей губернияларындағы ашаршылық және оның зардаптары. Отан тарихы 2023.№26 (2). 303 б.
- Қазақстандағы ашаршылық, 2021 – Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане. 1921-1922. Сборник документов и материалов / Сост.:С.К. Шилдебай (отв.), З.М. Төлєнова, Г.М. Каратаева, Р.Е. Оразов, Б.Н. Орынбасар. Алматы: «Алматы-Болашақ», 2021. 1 том. 652 б.
- Қазақстан тарихы, 2010 – Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық.: Т 4. Алматы: Атамұра, 2010. 681 б.
- Қозыбаева, 2022 – Қозыбаева М.К. Участие иностранных организаций в помощи голодающим в 1921-1922 гг. в Казахстане / «1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық және оның салдары: зерттеудің жаңа дереккөздері, мәселелері мен болашағы»: Республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдар жинағы. Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2022. 242 б.
- Прохоров, 2021 – Прохоров И. Спасительный паек. Интервью Шалгимбеков А.Б.: / Казахстанская правда, 5 марта 2021 г.
- Смағұлова, 2019 – Смағұлова С. Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. Алматы, 2019. 272 б.
- Шілдебай, 2021 – Шілдебай С.Қ. Аштық пен ауруға қарсы күрес (1921-1922 жылдар). Қазақстандағы аштық / 1920 жылдардың басындағы ашаршылықтың 100 жылдығына арналған дөңгелекестелдің материалдары = «Голод в Казахстане в 1921-1922 годах в отечественной и зарубежной научной литературе»: Материалы круглого стола, посвященного 100-летию голода начала 1920-х годов. / Құраст. М.М. Қозыбаева, А.Т. Капаева, А.А. Бекєнова. Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2021. 158 б. Қаз., рус.

Sources

State archive of the North Kazakhstan region (SANKR)
KRSA –Kostanai Regional State Archive.

References

- Ak zhol, 2015 – «Ak zhol». Koptomdyk. 3 tom. / X. Esenkarakyzy. Almaty: Kazakparat, 2015. 380 b. [In Kaz]
- Ak zhol, 2015 – «Ak zhol». Koptomdyk. 6 tom. / X. Esenkarakyzy. Almaty: Kazakparat, 2015. 380 b. [In Kaz]
- Bajdaly, Kazhimuratova, 2022 – Bajdaly R.Zh., Kazhimuratova Zh. 1921-1922 zhyldardagy Kostanaj oblysyndagy asharshylyk [Famine in Kostanay region in 1921-1922] / Kazakstan – menin Otanym = Kazakstan – moe Otechestvo: Kazakstan Respublikasynyn Tauelsizdigine 30 zhyl: zhasampazdykka tolyzhyldar zhane ulttyk zhangyruddyn belesteri: VII Resp. stud. gyl-tazhir. konf. materialdary. Karagandy: «Akademik E.A. Boketov atyndagyKaragandy universiteti» KEAK, 2022. 299 b. Kazaksha, oryssha. 248-252 b. [In Kaz]
- Boranbaeva, 2021 – Boranbaeva B.S. Bokej guberniyasyndagy asharshylyk (1920-1922 zhzh): sebeb-saldary men zardaptary [Famine in Bokei province (1920-1922): causes and consequences] / «Kazakstandagy XX gasyrdyn 30-shy zhzh. basyndagy asharshylyk zhane kazaktardyn korshiles aumaktarga mazhburli kosh-kony: zertteu maseleleri» = «Golod nachala 30-x gg. XX veka v Kazaxstane i vynuzhdennye migracii kazaxov na sopredel'nye territorii: problemy issledovaniya»: resp.-tazhirb. konf. mat-ry. / Kurast. Kudajbergenova A.I., Kozybaeva M.M., Bajdaly R. Almaty: Litera-M, 2021. 296 b. (127-135). Kaz., orys. 127-135 b. [In Kaz]

Gizatov, 2023 – Gizatov S.M. 1921-1922 zhyldardagy Oral zhane Bokej guberniyalaryndagy asharyshlyk zhane onyn zardaptary [Famine in the Ural and Bokei provinces in 1921-1922 and its consequences]. Otan tarixy 2023. №26 (2). 303 b. [In Kaz]

Kazakstandagy asharyshlyk, 2021 –Kazakstandagy asharyshlyk. Golod v Kazaxstane. 1921-1922. [Famine in Kazakhstan] / Sbornik dokumentov i materialov/ Sost: S.K. Shildebaj (otv.), Z.M. Telenova, G.M. Karataeva, R.E. Orazov, B.N. Orynbasar. Almaty: «Almaty-Bolashak», 2021. 1 tom. 652 b. [In Kaz]

Kazakstan tarixy, 2010 – Kazakstan tarixy. Kone zamannan buginge dejin. [History of Kazakhstan. From ancient times to the present]. Bes tomlyk.: T 4. Almaty: Atamura, 2010. 681 b. [In Kaz]

Kozybaeva, 2022 – Kozybaeva M. Uchastie inostrannyh organizacij v pomoshhi golodayushhim v 1921-1922 gg. v Kazaxstane [Participation of foreign organizations in helping the starving in 1921-1922. In Kazakhstan.] / «1921-1922 zhyldardagy Kazakstandagy asharyshlyk zhane onyn saldary: zertteudin zhana derekkozderi, maseleleri men bolashagy»: Respublikalyk gylymi-teoriyalyk konferenciyanyn materialdar zhinagy. Almaty: Sh.Sh. Ualihanov atyndagy Tarih zhane etnologiya instituty, 2022. 242 b. [in Rus.]

Proxorov, 2021 – Proxorov I. Spasitelnyj paek. [Rescue pack] Intervyu Shalgimbekov A.B. / Kazaxstanskaya pravda, 5 marta 2021 g. [in Rus.]

Smagulova, 2019 – Smagulova S. Asharyshlyk kasireti [The scourge of famine]. 1-kitap. Almaty, 2019. 272 b. [In Kaz]

Shildebaj, 2021 – Shildebaj S.K. Ashtyk pen auruga karsy kures (1921-1922 zhyldar). Kazakstandagy ashtyk» [Fight against hunger and disease (1921-1922)] / 1920 zhyldardyn basyndagy asharyshlyktyn 100 zhyldygyna arnalgan dongelek usteldin materialdary = «Golod v Kazaxstane v 1921-1922 godax v otechestvennoj i zarubezhnoj nauchnoj literature»: Materialy kruglogo stola, posvyashhennogo 100-letiyu goloda nachala 1920-x godov. /Kurast. M.M. Kozybaeva, A.T. Kapaeva, A.A. Bekenova. Almaty: Sh.Sh. Ualihanov atyndagy Tarih zhane etnologiya instituty, 2021. 158 b. Kaz., rus. [In Kaz]

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 495-510, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_495-510

СИМБИОЗ ДУХОВНОЙ И СВЕТСКОЙ ФОРМ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ИСТОРИИ XX ВЕКА

Зылыяха Шахметовна Бимаканова¹, Гюльнар Кайроллиновна Муканова², Муминов Аширбек Курбанович²

¹Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева (114, Жумабаева, 150000, Петропавловск, Казахстан)

Кандидат исторических наук, заслуженный профессор кафедры Истории Казахстана и социально-гуманитарных наук. E-mail: bimakanova1956@mail.ru

²Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (28 дом, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)

Кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

³Исследовательский центр по исламской истории, искусству и культуре (ИРСИКА), Организация исламского сотрудничества (ОИС), (Носараға Маһ. Alemdar Caddesi No. 15, Bâbîâli Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye)

доктор исторических наук, ассоциированный профессор,
консультант по деятельности в Центральной Азии

<https://orcid.org/0000-0002-3430-928X> E-mail: muminov9703@yahoo.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Бимаканова З.Ш., Муканова Г.К., Муминов А.К., 2023

Аннотация. *Введение.* Советская историография в вопросе освещения истории народного образования Востока делала акцент на минимальном проценте грамотных лиц в казахских областях. *Цели и задачи.* Современные подходы раскрывают более сложный процесс симбиоза прежней дореволюционной системы обучения (медресе, мектебы), с одной стороны, и – советских учебных заведений, с другой. *Материалы и методы.* Авторы изучили архивные источники, находя факты подтверждения гипотезы симбиоза. Таковыми послужили архивы Северо-Казахстанской области и периодическая печать 1920 годов, в частности, публикации деятелей Алаш по вопросам просвещения. Источники анализировались блоком научных методов. *Результаты.* Авторы последовательно раскрыли структуру губернской сети учреждений образования, опираясь на новые методологические подходы. Установлено также, что в послевоенный период XX века экс-учителя выбирали путь духовного просвещения, вновь становясь служителями культа, муллами. Вывод о том, что имел место социальный реверс составляет научную новизну тематического исследования.

Ключевые слова: история, казахи, симбиоз, медресе, геофактор, педтехникум, пресса, джадиды, ликбез.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства высшего образования и науки Республики Казахстан «Государственная, общественная и научно-педагогическая деятельность Смагула Садуакасулы» (на основе новых архивных и письменных источников)» (регистрационный номер AP09261139 AP09261139).

Для цитирования: Бимақанова З.Ш., Муканова Г.К., Муминов А.К. Симбиоз духовной и светской форм Центрально-азиатского образования в истории XX века // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. С. 495-510. (На рус.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_495-510

XX ҒАСЫР ТАРИХЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ БІЛІМІНІҢ РУХАНИ ЖӘНЕ ЗАЙЫРЛЫ ФОРМАЛАРЫНЫҢ СИМБИОЗЫ

Зылыяха Шахметқызы Бимақанова¹, Гүлнар Қайроллақызы Мұқанова², Әшірбек Құрбанұлы Мүминов³

¹М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті (114, Жұмабаев, 150000, Петропавл, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының еңбек сіңірген профессоры E-mail: bimakanova1956@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

³Ислам тарихы, өнері мен мәдениетін зерттеу орталығы (ИРСИКА), Ислам ынтымақтастығы ұйымы (ОИС), (Носараға Мах. Alemdar Caddesi No. 15, Bâbüâli Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye)

Тарих ғылымдарының докторы, доцент, Орталық Азиядағы қызмет бойынша кеңесші

<https://orcid.org/0000-0002-3430-928X> E-mail: muminov9703@yahoo.com

Андатпа. *Kіріспе.* Кеңестік тарихнама халықтық білім беру тарихын жариялау мәселесінде қазақ облыстарындағы сауатты адамдардың ең аз пайызына баса назар аударды. *Мақсаты мен міндеттері.* Қазіргі заманғы тәсілдер бұрынғы революцияға дейінгі оқыту жүйесінің (медресенің) және кеңестік оқу орындарының симбиозының күрделі процесін ашады. Авторлар симбиоз гипотезасын растау фактілерін табу арқылы мұрағат көздерін зерттеді. *Материалдар мен әдістер.* Бұлар Солтүстік Қазақстан облысының мұрағаты және 1920 жылғы мерзімді баспасөз, атап айтқанда, Алаш қайраткерлерінің ағарту мәселелері бойынша жарияланымдары болды. Дереккөздерді ғылыми әдістер блогы талдады. *Нәтижелер.* Авторлар жаңа әдістемелік тәсілдерге сүйене отырып, білім беру мекемелерінің губерниялық желісінің құрылымын дәйекті түрде ашты. Сондай-ақ, соғыстан кейінгі кезеңде, шамамен 1950 жылдары, бұрынғы мұғалімдер мұлаға айналу арқылы рухани ағарту жолын таңдағаны анықталды. Зерттеу нәтижелерінің жаңалығын құрайтын әлеуметтік реверс болды.

Түйінді сөздер: тарих, қазақтар, симбиоз, медреселер, геофактор, педтехникум, баспасөз, жәдидтер, сауатсыздықты жою.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Жоғары білім және ғылым министрлігінің "Смағұл Сәдуақасұлының мемлекеттік, қоғамдық және ғылыми-педагогикалық қызметі" (жаңа мұрағаттық және жазбаша дереккөздер негізінде)" гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде орындалған (тіркеу нөмірі AP09261139).

Дәйексөз үшін: Бимақанова З.Ш., Мұқанова Г.К., Мүминов Ә.К. XX ғасыр тарихындағы Орталық Азия білімінің рухани және зайырлы формаларының симбиозы // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. С. 495-510. (Орыс.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_495-510

SYMBIOSIS OF SPIRITUAL AND SECULAR FORMS OF CENTRAL ASIAN EDUCATION IN THE HISTORY OF THE TWENTIETH CENTURY

Zylykha Shakhmetovna Bimakanova¹, Gyulnar K. Mukanova², Ashirbek Kurbanovich Muminov³

¹North Kazakhstan University named after M. Kozybayev (114, Zhumabayeva, 150000, Petropavlovsk, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Honored Professor of the Department of History of Kazakhstan and Social and Humanitarian Sciences. E-mail: bimakanova1956@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

³Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), Organization of Islamic Cooperation (OIC), (Hocapaşa Mah. Alemdar Caddesi No. 15, Bâbüâli Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye)

Dr. Sciences (History), Associate Professor, Consultant on Organizational Activities (Central Asia)

<https://orcid.org/0000-0002-3430-928X> E-mail: muminov9703@yahoo.com

Annotation. *Introduction.* Soviet historiography in the issue of coverage of the history of public education focused on the minimum percentage of literate persons in the Kazakh regions. *Goals and objectives.* Modern approaches reveal a more complex process of symbiosis of the former pre-revolutionary system of education (madrasahs) and Soviet educational institutions. The authors studied archival sources, finding facts confirming the hypothesis of symbiosis. *Materials and methods.* These were the archives of the North Kazakhstan region and the periodical press of the 1920s, in particular, publications of Alash figures on education. The sources were analyzed by a block of scientific methods. *Results.* The authors consistently revealed the structure of the provincial network of educational institutions, relying on new methodological approaches. It is also established that in the post-war period, around 1950, ex-teachers chose the path of spiritual enlightenment, becoming mullahs. There was a social reversal, which is the novelty of the findings of the study.

Keywords: history, Kazakhs, symbiosis, madrasah, geofactor, pedagogical college, press, Jadids, elimination of illiteracy.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan "State, public and scientific-pedagogical activity of Smagul Saduakasuly" (based on new archival and written sources)" (registration number AR09261139 AR09261139).

For citation: Bimakanova Z.Sh., Mukanova G.K., Muminov A.K. Symbiosis of spiritual and secular forms of Central Asian education in the history of the twentieth century. *Otan tarihy*. 2023. Vol. 26. No. 3. Pp. 495-510 (in Russ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_495-510

Введение. Согласно известному французскому медиевисту Л.Февру, в «Карте государств» К.Валло могут присутствовать и государства кочевников, таких как: туареги, сенусси и киргизы...», то есть казахи (Муканова, 2002: 436). Географический фактор играл важную роль в истории народов Евразии. На рубеже XX столетия маргинальные регионы Центральной Азии испытывали самые непростые испытания экономического и политического свойства. Казахские пространства испытали воздействие многих внешних векторов (здесь имели стратегические интересы - Россия, Цинская империя, Османское государства, ряд европейских монархий, Япония и т.п.). Рост национальных амбиций выразился в желании родителей обучать своих отпрысков, направляя наиболее одаренных из них в рискованные зарубежные поездки. Школа в казахских аулах Северного Казахстана и в целом, в региональном срезе, имеет безусловно более раннюю историю, чем указывалось в официальной советской историографии. В начале XX столетия первые степные школы для казахских детей в аулах, на стационарных зимних стоянках открывали прогрессивные родители, привлекая выпускников новометодных (джадидских) медресе. Плата за учебу с родителей учеников взималась в натуральной форме, редко - деньгами. Практически, школьный мугалим содержался за счет аульчан. Нередко такие школы светского типа подвергались нападкам и злословию со стороны мулл, защищавших интересы «кадымской» старометодной школы, основанной на изучении Корана. Имена меценатов первых школ в юртах ныне восстановлены: на пример, на территории Тимирязевского района СКО в первом десятилетии XX века функционировали аульные школы, созданию которых содействовали Абылай Рамазанов и Ахмет Жантелин и др. В истории Акмолинской губернии и города Петропавловска первой половины XX века особое место занимает учебное заведение Казпедтехникум, в котором работали прогрессивные педагоги (Жумагали Глеулин, Магжан Жумабаев, другие). Представляет интерес симбиоз джадидской и советской систем обучения, особенно наглядно он заметен в истории школ Акмолинской губернии 1920 годов. Слабо изучен до сих пор парадокс использования выпускников джадидских (новометодных) дореволюционных медресе в качестве шкрабов первых советских школ, что нашло отражение в корпусе статьи. Не претендуя на всеобъемлющие ответы, мы все

же сделали попытку обозначить явные противоречия фактов с их интерпретацией в советский период. Также нас интересовала судьба отдельных учителей-мусульман, перешедших в послевоенный период на служение в храмы, о чем в академических советских изданиях не сообщалось.

Материалы и методы. Материалами исследования послужили архивные источники, из фондов отечественных архивов, периодическая печать и издания мемуарного жанра. В фондах Центрального госархива Республики Казахстан (ЦГА РК) и Госархива Северо-Казахстанской области отложились документы учреждений образования (Казпедтехникум, школа-коммуна, школа-практикум, детдома и др.), анкеты работников просвещения, ведомости, отчеты и переписка губернского отдела образования с наркоматом просвещения республики и подведомственными организациями. Обработка источников осуществлена методами диалектической логики, анализа текстов, верификации данных, компаративистики. Сложность заключалась в выявлении истины в потоке идеологической пропаганды, что отличает материалы советского этапа. Пресса раннего советского периода 1920 – 1930 годов, в частности, газеты «Бостандык туы» и «Мир труда», выходившие в Петропавловске, содержат факты из повседневной жизни и, соответственно, отношение общества к институту духовного образования вообще. Пресса в советское время формировала, под патронатом партии, модель унификации отношений, и игнорировать этот вид источников не представляется возможным. Индуктивный метод позволяет экстраполировать конкретные явления на смежные области со сходными социальными индикаторами наличия школ в сельской местности.

Обсуждение. В советской историографии тема симбиоза системы мусульманского просвещения с советской обходилась молчанием (Сембаев, 1962), тогда как история хранит факты их одновременного сосуществования и взаимопроникновения. Выпускники дореволюционных медресе, перечень которых восстановлен благодаря трудам профессоров Т. Какишева (Кәкішев, 2006), З.Е.Кабульдинова (2002 и др.), О.Х. Мухатовой (2022), З.Ш. Бимакановой [Бимақанова, 2010], Г.К.Муқановой [Муқанова, 2002] и др. (Mukanova et al, 2023), преподавали в казпедтехникумах и новых «киргизских советских» школах в 1920 годы.

Историография темы первых советских учреждений образования в крае сложилась в наиболее системном виде только с обретением Независимости; до начала 1990 годов писать и даже говорить о руководителях и педагогах, павших жертвами политических репрессий, было опасно. Благодаря исследованиям краеведов (Муқанов, 2016), увидели свет книги о прошлом методической работы в крае. По крупицам были собраны воспоминания, изучались архивные фонды (Муқанов, 2015). Все это освещалось на страницах областных и районных газет и позволило приоткрыть завесу умолчания о многих славных педагогах и руководителях губернского масштаба.

Большой методологический задел составляют результаты полевых и академических изысканий известного востоковеда, теолога, А.К. Муминова, благодаря которым в мировой ориенталистике обозначен кластер центрально-азиатского и казахстанского исламоведения, в частности, реконструированы персоналии исторических личностей-имамов, смещены акценты в пользу углубленного системного изучения темы (Muminov, 2012), др.

Большинству публикаций на русском языке (особенно советского периода) присуща черта совместного рассмотрения вопросов конфессионального и светского образования. Например, [Бендриков, 1960], [Кочаров, 1959] и др. Следует признать, что это создает препятствия для изучения глубоких дискуссий по поводу использования старых (кадим) и новых (джадид) методов обучения.

Как известно, эта дискуссия зародилась в недрах традиционных заведений конфессионального образования (мектеб, медресе). В Туркестанском крае на 1 января 1913 г. по подсчетам Н.П. Остроумова насчитывалась широкая сеть конфессиональных учебных заведений – 7290 мектебов (70864 учащихся) и 376 медресе (9637 студентов) [Остроумов, 1914: 209].

Это была довольно широкая для своего времени сеть системы образования. Например, через начальную стадию этой сети – мектебы проходил значительный слой местного населения. Такие традиционные учебные заведения как мектебы давали азбучную грамотность, позволявшую читать религиозную и художественную литературу на арабской графике, а также более эффективно заниматься торгово-промышленной деятельностью. Более высокую степень

образования давали студентам медресе. Выпускники медресе в основной своей массе пополняли ряды духовенства (кади, муфти, имамы, мударрисы и т. д.).

Названное движение за обновление метода учебного процесса (т. н. джадидисты; от названия: «*усул-и джадид*» – «новые методы») возникает в конце XIX-го – начале XX-го веков. Движение основано на новых для местной традиции методах освоения материала, и особенно языковой подготовки. Новометодный мектеб, только начинавший процесс модернизации, с одной стороны испытал сильное давление со стороны царских властей, видевших в ней больше опасности, чем в традиционных мектебах и медресе. Они опасались ярко выраженной политической позиции, нередко выражавшейся в панисламистских и пантюркистских настроениях сторонников нового метода обучения. См., например, письмо (начало 1892 г.) инициатора этого метода обучения в мусульманских учебных заведениях Российской империи И. Гаспринского (1851–1914), адресованного туркестанской администрации с предложением содействовать ускорению введения нового метода в местную традиционную систему образования (ЦГА РУ. Ф. И-1. Оп. 11. Д. № 80). Комментарий туркестанского инспектора народного образования был весьма примечателен: он писал о специфике местного образования и ислама, как сохраняющих конформизм по отношению к властям, а инициаторов нового метода (в том числе и И. Гаспринского) обвинял в возбуждении антирусских (панисламистских и пантюркистских) настроений (там же). Такое же подозрительное отношение местная администрация сохраняла и по отношению к сторонникам новометодного образования в Бухаре (так называемым «младобухарцам»), которых тоже считали пантюркистами и панисламистами (ЦГА РУ. Ф. И-1. Оп. 31, Д. № 726/19).

С другой стороны, традиционное духовенство не принимало новометодного мектеба, негативно относившись ко всяким новшествам. Фактически в ранний период советские власти продолжили старую имперскую политику «игнорирования» конфессиональных учебных заведений. Основным враждебным элементом в области образования были признаны традиционные мектебы и медресе (так называемые «старометодные»). В 1918 г. были приняты законодательные меры, направленные на ликвидацию различных типов школ царского периода (гимназии, реальные училища, русско-туземные школы, учительские семинарии и т. д.), конкурировавших с советской школой. Национализация означала установление монополии государства на организацию работы учебных заведений общеобразовательного характера. Именно в это время создавались национальные разновидности советской школы – русская, казахская, татарская, киргизская, туркменская, таджикская и другие.

Джадидисты, начав с идеи реформ в области образования, в дальнейшем эволюционировав, стали активно заниматься идеями реформирования всего традиционного общества. С приходом к власти большевиков движение джадидистов раскололось: одна часть эмигрировала, другая – активно с оружием в руках боролась с советской властью, третья – пошла на сотрудничество с новой властью.

Позже большевики решили использовать джадидистов для создания советской идеологизированной школы. Было основано Главное вакуфное управление (ГВУ) (1923–1926 гг.) при Народном комиссариате просвещения Туркестанской АССР. Все учебные заведения, которые пытались сопротивляться реформам, лишались *вакфных* имуществ, либо просто закрывались. Последствия реформ не замедлили сказаться на традиционной системе образования. Прежде всего, обучение религиозным наукам стало проводиться на национальных языках с использованием новой системы арабографического письма (*усул-и джадид*), вместо традиционной персидской или чагатайской системы письменности. В этих школах наряду с такими религиозными дисциплинами, как исламское вероучение (*кава'ид-и динийя*), recitation Корана, священная история надо было преподавать светские дисциплины – русский, тюркский, персидский, арабский языки, арифметику, каллиграфию, географию, природоведение, литературу, рисование и др.

Центральноазиатские джадидисты, стремившиеся создать современную национальную школу, отстаивали идею светского образования и боролись против чисто конфессиональных учебных заведений. Но их, естественно, не устраивала и крайне политизированная советская школа, с ее классовый, идеологической направленностью. В частности, в советских школах запрещались к изучению и исполнению старые песни – «узконациональные», по мнению коммунистов. Со своей стороны, советская власть была ориентирована на создание только

одного типа школы – советского и стремилась не реформировать, а разрушить сеть традиционного конфессионального образования.

Таким образом, старая мечта джадидистов о новометодном мектебе, объединявшем принципы светской школы и конфессионального учебного заведения, оказалась невыполнимой в условиях коммунистического режима. Старые институты конфессионального образования в Казахстане были обречены, постепенно начались их трансформация в новометодные мектебы, советские школы, затем и вовсе их ликвидация.

В 1925 г., несмотря на протесты мусульманского населения (протестантов арестовывали, подержав их в тюрьме, пока выпускали) началось силовое закрытие медресе, мектебов, кари-хана. Этот процесс полностью был завершён только в конце 1920-х годов. [Курбанов, 1995: 149–151].

Вместо ликвидированных конфессиональных школ возникали нелегальные подпольные школы (*худжра*, от арабского слова «комната», «келья»), так как традиции и потребности в получении религиозного образования среди населения сохранялись.

Что касается джадидских школ, то можно сделать вполне определенный вывод, что даже в царское время их малый успех в “соревновании” со старометодными учебными заведениями определялся, с одной стороны, негативным к ним отношением колониальной администрации, а с другой, – был связан со стремлением джадидистов реформировать центральноазиатское общество, а значит и с конфронтацией с традиционным духовенством, понимавшим связь системы образования с состоянием общества.

Три направления в изучении состояния образования в этот период важны:

1) определение настоящего размаха репрессий, той части погибших деятелей образования; какие выжившие группы в результате этой потери вышли на первый план. [Абдимуратов, 1992].

Однако, труднодоступность специальных архивов мешает продвижению вперед в выяснении этого важного вопроса.

2) изучение массовой нелегальной эмиграции людей из Центральной Азии в Восточный Туркестан (Китай), Афганистан и другие страны (Индия, Саудовская Аравия, Египет, Турция) [Balci, 2003: 23–44].

Как известно, основу эмигрантов составляли две группы – богачи и представители богословской среды разных центральноазиатских центров. Изучение центральноазиатских диаспор за рубежом позволит среди прочих выяснить их роль в истории конфессионального образования в доэмиграционный период.

3) исследование деятельности нелегальных групп конфессионального образования (*худжра*) на территории Центральной Азии.

Итак, мусульманское «реформаторское образование» было фактически прервано (оно сыграло фактически роль «переходного звена» от традиционного образования к светской советской идеологизированной школе), а их носители – джадидисты, поначалу тесно сотрудничавшие с большевиками, были затем уничтожены физически, либо просто влились в новую политическую элиту. Поэтому о дальнейшем возрождении этого направления (в качестве религиозного реформаторства) даже в моменты благоприятствования религии в бывшем СССР, не могло быть и речи.

Проведенное исследование истории конфессионального образования в Центральной Азии в первое десятилетие коммунистического правления убеждает, во-первых, в важности и перспективности изучения данной темы; во-вторых, в сложности поиска и собирания источникового материала [Бабаджанов, Муминов, Олкотт, 2004: 43–59].

Люди, участвовавшие в переходных от традиционного конфессионального до советского типа образования, подверглись давлению со стороны властей. Главным для них стало применение разного рода стратегий выживания. Многие воспитанники конфессиональных учебных заведений бросали свое занятие, переезжали жить в другие регионы, или устраивались в советские школы преподавателями. Поэтому введение в научный оборот большого объема новых источников имеет важное значение в новых исследованиях по истории интеллектуальной жизни в Казахстане.

Зарубежная историография темы в целом опирается на критический метод, при реконструкции советской действительности. Так, монография американского автора Чарльза Э.

Кларка носит название «Искоренение инаковости: Кампания по ликвидации неграмотности в эпоху НЭПА» (Clark, 2000). Общие оценки проекта ликбеза в книге Ч.Кларка (1889-1963) раскрывают его конечную суть: унификацию идентичности советских граждан. Автор долгие годы был деканом юридической школы знаменитого Йельского университета, практиковал как судья и в его публикациях есть тенденция разяснять исторические ситуации с правовой точки зрения, что тоже немаловажно.

Результаты. Акмолинское губоно тогда располагалось в губернском центре, Петропавловске. О первых руководителях Акмолинского губОНО известно немного; в 1926-1927 годах врио был Глазов. В монографии К.М.Муканова более полно приведены фамилии руководителей Петропавловского УОНО (1919-1921) и Акмолинского ГубОНО за 1921-1928 годы (Муканов, 2015: 17). Техникумов в подчинении Акмолинского губоно в 1920-1930 годы было несколько, из них педагогических два: казахский (открыт в ноябре 1922 года (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.379. Л.60) и русский (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.379). Оба техникума располагались в городе Петропавловске.

О русском педтехникуме информации сохранилось немного. Известно, что в январе 1926 года врио заведующего был некто Владимиров. Техникум сельскохозяйственный располагался вне города – в с. Явленка, а Боровской лесной техникум размещался в районе станции Щучинская в Боровом, но также был подотчетен Акмолинскому губоно (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.375. Л.30). Удалось найти почтовый адрес Акмолинской Губернской Совпартшколы (далее СПШ), что располагалась в Петропавловске по улице Коммунистическая, 51. На 1925 год в ней числились 78 слушателей (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.374. Л.70). Заведующим СПШ был Немцевич, сведений о нем также немного. Относительно здания Совпартшколы в городе Петропавловске, то известно, что в середине 1925 года «...Совпартшкола делила его со школой Кирбатрачества» (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.374. Л.35).

Об Акмолинской Школе Казбатрачества, объекте просвещения 1920-х годов, в архивах есть сведения: «...имеет Губернское значение и является составной частью Совпартшколы» (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.374. Л.17). Школа казбатрачества была предназначена для подготовки будущих партийцев, для работы с казахским населением в аулах. Соответственно, в Школу Казбатрачества набирали из социальных низов, детей шаруа, поскольку «вопрос подготовки кирработников, в особенности для кирволости и аула, в условиях Акмолинской губернии имел и имеет особую остроту» (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.374. Л.15).

Кадры педагогов формировались путем мобилизации, к примеру, из Омска. Молодые учителя прибывали в край по призыву партии и комсомола, чтобы помочь местным жителям в трудной ситуации. Город Петропавловск принял большое количество сирот в годы массового голода 1921-1922 годов, была создана сеть детдомов, уездный детский городок для детей-сирот, детская площадка. Купирование социальной драмы (сироты и беспризорники) осуществлялось за счет энтузиазма молодежи. В Петропавловске, как нами установлено, заведующей детдомом № 6 в 1923 году работала Гуля (Гульшахра) Досымбекова, выпускница Омской гимназии, трудились выпускники медресе «Расулия» и др.

Даже просто перечень учреждений образования указывает на то, что в Петропавловске и окрестностях были созданы в 1920-1930 годы «социальные лифты», которые помогли многим молодым людям получить путевку в жизнь и влиться в ряды идеологических работников, педагогов и руководителей советской системы. Соответственно, казахская молодежь наряду с представителями других национальностей вступала в ряды комсомола и партии. Комсоклуб – клуб комсомольцев размещался в Подгорье – район Петропавловска (ГАСКО. Ф. 2. Оп.1. Д.590. Л.138). В рамках обмена опытом и расширения кругозора руководителей системы образования, судя по архивным источникам, в указанный период практиковались командировки в Москву и другие города Центральной России. Так, например, сохранился Приказ «о командировании на экскурсию в Москву заведующего Петропавловской Киршколой коммуной т. Жамшин Нурмухамет» от марта 1925 года (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.375. Л.148).

Заведующими Акмолинского ГубОНО в 1920-е годы попеременно назначались грамотные и ответственные лица: Х. Болганбаев, Т. Темирбеков, А. Сейдалин, другие. В 1924 году на этой должности работал Хайретдин Болганбаев; именно его подпись стоит на письменном запросе в Москву по вопросу о методических пособиях (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.375. Л.12, 97). Документы за подписью зав. Акмолинским губОНО Х.Болганбаева хранятся в областном архиве (ГАСКО.

Ф.2. Оп.1. Д. 379. Л.18). Так, письмом от 13 февраля 1925 года № 1459 «Об организации подписки педагогов на журнал «Пионер», заведующий губоно рекомендовал учителям выписывать в школы данное издание, выходявшее на казахском языке.

Виза другого зав.ГубОНО И.Темирбекова стоит на документе от 30 июня 1926 года [ГАСКО. Ф.2.Оп.1. Д.379. Л.59]. На фоне отсутствия информации о наркоме Темирбекове, нами был обнаружен портрет Ильясa Темирбекова на страницах газеты «Бостандык туы» от 27 июля 1927 года. Рисованный портрет наркома просвещения, работавшего в последние годы заведующим Акмолинского ГубОНО, был размещен в тексте некролога, подписанного Жиенгали Тлепбергеновым, редактором издания (Жиенгали, 1927: 2). Сообщалось, что И.Темирбеков, бывший руководитель губернского уровня и активный корреспондент газеты, скончался 1 июля у себя на родине, в Темирском уезде Актюбинской губернии, в возрасте 33 лет, от рака гортани. В имеющихся публикациях АП РК, до сих пор не указывалась точная дата смерти наркома.

В целом, анализ обнаруженных в ГАСКО документов показал, что в исследуемый период в АкмолгубОНО сложилась система по подготовке педагогических кадров. Руководители внимательно отмечали тенденции, при необходимости вмешивались в целях исправления недостатков. Подписная кампания на ведомственные газеты и журналы велась централизованно. В педтехникумах, например, ведущие педагоги обязательно выписывали одно или несколько периодических изданий. Организовывались «громкие читки» для тех, кто не умел читать.

Будучи назначен на должность наркома просвещения Казахской республики, с весны 1925 года Смагул Садвокасов пристально наблюдал за развитием профессионального образования. Так, в фондах ГАСКО сохранилось директивное письмо за подписью наркома С.Садвокасова от 7 февраля 1927 года за № 3901 «Об организации курсов для подготовки в рабфаки» (ГАСКО. Ф. 2. Оп. 1. Д. 418. 5 октября 1926 – 13 ноября 1927). В письме сказано:

«...Опыт укомплектования рабфаков в 1926 году показал, что поступающие в них из казахской молодежи обнаружили весьма слабую подготовку, в результате чего, несмотря на некоторые льготы, предоставленные для нацмен в центральных рабфаках, не исключая и Оренбургского, большой процент проступающих не выдержал предварительных испытаний. В устранение данного явления Казнаркомпрос решил в текущем году организовать вечерние курсы для подготовки лиц из коренного /казахского/ населения, поступающих в рабфаки. Но за отсутствием в настоящее время надлежащих средств, решено открыть означенные курсы в немногих пунктах и для ограниченного числа курсантов, исключительно из аульной молодежи. В силу этого Вам предлагается по прилагаемой типовой смете изыскать средства по параграфам: оплата помещения, хозрасходы и стипендии, особенно по организации интерната. Остальное, как зарплата и прочее, в размере 992 руб. 21 коп., Казнаркомпрос принимает на себя. При приеме на курсы следует предъявлять к поступающим требования такого объема знаний, чтобы они могли успешно кончить курсы и беспрепятственно поступить в рабфак. При разверстке курсантов в рабфаки следует направлять в первую очередь окончивших вышеуказанные курсы. К организации курсов необходимо приступить немедленно и о результатах сообщить Казнаркомпросу не позднее 1-го марта, срока открытия курсов.

Приложение: Положение, учебный план и типовая смета.

Нарком Просвещения КССР Садвокасов» (ГАСКО. Ф. 2. Оп. 1. Д. 418. Л. 73).

В Положении были указаны детали обучения: Курсы открываются в следующих пунктах: при Каракалпакском Педтехникуме (на 15 чел.), на предприятиях: Риддере и Доссоре, в городах Петропавловске (или другом), Чимкенте. Курсы продолжаются 4 месяца, начиная с 1 марта. На курсы принимаются только лица из коренного населения обоего пола, исключительно из рабочих и крестьян со следующим стажем физического труда: от 17 до 20 лет – 2 года, от 20 до 25 лет – 3 года, от 25 до 29 лет – 5 лет. Физический стаж заменяется соответствующим комсомольским или красноармейским стажем. Для членов ВКП/б/ стаж снижается на 1 год, а от 25 до 29 лет – на 2 года. Возраст требуется не моложе 17 и не старше 29 лет. Знания не менее 3 групп школы 1-й ступени. Лица, окончившие школу-семилетку, не принимаются (ГАСКО. Ф. 2. Оп. 1. Д. 418. Л. 84).

Нарком просвещения Смагул Садвокасов держал на контроле работу средних специальных учебных заведений не только в Акмолгубернии, но и по всей республике. В Алма-Ате на

1925–1927 годы действовал в числе прочих, ветеринарный техникум. В разделе «Техникумдардың жұмысын дұрыстау керек» Садвокасов отмечал: «Былыр күз сабақ басталар кезде Алматыдағы мал шаруашылығы техникумының бір студенті маған келді». Он принял студента и помог решить его проблему (Садуақасұлы, 2013:160). С.Садвокасов многое успел сделать для открытия первого национального ВУЗа (Казпедвуз в Ташкенте) (Садуақасов, 2013: 269-283).

Оставаясь реалистом, прогнозируя тенденции в эволюции экономических основ народного хозяйства, Смагул внимательно изучал труды Ленина и возможности кооперации, был автором ряда глубоких статей и перевода брошюры «О кооперации». Он был убежден, что кооперация – обязательная ступень для казахских хозяйств. Только через кооперативные хозяйства, постепенно, без рывков, следует переходить к колхозному строительству, считал Садвокасов, и, что любопытно, хорошо зная директора Казпедтехникума Ж.Тлеулина, убедил последнего внедрить новый курс кооперации в учебный план техникума (ГАСКО. Ф. 2. Оп.1. Д.590). То был серьезный шаг в популяризации идеи кооперации через национальные учительские кадры, в аульной среде. Однако, впоследствии другой руководитель наркомпроса, до которого дошла информация о нововведении, указал Ж.Тлеулину на неуместность курсов кооперации в образовательной программе педтехникума. Тем не менее, курс велся в Казпедтехникуме с началом 1927-1928 учебного года (из материалов ГАСКО). Затем названный выше курс был переведен в разряд факультативов. Идея осуществилась, рациональное зерно в ней имелось. Советская система совершенствовалась, однако многое она переняла из прежней практики обучения.

Закономерный вопрос о полном списке руководителей Петропавловского Киргизского (с 1925 года Казахского) педтехникума остается еще открытым. Сохранились разрозненные документы и табели (ГАСКО. Ф. 2. Оп.1. Д. 592). В Северо-Казахстанском облархиве сохранились ряд папок с документами, из истории движения кадров и развития Казпедтехникума. Например, Годовой отчет Губоно за 1926-1927 гг. Документы по личному составу Петропавловского Казпедтехникума (ГАСКО. Ф. 2. Оп. 1. Д. 415).

Педтехникумы Акмолинской губернии КазАССР выполняли ответственную работу по подготовке «шкрабов», школьных работников. Многие из выпускников, как выше отмечалось, вернулись в родные аулы и села, чтобы передавать свет знаний учащимся. Работать приходилось в трудный период; особенно голод и джуг 1921-1922 годов заставил многих прервать обучение; не хватало элементарно еды, одежды. Об истощении казахских хозяйств вследствие потери поголовья лошадей и МРС докладывал уполномоченный КирЦИК Малибаев, обследовавший состояние аулов в Акмолинской области, на 1920 год (ГАА. Ф. 250. Оп.1. Д.30, 31). В газете «Мир труда» за 1925 год обнаружена заметка о местах распределения выпускников педтехникумов: «Все окончившие петропавловские педтехникумы назначены на места. Из окончивших русский педтехникум двое едут в Акмолинское п-ОНО, семь человек в Атбасарское п-ОНО, четырнадцать в Петропавловское п-ОНО и девять человек остаются для работы в городских школах. Окончившие казахский педтехникум получили назначение в город Акмолинск – 2, Атбасар – 2, Кокчетав – 1 и Петропавловск – 3» (Павлович, 1925: 3).

Национальные кадры советского учительства формировались на базе уже имеющейся прослойки мугалимов-джадидов, среди них встречаются интересные личности. Ряд из них имели высокий по тем временам образовательный ценз. Так, в 1923/1924 учебном году в «киргизской советской школе № 21 Новомихайловского почтового отделения» трудился Мусин Галий, 1888 года рождения, который, судя по заполненной им лично анкете, окончил медресе «Расулия» и проходил краткосрочные педкурсы в 1919, 1920 и 1923 годах. Имел педстаж 9 лет и опыт работы в школе № 9 Чалкарской волости, школах аулов № 4 и 6 Еменалинской волости (ГАСКО. Ф. 254. Оп.1. Д.21. Л.11). Другой учитель – Мурзалин Байдалы Оразович, 1895 г.р., был выпускником медресе «Газизия» и преподавал в кирсовшколе № 12 Богодуховского п/о. Имел пятилетний стаж и опыт работы в школе № 12 Джамантузской волости (ГАСКО. Ф. 254. Оп.1. Д.21. Л.24). В анкете Жолтаева Шаймердена, 1884 г.р., также указано, что он окончил мусульманское медресе (не указано, какое) и имеет специализацию «по национальному языку» и стаж 7 лет в УОНО Петропавловского уезда» (ГАСКО. Ф. 254. Оп.1. Д.21. Л.36). Эти и другие факты указывают на тенденцию сращивания новометодной (джадидской) традиции с советской системой обучения в Акмолинской губернии, в частности.

В фондах ГАСКО отложилось любопытное дело под названием «Учащиеся и шкрабы Тонкерейской волости Петропавловского уезда на 15 декабря 1927 года» (ГАСКО. Ф. 2. Оп. 1. Д. 584). Здесь имеется список аульных учителей, проходивших учебу в Казпедтехникуме. Из-за тяжелых материальных условий, полуголодного существования в городских условиях многие курсанты вернулись домой и стали преподавать. Было проведено анкетирование работающих учителей. Среди них упоминается учитель Тонкерейской школы № 18 Магжанов Галымжар, 1902 года рождения. Указывается в его анкете учителя, что он 2 года учился в Казпедтехникуме Петропавловска, но учебу не окончил и выбыл в 1926 году. Кандидат в ВКП(б) (ГАСКО. Ф. 2. Оп.1. Д. 584. Л. 3).

В списках шкрабов Тонкерейской волости (позже переименована в составе района Октябрьский, ныне это районы Шал акына, Тимирязевский) встречаются выпускники Казпедтехникума. Их количество меньше, чем выпускников русского педтехникума (на 1926-1928 годы всего 91 (ГАСКО. Ф.254. Оп.1. Д. 37. Л. 86-101), и в основном то были мужчины. Тлеубаев Оразбай, 1900 года рождения. Член ВКП(б), стаж 4 года, учился 5 лет в Казпедтехникуме, не окончил и выбыл в 1926/1927 учебном году. На момент составления списка работал учителем в школе № 32 аула Кайрат. (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д. 584. Л.11). Рамазанов Баян, 1895 года рождения, беспартийный. Выпускник медресе Галия в г.Уфа 1915 года. Учился в Казпедтехникуме два года. Выбыл. Работал учителем школы 1-й ступени № 33 в ауле Игилик (ГАСКО. Ф.2. Оп. 1. Д. 21. Л.16). Среди женщин сферы просвещения выделялась Досумбекова Гульшахира, заведующая детским домом № 6 города Петропавловска в 1923 году (ГАСКО. Ф. 254. Оп.1. Д. 18. Л.8 об.). Эти данные публикуются впервые. Досымбекова Гульшахра (Гуля) была родной сестрой жены Миржакыпа Дулатова, Гайнижамал. Гуля окончила Омскую женскую гимназию и руководила одним из детдомов Петропавловска в 1923-1924 гг., когда контингент их увеличился за счет беспризорников и членов семей жертв массового голода 1921-1922 годов. В 1924 году она вышла замуж, в Оренбурге работала в секретариате КирСНК.

Обнаруженные данные по школам Северо-Казахстанской области за 1927 год представляют интерес, поскольку до сих пор в историографии народного образования области не встречались такие сведения, как: нумерация аульных школ. Списки шкрабов Акмолинского губоно за 1926-1928 годы воспроизводят ситуацию социального статуса учительства, их образовательный ценз (ГАСКО. Ф. 254. Оп. 1. Д. 37. Книга учета личного состава школьных работников. Л. 86 – 101). Судьбы первых советских учителей в крае сложились по-разному. К примеру, в списках шкрабов за 1923-1924 годы встречается Каскин Баграм, трудившийся в 14 киргизской (казахской) школе (ГАСКО. Ф. 2. Оп. 1. Д. 18. Л. 14 об.). Он же упоминается в послевоенный период в списке служителей культа по Северо-Казахстанской области, составленном надзорными органами; здесь Каскин Баграм указан как мулла колхоза «Өндіріс» Ленинского района (ЦГА РК. Ф. 1711. Оп.1. Д 36. Л. 169). Документ приведен в книге (Шамсутдинов, 2013: 102).

Терминология советского школьного дела отличалась от современной. В 1920-е годы учителей называли «шкрабами», что сокращенно означало «школьные работники». Можно обратить внимание на комплекс обязанностей учителя тех лет: не только выявлять потенциальных учеников начальных классов, в том числе и старшего возраста (переростки), но и организовывать просветительскую работу, кружки и клубы ликбеза. Шкраб обязан был консультировать родителей по профилактике детских болезней и прививкам, производить дворовые обходы и проводить громкую читку газет для неграмотных. Шкрабы пользовались авторитетом, однако подвергали свою жизнь риску, - командировка в отдаленный аул могла закончиться плачевно: лютовали волки, морозы достигали 40 градусов и выше. Работать приходилось впроголодь, сказывались последствия продразверсток.

Национальное школьное строительство испытало на себе все противоречия эпохи. Гражданская война, эмиграция, преследования по социально-классовому принципу, незаконные сталинские репрессии 1930-х годов вырвали из школьного строительства тысячи директоров и шкрабов, обвиненных как «врагов народа». Восстановить имена и биографии первых советских учителей представляет ныне объективную сложность. Редкие архивные находки и мемуары старожилов проливают свет на историю аульного образования.

Аульные школы готовили выпуски ответственно, невзирая на трудности.

Выпускники Петропавловского Казпедтехникума пополнили в 1937-1938 годах ряды «врагов народа», среди них немало оказалось учителей и директоров именно аульных школ. Последствия массовой акции органов НКВД сказались на кадровом составе учреждений образования в предвоенные и военные годы. Лучшие шкрабы были арестованы, высланы, понесли наказание в виде исправительно-трудовых работ (ИТЛ) в лагерях либо расстреляны. На их место пришли преподавать вчерашние школьники старших классов. К примеру, в школе колхоза Теренсай (ныне им. Ибраева) преподавал старшеклассник Евней Букетов, будущий ученый-химик и ректор КарГУ. Школа колхоза Теренсай приняла старшеклассников из соседних аулов, где была только начальная школа, таких как: Жалтыр, Интымак, Жаркын, Чапай (Мерген), Баганаты и другие.

По воспоминаниям старожилов, директором 7-летней Жалтырской школы был ранее упоминавшийся Магжанов Галым. Его арестовали в 1937 году как «врага народа» и увезли. Больше о нем аульчанам ничего не было известно. Имя директора помнили те, кто выпустился из школы в 1943-ом году: Аканов Серикбай, Ажимуратов Картай, Керейбаев Сарыбай, Коспанов Барлыбай, Кусаинов Кайбар, Иманбаев Айткожа, Хасенова Умсын, Исин Ескендир, Оспанов Толебай, др. (Муканов, 2016: 156-157)

По данным профессора А.К.Муминова, с 1917 по 1939 годы «...Конфессиональные учебные заведения, мечети, вакфы и другие религиозные учреждения, находившиеся в них, были закрыты, весь их инвентарь, включая книги на арабском шрифте, были конфискованы или уничтожены. За годы репрессий местные знатоки ислама были в основном физически устранены, и, как отмечали информанты из числа местного населения, «стариков», знавших традиционную религию (карие, көне көз кариэлар), почти не осталось» (Муминов, 2012: 1558). В книге К. Муканова «Ауыл Жалтыр» 2016 года есть раздел «Школа и ее руководители», где повествуется о репрессиях среди учителей и приводится источник из архива - «Материалы по пересмотру структуры школ Тонкерейского района Карагандинской области» (ГАСКО. Ф. 1232. Оп.1. Д. 62). Цитата: «На 1 января 1936 года в районе всего школ – 36, из них казахских – 20. В Жалтырской НСШ (неполная средняя школа) -139 учащихся. С 1 апреля 1936 г. Директор Жалтырской НСШ – Магжанов Галым, 34 года». Галым Магжанов, один из прошедших неполный курс Казпедтехникума в Петропавловске, возглавил образовательное учреждение (Муканов, 2016: 156-157).

На сайте списков репрессированных по Северо-Казахстанской области есть данные об учителе Магжанове Галиме 1902 года рождения, из Тонкерейского района, аула Теренсай. Дата ареста: 10 октября 1937 г. Обвинен по статье 58, п. 11 УК РСФСР. Осужден 2 ноября 1937 г. Тройкой УНКВД СКО. Приговор: 10 лет ИТЛ. Директор школы был реабилитирован 25 ноября 1964 года Коллегией Северо-Казахстанского Облсуда, за отсутствием состава преступления([https://ru.openlist.wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%B3%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2_%D0%93%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BC_\(1902\)](https://ru.openlist.wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%B3%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2_%D0%93%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BC_(1902))).

Вслед за Галымом Магжановым были арестованы его родственники, проживавшие в том же Теренсае: Магжанов Саукан, 1910 г.р. брат. Данные о нем сохранились в электронной базе данных «Жертвы политического террора в СССР» ДКНБ РК по Северо-Казахстанской области. Саукан Магжанов арестован 30 апреля 1938-го года Тонкерейским РО НКВД по СКО. Осужден 11 ноября 1938 года Тройкой при УНКВД. Обвинен по статье 58-1а, 58-2, 58-7, 58-11 УК РСФСР. Приговорен к расстрелу. Реабилитирован в 1957 году за отсутствием состава преступления (<https://rosgenea.ru/familiya/magzhanov>).

В военное лихолетье многие учителя были призваны на фронт и не вернулись домой. Семья Магжановых из колхоза Теренсай в годы Великой Отечественной отправила на фронт несколько бойцов. Сапулат Магжанов 1924 года рождения (возможно, сын учителя Галыма Магжанова), был призван из Теренсайского района, с.Теренсай /в другом месте указано с. Садовка как место рождения/, служил на флоте до марта 1947 года, № части ВМФ БО 2 ИОССР, ВМГ 1 и был награжден Медалью «За победу над Германией в Великой Отечественной войне» (Приказ от 23 февраля 1946 года. ЦАМО. Ф.3. Оп.47. Д.252. Л.168 об.).

После Победы Магжанов Сапулат был награжден Орденом Отечественной войны 2 степени. Приказ министра обороны СССР № 85 от 6 июня 1985 года (ЦАМО. Шкаф 35. Ящик 21). Сведения о личном составе. Магжанов Сапулат краснофлотец (Архив Военно-Морского

Флота, г. Гатчина. Шкаф 106. Ящик 10). Его потомки живут ныне в г. Кокшетау. Война унесла жизни многих талантливых студентов и выпускников Казпедучилища г. Петропавловска. В областном архиве хранятся также «Анкеты членов, утвержденных в Общество изучения Казахстана», за ноябрь 1939 – январь 1940 гг.» В указанный период Общество, инициированное Академическим центром Наркомпроса, функционировало по всей республике для свода полезных данных по географии, климату, истории, фольклору и археологии.

Так, в Петропавловске были приняты в ряды исследователей края:

- Кукунов Хамит, 22-х лет, студент 2 курса Казпедучилища, член ВЛКСМ, известно, что «с января 1936 года вел географические работы» (ГАСКО. Ф.1169. Оп.1. Д.1.)
- Айсин Букатай, студент Казпедучилища, 1920 г.р. (ГАСКО. Ф.1169. Оп.1. Д.1.) Удалось установить, что он погиб в годы ВОВ.

Большинство аульных учителей, учившихся в Казпедтехникуме Петропавловска, пострадали в ходе борьбы с «врагами народа», и их родные односельчане боялись о них говорить. Соответственно, многие учителя-шкрабы, закладывавшие основу советского школьного образования, не упоминаются в списках жертв и не отмечены на Стене памяти у Театра в областном центре.

Выяснилась и еще одна особенность социальной атмосферы в крае. Социальная обстановка, как и во всей республике, к началу 1927 года была относительно спокойной. Религиозные чувства населения оставались как будто под защитой государства. Например, в инструктивных письмах начала 1927 года есть распоряжение профсоюзных ведомств о выходных днях, приходящихся на религиозные празднества. Курбан-Айт, Пасха, Рождество и другие официально объявлялись нерабочими (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д. 394. Л.150).

Письменные источники времени, когда в стране Советов не перешли к практике воинствующего атеизма, свидетельствуют об относительно лояльном отношении к верующим. Данная тенденция проявилась и в среде татар Пензенского края (Зюзин, Алюшев, 2021: 27). Данный аспект интересен и в применении к биографиям учительства: ведь многие шкрабы советской казахской системы образования имели опыт учебы в дореволюционных мусульманских школах, при медресе. В Петропавловске таковых медресе было несколько. Лучшие выпускники местных медресе поступали в медресе Поволжья. Так, медресе «Галия» в Уфе и «Расулия» в Троицке окончили немало казахских юношей. И в анкетах преподавателей педтехникумов эти сведения указывались. До поры до времени на данный факт в биографиях учителей органы не обращали внимания. Тогда как в 1937-1938 годах данная графа (обучение в медресе или церковно-приходской школе), напротив, ставился арестованным и подследственным в вину, как признак «классово чуждых элементов».

В фондах ГАСКО отложился Годовой отчет Казпедтехникума за 1927-1928 год, списки окончивших техникум, списки и сведения о преподавательском составе и курсантах (ГАСКО. Ф. 2. Оп. 1. Д. 493). Здесь, в списках преподавателей на 15 июня 1928 года числятся лица с духовным образованием: Тлепбергенов Жиенгали Адидович, выпускник медресе г. Уфа; Мустафин Сейтбаттал, окончил турецкую учительскую семинарию в г. Константинополь в 1913 году (ГАСКО. Ф. 2. Оп. 1. Д. 493. Л. 2). Эти педагоги-просветители не избежали участи жертв репрессий.

В городе Петропавловске, помимо выше названных, функционировали и иные просветительские учреждения. Например, есть сведения о так называемых «мусульманских педкурсах», о существовании которых в советское время никогда не упоминали (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.160. Февраль – апрель 1922 г.). По-видимому, учитывая дату их основания, мусульманские курсы предшествовали открытию педтехникумов. Очевидно, что на курсах преподавали не духовные истины; название «мусульманские» в те годы ошибочно применяли к советским курсам, на которых обучались казахи, татары, башкиры. Мусульманскими также называли школы с татарским языком обучения. К примеру, Айдагулова Нагима работала шкрабом во 2й мусульманской школе, в феврале 1923 года (ГАСКО. Ф. 254. Оп.1. Д. 18. Л. 2). Другая жительница Петропавловска Бикбаева преподавала в мусшколе в районе Подгоры (ГАСКО. Ф. 254. Оп.1. Д. 18. Л. 3 об.).

Жизнь в городе была довольно насыщенной: работали культурные учреждения – Казатклуб, городской театр, кинотеатр «Мир Труда», Центральный клуб совторгорганизаций.

Учреждения досугового характера в Петропавловске располагались в центральной части города (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.590. Л.139). В черте города также находились: Клуб на Холодильнике (район города, связанный с мясокомбинатом), Железнодорожный клуб, Дворец молодежи, Кино железнодорожников. Последний находился в районе станции Петропавловск железной дороги.

В Петропавловске, как выше отмечено, было немало татарских школ, исходя из численного состава городского населения. Об этом также отложились документы в фондах ГАСКО. В Петропавловске работали татшколы: №№ 1, 2, 3, 4 и Татсемилетка (ГАСКО. Ф. 2. Оп. 1. Д. 590. Л.139-140). При том, что учителя выписывали педагогические журналы как на казахском, так и на татарском языках. Среди педагогов встречались башкиры, например Ситдыков Ибрай, преподавал в 1-й советско-татарской школе (ГАСКО. Ф. 2. Оп.1. Д. 573). Сохранились адреса некоторых школ города Петропавловска: 3-я Советская школа, по адресу ул. Крестьянская, 161 (мкрн Слободка); 2-я казахская школа – ул. Ишимская, 22/31; 4-я советская школа – Крепостная, 22; 5-я советская школа – по ул.Крупской, 5 (Подгорье) (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.590. Л.138).

Функционировали Казкоммуна, Каз.семилетка, Казшколы № 1,2 и опорная школа. Уездный детский городок был открыт в помещениях бывшего Макарьевского (Казихинского) монастыря (Мир труда, 1925: 2). О деятельности и адресах большинства из названных учреждений образования до нас не дошли сведения. Сменились названия улиц, здания разрушились от времени или снесены. Внимательное прочтение архивных документов способно указать прежние, изначальные исторические адреса первых светских учреждений образования. Здание по улице Театральной, возведенное к 300-летию Романовых, было передано Казпедтехникуму. Само это здание постройки начала XX века рушится, хотя и закладывалось основательно, из красного кирпича. На фронте училища была выложена кирпичом надпись в честь 300-летия дома Романовых, 1913 год. Памятник истории и зодчества в советское время, перейдя из ведения царской администрации в собственность советских ведомств, сохранило статус учреждения образования. В XXI веке здание перешло в частную собственность, в нарушение законодательства об охране памятников культуры и истории.

На территории Акмолинской губернии функционировал Киргизский (казахский) детдом «Орнек», о нем также мало известно, сохранились списки его воспитанников за 1922 год. Учреждение было открыто, когда большое количество беспризорных детей были подобраны вдоль железной дороги и станции Петропавловск, в годы массового голода (ГАСКО. Ф.2. Оп.1. Д.340). Детдома в городе функционировали в 1923-1924 годах (ГАСКО. Ф. 254. Оп.1. Д. 18). Эти сведения отражают лишь часть той огромной сети учреждений образования, которые возникали в тот интересный непростой период, как плод симбиоза духовного и светского образования.

Заключение. Таким образом, экскурс в историческое прошлое системы просвещения республики, на раннем этапе установления советской власти, с новых методологических позиций, дает определенные плоды. Процессы советизации следует рассматривать комплексно, чтобы не упустить важные аспекты данной, казалось бы, вполне изученной темы. Персонализация участников трансформации, обучавших детей по обновленным учебным программам, реконструкция их биографий, важны для пополнения истории Отечества и особенно истории школьного дела и профессиональной подготовки молодежи. Исследование периодической печати того периода выявляет пути формирования мышления по типу «мобилизации» определенных возрастных, этнических и социальных категорий населения на «борьбу» с чем-либо (будь то голод, безграмотность или «социально чуждый элемент», «мулла» и т.п.).

История Казпедтехникума Акмолинской губернии, одного из старейших учебных заведений республики по подготовке педагогов, и его выпускников на базе архивных данных, показывает большой задел, осуществленный местными и приезжими педагогами. Документально подтверждается, что в Казпедтехникуме Петропавловска готовились кадры педагогов для всей республики. Можно утверждать, что с 1922 по 1941 год, без малого два десятка лет, благодаря подвижничеству основателей и преподавательского состава Казпедтехникума в Петропавловске, Акмолинская губерния (ныне СКО) не испытывала дефицита в кадрах аульных учителей.

Помимо констатации просвещенческой роли изученных учебных заведений, важно отметить их место в формировании личности, преданной (?) социалистическому государству. Парадокс исторического этапа заключался в унификации (единообразии советской системы просвещения) усилиями учителей-мугалимов, выпускников медресе. Было налицо слияние (симбиоз) опыта новометодных школ и советской методики преподавания, как своеобразный этап взаимодействия. Географическое расположение города и области выгодно располагало к обмену методиками, учебниками, опытом со смежными регионами Сибири и Поволжья, центральными городами.

Парадоксально, но факт: послевоенный период, примерно в 1950 годы, даже экс-учителя нередко выбирали путь духовного просвещения, становясь муллами (так наз. реверс). Данные факты отложились в документах надзорных органов, осуществлявших системный мониторинг мулл и имамов. Такой социальный реверс, как отражение внутреннего неприятия унификации (и возвращения к исламу), представляет интерес для дальнейших исследований. С одной стороны, это указывает на некоторые послабления в системе взаимоотношений государства и церковных институтов (мечетей, в нашем случае), и с другой стороны свидетельствует об устойчивости духовного склада тех лиц, которые возвращались к духовному просвещению, оставив светскую модель обучения. Музеи Республики должны пополняться восстановленными биографиями и документами о тех, кто оставил нынешнему поколению бесценную возможность познавать, учиться, стремиться к новым горизонтам.

Научное понимание достаточно сложной системы общественного устройства в период трансформации крайне необходимо, в контексте национально-государственной идентификации и возрождения национальных ценностей. Немаловажно учитывать и внешние векторы, безусловно формировавшие определенные взгляды и предпочтения, что возможно исследовать в условиях суверенитета, по мере раскрытия архивов, цифровизации и, в известной мере, деполитизации архивной методологии.

Источники:

- ГАА – Госархив г. Астана.
 ГАСКО – Государственный архив Северо-Казахстанской области
 ЦАМО – Центральный архив Министерства обороны, Москва
 ЦГА РК – Центральный госархив Республики Казахстан
 ЦГА РУ – Центральный государственный архив Республики Узбекистан

Литература:

- Абдимуратов, 1992 - Абдимуратов Т. Репрессированные духовные служители. Нукус.: Каракалпакстан, 1992 (на каракалпакском языке).
 Акмолинская, 1925 - Акмолинская губерния в цифрах: на 1-е октября 1925 года / КазССР. Петропавловск: Изд. Акмолгубплана, 1925. 60 с. Табл. 1927 г.
 Бабаджанов, Муминов, Олкотт, 2004 - Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., Олкотт М.Б. Мухаммаджан Хиндустани (1892–1989) и религиозная среда его эпохи (предварительные размышления о формировании “советского ислама” в Средней Азии) // Восток (Oriens). 2004. № 5. С. 43–59.
 Бендриков, 1960 - Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). М.: Издательство Академии педнаук РСФСР, 1960. 509 с.
 Бимақанова, 2010 - *Бимақанова З.Ш.* Қазақ жастары мерзімді баспасөзінің тарихы (XX ғасырдың басы – 1940 жж.). Тарих ғылымдарының кандидаты... дисс. авторефераты. Алматы, 2010. 139 б.
 Жиенғали, 1927 - *Жиенғали.* Темірбекұлы Құлжан баласы Ильяс. *Бостандық туы.* 27 июль 1927 ж. № 53 (545).
 Зюзин, Алюшев, 2021 - Зюзин Ф., Алюшев Р. История татар Пензенского края. Том 2. Пенза: SelfPub, 2021. 427 с.
 Кабульдинов, 2002 - *Кабульдинов З.Е.* Казахи внутренних губерний России во второй половине XVIII-начале XX веков: историко-демографический аспект. Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2002. 232 с.
 Кәкішев, 2006 - *Кәкішев Т.* «Ғалияда» оқыған қазақтар // Егемен Қазақстан. 2006. № 205-208. 3 бет.
 Кочаров, 1959 - Кочаров В.Т. Из истории народного образования в Туркестанском крае. Ташкент: Госиздат УзССР, 1959. 79 с.
 Курбанов, 1995 - Курбанов Ж.Ф. Политическая борьба по вопросу национальной государственности в эпоху установления большевистского порядка в Туркестане. Неопубликованная диссертация на

соискание ученой степени кандидата политических наук. Ташкент: Ташкентский государственный институт востоковедения, 1995. 170 с. (На узб. яз.)

Мир труда, 1925 - Мир труда. 12 июля 1925 года, № 139.

Мұқанов, 2015 - *Муқанов, 2015* - Муқанов К.М. Из истории народного образования Северо-Казахстанской области. Петропавловск: Северный Казахстан, 2015. 168 с.

Мұқанов, 2016 - *Мұқанов Қ.М.* Жалтыр ауылы. Астана: Жаркын Ко, 2016. 184 б.

Муқанова, 2002 - *Муқанова Г.К.* Центральная Азия через призму отношений: Россия – Казахстан – Китай. Петропавловск: ИТЦ СКГУ, 2002. 560 с.

Муқанова, 2023 – *Муқанова Г.К.* Смагул Садвокасов о профессионализации молодежи Казахстана // E-history.kz от 10 августа 2023. <https://e-history.kz/ru/news/show/339376>

Муминов, 2012 - *Муминов А.К.* Ислам в Центральной Азии: Актуализация наследия (на примере Казахстана). – В кн.: *Orta Asya'da temsilden fobiye islam.* Edit. Dr. M.S.Kafkasyali. Ankara-Türkistan, 2012. С.1547-1573.

Остроумов, 1914 - Остроумов Н.П. Исламоведение. Введение в курс исламоведения. Ташкент: Туркестанские ведомости, 1914. 216 с.

Павлович, 1925 - *Павлович (б.и.).* Назначение на места окончивших петропавловские педтехникумы // *Мир труда.* 3 июля 1925 года, № 134. С.3.

Садуақасов, 2013а - *Садуақасов С.* О значении ВУЗа для Казахстана // Собрание сочинений в трех томах. Составитель Д.Камзабекулы. Том 3. Астана: Нұр-Астана, 2013. С. 269–283.

Садуақасұлы, 2013б - *Садуақасұлы Смағұл.* Үш томдық шығармалар жинағы. Т.2. Құраст. Д.Камзабекұлы. Астана: Нұра-Астана, 2013. 360 б.

Сембаев, 1962 - Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане. Алматы: Казгосучпедгизд., 1962. 365 с.

Шамсутдинов, 2013 - *Шамсутдинов М.* «Көк мешітті күмбірлеткен имам ед...». Алматы: Нұр-Принт, 2013. 136 б.

Balci B. Les Ouzbeks d'Arabie Saoudite entre integration et renouveau identitaire via le pelerinage // *Central Asian Survey*, 22 (2003), p. 23–44.

Clark, 2000 - *Clark, Charles E.* Uprooting Otherness: The Literacy Campaign in NEP-Era. *Susquehanna Univ Pr.*, 2000. 235 p.

Mukhatova et al, 2022 - Mukhatova O. Kh., Kabuldinov Z.Y., Kaipbayeva A.T., Kozybayeva M.M. Pre-Revolutionary Historiography of the System of Public Education of Kazakh in the 19th - beginning of the 20th centuries. 2022. Nr. 17(1). Pp. 145–156.

Mukanova et al, 2023 - *Mukanova G.K., Kaipbayeva A., Bimakanova Z.Sh., Bekmurzina A.N.* From the History of Social Transformation among Muslims of Northern Kazakhstan. Turn of the XIX–XX centuries. *Bylye Gody.* 2023. 18(2): 882-892.

Sources:

GAA – State Archive of Astana.

GASCO – State Archive of the North Kazakhstan region

TSAMO – Central Archive of the Ministry of Defense, Moscow

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

CSA RU - Central State Archive of the Republic of Uzbekistan

References

Abdimuratov, 1992 - Abdimuratov T. Repressirovannyye duhovnyye sluzhiteley [Repressed spiritual ministers]. Nukus: Karakalpakstan, 1992. (In Karakalpak)

Akmolinskaya, 1925 – Akmolinskaya guberniya v tsifrah: na 1.10.1925 [Akmola province in numbers: on October 1, 1925] / *Petropavlovsk: Akmolgubplan*, 1925. 60 p. Tabl. 1927 year. (In Rus.)

Babajanov, Muminov, Olcott, 2004 - Babajanov B.M., Muminov A.K., Olcott M.B. Muhammadzan Hindustany (1892-1989) I religioznaya sreda ego epohi [Muhammadjan Hindustani (1892-1989) and the religious environment of his era (preliminary reflections on the formation of “Soviet Islam” in Central Asia) // *Vostok (Oriens)*. 2004. Nr. 5. Pp. 43–59. (In Rus.)

Balci, 2003 - Balci B. Les Ouzbeks d'Arabie Saoudite entre integration et renouveau identitaire via le pelerinage // *Central Asian Survey*. 2003/ Nr. 22. Pp. 23–44.

Bendrikov, 1960 - Bendrikov K.E. Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniia v Turkestane (1865–1924) [Essays on the history of public education in Turkestan (1865-1924)]. M.: Academy of Pedagogical Sciences, 1960. 509 p. (In Rus.)

Bimakanova, 2010 – *Bimakanova Z.Sh.* Qazaq zhastary merzimdi baspasozinin tarihy [History of the Kazakh youth Periodical Press (beginning of the XX century – 1940s.)]. Candidate of historical sciences... diss. abstract. Almaty, 2010. 139 p. (In Kaz.)

Clark, 2000 - Clark, Charles E. Uprooting Otherness: The Literacy Campaign in NEP-Era. Susquehanna Univ Pr., 2000. 235 p.

Kabul'dinov, 2002 – *Kabul'dinov Z.E.* Kazahi vnutrennih gubernii Rossii vo vtoroi polovine XVIII – nachale XX vekov: istoriko-demograficheskii aspect [Kazakhs of the inner provinces of Russia in the second half of the XVIII-early XX centuries: historical and demographic aspect]. Pavlodar: S. Toraighyrov Pavlodar State University, 2002. 232 p.

Kakishev, 2006 – *Kakishev T.* «Galyada» okygan qaqzaqtar [Kazakhs studied in "Galia"] // Egemen Qazaqstan. 2006. Nr. 205-208. P. 3. (In Kaz.)

Kocharov, 1959 - Kocharov V.T. Iz istorii narodnogo obrazovaniia v Turkestanskom krae [From the history of public education in the Turkestan region]. Tashkent: Gosizdat UzSSR, 1959. 79 p. (In Rus.)

Kurbanov, 1995 - Kurbanov J.F. Politicheskaya bor'ba po voprosu natsionalnoi gosudarstvennosti v epohu ustanovleniya bolshevistskogo poyadka v Turkestane [Political struggle on the issue of national statehood in the era of the establishment of the Bolshevik order in Turkestan]. Unpublished dissertation for the degree of Candidate of Political Sciences. Tashkent: Tashkent State Institute of Oriental Studies, 1995. 151 p. (in Uzbek).

Mir truda, 1925 – *Mir truda*. 12.07.1925. Nr. 139. (In Rus.)

Mukhatova et al, 2022 - Mukhatova O. Kh., Kabul'dinov Z.Y., Kaipbayeva A.T., Kozybayeva M.M. Pre-Revolutionary Historiography of the System of Public Education of Kazakh in the 19th - beginning of the 20th centuries. 2022. Nr. 17(1). Pp. 145-156.

Mukanov, 2015 – *Mukanov K.M.* Iz istorii narodnogo obrazovaniia Severo-Kazakhstanskoi oblasti [From the history of public education of the North Kazakhstan region]. Petropavlovsk: Northern Kazakhstan, 2015. 168 p. (In Rus.)

Mukanov, 2016 – *Mukanov K.M.* Zhaltyr auly [Zhaltyr village]. Astana: Zharkyn K°, 2016. 184 p. (In Kaz.)

Mukanova, 2002 – Mukanova G.K. Tsentralnaya Azya cherez prizmu otnoshenii: Rossia-Kazakhstan-Kitai [Central Asia through the prism of relations: Russia – Kazakhstan – China]. Петропавловск: ИТЦ СКГУ, 2002. 560 c. (In Rus.)

Mukanova et al, 2023 - *Mukanova G.K., Kaipbayeva A., Bimakanova Z.Sh., Bekmurzina A.N.* From the History of Social Transformation among Muslims of Northern Kazakhstan. Turn of the XIX–XX centuries. *Bylye Gody*. 2023. 18(2): 882-892.

Mukanova, 2023 – *Mukanova G.K.* Smagul Sadvokasov o professionalizatsii molodezhi Kazakhstana [Smagul Sadvokasov on professionalization of the youth of Kazakhstan] // E-history.kz 10.08.2023. <https://e-history.kz/ru/news/show/339376> (In Rus.)

Muminov, 2012 – *Muminov A.K.* Islam v Tsentralnoy Azii [Islam in Central Asia: Actualization of Heritage (on the example of Kazakhstan)]. – In.: Orta Asya'da temsilden fobiye islam. Edit. Dr. M.S. Kafkasyali. Ankara-Türkistan, 2012. P.1547-1573. (In Rus.)

Ostroumov, 1914 - Ostroumov N.P. Islamovedenie. Vvedeniye v kurs islamovedeniya [Islamic Studies. Introduction to the course of Islamic studies]. Tashkent: Turkestanskii vedomosti, 1914. 216 p.

Pavlovich ,1925 - *Pavlovich (v.n.)*. Naznacheniye na mesta okonchivshih petropavlovskie pedtehnikumy [Appointment to the places of graduates of the Peter and Paul pedagogical colleges] // *Mir truda*. 3.07.1925. Nr. 134. P.3. (In Rus.)

Saduakasov, 2013a - *Saduakasov S.* O zhachenii VUZa dlya Kazakhstana [About the importance of the University for Kazakhstan] // Collected works in three volumes. D.Kamzabekuly (comp.). Vol 3. Astana: Nur-Astana, 2013. Pp. 269–283. (In Rus.)

Saduakasuly, 2013b - *Saduakasuly Smagul*. Collected works in three volumes. Vol. 2. D.Kamzabekuly (comp.). Astana: Nur-Astana, 2013. 360 p. (In Kaz, Rus.)

Sembayev, 1962 – *Sembayev A.I.* Istoria razvitiia sovetskoi shkoly v Kazakhstane [The history of the development of the Soviet school in Kazakhstan]. Almaty: Kazakh State Educational and Pedagogical State Publishing House, 1962. 365 p.

Shamsutdinov, 2013 - *Shamsutdinov M.* Kok meshitti kumbirletken imam ed ["The imam who hummed the Blue Mosque..."]. Almaty: Nur-Print, 2013.136 p. (In Kaz.)

Zhiengali, 1927 – *Zhiengali (v.f.)*. Temirbekuly Kulzhan balasy Ilijas [Temirbekuly Kulzhan child Ilyas]. *Bostandyl tyi*. 27.07.1927. Nr. 53 (545). 3 p. (In Kaz.)

Zyuzin, Alushev, 2021 - *Zyuzin F., Alushev R.* Istoriya tatar Penzenskoi oblasti [The history of the Tatars of the Penza region]. Vol. 2. Penza: SelfPub, 2021. 427 p. (In Rus.)

Published in the Kazakhstan
Otan Tarihy
Has been issued as journal since 1998
ISSN 2710-3994
Vol. 26. Is. 3. Pp. 511-522, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_511-522

1868 ж. УАҚЫТША ЕРЕЖЕ: РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН ОТАРЛАУДАҒЫ МАҢЫЗДЫ САТЫСЫ

Нұржан Ықсанұлы Жетпісбай¹, Ұлан Құрметқалиевич Жанғалиев²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко, 28, 050010, Алматы, Қазақстан),

PhD, аға ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-6520-9724>. E-mail: nur.iksan976@gmail.com

²Alikhan Bokeikhan University (Мәңгілік Ел, 11, 071400, Абай облысы, Семей қ.)
магистр, аға оқытушы

 <https://orcid.org/0000-0002-3885-4621>. E-mail: kurmetkalievich@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Жетпісбай Н.Ы., Жанғалиев Ұ.К., 2023

Андатпа. *Kipicne.* Мақалада 1868 ж. 21 қазанда бекітілген Ресей империясының «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару жөніндегі» Уақытша Ережесінің қабылдануы тарихы баяндалады. Бұл Ереже орыс патшалығының қазақ даласын отарлаудағы ең маңызды қадамдарының бірі болды. Оның қабылдануы қазақ жерлерін толық бақылауға алып, ресейлік ішкі тәртіптерге бейімдеумен қатар, ортаазиялық хандықтарды бағындыруға да жол ашты. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Уақытша Ереженің қабылдануы тарихын архивтік және басқа да деректер негізінде сипаттау. Осы Ереженің қабылдануы нәтижесінде қазақ далаларында орын алған өзгерістерді көрсету. *Нәтижелер.* Мақалада 1868 жылғы Ереженің қабылдануы тарихы сөз болады. Оның бекітілуі Ресей империясының қазақ даласына қатысты ұстанған күрделі де сан қырлы саясатының жемісі болып табылды. Оның тарихи алғышарттары, дайындық жұмыстары алдыңғы кезеңдерден бастау алды. Нәтижесінде қазақ қауымдары жер иелену, әкімшілік басқарылу, білім беру, діни т.б. істер бойынша ресейлік ішкі заңдар мен тәртіптерге қаратылды. *Қорытынды.* Ереже қазақ жұртының көптеген құқықтарын шектеді. Жерлер мемлекет меншігі саналды. Дәстүрлі білім беру мен діни істері бақылауға алынды. Қазақ жерлері тұтастай облыстар мен уездерге, болыстарға бөлінді. Әкімшілік басқарылу жағынан жоғарғы билік толықтай ресейлік шенеуніктерінің қолдарына берілді. Жаңадан түтін салығы енгізілді. Ережеге қарсы Батыс Қазақстанда ірі көтеріліс орын алды.

Түйін сөздер: Уақытша Ереже, отарлау, Орал облысы, Торғай облысы, далалық комиссия, уездер, болыстар, көтеріліс.

Алғыс айту: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1869 ж. Батыс Қазақстан аумағында болған көтеріліс жаңа архивтік материалдар негізінде» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу номері: AP19679738).

Дәйексөз үшін: Жетпісбай Н.Ы., Жанғалиев Ұ.К. 1868 ж. Уақытша Ереже: Ресейдің қазақ даласын отарлаудағы маңызды сатысы // Отан тарихы. 2023. Т.26. № 3. 511-522 бб. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_511-522

PROVISIONAL REGULATIONS OF 1868: AS THE MOST IMPORTANT STEP IN THE COLONIZATION OF THE KAZAKH STEPPES BY THE RUSSIAN EMPIRE

Nurzhan Y Zhetpisbay¹, Ulan K Zhangaliev²

¹Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, (h. 28, Shevchenko str., 050010, Almaty, Kazakhstan) PhD, Senior Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-6520-9724>. E-mail: nur.iksan976@gmail.com

²Alikhan Bokeikhan University, (Mangilik el, 11, 071400, Abay region, Semey) master, senior teacher.

 <https://orcid.org/0000-0002-3885-4621>. E-mail: kurmetkalievich@mail.ru

Abstract. Introduction. The article describes the adoption by the Russian Empire of the Provisional Regulations "On the management of the Ural, Turgai, Akmolá and Semipalatinsk regions" approved on October 21, 1868. This Regulation was one of the most important steps in the colonization of the Kazakh steppes by the tsarist government. Its adoption not only established full control over the Kazakh lands and adapted them to Russian internal orders, but also paved the way for the subjugation of the Central Asian khanates. *Objective* – description of the history of the adoption of the Provisional Regulations based on archival and other sources. Show the changes in the Kazakh steppes that took place after the adoption of this provision. *Results.* The article tells the history of the adoption of the Regulations of 1868. Its creation was the result of a complex and multifaceted policy of the Russian Empire in relation to the Kazakh steppe. Its historical background and preparatory work began in previous periods. As a result, Kazakh communities were subordinated to internal Russian laws and regulations in matters of land ownership, administration, education, religion and other matters. *Conclusions.* The Regulations limited many rights of the Kazakh people. The lands were considered state property. Traditional education and religious affairs were brought under control. Kazakh territories were entirely divided into regions, districts and volosts. In administrative management, the supreme power completely passed to the Russian officials. A new fee was introduced from each house. In Western Kazakhstan, a major uprising broke out against the new order.

Keywords: Provisional Regulations, colonization, Ural region, Turgai region, steppe commission, districts, volosts, uprising. The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «The uprising of 1869 in Western Kazakhstan based on new archival materials» (registration number: AP19679738).

For citation: Zhetpisbay N.Y., Zhangaliev U.K. Provisional Regulations of 1868 as the most important step in the colonization of the kazakh steppes by the Russian empire // *Otan Tarihy*. 2023. Vol. 26. No2. Pp. 511-522 (Kaz) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_511-522

ВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ 1868 г. КАК ВАЖНЕЙШИЙ ШАГ В КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

Нуржан Ыксанұлы Жетпісбай¹, Улан Курметқалиевич Жанғалиев²

¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова (Шевченко, 28, 050010, Алматы, Казахстан) PhD, старший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-6520-9724>. E-mail: nur.iksan976@gmail.com

²Alikhan Bokeikhan University (Мангилик Ел, 11, 071400, область Абай, г. Семей) магистр, старший преподаватель.

 <https://orcid.org/0000-0002-3885-4621>. E-mail: kurmetkalievich@mail.ru

Аннотация. Введение. В статье описывается принятие Российской империей Временного положения об управлении Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областями утвержденного 21 октября 1868 г. Данное Положение являлось одним из важнейших шагов в колонизации казахских степей царским правительством. Его принятие не только установило полный контроль над казахскими землями и адаптировало их к российским

внутренним порядкам, но и подготовило почву для подчинения среднеазиатских ханств. *Цель и задачи исследования* – описание истории принятия Временного положения на основе архивных и других источников. Показать изменения в казахских степях имевших место после принятия данного положения. *Результаты*. В статье рассказывается история принятия Положения 1868 года. Его создание явилось результатом сложной и многогранной политики Российской империи в отношении казахской степи. Его исторические предпосылки и подготовительная работа начались еще в предшествующие периоды. В результате казахские общины по вопросам земельной собственности, административного управления, образования, религии и другим делам были подчинены к внутренним российским законам и порядкам. *Выводы*. Положение ограничивало многие права казахского народа. Земли считались государственной собственностью. Традиционное образование и религиозные дела были взяты под контроль. Казахские территории целиком делились на области, уезды и волости. В административном управлении верховная власть полностью перешла к русским чиновникам. Был введен новый кибиточный сбор. В Западном Казахстане против новых порядков вспыхнуло крупное восстание.

Ключевые слова. Временное положение, колонизация, Уральская область, Тургайская область, степная комиссия, уезды, волости, восстание.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта Министерства науки и высшего образования РК «Восстание 1869 г. в Западном Казахстане на основе новых архивных материалов» (регистрационный номер: AP19679738).

Для цитирования: Жетписбай Н.Б., Жангалиев У.К. Временное Положение 1868 г. как важнейший шаг в колонизации казахских степей Российской империей // Отан тарихы. 2023. Т.26. № 3. С. 511-522 (Каз) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_511-522

Кіріспе. XIX ғ. екінші жартысында Ресей империясының дала халықтарын біртіндеп отарлау саясаты өзінің келесі сатыларына өте бастады. Орынбор және Сібір генерал-губернаторлықтарына бөлінген қазақ даласы басқарылу жағынан біртекті емес еді, ал ортаазиялық мемлекеттерге шектес қазақ қауымдарына Ресей ықпалы енді таралып келе жатты. Оңтүстік аумақтарда жаңа жерлердің басып алынуы алдында бұрын шеп саналған қазақ далалары енді империяның ішкі облыстарына айнала бастады. Бүкіл қазақ даласындағы басқару жүйесін түбегейлі өзгерту, оларды ішкі ресейлік басқару тәртіптерімен теңестіру, империяның басқа бөліктерімен араластыру қажеттілігі туындады. Осы арқылы басқару және салық жинау істерін қолайлы ету де көзделді. Бұл мәселе орталық үкіметті көптеген жылдар мазалап келген болатын. Империяның шеткері азиялық аумақтарды игеруді жылдамдағу себептері бір жағынан сыртқы саяси жағдайлардан да орын алды. XIX ғ. 50-60 жж. Ресей мен Ұлыбритания Орталық Азия елдеріне ықпал ету үшін аса ірі бәсекелестік тартыстарға түскен еді. Бұл орыс патшалығының Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуды жаулап алуын тездетті. Ендігі кезекте басып алынған бұрынғы және жаңа жерлерді толық игеру, ішкі өңірлермен теңестіру міндеті тұрды.

Материалдар мен әдістер. Мақала тікелей архивтік деректерді талдау және игеру нәтижелеріне негізделіп даярланды. Басты дереккөздер ретінде Ресейдің Мәскеу және Санкт-Петербург қалаларындағы басты архивтердің құжаттары қолданылды. 1868 жылғы реформалар тарихи әдебиеттерде біршама сипатталған. Бірақ олардың көпшілігінде тікелей бекітілген Ереженің өзі негізге алынып талқыланған. Осы Ереженің өзінің алдын ала пайда болуы, даярлануы процесстері, басқа да ерекшеліктері көбіне толыққанды суреттеле бермейді. Ресейдің орталық архивтерінде сақталған қазақ даласын басқару жөніндегі реформалардың даярлануы жөніндегі құжаттар кеңінен қарастырылды. Олардың қорларында патша өкіметінің жоғарғы билік орындары – Әскери және Ішкі істер министрліктерінің, бірнеше ірі генерал-губернаторлықтарының, басқа да жоғарғы лауазым иелерінің арасындағы қатынастары, хат алмасуы, басқа да маңызды құжаттары сақталып қалған. Мақалада осындай дереккөздер негізге алына отырып реформаның басты мақсатын ашуға талпыныстар жасалады.

Зерттеудің методологиялық тәсілдері ретінде тарихи зерттеулер жүргізуде пайдаланылатын негізгі әдістер қолданылды. Қарастырылып отырған мәселенің ерекшелігіне сай мұнда сипаттап баяндауға, салыстыра талдауға маңыз берілді. Оқиғалар мен фактілерді

сараптауда тарихи шынайлыққа қол жеткізуге мүмкіндік беретін объективтілік принциптері негізге алынды.

Талқылау. Кең-байтақ «Азиаттық Ресей» жерлерін игеру, отарлау және ондағы тұрғындар арасына «орыс азаматтығын» енгізу мәселелері XIX ғасырдың өзінде өзекті мәселеге айналғаны белгілі. Бұл тақырыпта орыстың белгілі мемлекеттік қайраткерлері, шенеуніктері, әскери зерттеушілер мен тарихшылары өз көзқарастарын білдіріп, олардың арасында пікірталастар да өрбіді. «Азиаттық Ресейді» бағындыру төңірегінде М.М. Сперанский, Л. Мейер, М.И. Красовский, В.А. Перовский, А.И. Макшеев, М.И. Венюков, М. Терентьев, А.А. Кауфман т.б. колонизация ісінің орталықтағы және жергілікті жерлердегі орындаушылары өздерінің пікірлері мен көлемді еңбектерін қалдырды.

Осы аталған «азиялық аумақтарды» отарлау ісінде ең маңызды да шешуші қадамдардың бірі болған 1868 жылғы реформалар тақырыбы да патшалық дәуірдің өзінде біршама пікірлер туғызды. Кеңестік дәуірде де бұл ережелерге белгілі бір бағалар берілді. Реформа мен қазақ даласындағы оған қарсылықтар жөнінде алғаш рет сол тұстағы ресейлік ақпарат құралдары жазды. Ереже баптары талқыланбаса да бұл шағын хабарлар мен мақалаларда жергілікті халықтың жаңа өзгерістерді қабылдауға құлықсыз екендіктері көрсетілді. Жаңа ережелерге қарсы көтерілістер туралы 1869 ж. «Оренбургские губернские ведомости», «Современная летопись», «Русский инвалид», «Вестник Европы», «Современные известия», «Биржевые ведомости», «Голос», «Всеобщая газета» және басқалары жариялады. Бұлардың ішінен Ережені сынға алғандар да кездесті. «Вестник Европы» журналы бұратана көшпелі халықтарда округтік және болыстық басқару жүйелерін енгізу әлі ерте деп есептеді (Вестник Европы, 1869. Кн. 5: 380). «Отечественные записки» басылымы да тура осындай көзқарастарда болды. Олар алдыңғы 1867 ж. 11 шілдедегі Сырдария және Жетісу облыстарын басқару туралы ереженің өзі жайында «түземдік» жұрттар арасында мұндай қоғамдық өзгерістерді іске асыру әлі ерте деп көрсеткен болатын. «Московские ведомости» газеті 1869 ж. наурыздың соңындағы бір нөмірінде жаңа ережелердің өзі жөнінде емес, басым түрде оған қарсылықты көбірек сипаттады (Московские ведомости, 1869. № 68).

Патшалық дәуірдегі орыс авторлары арасынан Жаңа Ережеге байланысты өзінің әділ де батыл ойларын білдірген Н.А. Середа болды. Ол өзінің «Русская мысль» журналында жариялаған көлемді мақалалары топтамасында жаңа тәртіптерді енгізудегі билік орындарының жіберген қателіктерін нақты көрсетті, басқару тәсілдерін ашық сынға алды. Реформаның әлсіз, қазақтар арасында жүзеге асыруға келмейтін шикі тұстары оған қарсы қарулы көтерілісті туғызғанын атап көрсетті (Середа, 1891а: 41-44.; Середа, 1891ә: 19). Середаның Ереже жөніндегі пікірлері осы мәселе бойынша патшалық дәуірдегі ең мықты зерттеу болып есептеледі.

А.И. Добросмыслов Ереже жобасын талқылау ісіне сол кезде Петербургте тұрған Орынбор Шекара комиссиясын басқарған М.В. Ладыженскийдің, әсіресе қазақ тұрмысын жақсы білетін шығыстанушы В.В. Григорьевтің қатыстырылмауы Гирс комиссиясының қателіктерінің бірі деп көрсетті. Сонымен бірге бұл автор осындай маңызды іске баспасөздің және қазақ өкілдерінің де тартылмағанын атады (Добросмыслов, 1902: 425). Жобаны даярлауға далалық өкілдердің қатыстырылмағаны жөнінде Середа да айтқан болатын. Ф. Лобысевич өзінің Орынбор өлкесіндегі қазақ даласы туралы еңбегінде 1868 ж. реформаларды айтқанымен, оның жасалу ерекшеліктеріне тоқталмайды. Ол өлкеде облыстар мен уездердің құрылуын, олардың шекараларын сөз етіп, одан кейін басым түрде дала төсіндегі көтеріліс қимылдарын сипаттайды. Дегенмен бұл автордың тұжырымдарынан қазақ халқының соттық істерінің, басқа да кейбір салттарының «артта қалғандығы», оларды осындай ережелер арқылы өркениетке жетелеуге болатындығы жайлы көзқарастары байқалады (Лобысевич, 1891: 14-27).

Советтік кезеңде де 1867-1868 жж. патша реформалары біршама талқылауларға түсті. Реформалардың даярлануы сол кезеңдегі белгілі зерттеуші Б.С. Сүлейменовтың 1946 және 1951 жж. жарық көрген шағын мақалаларында біршама сипатталды. Соңғы мақаласында ғалым Қазақстанның арзан шикізат көзі мен орыс өнеркәсібі тауарларын өткізетін нарығы ретінде қалыптасуы, Ресей экономикасының кең-байтақ аумақтарды шаруашылық жағынан игеруге деген қажеттіліктері, консервативтік патриархалдық-феодалдық топтарды әлсірету қажеттілігі және осыған байланысты солтүстік-батыс қазақ жерлерін ресейлік әкімшілік жүйеге жақындастырудың абзалдығы 1867-1868 жж. әкімшілік реформалардың жүргізілуіне

әкелді, деп көрсетті (Сулейменов, 1951: 118). Сүлейменовтың осы тақырып туралы түпкілікті көзқарастары оның 1963 ж. жарық көрген іргелі монографиясында берілді. Ол да 1867-1868 жж. ережелердің қазақ халқының қатысуынсыз жасалғанын көрсете отырып, бұл жобаның Қазақстанның отарлық ахуалын, оның Ресей империясының шикізат аумағы мен аграрлық қосымшасы ретіндегі самодержавие саясатының әкімшілік, соттық құрылымдары мен заңдық негіздерін анықтап бергенін жазды. Дегенмен зерттеуші реформаларды отарлық билік органдарын қазақ жерінде нығайту бағдарламасы деп атай отырып, оның қазақ ауылының экономикалық және қоғамдық-саяси дамуына әсер еткенін, ауылдың тұрақты тұрғын үй баспаналық және шаруашылық құрылысты аумақтық-шаруашылық құрылымының дамуына түрткі болғанын да атайды (Сулейменов, 1963: 39, 47). Қазақтар жартылай отырықшы тұрмысқа бұл реформаларға дейін де өтіп келе жатқан болатын.

Реформалар мәселесі жоғарыда аталған автордың кеңестік дәуірдегі келесі бір ірі зерттеуші В.Я. Басинмен бірге жариялаған еңбегінде де қамтылды. Мұнда ережелердің жалпы мазмұны қысқаша беріліп, отарлау сипатына қарамастан оның Қазақстанды жалпыресейлік экономикалық жүйеге тартуға ықпал еткені, қазақ даласындағы патриархалдық-феодалдық тәртіптер ыдырай бастап, оның орнына капиталистік қатынастардың еніп, дами бастағаны, мәдениеттің де дамығаны жөнінде біршама даулы тұжырым жасалады (Сулейменов, Басин, 1981: 133-136). Кеңестік және тәуелсіздік тұстағы белгілі тарихшы Ж.Қ. Қасымбаев та аталған тақырыпта бірқатар пікірлерін қалдырды. Басым түрде 1869-1870 жж. қазақтар көтерілісіне арнаған бір мақаласында автор капиталистік Ресейдің ұлттық аумақтардың, соның ішінде қазақ даласының да әлеуметтік-саяси және шаруашылық дамуына өз ықпалын өсірмей қала алмайтын, деп атап өтті (Қасымбаев, 1989: 84).

Сипатталып отырған реформалар тақырыбы тәуелсіздік кезеңінде де біршама авторлар тарапынан қарастырылды. Қ.А. Жиреншиннің еңбегінде 1867-1868 жж. ережелердің даярлануы мен оның ерекшеліктері, оның қазақ қоғамына әкелген саяси және экономикалық өзгерістері толығырақ сипатталды. Бұл жерде де зерттеуші реформалардың бұрынғы патриархалдық-феодалдық құрылыстың іргесін сөге отырып қазақ жеріне буржуазиялық қатынастардың енуі мен дамуына әсер еткенін атайды. Ереже бағыттарының бірі патша үкіметінің Қазақстанды империяның ішкі провинциясына және оны Орта Азия аумақтарын қосып алу плацдармына айналдыруға ұмтылыс болғанын көрсетеді (Жиренчин, 1996: 80-83). 1868 ж. реформаның Орынбор өлкесінде енгізілуі мәселесі Б.С. Әбенованың кандидаттық диссертациясында қарастырылып, автор тарапынан оған қазақ жерлерінің Ресей империясының түпкілікті отарына айналдыру құралы деген баға беріледі (Әбенова, 2000: 24). Зерттеуші Б.М. Абдрахманова да реформалардың даярлануы тарихын баяндай келе, көршілес жатқан қыстау орындарынан ауылдар мен болыстар ұйымдастыру принципі қазақтардың дәстүрлі қоғамдық ұйымдарына мүлдем сәйкеспейтін жасанды әкімшілік бірліктерді туғызып, оның үлкен қателіктерінің бірі болды, деп атап өтеді (Абдрахманова, 2010: 84-85). Ж.Қ. Қасымбаев та кейінгі шыққан еңбектерінің бірінде өзінің жоғарыда берілген пікірлерін қайталайды (Қасымбаев, 2010: 114). Зерттеушілер А.Т. Қайпбаева мен А.А. Нұрмұхамбетов реформалар бойынша құрылған жаңа басқару жүйесі әскери басқыншылық сипат алғанын атайды (Қайпбаева, 2016: 76).

Зерттеу нәтижелері. 1865 ж. басында император жарлығымен Әскери және Ішкі істер министрлері, Батыс және Шығыс Сібір генерал-губернаторлары т.б. жоғары лауазым иелерінің қатысуымен айрықша Комитет отырысы өткізілді. Мұнда Азиялық Ресей мен Орынбор өлкесінің құрылымы мен бөлінісі талқыланды. 1865 ж. 2 ақпанда Комитет аталған өлкелердің құрылымы мен бөлінісін қарастыру және белгіленген жұмыстарды атқару ісін Әскери және Ішкі істер министрліктеріне тапсырды. Комитеттің алғашқы жұмыс нәтижелерінің бірі – сол жылы ақпан айында Самара губерниясы Орынбор генерал-губернаторының басқаруынан бөліп алынды.

Комитеттің сол ақпандағы жұмыстары барысында әскери министр Д. Милютиннің ұсынысымен көшпелі халықтардың тұрмысын зерттеп, басқарудың жаңа жобасын жасақтайтын айрықша Комиссия құрылды. Сәл кейінгі деректерде ол далалық Комиссия деп те аталады. Әскери министр оны алдымен Батыс Сібір, одан соң Орынбор генерал-губернаторына жіберіп, көшпелілердің тұрмысы мен әкімшілік басқарылуын жергілікті басшылықпен бірге қарастырып шешуді ұсынды. Комиссияның жасақталуы Сібір комитетінің істерін басқарушы,

статс-хатшы В.П. Бутковқа тапсырылса, төрағасы болып статтық кеңесші Ф.К. Гирс тағайындалды. Айрықша Комиссия құрамына Ішкі істер министрлігінен – Гирстің өзі (төрағасы әрі мүшесі), Әскери министрліктен – Бас штаб полковнигі А.К. Гейнс (Гейнс), Орынбор өлкесінен – полковник К.К. Гутковский, Батыс Сібірден – Бас штаб капитаны А.П. Проценко енді (РМТА. 1291-қ. 82-1865-т. 5а-іс. 21, 26, 38-39 пп.). Олар Орынбор және Батыс Сібір өлкелеріндегі қазақтардың әкімшілік, соттық, салық төлеу, жер пайдалану, ішкі тұрмыстары және діни мәселелері бойынша мәліметтер жинап, жан-жақты талдап шешімдер жасауы қажет болды. Бұлардың ішінен әкімшілік және соттық мәселелер Гирске, салық пен жер пайдалану – Гутковскийге, қазақтардың ішкі тұрмысы – Гейнске, діни және әскери мәселелерді зерттеу – Проценкоға тапсырылған. Комиссия 1865 ж. маусым айында сапарға шығып, Омбы қаласына 16 шілдеде келіп жұмыстарын бастады. Сібір өлкесіне қарасты қазақ даласын аралап өткен әскерилер тобы Орынборға 1866 ж. 8 қаңтарында келген. Бұл өлкеде олардың жұмысына Орынбор қазақтары облысының басқарушысы генерал Л.Ф. Баллюзек көмектесіп, жаз айларында облыс көлемін аралап, жергілікті жағдайлар негізінде Орынбор облысын басқару туралы ереженің жаңа жобасын даярлаған (РМТА. 1291-қ. 82-1865-т. 5а-іс. 83-п.). Генерал-губернатор Н.А. Крыжановскийдің ұсынуымен Баллюзектің аталмыш комиссия жұмысына қатысуы пайдалы деп табылып, ол да топ құрамына алынған. 1867 ж. қыркүйекте Гейнс комиссия жұмысынан шығып, әскери министрдің ұсынуымен оның орнына Бас штаб полковнигі Л. Мейер тағайындалған. Осы комиссия құрамында қазақ даласындағы жұмыстары нәтижесінде Гейнс, Баллюзек және Мейер көлемді еңбектер жазған болатын.

Үш жыл жұмыс істеген Комиссия 1868 ж. басында «Орынбор өлкесі мен Батыс Сібір далалық облыстарын басқару туралы Ереже Жобасы» деп аталатын өз қорытынды еңбектерін үкіметке ұсынады (РМТА. 1291-қ. 82-1865-т. 5а-іс. 155-176 пп.). Онда Орынбор мен Сібірдегі қазақтарды басқару жүйелерін талдай келе, бір халықты басқарудағы оның шашыраңқылығы мен бір-бірімен байланыспайтын тұстары көрсетіліп, қазақ халқын басқарудың бұрынғы жүйелерін түбегейлі реформамен ауыстыру ұсынылды. Оның негізгі өзегі – даланы бір орталықтан басқару болып табылды. Комиссия қазақ даласын облыстарға бөліп басқару жүйесін жасақтады. Оның шешімдеріне сай, император II Александр 1867 ж. 11 шілдеде Сырдария және Жетісу облыстарын уақытша басқару туралы ережені бекітеді (Материалы по истории... 1960: 291). 1868 ж. күзінде Комиссия бірнеше жылға созылған өз жұмысын толық аяқтап, 21 қазан күні Орынбор, Сібір қазақтары жерінен және Семей облысынан, Орал мен Сібір қазақтары жерінің бөліктерінен – Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын жасақтау жөнінде император бекіткен жарғы шығарады. Жаңа ереженің жобаларын 1869 ж. 1 қаңтарынан бастап іске асыру көзделеді. Осы жарғыға сай 1869 ж. 2 қаңтарда бұрынғы Орынбор қазақтарының облыстық басқармасы жабылып, Торғай облыстық басқармасы ашылады. Орал және Торғай облыстары Орынбор өлкесінің генерал-губернаторына, Ақмола мен Семей облыстары орталығы Омбыда орналасқан Батыс Сібір генерал-губернаторлығына қаратылды.

Бұл сөзсіз патшалық Ресейдің қазақ даласын отарлаудағы келесі, аса маңызды қадамдарының бірі болды. Даланы жаңадан бөлудің басты шарттарының бірі – қазақ қауымдарын орыс тұрғындарымен жақындастыру болып табылды. Мысалы, комиссия мүшелерінің бірі, 1866 ж. подполковник шеніне өткен Проценко бұрынғы Орынбор қазақтарының облысын түгелдей губерниямен, оның ішкі орыс уездерімен қосып жіберуді ұсынды. Келесі негізгі мақсаттардың бірі ресейлік түземдік халықтарды бір орталықтан басқаруға алып, бұрыннан ел билеп келген жергілікті күштердің билігін әлсірету болды. Бұл ережелер ресми түрде Уақытша Ереже деп аталды, себебі басқарудағы бұл реформалардың өзін патша үкіметі тәжірибе ретінде енгізіп, біраз жылдардан соң жаңа реформалармен ауыстыруды көздеген еді. Сонымен бірге аталмыш реформалар облыстарды әскери басқару туралы ереже болып табылды. Қазақтар бұл ережені «Жаңа низам» (жаңа заң) деп атады.

Кезінде қазақ тарихы мен тұрмысын зерттеп көлемді еңбек жазған А. Левшиннің бұл Ережеге сынмен қарағанын атап өтуге болады. Мемлекеттік Кеңес мүшесі болып табылған оның да пікірлері сұралған болатын. Левшин екі бөліктегі халықтың бір басқару деңгейіне әкелінуі жүзеге аспайтын ой деп баға берген. Себебі оның пікірінше, Орынбор қазақтары Сібірдегі қандастарына қарағанда әрқашанда анағұрлым «жыртқыш», батылырақ және жалпы ешқандай құрылым мен тәртіптерге бейім емес. Олардың шепке шабуылдары әлдеқашан

тоқтаса да мінез-құлықтарының жұмсара қоюы екіталай. Левшиннің көзқарасы бойынша, орынборлық қазақтар басқарылуы жағынан сібірліктерден артта қалып қойғандықтары сондай, оларға кезіндегі Сперанскийдің ережесін енді ғана енгізуге болады. (РМТА. 1291-қ. 82-1865-т. 5а-іс. 248-249 пп.). Дегенмен үкімет орындары қазақтардың Жайықтан Зайсан мен Ыстықкөлге дейінгі орасан зор кеңістікте көшпелі тұрмысы, жер пайдалануы мен шаруашылығы, тілдері де бірдей деген тұжырыммен екі өлкедегі халық бір басқару жүйесіне жатқызыла алмайды деуге еш негіз жоқ деп есептеді. Кенесары көтерілісінің басым түрде сібірлік қазақтар жерінде өткені де еске алынып, олардың өркениетке көбірек берілуі олардың табиғатынан емес, үкіметтің ұтымды қадамдарынан деп тапты (РМТА. 1291-қ. 82-1865-т. 5а-іс. 248-249 пп.; РМКАА. 1385-қ. 1-т. 656-іс. 3-5 пп.). Орынбор қазақтары облыстық басқармасының төрағасы Л.Ф. Баллюзек генерал-губернатор Н.А. Крыжановскийге 1868 ж. 23 тамызда жазған баяндама хатында Левшиннің жобада рулық құрылым есепке алынбаған деген сынына байланысты: *«40 жыл бұрын қырғыз-қайсақ ордасы туралы жақсы кітап жазса да бұл Левшиннің даланы еш білмейтінін дәлелдейді. Құдайға шүкір! Қазақтар бүгінде осыдан 50 жыл бұрынғы күйінде емес, әйтпесе қойылған жоба ақылға сыймас еді»*, – деп көрсетті (РМӨТА. 400-қ. 1-т. 120-іс. 557-п.). «Құдайдың көмегімен» әкімшілік те рулық байланыстарды әлсіретуге тұрақты тырысып, бұған шепке жақын дистанцияларда біржолата қол жеткізгендерін, оларда әр рудың қазақтары бір аумақта араласып, бірге көшіп-қонатындарын жазды. Осыған сәйкес Левшиннің тұжырымы әділетсіз әрі оны жеңіл жеңуге болады деп жеткізді. Сәл кейіннен Левшиннің айтқаны шындыққа жанасқан еді...

Уақытша Ереже бойынша облыстар уездерге, ал уездер болыстарға бөлінуі тиіс болды. Болыстар өз кезегінде әкімшілік ауылдардан құралды. Қазақтың батыс өлкесі қараған Орынбор аумағынан Орал және Торғай облыстарын жасақтау көзделді. Орал облысы төрт уезден – Орал, Гурьев, Калмыков және Жем (Ембі) уездерінен, ал Торғай облысы – Елек (Ақтөбе), Ырғыз, Николаев (Қостанай) және Торғай уездерінен тұрды (ҚР ОМА. 25-қ. 1-т. 439-іс. 1-2 пп.; РМТА. 1291-қ. 82-1865-т. 5а-іс. 158-п.; РМКАА. 1385-қ. 1-т. 657, 659 істер; Материалы по истории... 1960: 323-324). Елек және Николаев уездерінің орталықтары уақытша Илецкая Защита мен Николаев бекіністері саналды. Олардың орталықтарын даланың ішкі жағына көшіру жоспарланды. Алайда Елек уезінің орталығы ұзақ жылдар бойы Орынборда орналасты. Облыстардың құрылуы да Ереженің қазақтарды орыс халқымен жақындастыру мақсаттары бойынша жобаланды. Мысалы, құрамына орыс ұлтының едәуір бөлігі енетін Орал облысы осы басты міндеттердің бірін қанағаттандырады деп шешілді (РМӨТА. 400-қ. 1-т. 120-іс. 43-п.). Орал казак әскері түгелдей облыс басшылығына қаратылатын, осы арқылы оларды да жалпыға бірдей әкімшілікке қарату көзделді. Торғай облысы тұтас дерлік қазақ қауымдарынан тұратын. Орал және Торғай облыстарының арасындағы шекара бұрынғы Орынбор қазақтарының Батыс және Орта бөліктерінің арасындағы меже бойынша Ұлы Қобда өзенінің бойымен өтті. Шекара оңтүстігінде Мұғалжар тауларына, оның түстік беткейлерінен Арал теңізіне дейін созылды.

Облыстарды әскери губернатор, ал уездерді уезд бастықтары басқаратын болды. Әскери губернатор облыс әскерінің бас қолбасшысы да болып табылатын. Уезд бастықтарына орыс шенеуніктері тағайындалды. Жаңа ереже бойынша қазақтар уезд бастықтарының кіші көмекшісі қызметіне жіберіле алды, дегенмен жергілікті ұлт өкілдеріне негізінен әкімшілік бөліністің төменгі сатысын құрайтын болыстарды басқару міндеттелді. Болыс басқарушысы (болыс) үш жыл мерзімге сайлау арқылы бекітілді, одан бөлек қазақтар әкімшілік ауылдарда сот шешімдерін шығаратын билер және ауыл старшындары (ауылнай) қызметтеріне сайлаулар арқылы қойылды. Соттық билердің құзырына құны 300 рубльден аспайтын шағын әлеуметтік істерді қарау ғана қалдырылды, ірі қылмыстар уезд және облыс тарапынан тергелді. Билер соты халықтық дәстүр бойынша жүргізілді. Ауылнайлардың негізгі міндеттері өзіне қарасты түтін санына жауап беріп, олардан түтін санын уақытында жинап беру болды.

Болыстар 1000-2000 шаңырақтан, ал әкімшілік ауылдар 100-200 түтін шамасынан тұратындай жобаланды. Әкімшілік ауылдардың өздері көптеген шағын ауылдардан тұрды. Бірақ бұл меже сақтала берген жоқ, болыстар мен ауылдардағы түтін саны көрсетілген мөлшерден асып түсіп отырды. Бұл мәселені реттеу әскери губернатордың құқына қалдырылды. Болыстар (болыстық) жер жағдайына қарай құрылса, ауылдар бір-бірімен көрші қыстауларды пайдалану ретіне қарай жасакталды. Бір әкімшілік ауылдан екінші ауылға қоныс

аудару екі ауыл тұрғындарының келісімімен және полицейлік билік рұқсатымен ғана жүзеге асырылатын болды. Болыс басқарушылары мен ауыл старшындары лауазымдары сайлау арқылы іске асырылды. Бұл қызметтерге жасы 25-тен асқан, сотқа тартылмаған, ел ішінде сенім мен беделге ие жандар сайлануы тиіс болатын. Болыс басқарушысы мен ауыл старшындары үш жыл мерзімге сайланды.

Әр болыста әрбір 50 шаңырақ өз араларынан бір сайлаушыны сайлап, аталған сайлаушылар (елуліктер) болыс пен оның кандидатын сайлауларда дауыс беру (шар салу) арқылы сайлады. Сайлауда жеңген адам болыстыққа сайланса, екінші дауыс алған адам болыс кандидаты болып бекітілді. Кандидаттар болыс басқарушысы белгілі бір себептермен мерзімінен ерте қызметінен кеткенде, кенеттен қайтыс болғанда, т.б. жағдайларда келесі кезекті сайлауға дейін болыс қызметін атқарды. Болыс басқарушыларын сайлау тікелей уезд бастығының немесе оның көмекшісінің бақылауымен өткізілді. Сайлау уақытын да уезд бастығы бекітетін. Болыстардың керек-жарағына және іс қағаздарын жүргізуші (писарь) жалдауына 300 рубль ақша тағайындалды, ал ауылнайларға ақыны болыстық сайлаушылар өздері бекіткен. Болыс басқарушысы сонымен қатар болыстық аумағындағы полицейлік және реттеуші билікке ие болды, оларға болыстағы тыныштық пен тәртіпті сақтау, соның ішінде барымтаның алдын алу, заңдардың орындалуын, салықтардың төленуін қадағалау тапсырылды.

Әр ауылда әрбір 10 шаңырақ бір сайлаушыны ортаға шығарып, олар да дауыс беру арқылы ауыл старшындарын сайлады. Ауылнайлар сайлауы болыс сайлауынан бұрын және болыс басқарушысының қатысуымен өткізілді. Ауыл старшындары тікелей болыстың қарамағында болып, өз ауылдарында да дәл сондай қызметтер атқаруы тиіс болды. Болыстар мен ауылнайларға айрықша қола мөрлер берілді, олар іс қағаздарына басылатын.

Ауылдардың соттық билері де үш жыл мерзімге болыстық сайлаушылар (елуліктер) арқылы сайланды. Патша әкімшілігі олардың құзырына құны 300 рубльден аспайтын шағын әлеуметтік істерді қарауды ғана қалдырды, ірі қылмыстар уезд және облыс тарапынан тергелді. Құны 300 рубльден асатын істерді қарауға ауық-ауық болыстық билер жиыны (волостной съезд биев) шақырылып отыратын болды. Болыстық жиындар кез келген сомаға қатысты істерге шешім шығара алғанымен, түпкілікті шешімді тек 500 рубльге дейінгі істерге ғана шығаратын. Одан асқан сомадағы істер уезд бастықтарының қарамағына пікір айтуға берілді. Билер соты халықтық дәстүр бойынша жүргізілді. Бір уездің бірнеше болысын қамтитын істерді, дау-дамайларды шешуге уезд бастықтарының қатысуымен, қажет болған жағдайда билердің төтенше жиыны (чрезвычайный съезд биев) шақырылды. Егер бірнеше уездің болыстары қатысты болса, төтенше сиез соншалықты билік өкілдерінің келісімімен өткізілді. Билердің төтенше жиыны аумағында өтіп жатқан уездің бастығының қатысуымен өткізілді, алайда олардың сотқа араласуына тиым салынды. Төтенше жиындардың шешімдері түпкілікті болып есептелді. Некелік және отбасылық істер билер сотымен халықтық әдеттік заңдар бойынша шешілді. Билер сайлауы болыс сайлауымен қатар өткізілді және әр әкімшілік ауылға бір би мен оның кандидатынан сайланды. Соттық билерге де қызметте тағатын қола белгілер таратылды. Болыстар мен билерді әскери губернатор, ал ауыл старшындарын уезд бастығы бекітті.

Әр болысқа діни істерді атқаратын бір молда ұстау құқы берілді. Молданы сайлау үшін қоғамдық қаулы шығарылуы тиіс болды және молдаларды әскери губернатор ғана бекітіп, қызметінен де босата алатын. Әр болыста мешіт ашуға рұқсат етілді, бірақ мешіттерге рұқсатты өлке генерал-губернаторлары беріп отырды. Ереже бойынша қазақтар әскери рекруттан босатылды.

Уақытша Ережеге сай әрбір қазақ отбасына жылына 3 рубль мөлшерінде түтін салығы салынды. Бірақ бұл сома жалпы меже болып табылды, ол әрбір үйден тікелей алынбай болыстағы түтін санына көбейтіліп салықтың жалпы мөлшері шығарылды. Шығарылған сома болыстық жиындарда әр ауылға дәулеттеріне қарай бөліп берілсе, ауылдық жиындарда ол сәйкесінше әрбір отбасына бөлінді. Болыстағы түтін санын болыстық жиындарда болыстық сайлаушылар әр үш жыл сайын есептеп отырды. Түтін салығынан бөлек қазақ қауымдарына жергілікті басқару орындарын – болыстар мен ауылнайларды, олардағы хат тасушыларды өз қаржыларына ұстау, сонымен бірге почта жолдарын жарамдылықта ұстау, далада сапар шеккен шенеуніктерге ат-көлік ұсыну сияқты міндеттер жүктелді. Бұлар земстволық міндеткерліктер

болып табылды. Шерғазы хан, Баймағамбет Айшуақұлы, Ахмет Жантөреұлы мен Арыстан Жантөреұлы сұлтандардың отбасылары мен ұрпақтары, 1844 ж. Кенесарыға қарсы жорықта қаза тапқан және жараланған қазақтардың отбасылары салықтан босатылды. Оларға жеңілдіктер ережеге дейін-ақ шығарылған болатын, солар күшінде қалдырылды.

Қазақтар мекендеген жерлер Жаңа Ереже бойынша мемлекеттік меншік болып есептелді және қазақтарға пайдалануға ғана берілді. Христиан дінін қабылдаған қазақтарға орыс елді-мекендеріне келіп тұру құқығы берілді (ҚР ОМА. 25-қ. 1-т. 439-іс; ҚР ОМА. 25-қ. 1-т. 1817-іс).

Орынбор генерал-губернаторы Н.А. Крыжановский 1869 ж. қаңтарда өлкедегі қазақ қауымдарына хабарлама таратып, онда олардың әртүрлі заң-ережелермен жүргенін қолайсыз деп тапқан император ағзамның оларға арнап ортақ заңдар шығарғанын мәлімдеді. Мұнда олар қараған бұрынғы Орынбор өлкесінің бұдан былай екі облыс пен сегіз уезге, олар өз кезегінде болыстарға бөлінетіні, аға сұлтандардың орнына қазақ жұртына жер пайдалануда не қаржылық істерде ешқандай қатысы болмайтын орыс уезд бастықтары тағайындалатыны жарияланды. Олардың халыққа бейтарап және әділ қарайтындары, болыстар мен басқа да лауазымдар жөнінде айтылды. Түгін салығы, әскерден босатылуы, еркін көшіп-қонатындары жайында хабарлай келіп, қазақ халқының өзіне беріліп отырған мұндай мейірбандықты дұрыс түсінетініне, олардың ұлы мәртебелі патшаға алғыс білдіретініне үміттенетінін жариялады (РМТА. 1291-қ. 82-1865-т. 5а-іс. 299-300 пп.). Алайда келешек өзгерістер жайлы қазақтар әлдеқашан құлақтанып қойған болатын. Мысалы, ереженің енгізілуін басты қолдаушылардан болған Баллюзек ел-жұрттың «оны асыға күтуде екендіктерін» көрсетеді. Себебі өздерінің кететіндерін білген аға сұлтандар, дистанция мен ауыл-аймақ басшылары халықты қанауға көшкен-мыс. Ережені енгізіп, сұлтандарды ауыстыру жөнінде Шығыс бөліктен өтініштер де түскен. Дегенмен, облыс басшысы екінші жағынан саудагерлер мен лауазымды адамдардың жұртшылық арасында Ереже жайында «қисынсыз» сыбыстарды да таратуда екендіктерін атаған (РМӨТА. 400-қ. 1-т., 120-іс, 557-п.).

Ереже қазақтардың құқықтарын бұрынғыға қарағанда әлдеқайда шектеді. Әсіресе халықты ғасырлар бойы басқарып келген төре-сұлтандар табының билігі құлдырады. Жобаны жасақтауда дала халықтарынан өкілдер қатыстырылған жоқ, жоба Петербургте жасалып, сол жерде қабылданды.

Ереже ел арасында үлкен дүрбелең туғызды. Халық ішінде толқулар көбейіп, оның арты үлкен көтеріліске ұласты. Ауыл-ауыл арасында «Жаңа низам» деп аталған жаңа басқару жүйесі туралы алып-қашпа сыбыстар көп тарады. Олардың дені ереже енгізілген жағдайда қазақтарды түгелдей христиан дініне өткізіп, әскерге алатыны, жерден айыратындығы туралы мағынада болған. Мұндай сыбыстар ел ішінде үлкен қобалжу туғызды, халықты әсіресе орыс дініне күштеп өткізу жөніндегі хабар қатты алаңдатты. Бір атап өтерлігі, көтеріліс Орал және Торғай облыстары шектесетін аумақтарда, одан жарты ғасыр бұрын Жоламан көтерілісі басталған тұстардан басталды (Zhetpisbay et al., 2020).

Ереже жөніндегі әңгімелердің таралуының басында ең алғашында төре-сұлтандар тұрғанға ұқсайды, олар бұған мүдделі де болғандай еді. Жаңа тәртіптер енгізілген жағдайда төре-сұлтан табы өздерінің бұрынғы көптеген дәреже-биліктерінен айырылатын. Осы себепті жекелеген төре әулеттерінің жаңа тәртіпке іштей наразы болып, ол жөнінде елге теріс көзқарастағы пікірлер айтулары шындыққа жанасатын. Уақытша Ереже жөнінде ел ішіне алғаш хабарлар таратқан сұлтандар арасында ағайынды Аймағамбет пен Мұхамедқазы Арынғазыұлдары болған (ОрОБМА. 6-қ. 10-т. 8320-іс. 18-п.). Олардан бөлек Ішкі Ордада жаңа тәртіптерді белгілі сұлтан Шәңгерей Бөкеев қатты сынға алған. Ол бұл өзгерістердің қазақтар үшін пайдалы болуы екіталай екенін, башқұрттар сияқты өз жерлерін сатып, кедейшілікке ұшырап, соңынан христиан дінін қабылдауға мәжбүр болулары мүмкін екенін ескерткен. Патша үкіметіне ұзақ жылдар адал қызмет еткен, бұрынғы Орта бөліктің аға сұлтаны болған Мұхамеджан Баймұхамедұлының да бастапқыда ережелерге қарсы пікірде болғаны аталады (ОрОБМА. 6-қ. 10-т. 8239-іс. 1, 90-93 пп.). Қаналы (Ханғали) Арыстанұлы сұлтан көтеріліс жетекшілерінің біріне айналды. Төрелер қауымы наразылықтарының салмақты себептері де бар еді. Оның нәтижесі іс жүзінде де бірден көрінді – Орал және Торғай облыстарында өткен алғашқы болыстық сайлауларда бірде-бір төре заты қызметтерге өтпеген болатын. Ел ішіндегі дәстүрлі бұрынғы билер, рубасылары өз ру бөлімдерін жеке-дара басқарып келсе де,

ресми биліктен төре затының шеттетілуіне сезікпен қарады. Қарулы күрестің басты жетекшілері халық арасындағы билер мен діни өкілдер болды.

Қорытынды. Ережеге қарсы көтеріліс Орал және Торғай облыстарында кең қанат жайды. Осы екі облыстың Орал, Гурьев, Калмыков, Елек уездерінен болыстар жасақтауға шығарылған үкіметтік комиссиялар үлкен қарулы қарсылықтарға ұшырады. Жергілікті халық ешқандай ереже жөнінде естігілері де келмейтіндерін білдірді, кейбір комиссиялардың әкелген ресми жарлықтары елдің көзінше кескіленіп тасталды. Қарулы топтар ауыл-ауылды аралап, халықты өздеріне күшпен қаратуға да тырысты. Жаңа тәртіпті қабылдамауға, өздерімен қосылуға шақырды. Жаңа үлгіні қабылдап қойған немесе оған іш тартқан ауылдарды шауып, малдарына барымта жасады. Орал уезінің бастығы подполковник Черноморсков облыстың әскери губернаторына 18 қаңтарда жазған рапортында Орал және Торғай облыстарының 5 мың үйі ескі тәртіпті қару күшімен қорғауға даяр екендерін мәлімдеді (ОрОБМА. 6-к. 10-т. 8239-іс. 16-п.). Бірақ бұл үйлер тек екі рудан ғана тұратын қауымдар болатын, іс жүзінде көтеріліске шыққан ауыл-аймқтар одан әлдеқайда көп болды. Жаңа ережелерді қабылдамау үшін қазақтың батыс өңірлерінен Жем өзенінің бойына шамамен 20 мыңнан астам түгін қоныс аударды. Көтеріліс көптеген әскери жасақтар шығару арқылы күшпен басылды.

Уақытша Ережеге қарсы көтеріліс еркіндік пен дінмен қатар, қазақ даласындағы дәстүрлі билікті де сақтап қалуға бағытталды. Алдыңғы тарихи кезеңдерде Ресей үкіметі қазақ даласындағы хандық билікті әлсіретіп, олардың билігін шектеп келсе, бұл Ереже бойынша жоғарғы басқару тұтастай әскери губернаторлардың қолдарына берілді. Реформа бойынша қазақ ауылдарындағы қоғамдық қызметтерді иелену сайлаулар арқылы жүзеге асырылды. Бұл демократиялық оң қадам болып табылғанымен ғасырлар бойы дәстүрлі хандар мен билер басқаруында болған көшпелі қоғам бұған даяр емес еді. Жергілікті жерлерде болыстыққа сайлану үшін үлкен талас-тартыстар орын алды, сайлаушыларды сатып алу, пара беру әдістері кеңінен қолданылды. Осылайша, аты-шулы болыстық таластар, партияларға (ру бөлімдеріне) бөліну кезеңі дүниеге келді. Облыс және уезд басшылығы мұндай жағдайларды билік мүдделері тарапында пайдаланды.

Көтеріліс ірі әскер күштерімен басылды, жеңіліске ұшырады, бірақ осының өзі патша үкіметінің реформасына едәуір үлкен тосқауыл болды. Реформа Батыс Қазақстанның үлкен өңірінде қарсылықтар салдарынан кеш енгізілді. Болыстардың жасақталуы ұзақ айларға тежелді. Бұл іс жүзінде әкімшілік отарлауға қарсы бағытталған ұлт-азаттық көтеріліс болып табылатын. Қарсылыққа қарамастан Уақытша Ереже енгізілді және қазақ тарихында үлкен бір отарлау кезеңін дүниеге әкелді.

Дереккөздер

ҚР ОМА – ҚР Орталық Мемлекеттік архиві.
ОрОБМА – Орынбор облыстық біріккен мемлекеттік архиві.
РМКАА – Ресей Мемлекеттік көне актілер архиві.
РМЭТА – Ресей Мемлекеттік әскери-тарихи архиві.
РМТА – Ресей Мемлекеттік тарихи архиві.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
USAOR – United State Archive of the Orenburg Region.
RSAAA – Russian State Archive of Ancient Acts.
RSMHA – Russian State Military Historical Archive.
RSHA - Russian State Historical Archive.

Әдебиеттер тізімі

Абдрахманова, 2010 – *Абдрахманова Б.М.* История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Караганды: «Гласир», 2010. 380 с.

Әбенова, 2000 – *Әбенова Б.С.* 1868 жылғы әкімшілік-басқару реформасының Орынбор өлкесіне енгізілуі және оның зардаптары. Тарих ғыл. кандидаты диссертациясының авторефераты. Алматы, 2000. 32 б.

Вестник Европы, 1869 – Вестник Европы. Внутреннее обозрение. 1869. Кн. 5.

Добросмыслов, 1902 – *Добросмыслов А.И.* Тургайская область. Исторический очерк. Тверь: Типолит. Н.М. Родионова, 1902. 524 с.

- Жиренчин, 1996 – *Жиренчин К.А.* Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. Алматы: «Жеті жарғы», 1996. 352 с.
- Касымбаев, 1989 – *Касымбаев Ж.К.* О некоторых вопросах истории национально-освободительного движения в Казахстане второй половины XIX в. // История и историография национально-освободительных движений второй половины XIX – начала XX в. в Средней Азии и Казахстане. Ташкент: Изд-во «Фан», 1989. 136 с.
- Касымбаев, 2010 – *Касымбаев Ж.К.* Теоретические, историографические и источниковедческие аспекты антиколониальных восстаний в Казахстане. Книга третья. Алматы, 2010. 204 с.
- Қаипбаева, 2016 – *Қаипбаева А.Т., Нурмухамбетов А.А.* 1867-1868 жж. әкімшілік реформалар: мәні мен барысы // *Отан тарихы*. 2016. № 4 (76).
- Лобысевич, 1891 – *Лобысевич Ф.* Киргизская степь Оренбургского ведомства (очерк). Москва: Типо-литогр. Высочайше утвержд. Т-ва И.Н. Кушнеревъ и К°, 1891. 41 с.
- Материалы по истории, 1960 – Материалы по истории политического строя Казахстана. Том 1. А-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. 442 с.
- Московские ведомости, 1869 – Дела в киргизских степях // *Московские ведомости*. 1869. № 68. 28 марта.
- Середа, 1891а – *Середа Н.А.* Из истории волнений в Оренбургском крае // «Русская мысль» М., 1891. Кн. VII.
- Середа, 1891б – *Середа Н.А.* Из истории волнений в Оренбургском крае // «Русская мысль» М., 1891. Кн. VIII.
- Сулейменов, 1951 – *Сулейменов Б.С.* Об административном устройстве казахской степи по реформе 1867-1868 годов // *Вестник АН КазССР*. 1951. № 2.
- Сулейменов, 1963 – *Сулейменов Б.С.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX в. (1867-1907). А.-Ата: Издательство АН КазССР, 1963. 411 с.
- Сулейменов, Басин, 1981 – *Сулейменов Б.С., Басин В.Я.* Казахстан в составе России. А.-Ата: Наука, 1981. 247 с.
- Zhetpisbay et al., 2020 – *Zhetpisbay N.Y. et al.* Protest Actions of Zholaman Tlenshiev and the Formation of the North Western Borders of Kazakhstan in the 20–40 years of the XIX century // *Bylye Gody*. Vol. 55. Is. 1. pp. 105-114. 2020. <http://ejournal52.com>

References

- Abdrahmanova, 2010 – *Abdrahmanova B.M.* Istoriya Kazahstana: vlast', sistema upravleniya, territorial'noe ustrojstvo v XIX veke [History of Kazakhstan: power, management system, territorial structure in the nineteenth century]. Karagandy: Glasir, 2010. 380 p. (In Rus.).
- Әбенова, 2000 – *Әбенова B.S.* 1868 жылғы әкімшілік-басқару реформасының Орынбор өлкесіне енгізілуі және оның зардаптары. Тарих гыл. кандидаты диссертациясының авторефераты [Introduction of the administrative and managerial reform of 1868 in the Orenburg Region and its consequences. Abstract of the dissertation of the Candidate of Historical Sciences.]. Almaty, 2000. 32 p. (In Kaz.).
- Dobrosmyslov, 1902 – *Dobrosmyslov A.I.* Turgajskaya oblast'. Istoricheskij ocherk [Turgai region. Historical outline]. Tver': Tipo-lit. N.M. Rodionova, 1902. 524 p. (In Rus.).
- Zhirenchin, 1996 – *Zhirenchin K.A.* Politicheskoe razvitie Kazahstana v XIX – nachale XX vekov [Political development of Kazakhstan in the XIX – early XX centuries.]. Almaty: Zheti zhargy, 1996. 352 p. (In Rus.).
- Kasymbaev, 1989 – *Kasymbaev ZH.K.* O nekotoryh voprosah istorii nacional'no-osvoboditel'nogo dvizheniya v Kazahstane vtoroj poloviny XIX v. // Istoriya i istoriografiya nacional'no-osvoboditel'nyh dvizhenij vtoroj poloviny XIX – nachala XX v. v Srednej Azii i Kazahstane [On some issues of the history of the national liberation movement in Kazakhstan of the second half of the XIX century. // History and historiography of the national liberation movements of the second half of the XIX – early XX century in Central Asia and Kazakhstan]. Tashkent: Fan, 1989. 136 p. (In Rus.).
- Kasymbaev, 2010 – *Kasymbaev ZH.K.* Teoreticheskie, istoriograficheskie i istochnikovedcheskie aspekty antikolonial'nyh vosstanij v Kazahstane [Theoretical, historiographical and source studies aspects of anti-colonial uprisings in Kazakhstan]. 3rd book. Almaty, 2010. 204 p. (In Rus.).
- Қаипбаева, 2016 – *Қаипбаева А.Т., Нурмухамбетов А.А.* 1867-1868 әкімшілік реформалар: мәні мен барысы [1867-1868 administrative reforms: essence and course] // *Отан тарихы*. 2016. № 4 (76). (In Kaz.).
- Лобысевич, 1891 – *Лобысевич Ф.* Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva (ocherk) [The Kirghiz steppe of the Orenburg Department (essay)]. Moskva: Tipo-litogr. Vysochajshe utverzhd. T-va I.N. Kushnerev" i K°, 1891. 41 sp (In Rus.).
- Материалы по истории, 1960 – Материалы по истории политического строя Казахстана [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]. Том 1. А-Ата: Издател'ство АН КазССР, 1960. 442 p. (In Rus.).

Moskovskie vedomosti, 1869 – Dela v kirgizskih stepyah [Affairs in the Kyrgyz steppes] // Moskovskie vedomosti. 1869. № 68. 28 marta. (In Rus.).

Sereda, 1891a – Sereda N.A. Iz istorii volnenij v Orenburgskom krae [From the history of unrest in the Orenburg region] // Russkaya mysl'. M., 1891. Book VII. (In Rus.).

Sereda, 1891ә – Sereda N.A. Iz istorii volnenij v Orenburgskom krae [From the history of unrest in the Orenburg region] // Russkaya mysl'. M., 1891. Book VIII. (In Rus.).

Sulejmenov, 1951 – Sulejmenov B.S. Ob administrativnom ustrojstve kazahskoj stepi po reforme 1867-1868 godov [About the administrative structure of the Kazakh steppe on the reform of 1867-1868] // Vestnik AN KazSSR. 1951. Nr. 2. (In Rus.).

Sulejmenov, 1963 – Sulejmenov B.S. Agrarnyj vopros v Kazahstane poslednej treti XIX – nachala XX v. (1867-1907) [The agrarian question in Kazakhstan in the last third of the XIX – early XX century (1867-1907)]. A.-Ata: Izdatel'stvo AN KazSSR, 1963. 411 p. (In Rus.).

Sulejmenov, Basin, 1981 – Sulejmenov B.S., Basin V.YA. Kazahstan v sostave Rossii [Kazakhstan is part of Russia]. A.-Ata: Nauka, 1981. 247 p. (In Rus.).

Vestnik Evropy, 1869 – Vestnik Evropy. Vnutrennee obozrenie [Bulletin of Europe. Internal review] 1869. Book 5. (In Rus.).

Zhetpisbay et al., 2020 – *Zhetpisbay N.Y. et al.* Protest Actions of Zholaman Tlenshiev and the Formation of the North Western Borders of Kazakhstan in the 20–40 years of the XIX century // *Bylye Gody*. 2020. Vol. 55. Is. 1. Pp. 105-114. <http://ejournal52.com>

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 523-535, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_523-535

**ADAPTIVE FACTORS OF THE FORMATION OF THE POLICH DIASPORA
IN KAZAKHSTAN IN THE XIX-XX CENTURIES**

Michał Pedracki¹, Zhazira O. Khassenova², Yerlan K. Jiyenaliyev^{3*}

¹Polish-Japanese Academy of Information Technologies (86, Str.Koszykowa, Warsaw, 02672 Republic of Poland)

Philosophy doctors (PhD), scientific consultant

 <https://orcid.org/0009-0009-5444-5164>. E-mail: mpedracki@wp.pl

²Eurasian National University named after L.N. Gumilyov (2, Str.Satpaev, Astana, 010000 Republic of Kazakhstan)

Master humanities Sciences, scientific researche

 <https://orcid.org/0000-0001-8334-5036>. E-mail: khasenovaz@mail.ru

³Eurasian National University named after L.N. Gumilyov (2, Str.Satpaev, Astana, 010000 Republic of Kazakhstan)

PhD-student, Researche

 <https://orcid.org/0000-0002-4642-033X>. E-mail: erlan.77@inbox.ru

Abstract. *Introduction.* The article highlights the stages of resettlement and adaptation of Poles to Kazakhstan in the pre-revolutionary era, during the period of deportation on the eve and during the Great Patriotic War. The relevance of the study is due to the fact that the Polish diaspora of Kazakhstan in the XIX - XX centuries. has become a stable component of the demographic, socio-economic, political and cultural life of the republic, reflecting the model of successful adaptation of the ethnic group in a different cultural and cultural environment. *The purpose and objectives of the study.* Along with the periods of resettlement and deportation, the number of exiles, peasant settlers and deported Poles, types of economic, social, cultural adaptation are described in detail. *Scientific and practical significance of the work.* The process of creating settlements is described as a necessary condition for collective adaptation to the natural and climatic conditions of Kazakhstan. Everyday adaptation is described in detail, which provides for the creation of an association on an ethnic basis for mutual assistance in new conditions, the preservation of the national code in a different ethnic environment. The trend of economic adaptation is shown, which is an attempt to adapt to local economic conditions, through the occupation of the economy, crafts, science, the contribution of the Poles to the culture of Kazakhstan is noted. Particularly noted is the socio-cultural interaction of immigrants with the local population, such as joint marriages, mutual influence of cultures, and others. *Methodology.* When writing the article, general scientific methods (analysis and synthesis, induction and deduction), comparative historical method were used. *Conclusions.* The Polish diaspora of Kazakhstan in the process of its development and formation in the twentieth century turned into a stable component of demographic, socio-economic, political and cultural life of the republic, showing an example of successful adaptation of the ethnos in a foreign cultural environment. Practical application of this experience by the government will undoubtedly become the basis for practical application in the sphere of creating an atmosphere of interethnic harmony.

Key words: Kazakhstan, Siberia, link, tsarism, resettlement, colonization, deportation, ethnos, settlers, catholicism, nobility, GULAG

For citation: Pedracki M, Khassenova Zh.O., Jiyenaliyev Y. K. Adaptive factors of the formation of the polich diaspora in Kazakhstan in the XIX-XX centuries // Otan tarihy. 2023. Vol. 26 № 3. Pp. 523-535. (In Engl.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_523-535

XIX-XX ҒҒ. ҚАЗАҚАСТАНДАҒЫ ПОЛЯК ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ БЕЙІМДЕЛУ ФАКТОРЛАРЫ

Михал Педрацки¹, Жазира О. Хасенова², Ерлан К. Джиеналиев^{3*}

¹Поляк-жапон ақпараттық технологиялар академиясы (Кошикова көшесі 86, Варшава, 02672 Польша республикасы)

Философия докторы (PhD), ғылыми жетекші

<https://orcid.org/0009-0009-5444-5164>. E-mail: mpedracki@wp.pl

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Сатпаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы)

Гуманитарлық ғылымдар магистрі, зерттеуші

<https://orcid.org/0000-0001-8334-5036>. E-mail: khasenovaz@mail.ru

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Сатпаева көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD-докторант, зерттеуші

<https://orcid.org/0000-0002-4642-033X>. E-mail: erlan.77@inbox.ru

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада поляктардың революцияға дейінгі дәуірде, Ұлы Отан соғысы қарсаңында және барысында депортация кезеңінде Қазақстанға қоныс аудару және бейімделу кезеңдері баяндалады. Зерттеудің өзектілігі этностың өзге мәдениеттік мәдени ортада табысты бейімделуінің үлгісін көрсететін республиканың демографиялық, әлеуметтік - экономикалық, саяси және мәдени өмірінің тұрақты компонентіне айналған Қазақстанның поляк диаспорасының XIX-XX ғғ. дамуы мен қалыптасуымен айқындалады. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* Қоныс аудару мен депортация кезеңдерімен қатар жер аударылғандардың, қоныс аударушылар мен жер аударылғандардың саны, шаруашылық, әлеуметтік, мәдени бейімделу түрлері егжей-тегжейлі сипаттау. *Зерттеудің ғылыми-практикалық маңызы.* Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайларына ұжымдық бейімделудің қажетті шарты ретінде елді мекендерді құру үрдісі дәріптеледі. Жаңа жағдайларда өзара көмек көрсету, өзге этникалық ортада ұлттық кодты сақтау үшін этникалық принцип бойынша бірлестік құруды қарастырған тұрмыстың бейімделу егжей-тегжейлі сипатталған. Жергілікті экономикалық жағдайға бейімделу әрекетін білдіретін экономикалық бейімделу үрдісі көрсетілген. Қоныс аударушылардың жергілікті тұрғындармен әлеуметтік-мәдени қарым-қатынасы ерекше атап өтілді. *Әдістеме.* Мақаланы жазу кезінде жалпы ғылыми әдістер (талдау және синтез, индукция және дедукция), салыстырмалы тарихи әдіс қолданылды. *Қорытынды.* Қазақстанның поляк диаспорасы өзінің дамуы мен қалыптасу процесінде XX ғасырда республиканың демографиялық, әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өмірінің тұрақты құрамдас бөлігіне айналды, бұл этностың мәдени емес ортаға сәтті бейімделуінің үлгісін көрсетеді. Үкіметтің бұл тәжірибені іс жүзінде қолдануы этносаралық келісім атмосферасын құру саласында практикалық қолдану үшін негіз болатыны сөзсіз.

Кілт сөздер: Қазақстан, Сібір, жер аудару, патшалық, бейімделу, көші-қон, отарлау, депортация, этнос, осадниктер, католицизм, шляхта, ГУЛАГ

Дәйексөз үшін: Педрацки М., Хасенова Ж.О., Джиеналиев Е.К. XIX-XX ғғ. Қазақстандағы поляк диаспорасының қалыптасуының бейімделу факторлары // Отан тарихы. 2023. Т.26. №3. 523-535 б. (Ағылш.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_523-535

АДАПТАЦИОННЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛЬСКОЙ ДИАСПОРЫ В КАЗАХСТАНЕ В XIX-XX ВВ.

Михал Педрацки¹, Жазира Оралбековна Хасенова², Ерлан Курмашевич Джиеналиев^{3*}

¹Польско-японская академия информационных технологий (ул. Кошикова, 86, г. Варшава, 02672 Республика Польша)

Доктор философии (PhD), научный консультант

 <https://orcid.org/0009-0009-5444-5164>. E-mail: mpedrcki@wp.pl

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (ул. Сатпаева, 2, г. Астана, Республика Казахстан)

Магистр гуманитарных наук, исследователь

 <https://orcid.org/0000-0001-8334-5036>. E-mail: khasenovaz@mail.ru

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (ул. Сатпаева, 2, г. Астана, Республика Казахстан)

PhD-докторант, исследователь

 <https://orcid.org/0000-0002-4642-033X>. E-mail: erlan.77@inbox.ru

Аннотация. *Введение.* В статье освещаются этапы переселения и адаптации поляков в Казахстан в дореволюционную эпоху, в период депортации накануне и в годы Великой Отечественной войны. Актуальность исследования обусловлена тем, что польская диаспора Казахстана XIX - XX вв. стала устойчивым компонентом демографической, социально-экономической, политической и культурной жизни республики, отражающим модель успешной адаптации этноса в инокультурной среде. *Цель и задачи исследования.* Наряду с периодами переселения, депортации и численностью ссыльных, крестьян-переселенцев и депортированных поляков, определить особенности хозяйственной, социальной, культурной адаптации. *Научно-практическая значимость работы.* Описывается процесс создания населенных пунктов как необходимое условие коллективной адаптации к природно-климатическим условиям Казахстана. Подробно описана бытовая адаптация, предусматривающая создание объединения по этническому принципу для взаимопомощи в новых условиях, сохранения национального кода в иной этнической среде. Показана тенденция хозяйственной адаптации к местным экономическим условиям, через занятие хозяйством, ремеслами, наукой, отмечен вклад поляков в культуру Казахстана. Особо отмечено социально-культурное взаимодействие переселенцев с местным населением, такие как совместные браки, взаимовлияние культур и другие. *Методология.* При написании статьи были использованы общенаучные методы (анализ и синтез, индукция и дедукция), сравнительно-исторический метод. *Выводы.* Польская диаспора Казахстана в процессе своего развития и становления в XX веке превратилась в стабильный компонент демографической, социально-экономической, политической и культурной жизни республики, показывающий пример успешной адаптации этноса в инокультурной среде. Практическое применение этого опыта правительством несомненно станет основой для практического применения в сфере создания атмосферы межэтнического согласия.

Ключевые слова: Казахстан, Сибирь, ссылка, царизм, переселение, колонизация, депортация, этнос, католицизм, шляхта, ГУЛАГ

Для цитирования: Педрачки М., Хасенова Ж.О., Джиеналиев Е.К. Адаптационные факторы формирования польской диаспоры в Казахстане в XIX-XX вв. // Отан тарихы. 2023. Т.26. № 3. С. 523-535. (Англ) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_523-535

1. Introduction. The history of ethnic Poles in Kazakhstan dates back more than a century and a half, starting with the tsarist policy of forced resettlement of Poles to the territory of Kazakhstan from the middle of the nineteenth century. Nevertheless, the ethnographic study of the Polish population of Kazakhstan, including the processes of adaptation, scientists began to be seriously engaged only from the second half of the twentieth century, because before 1917 the issues of ethnic history of Poles in Kazakhstan, ethnographic study of Kazakhstan were not the subjects of special studies, and during the Soviet period for a long time studies on the problems of the Polish ethnic group living in the Republic of Kazakhstan were inaccessible or, at best, little available to the general scientific community.

The relevance of this topic for modern Kazakhstan is the strengthening of socio-cultural space, which includes various parameters: the preservation and strengthening of inter-ethnic and

interconfessional peace. Throughout the history of development of statehood our country absorbed various components of traditional foundations, religious views, world outlook, which harmoniously in the context of ongoing constant and close contacts adapted to local conditions.

The Poles of Kazakhstan are one of the examples of successful adaptation of an ethnos to another ethno-cultural environment. Therefore, in the modern period in the republic there are attempts to renew research interest to this problem.

2. Materials and methods. General scientific methods were used when writing the article were used (analysis and synthesis, induction and deduction), comparative-historical method. The method of analysis and processing of documentary data will reveal the general and special on the problem under study. The comparative-historical approach will give an opportunity to determine objective regularities in the history of formation of the Polish diaspora of Kazakhstan. Problem-chronological method will make it possible to trace the dynamics of the problems under study. Consistent complex application of these methods in the study of the historical past will account for the analysis of the events and phenomena that occurred, taking into account the dynamics of their development in a specifically historical setting. Bibliometric quantitative methods were also applied, with the help of which the structure, dynamics and interrelationships of various phenomena in the sphere of library and information and documentation activities are studied.

3. Discussion. Sources on the history of adaptation of Poles in Kazakhstan are represented by three groups of sources:

1. Pre-revolutionary literature;
2. Sources of the Soviet period;
3. Studies during the period of independent Kazakhstan

The peculiarity of studying the issues of formation of the multi-ethnic structure of the population of Kazakhstan in the pre-revolutionary period was their consideration mainly through the lens of studying the history of exile of the participants. In this regard, the researchers focused on the determinants of migration flows, socio-economic and political consequences of resettlement, and the prospects of interaction between migrants and the local population. Numerous statistics can be included here. Among this group, we can single out the materials of the First General Census of the Russian Empire in 1897 containing the first official data on the number of major ethnic groups living in Kazakhstan, including the Poles.

These include numerous statistical materials. Among this group we can single out the materials of the First General Population Census of the Russian Empire in 1897, which contained the first official data on the number of the main ethnic groups living in the territory of Kazakhstan, including Poles.

The works of Polish researchers of the late XIX-early XX centuries Zygmund Librowicz and Michael Janik contain reviews of the life of the Poles of Kazakhstan in exile in Kazakhstan and Siberia, provide numerical data, analyze their socio-economic situation.

Z. Librowicz came to the conclusion that Poles in exile, with few exceptions, did not lose their national traits or their civic-patriotic feeling. At the same time, successful socio-economic integration of migrants was not a guarantee of assimilation (Librowicz, 1993: 360).

According to M. Janik, Siberia and Kazakhstan were for Poles "a school of practical democracy", having taught representatives of different social strata, nations and religions to live and work together. Here Poles got acquainted with Russian revolutionaries and Kazakh enlighteners and enriched their understanding of social revolution, expanded their knowledge of geography, geology and other sciences, without which it would have been impossible to survive in the region (Janik, 1991: 404).

In Soviet historiography, as well as in the studies of historians of People's Poland, the problems of adaptation of Poles and cultural mutual influence were practically not raised. The topic of revolutionary ties remained a priority. Soviet historiography gave rise to the image of a revolutionary Pole who worked closely with the Russian and Kazakh figures of the liberation movement. Emphasizing the commonality of ideals and aspirations of the peoples, researchers ignored ethno-cultural conflicts. Socio-economic, political-legal, cultural aspects became a kind of background on which the main action - the creation of secret Polish organizations and the establishment of contacts between Polish and Russian revolutionaries and Kazakh national liberation movement figures - was

played out. In the book by G.S. Sapargaliev and V.A. Dyakov "Social and political activity of exiled Poles in pre-revolutionary Kazakhstan", based on the materials of numerous sources, the issues of political activity of Poles exiled to Kazakhstan in the XIX century are covered (Sapargaliev, Dyakov, 1971: 7).

In the works of Polish and Russian researchers V. Sliwowska (Sliwowska, 2005:439), E. Kaczynska (Kaczynska, 1992: 166), S.G. Pyatakova (Pyatakova, 2004: 4), A.V. Remnev (Remnev, 2018: 200), E.N. Tumanik (Tumanik, 2006: 67), L.K. Ostrovsky (Ostrovsky, 2001: 122-124), S.G. Fil (Fil, 2002: 10), T.P.), B.S. Shostakovich (Shostakovich, 1974: 43), A. A. Krih (Krih, 2006: 144-163) and other authors, features of the adaptation of the Poles in Kazakhstan are considered. Almost all the activities of the Poles in Kazakhstan and Siberia begin to be viewed through the prism of this concept.

The article by M. Volniewich examines one of the dramatic pages in the history of Poland, the uprising of 1863-1864, and the subsequent exile of Poles to the territory of Siberia and Kazakhstan following its defeat. (Wolniewicz, 2013: 129-164).

Shaidurov V. in his article pays great attention to the study of the formation and development of the Polish diaspora in Siberia and Kazakhstan in the XIX century. (Shaidurov, 2014: 251).

The study of the history of the deportation of Poles to the territory of Kazakhstan began in the 30-40s of the 20th century. The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan published a collection of documents: From the history of the Poles in Kazakhstan (1936-1956), where the mentioned tragic events are highlighted (From the history of the Poles in Kazakhstan (1936-1956), 2000: 344).

Mikhailova L.A. (Mikhailova, 2006: 234) and Volkov A.V. (Volkov, 2007: 57) in their studies showed the processes of deportation of Poles to the territory of Kazakhstan during the period of forced resettlement, their relationship with the local population.

The periodical press of the Republic of Kazakhstan also publishes materials about the Poles of Kazakhstan. In particular, the magazine "Otan tarikhy" published an article by M.Ch. Kalybekova and B.N. Zhunusova devoted to the deportation of the Polish population. (Kalybekova, Zhunusova, 2020: 141-155).

Despite the large source material on the Poles of Kazakhstan, they only superficially describe the processes of their adaptation to new conditions. The economic, social, cultural and domestic adaptation of the Polish population both during the period of tsarist exile and resettlement policy, and during the forced deportation in the years of the Great Patriotic War is insufficiently studied.

4. The results of the study. The first stage of mass resettlement of Poles to the territory of Kazakhstan occurred in the 19th century and was associated with the exile of participants of the Polish uprisings of 1830-1831 and 1863-1864 to Siberia and Kazakhstan.

After the suppression of the Polish uprising of 1830-1831 several thousand Poles were exiled to Siberia. Most of them were assigned to the Siberian Cossack army and stationed on fortified lines. The defeat of Polish conspiratorial organizations in the 20s and the national liberation uprising of 1830-1831 led to a rapid increase in the number of exiles. Bronislaw Zaleski, who was exiled in the 40s, wrote that in the fortresses of the Orenburg region at that time there were more than two thousand repressed Poles. According to official data preserved in the papers of the Orenburg governor-general V.A. Obruchev, in 1850 the Orenburg Corps numbered 1667 "fined lower ranks", mostly Poles (Sapargaliev, Dyakov, 1971:6).

After the defeat of the Polish uprising of 1863-1864, 128 people were executed, 972 exiled to hard labor, 1427 sent to Siberia and Kazakhstan, 325 taken into the army, 864 taken into penal units, 1529 deported to internal provinces and 9631 resettled on state lands inside the empire. The total number of Polish exiles approached 40 thousand (Poles of Eastern Kazakhstan: Past and Present, 2009: 26).

The situation of the exiles in Kazakhstan and Siberia was initially very difficult. The bitterness of defeat, forced separation from their homeland, exile to an uncharted and hostile land with a harsh climate and a foreign cultural environment were very hard for them. Not everyone could withstand such severe trials.

Characteristic is the letter of the political exiles of the city of Petropavlovsk addressed to the governor of Akmola dated February 14, 1889. It described the abuse of the warders who did not give the exiles peace day or night, interfered in their private life, constantly poisoned them, forced the owners of apartments to watch their every move (Sapargaliev, Dyakov: 1971: 21).

The material situation of Poles in Kazakhstan was also very difficult. Those who had specialties could not find work, as there were almost no industrial enterprises in the places of exile. Requests by political exiles to be allowed to work for hire in state and public institutions were usually refused by the minister and the governor-general.

Driven to poverty and despair, Poles organized escapes by the hundreds, which almost always failed in the vast expanses of Siberia and Kazakhstan. Polish exiles hoped for and often received help from Kazakhs. One of the escaped Poles said that there were about 150 of them and they intended to reach the Kazakhs. This group was led by a Pole and a Kazakh. A group of Polish soldiers escaped from the Kapal fortification, trying to reach their homeland through China. They were shown the way by a Tatar. The Tsarist administration in 1864 decided that the return to the troops of "persons of Polish origin, who had made escapes to evade military service, was dangerous to the dignity and morality of the army, which indicates ill-will towards the government". It was decided that "deserters" of Polish origin should be tried on a general basis with the aim of imposing additional punishments in the form of exile to the most remote places in Siberia (Sapargaliev, Dyakov, 1971: 6).

The lack of hope for return and the negative attitude towards the first Polish exiles convinced the Poles "that Siberia and Kazakhstan are a new homeland for them, that in one way or another they should strengthen themselves in it in the only hopes for it alone.". Therefore, the forcibly resettled had no other choice but to adapt to the new harsh realities. The main prerequisite for successful adaptation was the emergence of a Polish diaspora in the places of exile.

Already in the 1820s, Poles exiled to Orenburg united into a community. Having experience in conspiratorial work, they tried to include reliable people. One of the organizers of the community was Jan Vitkevich. The main tasks of the community, or circle of Polish exiles, were mutual support (moral, material), exchange of opinions on various socio-political issues, etc. At the turn of the 40s and 50s, the Orenburg circle of exiled Poles included B. Zaleski, Z. Serakovsky, B. Kolesinsky, L. Lipsky and others. According to B. Zaleski, "in each battalion, in each fortification there was someone who was in charge of the others. It was like the head of the group, the guardian of the poorest and weakest. They had secret huts not far from the barracks. There one could rest or read a book..., and the books that were in the hands of the exiles in their various dwellings kept their spirits up and helped them to expand their knowledge. The Orsk circle of 1847-1850 can serve as an example of the association of exiles in a deaf garrison." (Sapargaliev, Dyakov, 1971: 21)

Archival materials show that in almost all places in Siberia where there were Polish exiles, during 1846-1866, oguls, committees, mutual aid funds, and libraries were established. In the mid-1860s, numerous organizations of exiled Poles, divided into hundreds and tens, covered almost the whole of Siberia, and kept in touch with Moscow and St. Petersburg (Sapargaliev, Dyakov, 1971: 22).

In the 19th century, pockets of Polish culture appeared in Siberia and Kazakhstan, around which Poles, both exiles and voluntary migrants, concentrated. First of all, these were large family houses, which became the center of cultural and psychological support, "a real wharf for fellow countrymen". Meetings in "Polish houses", celebrating birthdays, national and religious holidays, living together and running a household—all these numerous examples reflected in the memoir literature allowed Polish researchers V. Sliwowska and J. Trynkowski to suggest that exiled Poles showed a certain propensity (or even need) for concentration and self-organization (Remnev, 2018: 23).

These organizations played the role of a diaspora community. The purpose of these organizations was to improve the living conditions of the exiles in psychological, social and material terms.

The majority of Poles who found themselves in Kazakhstan and Siberia quickly merged with the Russian population in terms of language and ethnic consciousness and had nothing Polish except

their surnames. "The russianization of exiled Poles in Siberia is a tangible and indisputable phenomenon", wrote S.V. Maksimov (Maksimov, 1990 :337).

The process of Russianization was facilitated by the fairly rapid integration of Polish migrants into the economic structure of the host society. Since most of the exiles were educated people: scientists, teachers, writers and poets, most of them tried to enter the economic niche of the region through their profession. This led to the third stage of adaptation - economic.

Exiled Poles were not always able to engage in pedagogical activities. At the beginning of 1855, the Ministry of Education adopted a special decree, which stated that the certificates issued in the Kingdom of Poland for the right to engage in home education were not binding in the Empire. This resolution was adopted by the administration of Western Siberia and the Orenburg region (CSA RK. F.345. Inv.1, C.100. Sh. 3-8, 11, 32-75). Many exiled Poles in Kazakhstan for many decades approached and collaborated with the leading representatives of the Kazakh people, sympathized with and helped the autochthonous population, which itself suffered from the colonial policy of the tsarist autocracy. This practical, vital school of very fruitful interethnic communication and cooperation could not pass without a trace, it contributed to the creation and strengthening of the traditions of friendship between peoples, on which interethnic harmony and stability are now based in independent Kazakhstan.

The skills of crafts allowed the first Polish settlers to quickly join the economic life of the region and provide themselves with everything they needed.

The most common activity of the exiles was craftsmanship: 25% of Poles were engaged in it. 19.5% of the exiles earned their bread by service, 16.4% by writing, and 15.7% by agricultural work. 7.5% of the exiles used their labor in "free", "miscellaneous", "day laborer", "simple" and "black" jobs. These jobs did not require high qualifications and, as a rule, were low paid (Remnev, 2018: 13).

Poles opened craft workshops: shoe shops, metalworks, sewing shops. They built hotels, restaurants, stores, trading stores. They founded small businesses: breweries, soap factories, and creameries. They worked as teachers and doctors. The exiled Poles were people of different ages and professions: poets, artists, doctors, architects, lawyers and many others. Some of them served their sentences at the penal colony, after which they were consigned to military service and distributed among various linear Siberian battalions, while others were deported to the Semipalatinsk region for settlement. Sometimes Poles were sent to Semipalatinsk region from neighboring Siberian provinces, where they served their sentences in batches. Thus, in 1864, a party of 26 political criminals of Polish origin was sent from the city of Barnaul to the city of Ust-Kamenogorsk under police supervision (Poles of ..., 2009: 64). The second stage of resettlement of Poles to the territory of Kazakhstan belongs to the end of 19th - beginning of 20th century and is connected with the resettlement policy of tsarism. According to the data of the first general population census conducted by the tsarist Russian authorities in 1897, there were already 11,597 Poles living in Central Asia. Poles settled mainly in cities (about 90%). It is also known that the economic emigration of landless Polish peasantry from the territory of the Kingdom of Poland controlled by the Russian Empire in the late 19th - early 20th centuries was directed to Siberia and Kazakhstan, although the colonization flow was clearly dominated by Russians and Ukrainians. But a small number of Polish peasants from Kelecka and Lublin provinces in 1906-1910 moved deep into the Russian Empire: Orenburg province, Omsk province, Ishim region, and in general Western Siberia. The Stolypin reform played a significant role in this (Volkov, 2007: 59).

During this stage, Polish peasant settlers underwent economic, social and cultural adaptation in the new region. Domestic adaptation involved the establishment of ethnic settlements and the construction of dwellings adapted to the natural and climatic conditions of Kazakhstan. The harsh climatic conditions of Kazakhstan became a test for the settlers. Lack of timber in the counties created additional difficulties. Peasant settlers could not deliver timber 10-20 miles away, because they had no horses. "They could not buy horses because the allowance" was given to them "in a limited amount and in parts" (SCA RK, F.369, Inv.1, C.4614, Sh.3-8, 52-86.).

In the construction of winter dwellings, the Polish population, which had settled in the region under study, first of all adapted to the local natural conditions and proceeded from the availability

of local building materials. Therefore, in the forestless steppe areas of the region, wild stone and sod were used as building materials, just as in the case of the Kazakhs.

The third stage of the resettlement of Poles to Kazakhstan occurred in the second third of the 20th century and it was connected with the forced deportation of Poles by the Soviet government.

The causes and historical conditions of the resettlement of Poles to Kazakhstan from 1936 to 1956 were related both to the internal policy of the USSR and to global events of world history: the repressions of the mid-30s in the Soviet state and the beginning of World War II. In total, between 118,000 and 123,000 Poles were arrested in the USSR during this period. This category had the status of "special resettlers" and was under strict control of the NKVD bodies. The Soviet authorities settled Poles in many parts of the country, where they were forced to work in collective farms, mines and factories in harsh conditions. (Kalybekova, Kudaibergenova, 2019: 152-168).

The legal basis for the lawless action of eviction of an entire people-Poles, was the Decree of the USSR SNK No. 776-120 ss. of April 28, 1936 "On the resettlement of persons of Polish nationality from the Ukrainian SSR" (From the history, 2013: 18). In 1936, about one hundred thousand Poles from the Ukrainian regions bordering with Poland were arrested and transported to Kazakhstan under the control of the NKVD. (From the history, 2013:19). Two contingents were sent to Kazakhstan - special resettlers - settlers and administrative expellees. According to Kazakhstani scholars, 1206 families were deported to Kazakhstan in 1940, 5394 people of the contingent-special resettlers-osadniki (From the history, 2013:104).

One of the first problems of the special settlers from the Ukrainian SSR was their heavy food supply. Finding themselves in Kazakhstan in the fall, the settlers were forced to wait for the new agricultural season, having neither money nor even food for the near future. Lack of housing, the first autumn frosts, catastrophic shortage of food for many exiled Poles ended in death. They lived hard, beet was poked out of the ground and eaten, reeds were reaped in cold water. Women gave birth right in the field, child mortality was very high (From the history, 2013:56).

The central leadership of the country did not bother to solve the problems of the settlers, leaving them to survive in deserted, poorly adapted places. The economic, social and cultural problems of the deported peoples remained acute in the following years, as the economic opportunities of local authorities to assist the special settlers were limited, and the totalitarian regime persisted. Only the help, courage and human compassion of the majority of Kazakhstan's residents helped the special resettlers to survive the difficult years (From the history, 2013:178).

As in the 19th century, the first form of adaptation of deported Poles was attempts to establish a common life in the new place.

At the end of 1944, according to the materials of GASCO, there were more than 100 settlements in North-Kazakhstan region, where Poles-special resettlers lived. After the end of the war, the situation of special resettlers remained the same, with the only difference being that since 1946, surviving labor soldiers began to return to their families (Regional Polish Center «Kopernik», 2017: 12).

The second stage of adaptation was the establishment of relations with the local population of Kazakhstan. It should be noted that in many cases the life of Poles who arrived in Kazakhstan depended on the locals who received them. With their high level of culture, literacy, respect and diligence, they managed to build bridges with the indigenous population. Despite the cruel attitude of the authorities, ordinary Kazakhs treated the expelled Poles with compassion, warmth and care, and shared the last of their money with them. Thus, the deputy head of the agricultural department of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (b) Itskov anxiously reported to the secretary of the Central Committee Andreev that in one of the collective farms of the Kustanai region "the exiles were given such a cordial welcome that they gave them a day's milk yield from the farm, so that even the collective farmers' children in the children's playground were left without milk" (From the history, 2013:50).

Good relations with the local population, industriousness and endurance, and as a consequence, economic adaptation, helped most of the deportees to escape starvation. The life of Poles depended on the locals, the authorities humiliated them, while ordinary Kazakhs treated the deported Poles

with care and warmth, sharing the very last of their belongings. Kazakh children ran to little Poles, holding out their mugs with milk to them (From the history, 2013:50).

In the state farm "Proletarian" of Kliuchevskiy district, on the farm "Takmysai", 12 families were accommodated in a barn and 8 families in unfinished premises, which had no doors, ceilings and stoves. In the Vishnyakovskiy state farm, an old cattle barn was adapted for housing as apartments for the special settlers, in which partitions were made. The rooms accommodated 5-10 families each, and the stoves intended for cooking the food of the special settlers had one burner each, which resulted in queues at the stove. In addition, the stove had to be heated all day long, while the resettlers had absolutely no fuel reserves. In the state farm named after Lenin in Novoshulbinskiy district. In the state farm named after Lenin of Novoshulbinskiy district 23 families were accommodated in a small one-storey house: 5 families lived in one room of 16 square meters and 11 families lived in another room of 25 square meters. meters. As a result of such dense accommodation, the beds of the special settlers were infested with a large number of different insects: bedbugs, fleas, etc. Being in unsanitary conditions, the settlers often fell ill, medical care was not provided to them (From the history, 2019: 128).

Despite all the harsh conditions, the deported Poles successfully underwent economic adaptation. They established and developed relations of goodwill and respect with the Kazakh population. Poles raised to a high level the culture of agriculture in their places of residence: in grain, livestock, and vegetables. Practically all collective farms populated by Poles soon became millionaires. They proved to be reliable workers in industry and transportation.

Special settlers also had many problems in organizing school education for their children. There were not enough schools, textbooks and teachers. The difficulty of solving these problems was due to the fact that the republic itself was completing the process of eradicating illiteracy and still had a weak educational system. Ensuring that school subjects were taught in the national languages of the migrants was a matter of little prospect. Soviet education accelerated the loss of the language and culture of Poles and other deported peoples. Together with this process, the mechanism of forming a new Soviet nation with a hypertrophied ideology of internationalism was launched, which was essentially replaced by the Russification of all ethnic groups.

But despite all these obstacles, the social and cultural adaptation of Poles was also successful. They even managed to solve the problems of organizing pre-school and school education for their children. In the village of Pervomayskiy, Astrakhan district, Akmola region, Poles built a small school by their own efforts. Due to the lack of fuel, the school was always cold in winter. There were no notebooks, children wrote on the pages of old books, using beet juice instead of ink (From the history, 2013: 97).

Below are the minutes of the decision of the Balkhash City Executive Committee and the Kzyl-Orda Oblast Executive Committee to open a school and kindergarten for Polish children.

Decision of the Balkhash City Executive Committee "On opening a Polish school in Balkhash city" Balkhash city, August 7, 1944.

The Executive Committee decided: To satisfy the petition of the Polish citizens living on the territory of Balkhash on the opening of the Polish school in Balkhash and to oblige the head of the town council Mrs. Shvaikina to start the preparation for the organization of the Polish school with the expectation that the school would start its work from September 1 of this year (Balkhash City GA. F.3. Op.1. D.40. L.174. Original).

Decision of the Kzyl-Orda Oblast Executive Committee "On opening a kindergarten for Polish children" Kzyl-Orda city September 6, 1944.

In pursuance of the resolution of the Soviet of People's Commissars of the KazSSR No. 160 of March 29, 1944 "On expanding the network and improving the work of kindergartens", the executive committee of the regional council of deputies of workers decided:

1. To open in Kzyl-Orda not later than October 12, 1944 1 kindergarten for Polish children with a contingent of 60 people. 2.

2. To oblige the chairman of the executive committee of the Kzyl-Orda City Council of Workers' Deputies t. Khodakov to prepare appropriate premises for the kindergarten and to provide the necessary equipment and utensils.

3. To oblige the head of the city council T. Nigai to staff the kindergarten with the head and teachers not later than September 6 of this year.

4. Oblige the head of the Oblfo t. Kusainov to finance the kindergarten at the expense of budgetary allocations, according to the estimate.

5. To oblige the head of the Obltorgotdelom t. Zhaimagambetov to include a kindergarten for Polish children with a contingent of 60 people in the supply plan and provide food from October 12, 1944 (SAKR. F.4. Inv.1. C.40. Sh.174).

With the beginning of the war, the situation of Polish special settlers somewhat changed. The fact is that the German attack on the USSR and the failures of the first days of the war forced the Soviet leadership (not without pressure from the Western allies) to reconsider relations with Poland. On July 30, 1941, an agreement was signed on the restoration of diplomatic ties between the two states, which provided for measures to create a Polish army on the territory of the USSR. The USSR and Poland pledged to assist each other in the fight against Nazi Germany. The agreement was accompanied by a protocol on the situation of Polish citizens in the USSR, in accordance with which the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of August 12, 1941 on the amnesty of Polish citizens was adopted. The decree of the USSR SNK and the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (b) of the same date contained regulations on the residence of Polish citizens in the USSR (Kamaljanova, 2019: 184-200).

After release (from prisons, camps, special settlements, places of exile) and receiving temporary certificates, they had to register at the Polish Embassy and receive passports, and then - residence permits for foreigners. In total, 51164 Poles were amnestied in Kazakhstan (according to incomplete data) out of 61092 people (SAEKR F.345 Inv.1 C.40 Sh.21:44). Many Poles became figures of science and culture and made a huge contribution to the development of Kazakhstan. At the end of the 1950s, large-scale migration of people from rural areas to cities, including out of the country, including citizens of Polish nationality, began in Kazakhstan. Leaving the countryside, many Poles had to change their nationality, which allowed them to get rid of the shameful stigma of «enemy of the people» and "traitor to the motherland" that haunted them. Special supervision over them was abolished in 1956. However, they were not rehabilitated and continued to be supervised by administrative bodies. Despite the fact that they were considered full-fledged Soviet citizens, until 1989 the overwhelming majority of Poles did not have passports. In some regions, passports were not granted to them until the 1970s. Thus, initially, many Poles signed up as Ukrainians or Russians in order to preserve their lives, because they were victims of repression because of their nationality. Later, they did it voluntarily or at the behest of officials, according to their place of birth in order to increase their social status. Voluntary russification was another form of adaptation.

The Polish scientific literature identifies three main stages of repatriation from the USSR to Poland: the first, occurring in 1944-1948; the second, covering both Polish and Jewish populations (1955-1959); the third, which began along with the processes of political transformation and democratization in Poland in 1989 and the collapse of the Soviet Union in 1991. (Kalybekova, Zhunusova, 2020: 141-155).

During this period, many Poles returned to their historical homeland. Those who remained in independent Kazakhstan were given the opportunity to study their native language and Polish history, to convert to their Roman Catholic faith, and to revive national traditions and customs. Over the past 12-15 years, dozens of churches have been built in the cities and villages of the country, with Sunday schools, which give children meaningful knowledge of faith, culture and kindness. Under a special agreement between the Ministries of Education of Kazakhstan and Poland, 16 secondary schools in towns and villages of the republic have Polish-language classes taught by Polish teachers and 22 Sunday schools for children and adults (Poles of ..., 2009: 72).

The Union of Poles of Kazakhstan represents the interests of the Polish population in the Assembly of Peoples of Kazakhstan and in other governmental institutions of the country. In oblasts and cities, Polish national associations are members of city and oblast assemblies (so-called small

assemblies). They are the initiators and organizers of all educational, cultural and awareness-raising activities.

The Polish diaspora of Kazakhstan, together with representatives of other ethnic groups, makes a great contribution to the development of the Republic.

5. Conclusion. Thus, the process of formation of the Polish diaspora in Kazakhstan can be divided into 3 stages:

1. The exile of the participants of the national liberation movement in the 30-60s. of the 19th century;
2. Resettlement of Polish peasants from the European part of the Russian Empire in the 2nd half of 19th - beginning of 20th century;
3. Deportation of Poles from the territory of Western Ukraine and Western Belorussia in the 30-40s. 20th century.

Poles of Kazakhstan were able to undergo economic, climatic, social and cultural adaptation in a non-ethnic environment. The Polish diaspora of Kazakhstan in the process of its development and formation in the twentieth century turned into a stable component of demographic, socio-economic, political and cultural life of the republic, showing an example of successful adaptation of the ethnos in a foreign cultural environment. Practical application of this experience by the government will undoubtedly become the basis for practical application in the sphere of creating an atmosphere of interethnic harmony.

Sources

CSA RK – Central state archive of the Republic of Kazakhstan
 SAEKR – State archive of East Kazakhstan region
 SABC – State archive of Balkhash city
 SAKR – State archive of Kyzylorda region

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы «Орталық мемлекеттік архив»
 ШҚОМА – Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві
 БҚМА – Балқаш қаласының мемлекеттік архиві
 ҚОМА – Қызылорда облысының мемлекеттік архиві

Источники

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан
 ГАВКО – Государственный архив Восточно-Казахстанской области
 ГА ГБ – Государственный архив города Балхаш
 ГА КО – Государственный архив Кызылординской области

Список литературы

- Волков, 2007 - Волков А.В. Поляки Казахстана. Алматы. 2007. 57 с.
 Галеткина, 2002 - Галеткина Н. От мигранта к сибиряку. Трансформация групповой идентичности при переселении // *Диаспоры*. 2002. № 2. С.62.
 Из истории депортации поляков, 2013 - Из истории депортации поляков в Казахстан в период II Мировой войны. Бишкек. 2013. 18 с.
 Из истории депортаций, 2019 - Из истории депортаций Казахстан 1939-1945 гг. Сборник документов Том 3. Алматы. 2019. 128 с.
 Из истории поляков, 2000 - Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.). Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан. Отв. редактор Л.Д. Дегитаева. Алматы: ИД Казахстан, 2000. 344 с.
 Кальмина, 2020 - Кальмина Л.В. Забайкальские диаспоры в XIX-XX в.: «свои среди чужих» или «чужие среди своих»? // Европейские общины в российской провинции во второй половине XIX - начале XX в. Барнаул. 2020. С.5-20.

Калыбекова, Кудайбергенова, Ильясова, 2019 - Калыбекова М., Кудайбергенова А.И., Ильясова З. Государственная политика СССР в отношении депортированных народов: проблемы разрушения национальной идентичности в 30-60 гг. XX века // *Отан тарихы*. № 2 (86), 2019. С.152-168.

Калыбекова, Жунусова, 2020 - Калыбекова М.Ч., Жунусова Б.Н. Насильственное переселение поляков в Казахстан и их репатриация на Родину // *Отан тарихы*. № 1 (89). 2020. С. 141-155.

Камалджанова, 2019 - Камалджанова Т.А. География расселения и социальное положение спецпоселенцев в Восточном Казахстане (1937-1954 гг.) // *Отан тарихы*. № 2 (86), 2019. С.184-200.

Крих, 2006 - Крих А.А. Ссылные поляки в Сибири: стратегии выживания. Краков. 2006. С.144-163.
Максимов, 1990 - Максимов С.В. Сибирь и каторга. Ч.III. СПб. 1990. 337 с.

Михайлова, 2006 - Михайлова Л.А. В степи далекой. Поляки в Казахстане. Алматы. 2006. 207 с.

Мосунова, 2010 - Мосунова Т.П. Католическая община как консервирующий элемент этнического самосознания польских диаспор Сибири // *Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития*. Ч.2. Омск. 2010. 417 с.

Островский, 2017 - Островский Л.К. Польские крестьяне в Сибири 1890-е -1930 гг.) // *Сибирско-польская история и современность актуальные истории*. Иркутск. 2017. 25 с.

Поляки, 2009 - Поляки Восточного Казахстана: прошлое и современность. Усть-Каменогорск. 2009. 69 с.

Пятакова, 2004 - Пятакова С.Г. Польская политическая ссылка в Западную Сибирь в пореформенный период. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Сургут. 2004.4 с.

Областной польский центр «Коперник», 2017 - Областной польский центр «Коперник». Петропавловск: «Северный Казахстан», 2017. 10 с.

Ремнев, 2018 - Ремнев А.В. Мигранты поневоле. Адаптация ссылных участников польского восстания 1863 года в Западной Сибири. Санкт-Петербург: Алетей, 2018. 13 с.

Сапаргалиев, Дьяков, 1971 - Сапаргалиев Г.С., Дьяков В.А. Общественно-политическая деятельность ссылных поляков в дореволюционном Казахстане. Алма-Ата, 1971. 252 с.

Туманик, 2006 - Туманик Е.Н. Адаптация в Западной Сибири ссылных поляков (первая треть XIX в.) // *Адаптационные механизмы и практики в традиционных и трансформирующихся обществах*. Новосибирск, 2006. С.67.

Филь, 2002 - Филь С.Г. Поляки в ишимской ссылке: первая половина XIX века // *Коркина слобода. Краеведческий альманах*. Ишим. 2002. 10 с.

Шостакович, 1974 - Шостакович Б.С. Поляки Сибири в 1870-1890 гг. (Из истории русско-польских отношений в XIX веке) // *Автореферат дисс... канд. ист. наук*. Иркутск. 1974. с.12.

Janik, 1991 - Janik M. Dzieje polakow na Syberii. Warszawa-Wroclaw. 1991. 404 p. [In Pol.]

Kaczynska, 1992 - Kaczynska E. W step // *Zeslanie I katorga na Syberii w dziejach Polakow 1815-1914*. Warszawa. 1992. 5-166 p. [In Pol.]

Librowicz, 1993 - Librowicz Z. Polacy w Syberii. Wroclaw. 1993. 360 p. [In Pol.]

Sliwowska, 2005 - Sliwowska W. Uciezki z Syberu. Warszawa. 2005. 439 p. [In Pol.]

Shaidurov, 2014 - Shaidurov V.N. Siberian Polonus as a Result of National Policy of the First Half of the XIX Century // *Bylye Gody*. 2014. № 32 (2). P. 245-251.

Wolniewicz, 2013 - Wolniewicz M. Russian Barbarism' in the Propaganda of the Polish January Uprising (1863-1864) // *Acta Poloniae Historica*. 2013. Nr. 107. P. 129-164.

References

Galetkina, 2002 - Galetkina N. Ot migranta k sibiryaku. Transformaciya gruppovoj identichnosti pri pereselenii//*Diaspory*. 2002. № 2. P.62. [In Rus.]

Fil', 2002 - Fil' S.G. Polyaki v ishimskoj ssylke: pervaya polovina XIX veka//*Korkina sloboda. Kraevedcheskij al'manah*. Ishim, 2002. 10 p. [In Rus.]

Iz istorii deportacii polyakov v Kazahstan v period II Mirovoj vojny, 2013- Iz istorii deportacii polyakov v Kazahstan v period II Mirovoj vojny. Sbornik statej raznyh avtorov. Bishkek, 2013. 18 p. [In Rus.]

Iz istorii deportacij, 2019 - Iz istorii deportacij Kazahstan 1939-1945. Sbornik dokumentov. Vol. 3. Almaty, 2019. 128 p. [In Rus.]

Iz istorii polyakov, 2000 - Iz istorii polyakov v Kazahstane (1936-1956gg.). Sbornik dokumentov: Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan // Ed. L.D. Degitaeva. Almaty: Kazakhstan, 2000. 344 p. [In Rus.]

Janik, 1991 - Janik M. Dzieje polakow na Syberii. Warszawa-Wroclaw, 1991. 404 p. [In Pol.]

Kal'mina, 2020 - Kal'mina L.V. Zabajkal'skie diaspory v XIX-XX v.: «svoi sredi chuzhih» ili «chuzhie sredi svoih»? // *Evropejskie obshchiny v rossijskoj provincii vo vtoroj polovine XIX-nachale XX v.* Barnaul, 2020. P.5-20. [In Rus.]

Kalybekova et al, 2019 - Kalybekova M., Kudajbergenova A.I., Il'yasova Z. Gosudarstvennaya politika SSSR v otnoshenii deportirovannyh narodov: problemy razrusheniya nacional'noj identichnosti v 30-60 gg. XX veka // *Otan tarixy*. 2019. Nr. №2 (86). P.152-168. [In Rus.]

Kalybekova, 2020- Kalybekova M.Ch., Zhunusova B.N. Nasil'stvennoe pereselenie polyakov v Kazahstan i ih repatriaciya na Rodinu. *Otan tarixy*. 2020. Nr. 1 (89). P. 141-155. [In Rus.]

Kaczynska, 1992 - Kaczynska E. W step // *Zeslanie I katorga na Syberii w dziejach Polakow 1815-1914.* Warszawa, 1992. 5-166 p. [In Pol.]

Krih, 2006 – Krih A.A. Ssyl'nye polyaki v Sibiri: strategii vyzhivaniya. Krakov, 2006. P.144-163. [In Rus.]

Kamaldzhanova, 2019- Kamaldzhanova T.A. Geografiya rasseleniya i social'noe polozhenie specposelencev v Vostochnom Kazahstane (1937-1954). *Otan tarixy*. 2019. Nr. 2 (86). P.184-200. [In Rus.]

Librowicz, 1993 - Librowicz Z. Polacy w Syberii. Wroclaw, 1993. 360 p. [In Pol.]

Maksimov, 1990 - Maksimov S.V. Sibir' i katorga. Ch. III. SPb., 1990. 337 p. [In Rus.]

Mihajlova, 2006 - Mihajlova L.A. V stepi dalekoj. Polyaki v Kazahstane. Almaty, 2006. P. 207. [In Rus.]

Mosunova, 2010 - Mosunova T.P. Katolicheskaya obshchina kak konserviruyushchij element etnicheskogo samosoznaniya pol'skih diaspor Sibiri//Sibirskaya derevnya: istoriya, sovremennoe sostoyanie, perspektivy razvitiya. Ch.2. Omsk, 2010. 417 p. [In Rus.]

Ostrovskij, 2017 - Ostrovskij L.K. Pol'skie krest'yane v Sibiri (1890-1930) // *Sibirsko-pol'skaya istoriya i sovremennost' aktual'nye istorii.* Irkutsk, 2017. 25 p. [In Rus.]

Polyaki vostochnogo Kazahstana, 2009 - Polyaki vostochnogo Kazahstana: proshloe i sovremennost'. Ust'-Kamenogorsk, 2009. 69 p. [In Rus.]

Pyatakova, 2004 - Pyatakova S.G. Pol'skaya politicheskaya sсыlka v Zapadnuyu Sibir' v poreformennyj period. Dissertaciya... kandidat istoricheskikh nauk. Surgut, 2004. 4 p. [In Rus.]

Oblastnoj pol'skij, 2017 - Oblastnoj pol'skij centr «Kopernik». Petropavlovsk: Severnyj Kazahstan, 2017. 10 p. [In Rus.]

Remnev, 2018 - Remnev A.V. Migranty ponevole. Adaptaciya sсыl'nyh uchastnikov pol'skogo vosstaniya 1863 goda v Zapadnoj Sibiri. Sankt-Peterburg: Aletejya. 2018.13 p. [In Rus.]

Sapargaliev et al, 1971 - Sapargaliev G.S., D'yakov V.A. Obshchestvenno-politicheskaya deyatel'nost' sсыl'nyh polyakov v dorevolucionnom Kazahstane. Alma-Ata, 1971, 252 p. [In Rus.]

Shaidurov, 2014 - Shaidurov V.N. Siberian Polonius as a Result of National Policy of the First Half of the XIX Century // *Bylye Gody*. 2014. № 32 (2). 245-251 p.

Shostakovich, 1974 - Shostakovich B.S. Polyaki Sibiri v 1870-1890. (Iz istorii russko-pol'skih otnoshenij v XIX veke) // *Avtoreferat diss... kand. ist. nauk.* Irkutsk, 1974. P.12. [In Rus.]

Tumanik, 2006 - Tumanik E.N. Adaptaciya v Zapadnoj Sibiri sсыl'nyh polyakov (pervaya tret' XIX v.) // *Adaptacionnye mekhanizmy i praktiki v tradicionnyh i transformiruyushchihsya obshchestvah.* Novosibirsk, 2006. P.67. [In Rus.]

Volkov, 2007- Volkov A.V. Polyaki Kazahstana. Almaty, 2007. 57 p. [In Rus.]

Wolniewicz, 2013- Wolniewicz M. Russian Barbarism' in the Propaganda of the Polish January Uprising (1863-1864) // *Acta Poloniae Historica*. 2013. Nr.107. Pp. 129-164.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
 Otan tarikhy
 Has been issued as a journal since 1998
 ISSN: 1814-6961 (Print)
 ISSN: 2788-9718 (Online)
 Vol. 26. Is. 3, pp. 536-553, 2023
 Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_536-553

1921-1922 ЖЖ. АШАРШЫЛЫҚ КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ АРА ҰЙЫМЫНЫҢ КӨМЕГІ

Алмагүл Арапханқызы Бекенова¹, Махаббат Маликқызы Қозыбаева²

^{1,2}Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28)

¹Тарих магистрі, Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-6034-900X>. E-mail: bek.alma_81@mail.ru

²PhD, Жетекші ғылыми қызметкер, Филиал директоры

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Бекенова А.А., Қозыбаева М.М., 2023

Андатпа. *Kіріспе.* Авторлар бұл мақалада 1921-1922 ашаршылық жылдарындағы балалардың жағдайын және оларға көрсетілген АРА ұйымының көмегі туралы зерделеген. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Ең алдымен, архивтік материалдар негізінде 1921-1922 жылдардағы ашаршылыққа ұшыраған балалардың жағдайын анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Аталған материалдарды зерделеу барысында селекция әдісі арқылы керекті материалдарды іріктеп алып, мақаламызға тікелей қатысы жоқ ақпараттар алып тасталынды. Мақаланың нәтижелер бөлігінде анализ, синтез, индукция, дедукция, математикалық әдістер пайдаланылды. Сондай-ақ моделдеу әдісі арқылы 1921-1922 жылдардағы құбылыстардың логикалық ақпараттық құрылымы жасалынды. Қорытынды бөлігінде 1921-1922 жылдардағы балалардың жағдайы суреттеу әдісі арқылы берілді. Сонымен қатар өзектілік әдісі арқылы өзіндік қорытындыға келе отырып, ұсынымдар енгізілді. *Нәтижелер.* 1921-1922 жж. мұрағаттық мәліметтерді талдау барысында еліміздегі ең ашаршылыққа ұшыраған аумақтар анықталып, ашаршылықтың балаларға әсері зерделенді. Аштыққа көмек Орталық комиссиясының, Орталық балалар комиссиясының аштықтағы балаларға, панасыз қалған балаларға, балалар үйлеріне көмектесуі, балаларды эвакуациялау бойынша зерделеніп, балалардың жағдайы қалай болғандығы анықталған. Сондай-ақ ашаршылық жылдарында еліміздегі балаларға көрсетілген АРА ұйымының қызметі қарастырылған. *Қорытынды.* Аталған жылдардағы орын алған жағдайлардың еліміздің тарихында қалдырған әсері, болашақ ұрпаққа берер сабағы талданып, өзіндік ұсыныстар енгізілді.

Түйін сөздер: 1921-1922 жылдардағы ашаршылық, аштықтағы балалар, панасыз балалар, балалар үйі, эвакуация, балаларға көмек.

Алғыс. *Мақала ҚР БҒМ «1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы жаппай ашаршылық және оның салдарлары (жаңа архивтік және жазбаша дереккөздер негізінде)» жобасын іске асыру аясында орындалды (Тіркеу нөмірі АР09259227).*

Дәйексөз үшін: Бекенова А.А., Қозыбаева М.М. 1921-1922 жж. ашаршылық кезіндегі Қазақстандағы балалардың жағдайы және АРА ұйымының көмегі // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. 536-553 б. (Қаз.) DOI: [10.51943/2788-9718_2023_26_3_536-553](https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_536-553)

СОСТОЯНИЕ ДЕТЕЙ ВО ВРЕМЯ ГОЛОДА 1921-1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ И ПОМОЩЬ ОРГАНИЗАЦИИ АРА

Алмагул Арапхановна Бекенова¹, Махаббат Маликовна Козыбаева²

^{1,2}Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28)

¹Магистр истории, Научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-6034-900X>. E-mail: bek.alma_81@mail.ru

²PhD, Ведущий научный сотрудник, директор филиала

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

Аннотация. В данной статье авторы изучили состояние детей в 1921-1922 годах и помощь организацией АРА. *Цель и задачи исследования.* Прежде всего, на основании архивных материалов определить состояние детей, подвергшихся голоданию в 1921-1922 годах. *Материалы и методы.* В ходе изучения данных материалов методом селекции были отобраны необходимые материалы и исключена информация, не имеющая прямого отношения к нашей статье. В части результатов статьи использованы анализ, синтез, индукция, дедукция, математические методы. Также методом моделирования была разработана логическая информационная структура событий 1921-1922 годов. В заключительной части состояние детей 1921-1922 гг. было дано методом описания. Также были внесены рекомендации, приходя к самостоятельному заключению методом актуальности. *Результаты.* При анализировании архивных материалов 1921-1922 гг. выявлены территории наиболее подвергших голоду, изучены воздействие голода на детей. Изучена помощь Центральной комиссии по оказанию помощи голодающим детям, Центральной детской комиссии бездомным детям, детским домам, по эвакуации детей и выяснено, состояние детей. Также исследована деятельность организации АРА, оказанной детям нашей страны в годы голода. *Вывод.* Проанализировано влияние сложившихся за эти годы ситуаций на историю нашей страны, проанализированы уроки для будущего поколения, внесены рекомендации.

Ключевые слова: голод 1921-1922 гг., Центральная комиссия по помощи голодающим, Центральная детская комиссия, голодающие дети, бездомные дети, детские дома, эвакуация, помощь детям.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Голод в Казахстане в 1921-1922 годах и его последствия (на основе новых архивных и письменных источников) (Регистрационный номер AP09259227).

Для цитирования: Бекенова А.А., Козыбаева М.М. Состояние детей во время голода 1921-1922 гг. в Казахстане и помощь организации АРА // Отан тарихы. 2023. Т. 26. С. 536-553. (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_536-553

THE CONDITION OF CHILDREN DURING THE FAMINE 1921-1922 IN KAZAKHSTAN AND THE HELP OF THE APA

Almagul Araphanovna Bekenova¹, Mahabat Malykovna Kozybayeva²

^{1,2}Institute of History and Ethnology named after Sh.Sh. Ualikhanov (050010 Republic of Kazakhstan Almaty, Shevchenko St., 28)

¹Master of History, Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-6034-900X>. E-mail: bek.alma_81@mail.ru

²PhD, Leading Researcher, Branch Director

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

Annotation. Introduction. In this article, the authors studied the condition of children in 1921-1922 and the assistance provided to them by the organization APA. *The purpose and objectives of the study.* First of all, on the basis of archival materials to determine the condition of children subjected to starvation in 1921-1922. *Materials and methods.* During the study of these materials, the necessary

materials were selected by the selection method and information that is not directly related to our article was excluded. In part of the results of the article, analysis, synthesis, induction, deduction, mathematical methods are used. Also, the logical information structure of the events of 1921-1922 was developed by the modeling method. In the final part, the condition of the children of 1921-1922 was given by the method of description. Recommendations were also made, coming to an independent conclusion by the method of relevance. *Results.* When analyzing archival materials from 1921-1922, the territories of the most exposed to hunger were identified, the impact of hunger on children was studied. The assistance of the Central Commission for Famine Relief, the Central Children's Commission for assistance to starving children, homeless children, orphanages, evacuation of children was studied and it was found out how things are with children. It also provides for the activities of the organization APA that provided assistance to children in the country during the years of famine. *Conclusion.* The influence of the situations that have developed over the years on the history of our country has been analyzed, the lessons that it has passed on to future generations have been analyzed, and its recommendations have been made.

Keywords: famine of 1921-1922, Central Commission for Famine Relief, Central Children's Commission, starving children, homeless children, orphanages, evacuation, assistance to children.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Famine in Kazakhstan in 1921-1922 and its consequences (based on new archival and written sources)» (Registration number APAP09259227).

For citation: *Bekenova A.A., Kozybayeva M.M.* // Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No. 3. Pp. 536-553 (Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_536-553

Кіріспе. 1921-1922 ашаршылық жылдары қазақ тарихындағы халқымыз үшін ауыр жылдарға айналғаны белгілі. Бұл жылдар еліміздің аумағында орын алған 1917 жылғы көтерілістердің, Қазақстан аумағынан өткен ақтар мен қызылдар соғыстарының нәтижесінде халықтың жағдайын қайта қалпына келтіру, сондай-ақ билік жүйесі ауысқаннан кейінгі ел билігінің тұрақсыздығы жылдарына сәйкес келеді. Сонымен қатар, жұқпалы аурулар індеті, қуаңшылық та өзінің орын толтырмас іздерін қалдырды. Жұмысшылардың ауыр материалдық жағдайы, еңбекақы төлеуді кешіктіру де өзіндік әсерін тигізді. Аталған жылдардағы ашаршылықтың зардабын үлкендермен қатар балалар да бастарынан өткерді, біреулері аман қалса, кейбіреуі ашаршылықтың құрбандарына айналды. Тарихымызда ашаршылықтың бала құрбандарының тарихын зерттеп, олардың нақты санын түгендеушілер жоқтың қасы, тіпті 1921-1922 ашаршылық жылдарын зерттеушілер сирек кездеседі. Осы мақсатта Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты 1921-1922 ашаршылық жылдарын зерттеуге бағытталған арнайы ғылыми жобаларын жүзеге асыруда.

Материалдар мен әдістер. 1921-1922 ашаршылық жылдарын зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің «1921-1923. Қазақстандағы ашаршылық» (1, 2-том) атты құжаттар мен материалдар жинағына енгізілген ҚР ОМА-ның қорларындағы архивтік материалдар зерделеніп, мақалаға негіз болып отыр. Атап айтқанда, ашаршылық жылдарындағы балалардың тарихын зерттеп, зерделеуде көлемді ақпараттар мен статистикалық мәліметтер молынан қамтылған құнды дереккөздері болып табылады. Жоғарыда келтірілген жинақта сол жылдарда балаларға көрсетілген заттай, қаржылай көмек түрлері, балаларды эвакуациялау, балаларға көмек көрсеткен ұйымдар туралы, т.б. ақпараттар жинақталған. Сондай-ақ 1921 жылы балалардың жағдайы қаншалықты деңгейде болғанын, жағдайларын жақсартуда нақты қандай шешімдер қабылданғанын көруімізге болады. Сонымен қатар 1921-1923 жж. балалардың өмірін жақсарту бойынша жұмыс жоспарлары құрылып, ол жоспарларды жүзеге асыру бойынша есептерде әрбір губернияда атқарылған жұмыс нәтижелері қамтылған. Аштықпен қатар өнімсіздік, жұттың, жұқпалы індеттің орын алғандығы туралы құнды ақпараттар келтірілген.

1921-1922 ашаршылық жылдарын зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қорларындағы материалдар зерделеніп, мақалаға негіз болып отыр. Атап айтқанда, ҚР ОМА-ның №509 «ҚазССР Орталық атқару комитеті жанындағы Балалардың өмірін жақсарту бойынша орталық балалар комиссиясы» (1921-1923 жж.) деп аталатын қорының істері ашаршылық жылдарындағы балалардың тарихын зерттеп, зерделеуде құнды

дереккөздері болып табылады. Аталған қордың 1-тізіміндегі №№ 1, 3, 5, 6, 7, 14, 19, 21-істері талданып, ғылыми айналымға енгізіледі, әрбір істе көлемді ақпараттар мен статистикалық мәліметтер молынан қамтылған. Мысалы:

- «Циркуляр Кирдеткомиссии о порядке участия ККОВ в борьбе с последствиями голода: протоколы заседаний Президиума КирЦИКа и губдеткомиссий» (08.06.1921-26.1923) деп аталатын №1 ісінде сол жылдарда қабылданған қаулылар, балаларға көрсетілген заттай, қаржылай көмек түрлері, балаларды эвакуациялау, балаларға көмек көрсеткен ұйымдар туралы, т.б. ақпараттар жинақталған.

- «Протоколы заседаний Центральной комиссии КирАССР по улучшению жизни детей» (14.05.1921-29.12.1921) деп аталатын №3 ісіндегі хаттамалардан 1921 жылы балалардың жағдайы қаншалықты деңгейде болғанын, жағдайларын жақсартуда нақты қандай шешімдер қабылданғанын көруімізге болады.

«Планы работы и отчеты Центральной детской комиссии за 1921-1923 гг.» (18.01.1922-08.03.1924) деп аталатын №5 ісінде әрбір жылдар бойынша балалардың өмірін жақсарту бойынша жұмыс жоспарлары құрылып, ол жоспарларды жүзеге асыру бойынша есептерде әрбір губерниялық балалар комиссияларының жұмыс нәтижелері қамтылған. 1921 жылдың есебінен бастап, 1922 жылғы айлық есептеріне дейін, 1923 жылғы 1 қыркүйектен 1 қараша аралығындағы есебінің өзінен балалардың жағдайының нашар екендігін көруге болады. Мәселен, Балалар мекемелері мен балалардың жағдайы, осы жылдың өңімізден байланысты, қайтадан нашарлай бастады. Киім, аяқ киім, оларды алуға қаржының жетіспеушілігі сезілуде. Барлық губерниялардағы балалар үйлеріндегі балалар толып кеткен, бұл аш губерниялардан балалардың келуімен түсіндіріледі. Сол уақыттарда панасыздар саны 52000-нан аса болған. Балалар мекемелері – 334, олардағы балалар саны – 32276 чел.» (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 5-іс 98-п.). Көріп отырғанымыздай, ашаршылық жылдары 1923 жылдың өзінде жалғасқан. Яғни 1921-1923 жылдар аралығында ашаршылыққа көмектесу бойынша нақты қандай іс-шаралар жасалынғанынан хабардар боламыз.

- «План работы Центральной детской комиссии при КазЦИКе на октябрь-декабрь 1921 г. Инструкции и переписка об организации помощи голодающим детям» (16.09.1921-07.12.1922) деп аталатын №6 ісінде аштықпен қатар өнімсіздік, холера, сүзек індетінің орын алғандығы туралы құнды ақпараттар келтірілген.

- «План организации русско-американского комитета помощи детям» (17.11.1921-18.12.1921) деп аталатын №7 ісінде ашаршылық жылдарында АРА ұйымының қызметіне рұқсат беру барысы, аталған ұйымның балаларға қаржылай, тамақтандыру бойынша көмек түрлері, Орыс-американ комитеті ұйымының жоспарлары жинақталған.

Сонымен қатар жоба орындаушыларының Қазақстан Республикасы Президенті архивінен және іссапарлардан алып келген архив материалдары да мақалада пайдаланылды.

Аталған материалдарды зерделеу барысында селекция әдісі арқылы керекті материалдарды іріктеп алып, мақаламызға тікелей қатысы жоқ ақпараттар алып тасталынды. Мақаланың нәтижелер бөлігінде анализ, синтез, индукция, дедукция, математикалық әдістер пайдаланылды. Сондай-ақ моделдеу әдісі арқылы 1921-1922 жылдардағы құбылыстардың логикалық ақпараттық құрылымы жасалынды. Қорытынды бөлігінде 1921-1922 жылдардағы балалардың жағдайы суреттеу әдісі арқылы берілді. Сонымен қатар өзектілік әдісі арқылы өзіндік қорытындыға келе отырып, ұсынымдар енгізілді.

Талқылау. Қазақстан тарихының 1921-1922 жылдары бойынша зерттеу жүргізген ғалымдарымыз баршылық. Олардың қатарында профессор Т. Омарбеков «20–30-жылдардағы Қазақстан қасіреті» еңбегінде 20-жылдардың соңынан 30-жылдардың ортасына дейінгі Қазақстан шаруаларының тарихын зерделеген. Ол 1997 жылдың өзінде 20–30-жылдардағы Қазақстан шаруаларының тарихы аз зерттелгенін, оның өзі 60-жылдардың соңынан бастап зерттеліне бастағандығын жазды. Сонымен қатар ол өз еңбегінде осы кезеңге қатысты Г.Ф.Дахшлейгердің, К.Нұрпейісовтің, С.Л. Ковальскийдің, А.Б.Турсунбаевтың, С.Жолдасовтың, В.А. Смышляевтің және т.б. еңбектерін талдаған. Профессор Т.Омарбековтің (Омарбеков, 1997: 3-41) пікірінше, ашаршылықтың шығуына ауа-райының қолайсыздығы емес, азамат соғысынан кейінгі шаруашылықтың күйзелуі, большевиктердің біржақты саясат жүргізуі себеп болған. Яғни биліктің шаруашылықты дұрыс басқара алмауы да өзіндік әсерін тигізген.

Профессор З.Е. Қабылдинов «Астана тарихы» еңбегінде Ақмола өңірінің тарихын зерттеу барысында аталған өңірдің 1921-1922 жылдардағы ашаршылыққа қатысты тарихын да зерделеген. Оның пікірінше, Ақмола өңірі астық өлкесі ретінде қарастырылып, жергілікті халықтың астығы сыртқа жөнелтіліп отырған (Қабылдинов, 2007).

Бірқатар ғалымдардың осы кезең тарихын біраз зерттегеніне қарамастан нақты 1921-1922 жылдардағы ашаршылық тақырыбын тікелей зерттеушілер сирек кездеседі. Олардың қатарында профессор С.О. Смағұлованың «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ тіліндегі мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы» тақырыбындағы диссертациясын атауға болады. Ғалым аталған кезеңдегі баспасөз беттеріндегі тарихи материалдардың деректік маңызына тоқталып, жан-жақты зерделеген. Зерттеу еңбегінде баспасөзде жарияланған 1921-1922 жылдардағы ашаршылыққа қатысты мәліметтер де кездеседі (Смағұлова, 2010). Сонымен қатар, С.О. Смағұлованың «Ашаршылық қасіреті» еңбегін атап өтуге болады. Онда ғалым М. Қозыбавтың, С.Мстиславскийдің, А.Н. Коганның, П.В. Ивановтың, В.Шахматовтың, Г.А. Тимченконың, Т.Шонанұлының, М.Дулатовтың және т.б. еңбектерін пайдаланған. Сондай-ақ аталған еңбекте 1921-1922 жылдардағы балалардың ашығуы қарастырылған (Смағұлова, 2019: 232-243).

Зерттеуші ғалым, т.ғ.к. С. Шілдебайдың жетекшілігімен «Қазақстандағы жұқпалы аурулар мен індеттерге қарсы күрес тарихы» жобасын жүзеге асыру нәтижесінде «Қазақстандағы жұқпалы аурулар мен індеттерге қарсы күрес тарихы (1920-1936)» зерттеу еңбегі жарияланған. Бұл еңбекте 1920-1936 жылдары Қазақстан аумағын жайлаған індеттер, олармен күрестегі денсаулық сақтау орындарының қызметі туралы зерделенген (Шілдебай, Жүнісбаев, 2021).

Дегенмен, біздің зерттеу мақаламызда Орталық балалар комиссиясының қызметіне және балалар үйлері, ондағы балалар мен олардың жағдайы толығырақ зерделенеді; сондай-ақ, ашаршылық жылдарында балаларды құтқару мақсатында жұмыс жасаған эвакуациялық жұмыстар, халықаралық ұйымдардың балаларға көмегі туралы қарастырылады.

Нәтижелер. Республика аумағындағы өнімсіздік әрбір 10-13 жылда кезеңімен, арасында азды көпті болып, өнімсіздік жылы жұтпен – мал қырылуымен қатар жүрген (1-том, 222-223). 1921 жылдың көктемінен бастап құрғақшылықтың салдарынан астық пен шөптің күйіп кетуі нәтижесінде егіс өнімсіздігіне алып келген. Мәселен, егістік көлемі 1917 жылы 3840000 десятина болса, 1920 жылы – 3075000 десятинаға, 1921 жылы – 2093000 десятина болды. 1917 жылдан 1921 жылға дейін егіс көлемі 47% қысқарған. 1920-1921 жылдары малдың жұтқа ұшырауы ауыл шаруашылығына өзінің әсерін тигізді. Мәселен, 1917 жылы – 39700000 бас мал болса, 1920 жылы – 9700000, 1921 жылы – 5200000 бас малға азайған. 1917 жылдан 1921 жылға дейін мал басының азаюы 83% құраған (1, 2021:218). Аталған себептерге қоса азық-түлік салғыртын да ашаршылық себептерінің бірі ретінде атап өтуге болады.

1921 жылғы 1 наурыздың соңындағы ақпарат бойынша аштықтағы адамдардың саны туралы Орынбор, Қостанай, Ақтөбе, Орал, Бөкей, Ақмола губерниялары бойынша тұрғындар саны – 3.353.228, оның ішінде ашыққандар саны – 2.286.5916, яғни аталған губерниялар бойынша тұрғындардың 68,2% құрайды (2, 2021:157).

Аштықтағы адамдардың саны туралы губерниялар бойынша стат-басқарма мен жергілікті мәлімет бойынша келесідей:

Губерния	Стат-басқарма мәліметі	Жергілікті мәлімет
Орынбор	387.500	444.786
Қостанай	264.900	254.816
Орал	387.900	400.000
Ақтөбе	292.100	359.325
Бөкей	176.500	100.000
Барлығы:	1.508.900	1.558.927

1-кесте. Аштықтағы адамдар туралы мәлімет (2-том, 2021:150).

Tab. 1. Information about starving people (Vol. 2, 2021:150).

Кестеден көрініп тұрғандай, 5 губернияның өзінде 1.508.900 адам аштықтан зардап шеккен. Стат-басқарманың мәліметі жергілікті мәліметтен сәл ғана айырмашылықта, қалай болғанда да бір жарым миллионнан астам адам аштықта болған.

ҚР ОМА-нің 509-қорының 1-тізімі 5-ісінде «Орталық балалар комиссиясының 1921-1923 жылдарға арналған жоспарлары мен есептері» қамтылған. Бұл істе 1921-1923 ашаршылық жылдарындағы ашаршылыққа ұшыраған балаларға көмек барысындағы Орталық балалар комиссиясының (бұдан әрі – ОБК) жұмыстары енгізілген. Осы істі талдау барысында ОБК қалай құрылғанынан бастап, кезең-кезеңімен ашаршылықтағы балаларға көмектесуді ұйымдастырғанын, Орталықпен тығыз байланыста хат алмаса отырып, жергілікті орындармен, ашаршылыққа көмектесу ұйымдарымен қалай байланыс жасағанын, балаларды тамақтандыруда қаржылық мәселелерді қалай шешкендігін, балалардың эвакуациясы, жалпы ашаршылықтағы балаларға көмек жұмысын ұйымдастыру барысына дейін көре аламыз.

1921 жылғы 10 ақпандағы БОАК қаулысына сәйкес, ҚОАК Балалардың өмірін жақсарту бойынша орталық комитеті 1921 жылғы 28 сәуірде ұйымдастырылған. Комиссия төрағадан және 6 мүшеден құрылды. Төрағаны ҚОАК Президиумы тағайындайды. Мүшелер: Қырағартхалком, Қыразықхалком, Қыржұмшар, Қырденсхалком, Қыркәсбюро және БТК Қыруәкілеттісінен құралды. Комиссия жұмысы мен бағыты комиссия туралы «Ережемен» нақтыланған. 1921 жылғы комиссияның төрағалары бойынша келесідей:

07.05.1921-14.07.1921 жж. Заозерова-Яковлева төраға болып, губерниялық, уездік балалар комиссияларын құру бойынша нұсқаулықтар таратылған, 8 отырыс өткізілген.

14.07.1921-25.08.1921 жж. Сергеев төраға болып, губерниялық, уездік балалар комиссияларының жұмыстарын реттелген, 13 отырыс өткізілген.

25.08.1921-31.12.1921 жж. Кенжин төраға болып, «Балаларға көмек» апталығын ұйымдастырылған; ай сайынғы есеп үлгісі жасалынған; бірқатар ережелер жасалынған:

- ҚССР балаларын эвакуациялау жүргізудің жалпы ережесі;
- Түрреспубликаға ҚССР балаларын эвакуациялау жоспары;
- Ақпараттық бюроны ұйымдастыру туралы ереже.

Эвакуацияланатын балаларға карточка жасау, эвакуациялау алдында поезд өкілімен эвакуациялау бойынша жиналыс өткізген; 25.08.1921-31.12.1921 жж. іс қағаздары: кіріс – 401, шығыс – 778; ОБК Аштықтағыларға көмек орталық комиссиясының (ЦК Помгол) Аштықтағы балаларға көмек секциясы ретінде жұмыс істеген (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 5-іс. 9-11-пп.).

1921 жылы 21 мамырда РКФСР Азық-түлік халық комиссариаты барлық Губазықкомдарға республиканың экономикалық жағдайының ауырлауын ескере отырып, барлық қолда бар, түсіп жатқан, жергілікті жерлерде өндірілетін тамақ өнімдерін тек балалар мен аурулар арасында бөлуге тапсырған. Сонымен қатар қолданыста емес және жеке қоймаларды арнайы комиссия құра отырып ашып, ондағы тамақтар мен балалардың қажеттілігіне жарайтын заттарды алуға тапсырма берген. Сондай-ақ балалар үшін ерікті қайырымдылық жинауды және тез бұзылатын тамақ өнімдерін жергілікті балалар мекемелеріне және жалпы балаларға таратуды қарастырған. Берілген заттарды жинау, қабылдау, сақтауды ұйымдастыру бойынша нақты нұсқаулық жасау тапсырылып, оны жасауда Қызыл Армия мен «Бала аптасы» үшін жинау тәжірибесін пайдалануды ұсынған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 6-іс 41-42-пп.). Осыған орай «КССР мектептері мен балалар мекемелеріне көмек аптасын жүргізу бойынша нұсқаулық» жасалынған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 6-іс 54-п.).

Ашаршылық жылдарында мектептердің, ондағы балалардың көрсеткіші келесідей болды:

№	Губерния атауы	1921 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша				1922 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша				Ескерту
		Мектептер	Оқушылар	Мектептер	Оқушылар	Мектептер	Оқушылар	Мектептер	Оқушылар	
1	Орынбор губ. (Ақтөбе губ. бірге)	2007	201549	46	7000	341	41362	4	223	Наурыз айында Орынбор

2	Орал губ.	575	43000	6	793	120	8450	4	520	губерниясы Ақтөбе губерниясысыз
3	Қостанай губ.	627	44260	8	628	242	9226	4	250	
4	Семей губ.	862	76186	26	3100	834	58835	26	3869	
5	Ақмола губ.	869	68990	25	2955	869	68990	25	2950	
6	Бөкей губ.	247	6894	4	150	150	3750	3	101	
7	Адай уезді	11	772	1	12	8	560	1	12	
8	Ақтөбе губ.	-	-	-	-	171	9135	1	30	
						2735	200408	68	7955	

2-кесте. Мектептер мен ондағы оқитындар саны (ҚР ОМА. Ф.509-қ. 1-тіз. 14-іс. 21-п.)

Tab. 2. Schools and students in there (CSA RK. F.R.-509. Inv.1. C.14. Sh.21)

Кестеден көрініп тұрғандай, 1921 жылғы 1 шілдеден 1922 жылғы 1 шілде аралығында, мәселен Орал губерниясының өзінде мектеп саны 575-тен 120-ға (21%), ал оқушылар саны 43000-нан 8450-ге (20%) азайған.

Халық мыңдап аштықтан өліп жатқанда халықтық білім берудің жағдайы туралы айту қиынға соғады. Себебі балалар аштықтан әлсіреп, киім мен аяқ киімнің жетіспеушілігінен үйлерінде болуға мәжбүр болды. Ал мұғалімдер ашаршылықта болумен қатар 3-4 айлап белгіленген азық-түлік пайктерін де, жалақыларын да ала алмай, мектепке барудан бас тартқан жағдайлар орын алған. Мұғалімдердің есебіне енгізілген самооблажениелердің өзі, жалпы кедейлік барысында, оң нәтижелер бермеген. Мектептердің шаруашылық есебіне көшуі ата-аналардың балаларын мектепке жіберуден бас тартуына алып келді. Оның нәтижесі бірқатар мектептердің жабылуына, педагогикалық персоналдың тарауына алып келді. Балалар мекемелерінің өзі, әсіресе қыста, жанар-жағармаймен, жылы киіммен жеткілікті көлемде қамтамасыз етілмеген. Десе де кейбір ағарту саласының жұмысшылары уездерге, губернияларға барып, ашаршылық себептерін және ашаршылықпен күреске көмек шараларын айтып, жиналыстар өткізген, тамақ өнімдерін таратқан (2-том, 2021:162-163).

1921 жылдың шілдесінде басталған ауру індеттері 1922 жылдың мамырына дейін тоқтамаған. Шілде, тамыз, қыркүйек айларындағы холера індетінен қайтыс болғандар санының көптігі соншалық, есепке алу қиындаған. Тіркелгендерінің өзі 70%-ға жеткен. Ең көп өлім балалар үйінде болған (2-том, 2021:99).

Аштықтағы адамдар ашыққан балаларын балалар үйіне, балаларды қабылдау орындары толып кеткен болса да қалдырған. Кейбірінің балаларын қалдыра алмаса да, өздерімен алуға мүмкіндіктері болмай, балалары жолда қалған кездер де болған (2-том, 2021:148).

Панасыз қалған балаларды балалар үйлеріне орналастырған. 1921 жылдың 1 шілдесінен 1922 жылғы 1 қаңтар аралығындағы балалар үйлері санының көбеюі келесі кестеде келтірілген:

Балалар мекемелерінің атауы	1/VII-21 ж.		1/I-22 ж.	
	Балалар үйінің саны	Ондағы балалар	Балалар үйінің саны	Ондағы балалар
Балалар үйі (қалыпты)	328	17.092	502	26.193
Балалар бақшасы	95	4.495	62	2.978
Қабылдау үйі	Болмады		16	4.171
Барлығы	423	21.551	580	33.342

3-кесте. Балалар үйлері туралы мәлімет (2, 2021:224).

Tab. 3. Information about orphanages (2, 2021:224)

3-кестедегі мәліметтен балалар үйлерінің 6 айдың ішінде 328-ден 502-ге, ал ондағы балалар санының 17.092-ден 26.193-ке көбейгендігін көреміз.

ҚАК жанындағы Балалардың өмірін жақсарту бойынша Орталық Комиссияны 1921 жылғы 15 қыркүйек пен 1 қазан аралығында «Бала аптасын» ұйымдастырып, сонымен қатар келесі секцияларды құру ұсынылған:

1. Тұрғын үй-санитарлық-техникалық секция тұрғын үй-санитарлық істі жақсарту мақсатында барлық балалар үйлерін зерттеу;
 2. Азық түлік және қамтамасыз ету бойынша секция балалардың тамақтануын қамту мақсатында тамақтандыру пунктерін ұйымдастыру;
 3. Балаларды дәрігерлік қадағалау бойынша секция;
 4. Балалар санағы бойынша секция балалар үйлеріне мұқтаж балалардың санын есепке алуын ұйымдастыру;
 5. Тігін шеберханасын ұйымдастыру бойынша секция;
 6. Концерттер мен спектаклдер ұйымдастыру және садақа жинау бойынша секция.
- «Балалар біздің болашағымыз», «Балалар және кеңестік билік», «Балаларды тәрбиелеудегі әйелдің рөлі», «Балалар арасындағы өлім және онымен күрес», «Балалардың денсаулығын қорғандар» тақырыптарында митингілер мен дәрістер өткізуді ұсынған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 6-іс 56-п.).

Балалардың жағдайын жақсарту бойынша ҚОАК комиссия отырыстарында панасыз балаларды қабылдау бойынша тұрақты ашық болатын күндізгі және түнгі кезекшілік қабылдауды ұйымдастыру, ата-аналарымен тұратын балалардың жағдайын тексеру үшін Әлеуметтік көмек ағалары мен әпкелерін ұйымдастыруды бастау қарастырылып, нақтыланған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 3-іс 17-п.).

1921 жылы панасыз балалардың өсуі келесідей болған:

Губерния атауы	1921 ж 16 қараша	1921 ж 1 желтоқсан	1921 ж 31 желтоқсан
Орынбор губ.	32.000	33.000	47.112
Орал губ.	21.100	29.100	31.479
Қостанай губ.	12.344	22.464	27.344
Семей губ.	5.316	5.976	8.316
Ақмола губ.	8.176	8.670	12.170
Бөкей губ.	4.105	4.105	6.105
Ақтөбе губ.	14.959	23.109	22.959
Адай уезі	2.000	2.400	3.079
Барлығы:	100.000	128.873	158.564

4-кесте. 1921 ж. губерниялардағы панасыз балалар туралы мәлімет
(ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 5-іс 11-п.).

Tab. 4. Information about homeless children in the provinces in 1921
(CSA RK. F.R.-509. Inv.1. C.5. Sh.11)

Берілген кестеден көрініп тұрғандай, панасыз балалардың саны 1921 жылғы 16 қарашадан бастап 1921 жылғы 31 желтоқсан аралығында 100.000-нан 158.564-ке өскен.

1921 жылғы 18 қарашадағы КСРО халық ағарту комиссары А.Кенжиннің БОАК жанындағы балалардың өмірін жақсарту жөніндегі орталық комиссияға жазған баяндамасында 20 миллиардтаған авансты бөлу барысында Кирреспублика 4 миллион аштықтағыларымен 1100 миллион ақшалай және Ағарту халкомының дайындамасы болмағанын, ал Татар Республикасының 2 миллион аштықтағыларына 11400 миллион ақшалай көмек және РКФСР Қырағарту халкомының дайындамаларынан үлесі бар екендігі келтіріледі. Сонымен қатар РКФСР-дың өнімсіздік жайлаған басқа облыстарымен қатар Кирреспубликада өнімсіздік апаты екі еселенетінін, себебі 1920 жылдың қысында малдың жаппай қырылып, кейбір жерлерде 95%-ға дейін малдың қырылғандығы баяндалады. Мемлекеттік, не жекелеген ұйымдардың көмек көрсетуіндегі қиыншылықтарды Кирреспубликаның жалпы мемлекеттік орталықтардан алыстығымен және ішкі көлік қиыншылықтарымен түсіндіріледі. Басқа да өнімсіздік жайлаған аудандарда шетелдік ұйымдардың көмек жұмысы жүріп жатқандығы, ал аштықтағы балаларға көмек бойынша АРА-ның алғашқы қадамдары жақынарада күтілетінділігі келтірілген (1-том, 2021:201-202).

1921 жылғы 20 желтоқсандағы мәлімет бойынша, Орынбордың «Степная правда» газетінде Орынборда күнделікті 100 балаға дейін балалар үйлері мен ауруханаларда аштықтан және аурудан өліп жатқаны туралы хабарлап, суреттерін келтірген (1-том, 2021:312).

1922 жылғы 1 наурыздағы КССР аумағындағы мекетепке дейінгі және мектеп жасындағы балалардың саны туралы мәлімет келесідей болған:

Губерниялардың атауы	Бала-бақшалар		Балалар үйлері				Аралас типті балалар үйлері		1-ші деңгей		2-ші деңгей		Аштық ағылар
	Бала-бақшалар	Балалар	Мектепке дейінгі жастағы		Мектеп жасындағы		Үйлер	Балалар	Мектептер	Оқушылар	Мектептер	Оқушылар	
			Үйлер	Балалар	Үйлер	Балалар							
Орынбор губ.	15	167 (қаламсаппен 1067-ге түзетілген)	20	1260	132	7937	-	-	341	41.362	4	223	208.837
Орал губ.	15	750	20	2197	59	6691	-	-	120	8.450	4	520	31.479
Қостанай губ.	12	620	-	-	-	-	100	8.377	242	9.226	4	250	114.847
Ақтөбе губ.	5	256	-	-	-	-	27	2.832	171	9.135	1	30	22.959
Семей губ.	7	280	3	124	6	351	-	-	862	76.186	26	3.100	8.316
Ақмола губ.	16	809	-	-	-	-	111	8.764	869	68.990	25	2.950	12.000
Бөкей губ.	4	235	2	42	3	121	-	-	150	3.750	3	101	6.505
Адай уезі	6	307	-	-	-	-	12	600	8	560	1	12	3.079
БАРЛЫҒЫ:	80	4424 (қаламсаппен 5324-ке түзетілген)	45	3.623	200	15.100	250	20.573	2363	217.659	68	7.186	408.022 адам
			Барлық балалар үйлері – 395 (қаламсаппен 495-ке түзетілген) және ондағы балалар – 39.296.										

5-кесте. Мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалардың саны туралы мәлімет (ҚР ОМА. Ф.Р.-509. 1-тіз. 14-іс. 22-п.)

Tab. 5. Information about the number of preschool and school-age children (CSA RK. F.R.-509. Inv. 1. C.14. Sh. 22)

1922 жылы панасыз қалған балалардың саны туралы келесідей мәлімет келтірілген:

Губерния атауы	1/І-22 ж.	1/ІІІ-22 ж.
Орынбор	47.112	208.837
Орал	31.479	31.479
Қостанай	27.344	114.847
Семей	8.316	8.316
Ақмола	12.170	12.000
Ақтөбе	22.959	22.959
Бөкей	6.106	6.505
Адай уезі	3.079	3.079
Барлығы:	138.564	408.022

6-кесте. 1922 ж. губерниялардағы панасыз балалар туралы мәлімет (2-том, 2021:224)

Tab. 6. Information about homeless children in the provinces in 1922 (2-том, 2021:224)

Жоғарыдағы кестеден көріп отырғанымыздай, панасыз балалардың ең көп болған губерниялары – Орынбор, Орал, Қостанай, Ақмола және Ақтөбе. Яғни, бұл мәлімет осы губерниялардың сол кезеңдерде ең аштық пен ауру індеті жайлаған губерниялар болғандығының көрсеткіші болып табылады. 1/ІІІ-22 жылғы мәлімет бойынша әсіресе Орынборда – 208.837, Қостанайда – 114.847-ге дейін жеткен. Әсіресе Қостанай қаласы мен Орынбор губерниясының Орск қаласының балалар үйлеріндегі балалардың жағдайы өте ауыр болған. Орск қаласы Орынбордан жолдың дұрыс болмауына және ат көлігінің болмауына

байланысты 3,1/2 ай бойына ҚССР орталығынан көмексіз қалған. Балалардың аштықтан өлімі 75%-ға жеткен.

Әйелдер, партиялар және кәсіби бірлестіктер балаларды қабылдау орындарында түнгі кезекшіліктерге тұрып, балаларды жуындырып, реттеген; эвакуациялау барысында алып жүрген. Олардың балаларға деген аналық қарым-қатынасының нәтижесінде бірнеше мыңдаған балалардың өмірі аман қалған (2-том, 2021:226).

Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің және Халық комиссарлар кеңесінің 1922 жылғы 2 қарашадағы «Ашаршылықтағылардың есебіне енгізілген салықтарды жою туралы» қаулысымен 1921-1922 жылдары ашаршылықтағылардың есебіне енгізілген табиғи және ақшалай мемлекеттік және жергілікті салықтардың күші жойылып, 1922 жылғы 11 ақпандағы декретпен бекітілген жалпы азаматтық салық /штраф пен пеня/ ғана қалған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 1-іс 4-п.).

Аштықтағыларды құтқару үшін Помголдың қорынан 39 миллиард кредит ашылған (2, 2021:434-б.). Сонымен қатар, тамақтандыру пунктері ашылып, панасыз балаларды тамақтандыра бастайды. Тамақтандыру нансыз беріледі, себебі балалар үйлері, қабылдау үйлері, ауруханалардың өзі нан алмаған. Помгол жалпымемлекеттік іс болып, қаржыландыру көбейген сайын, мемлекеттік ұйымдар аштықпен күреске бейімделгеннен кейін, кейбір ұйымдардың көмегінен соң, аштықтағы балалардың, панасыз балалардың жағдайы бірқалыпты бола бастайды (2-том, 2021:151).

1923 жылдары балалар үйлеріндегі балалардың жағдайына келсек, Мемлекет тарапынан тамақтандыруға ғана қаржы бөлінген. Жергілікті қаржы есебіне аудару салдарынан ҚССР-дегі мектептердің, дома ребенка, ясли, балалар үйлерінің жағдайы нашарлай бастаған. Жөндеу жұмыстары, жанармай дайындау, мекемелерді ұстау, барлығы жергілікті смета есебінен жүзеге асырылған. Нәтижесінде балалар мекемелері жабыла бастаған, бұл панасыз балаларды көбейткен.

БОАК Балалар комиссиясы балалар мекемелерінің жағдайын жақсартуда, біріншіден, Халықтық білім беру бөлімдерінің материалдық қаржысының көлеміне байланысты екендігін, екіншіден, балалар үйлеріндегі жағдайды «еңбек режиміне» ауыстыра отырып жақсартуды, үшіншіден, Мемлекеттік органдардың ұсақ розничная сауда экономикасына әсер етуіне байланысты деген қорытындыға келген. Сондықтан БОАК комиссиясы Бөлшек сауданың Пай серіктесі «Ларек» серіктестігін ашуға септігін тигізген. Ол киоскілерде, палаткалар мен басқа да «ларей» ұсақ саудамен айналысып, кеңестік тауарлардың пайдаланушыға тікелей қолжетімді бағада жетуін қамтамасыз еткен (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 1-іс 63-64-пп.). Қазіргі күндері аялдама жандарында орналасқан газет-журнал сататын дүңгіршіктер сол кезеңнің «ларектарының» тарихи сабақтастықтағы жалғасы болып табылады.

1923 жылғы 11 қазандағы Уралгубисполкомы Президиумының отырысында Орал Губоносына балалар үйлеріндегі жағдайдың өте нашарлауынан жасөспірімдерді қаржының жетіспеушілігіне байланысты балалар үйлерінен азайту туралы сұрақ қарастырылып, Гуобоноға балалар үйлерін босату және жедел түрде босатуға міндетті қаулының жобасын ұсыну тапсырылады.

1923 жылғы 28 қарашадағы Қостанай қаласындағы балалар үйлеріндегі қараша айындағы санитарлық жағдай туралы баяндамада балалар үйлерінде жаппай аурулардың үдегендігі айтылған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 1-іс 101-п. - 101-а.п.). Яғни келтірілгендерден ашаршылық жылдарындағы балалардың жағдайы 1923 жылдары да сол 1921-1922 жылдардағыдай жалғасқандығын көреміз.

Баларды эвакуациялау. Балалар үйлеріндегі балалар санының көбеюі, жанар-жағар майдың жетіспеуі балалар үйлерін ауру ошақтарына айналдыруы мүмкін болғандықтан, Орталық балалар комиссиясы балаларды эвакуациялауға санитарлық поездар жіберу туралы мәселені көтерді.

1921 жылғы 18 тамыздағы «Өнімсіздік жайлаған жерлерден балаларды эвакуациялау тәртібі туралы ереженің»:

- 8-тармағына сәйкес, бірінші кезекте ұйымдасқан ұжыммен (балалар үйі, колония, мектеп және т.с.с.) алып келген балаларды эвакуациялауға болады. Егер жетім болмаса, эвакуациялауға жататын жергілікті тұрғындардың балалары жергілікті осы типтес басқа мекемеге бөлінген;

- 9-тармағына сәйкес, эвакуациялаудың келесі кезегінде басқа жерлерден келген 6-14 жас аралығындағы әртүрлі балалар үйлеріндегі балалар болған. Олардың бұрын қай жерден келгендігі, қай жердің тумасы, немесе қай жерде туыстарының болуы, ұлты, жасы, жынысына (үлкен жас) және психофизиологиялық жағдайына қарай біртекті топтар құрылуы керек;

- 10-тармағына сәйкес, келесі эвакуациялануға өнімсіздік орын алған жерлердегі ешқандай туыстары жоқ, балалар үйлері мен әлеуметтік тәрбиелеу мекемелерінде тұратын алдыңғы тармақтардағы жас санаттарына жататын балалар жатады;

11-тармағына сәйкес, жоғарыдағылар эвакуацияланып болғаннан кейін, соңғы кезекте эвакуациялануға жергілікті жерлерде туыстары жоқ және мүліктік байланысы жоқ жетімдер жатады. Алдыңғы және кейінгі тармақтарда көрсетілген балалар бүтіндей мекеме түрінде эвакуациялауға жатады. Эвакуацияға персонал сәйкесінше балалар мекемелерінен шақырылуы керек болған;

12-тармағына сәйкес, эвакуацияға жататын әрбір балаға жеке карточка толтырылып, 4 мекен-жайға жіберілуі керек (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 19-іс 50-п.).

Карточканың үлгісінде: 1- «Ц.Детс.Адресн.стол (Москва, Остоженка, 53)

2 – Губ дет Адресн. стол

3 – в Уездный

4 – в учреждение куда ребенок будет перемещен (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 19-іс 51-п.).

Осы тұста Москва қаласының Остоженка көшесі, 53 мекен-жайы бойынша орналасқан Орталық балалар мекен-жай үстелінде (Ц.Детс.Адресн.стол) ашаршылық жылдарында эвакуацияланған балалар, олардың эвакуацияланған жерлері туралы ақпараттар жинақталған. Сол жылдары бірін-бірі жоғалтқандар болса, қазіргі күнде осы мекемені іздестіру, оның қорларында жұмыс жасау арқылы жақындарын табуға болады деп есептейміз. Себебі, кез-келген эвакуацияланушыға міндетті түрде аталған карточка толтырылып, осы мекен-жайға жіберілген.

Аштықтан зардап шеккен жерлердегі халықты эвакуациялау бойынша жұмыс Қырэвакка жүктелді. Онда жұмысты жеңілдету және темір жол станцияларын аштықтағылардан азайту үшін жол бестігі құрылды (РФМА. 1064-қ. 2-тіз. 38-іс. 43-п.).

Губерниялар бойынша эвакуация келесідей бөлінді:

Ақтөбе губерниясынан – 4 поезд; Орал губерниясынан – 6 поезд; Қостанай губерниясынан – 2 поезд; Орынбор губерниясынан – 12 поезд. Барлығы 24 санпоездбен 15.100 бала эвакуацияланды. Олар 1921-1922 жылдар аралығында Туркеспубликаға, Бұхараға, Украинаға және РСФСР-дың орталық губернияларына жіберілді (2-том, 2021:225).

Орынбор қаласынан Самарқандқа №203 санпоездбен балаларды эвакуациялау бойынша жиналыс хаттамасында әр вагонға 2 күтуші 1 тәрбиешіден, барлығы 11 вагонға 33 педагогикалық және техникалық персонал бөлінген. Оның ішінен біреуі эвакуация бойынша уәкілетті болған. Орынбор қаласының балалар үйлері үшін белгіленген норма бойынша 6 күнге қосымша азық-түлік берілген. Вагондар шаммен және майшамдармен жарықтандырылған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 19-іс. 115-п.). №163 санпоезды тексеру барысында балалардың көпшілігі жіберер алдында моншаға шомылдырылмағандығы, медициналық тексерудің нашар жүргізілгендігі анықталған. Себебі балалардың ішінде көптеген ауру балалар болған, өлім жағдайы да кездескен (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 19-іс. 120-п.).

Қарашадан басталған эвакуацияға №№142, 161, 203, 303, 301 поезддар Туркеспубликаға 3000 адам, мұсылман балалары жіберілген. 1921 жылғы 31 желтоқсандағы жағдай бойынша №301 поезд Ашхабадқа 20 желтоқсанда 404 адамды қалдырып, Орынбордан Смоленскіге 700 адамды әкетеді. РКФСР Ағартушалкомы 10-12 күнге тамақ береді, поездда тамақ жетпейді, жай жүреді. Поезд кейбір жерлерге 29-35 күн жүреді. ОАК қосымша тамақтандырған жағдайлар болған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 5-іс. 11-п.).

1921 жылғы 31 желтоқсандағы жағдай бойынша Қостанай және Бөкей губернияларынан ешқандай бала эвакуацияланбаған. ОБК телеграфпен Қостанай губерниясына 2 санпоезд және Бөкей губерниясына 2 санпоезд жіберу туралы қолдау хат жолдаған. Бірақ қараша, желтоқсан айларында Орталықтан телеграфқа жауап алмаған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 5-іс. 10-пп.).

Балаларды Түркеспубликасына, Ақмола, Семей губернияларына эвакуация жұмыстары жабдықталған поезд составтарының болмауымен тоқтатылған. Эвакуациялауға жататын балалар саны 10000 болған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 6-іс 19-п.). Балаларды эвакуациялауға

поездардың азық-түлік қорларының болмауына байланысты кешіктірілген жағдайлар да кездеседі (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 6-іс 21а-п.).

Кейбір жағдайларда балаларды эвакуациялайтын вагондарды тексеру барысында балалар мен балаларды алып жүрушілердің 1/3 бөлігі қайтыс болғаны анықталған жағдайлар да кездеседі. Мәселен, Ақтөбеден Орынбор қаласына жеткен №635785 вагоны 1921 жылғы 13 желтоқсанда Ақтөбе қаласынан 66 адаммен шығып, 15 желтоқсанда Орынбор қаласына келгенімен, 1922 жылғы 1 ақпанда тексеру барысында 28 адам, оның ішінде 22 бала, 4 ана мен 2 ер адам қалған. Тексеру актісіне сәйкес, 1/3 бөлігі қайтыс болған, қалғаны тарап кеткен. Адамдары киімшен, аш және ұзамай олар да сол жағдайға жетуі ықтимал болған. Вагонда пеш болғанымен, жағатын отын болмаған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 21-іс. 74-п.).

Поездарда жұқпалы аурулардан қайтыс болғандар кездеседі. Мәселен, Кирреспубликадан Украинаның Черниговская губерниясына эвакуацияланған №1029 санпоездының уәкілеттісінің баянжазбасында Ақтөбеден 356, Янсан станциясынан 18, Мартук станциясынан 25, Ақ-Бұлақтан 125, барлығы 524 адамға Орынбордан 386 бала қосылған. 23 мамырда барлығы 910 аш бала Орынбордан Круты-Чернигов рейсімен жолға шыққан. Жұқпалы аурудың үдеуіне байланысты Кинель, Самара, Сызран изопронпунктеріне 15 баланы тапсырған, ал 13 бала қайтыс болған. Уәкілеттінің пікірінше, орталық балаларды «эпидемически энотерит» немесе қан тышқақ ауруына септігін тигізетін өнімдермен қамтамасыз еткен. 200 пуд бұзылған етті әкімшілік-шаруашылық бөлімі тастай алмайтындығын, үнемделіп таратылуы керектігін жеткізген. Оның жазуынша, балаларды деревнялар мен крестьяндарға таратқан, мектеп жасындағы балалардың көпшілігі жақын қалалар мен станцияларға қашып кеткен (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 21-іс. 404-405-пп.). Балаларды беру кейбіреулері үшін қолайсыз болды, себебі кейбірін еңбекке пайдаланса, ал кейбіреуін өз сеніміне ауыстыруға тырысты (2-том, 2021:434). Көріп отырғанымыздай, эвакуацияланған жерлердегі балалар толыққанды қамтамасыз етілді деп айта алмаймыз.

Халықаралық ұйымдардың балаларға көмегі. М.Горький РКФСР рұқсатымен Гувер арқылы Ресей аумақтарын қамтыған аштықтағылар мен ауруларға, әсіресе балаларға көмектесу үшін Америка халқынан көмек сұрады. Гувер өз жауабында Ресейдің шамамен миллион баласы үшін қосымша көмекке Америкалық Көмек Әкімшілігінің (Американская Администрация Помощи / бұдан әрі – АРА) сәлемдемесін ұсынды. Америкалық Көмек Әкімшілігі – ресми емес, ерікті Америкалық қайырымдылық ұйымы, аталған кезеңдегі төрағасы Герберт Гувер болған.

1921 жылғы 22 қазанда АРА мен РСФСР арасында келісімге қол қойылды. Келісімге сәйкес, АРА өз жұмысына қажетті персоналды Ресейге алып келуге құқылы және Кеңес Үкіметі оның Ресейде болған уақытында толық бостандығы мен қорғалуына кепілді болды. Америкалық емес азаматтар және 1917 жылы Кеңестік Ресейде ұсталынған америкалық азаматтар тек Кеңес Үкіметінің жеке рұқсатымен жұмыс істеуіне жол берілген. Орыс немесе басқа да жергілікті персоналды АРА-ға таңдау беріліп, Кеңес Үкіметі оларды табуға көмек көрсетуі керек болған. АРА жүктерін Петроградта, Мурманскіде, Архангельск, Новосибирскіде және т.б. Ресей порттарына тапсырғаннан кейін Кеңес үкіметі оны түсіріп алуға, АРА қызметі жүретін аумақтарға жүктерді жеткізу бойынша жауапты болған. Аталған келісім мақсатында қанағаттанарлық деп табылған порттар: Рига, Ревель, Ганга және Гельсинфорс. Кеңес Үкіметі өз есебінен ішкі базаларда қоймалар ұсынған.

Көмек жүктері тек АРА көрсеткен балалар мен ауруларға арналған. АРА пактарын алғандардың ешқайсысының жергілікті пактерінің алынбауы керек екен. Кеңес Үкіметі жүктерді мақсатсыз пайдаланған жағдайда барлық жүктің өтемін франк есебінде доллармен немесе табиғи қалпында өтеуі керек болған.

Кеңес Үкіметі асхана орындарымен, тарату пунктерімен ас пісіру, тамақ тарату жабдықтарымен және қажетті жанар-жағармаймен қамтамасыз еткен. Олардың шығындарын Кеңес Үкіметі немесе жергілікті билік қамтамасыз етуі керек болған. Жергілікті медициналық персонал мен көмек АРА талабын қанағаттандырған. Сондай-ақ аталған келісімге сәйкес, барлық транспорт түрлері тегін болуы керек. Сонымен қатар АРА-ға радио, телеграф, телефон, почта, курьер қызметтерін тегін көрсетіп, мүмкіндік болса жеке телеграфтармен және телефондармен қамтамасыз етуі керек болған. Кеңес Үкіметі азық-түлік жүктерінің, порттарға

жеткізу құнынан басқа және Ресейге көмек көрсету бойынша жұмысты америкалық бақылауға және қадағалауға тікелей шығындардан басқа барлық шығындарға жауапты болған.

АРА міндеттеріне: тиісті ұйым құрғаннан кейін, ауруларды және балаларды азық-түлікпен, киіммен және дәрі-дәрмектермен қамтамасыз етуі керек болған. Балаларды ұлтына, дініне, әлеуметтік жағдайы мен саяси көзқарасына қарай бөлмеген. АРА персоналы тек көмек көрсету ісімен айналысып, басқа саяси, коммерциялық қызметпен айналыспауы керек, ондай жағдайда бірден жұмыстан босатылатын болған. Кеңес билігі оның себептері мен дәлелдерін АРА бастығына хабарлауы керек екен. АРА жүктерді қажетті Кедендік тексеруден өткізуге жол беріп, жүктерде ешқандай алкоголь болмауы керек болған.

АРА-ның ашаршылықтағыларға көмектесудегі басты мақсаты – ашаршылықтағыларға көмектің орнына пленге түскен, қамақтағы американдықтарды шығарып алып кету. Бұл туралы жоғарыда аталған келісімде көрсеткен (ҚР ОМА. 509-к. 1-тіз. 7-іс 27-29 пп.).

Нақты жұмыстарды Балаларға көмек орыс-американ комитеті (бұдан әрі – БКОАК) атқарып, ұйымдастыру жоспары жасалынған. Жоспарға сәйкес, БКОАК келесідей бюролардан ұйымдастырылды:

1. Орталық бюросы Москва қаласында орналасып, Ресейдегі АРА директорының тағайындауы бойынша бір немесе бірнеше Америкалық өкілден және Кеңес билігінің тағайындауы бойынша бір немесе бірнеше Кеңес Үкіметінің өкілінен құрылған. Сонымен қатар онда Орыс сарапшыларының кеңесі, дәлірек айтқанда: дәрігерлер, тамақтандыру және диетик сарапшылардың кеңес беруі қарастырылған. Бұл Кеңес беру бюросы БКОАК-ке кіргенімен, аталған Орталық бюроның бөлігі болып табылмаған.

2. Округтік бюро әрбір округке орналасты. Олар өз округі шеңберінде көмек көрсетеді.

3. Райондық бюро көмек көрсетілетін әрбір районның басты пәтерінде болды. Ол АРА директорының тағайындауы бойынша бір немесе бірнеше Америкалық өкілден және Губисполкомның тағайындауы бойынша бір немесе бірнеше жергілікті билік өкілінен құрылған.

4. Жергілікті бюро балаларға көмек көрсету бойынша жергілікті жұмысты ұйымдастыру үшін әрбір районда ұйымдастырылуға тиіс болған. Бұл бюролардың саны Москва қаласындағы Орталық бюромен жұмыс көлеміне байланысты белгіленген. Олардың саны көмек көрсетілетін орындардың жергілікті тұрғындарымен, қажеттілік бойынша шектелген.

БКОАК штаты келесідей болған:

№	Бөлімі	Міндеті
1.	Әкімшілік бөлім	Қызметкерлерді шақыру, хат алмасу, экспедиция, баяндамалар, есептер жасау және мұрағат жүргізу; балаларға көмекке қатысты статистикалық және басқа да мәліметтер жинау және дайындау; менюді дайындау және шығару; тамақтану нормасын есептеу; асханаларды ұйымдастыру жоспарларын және тамақтандыру пунктері үшін ережелерді дайындау және шығару; асханалар мен тамақтандыру пунктерін ұйымдастыру және жүргізу; АРА қаулысына сәйкес, дәрігерлік тексеру жолымен тамақтана алатын балаларды іріктеу; белгіленген балаларға дұрыс дайындалған тамақтың белгіленген мөлшерде нақты жетуін бақылайтын инспекторлар кадрын ұйымдастыру және оқыту.
2.	Қамтамасыз ету бөлімі	АРА БКОАК белгілеген кезеңдерде қоймалар мен қойма орындарына ревизия жасау; жергілікті қоймалар мен тарату орталықтарына жабдықтауларды жеткізу; қажетті мүліктерді беруді ұйымдастыру; асханалар мен көлік құралдары бөлімі үшін қажетті жанар-жағармайды, көлік құралдарын алу.
3.	Дәрігерлік бөлім	АРА белгілеген негізгі қағидаларға сәйкес барлық дәрігерлік көмекті бақылау; дәрігерлік-санитарлық материалдарды тарату және дұрыс таралуын бақылау және оларды тағайындалуы бойынша жеткізу; эпидемияға қарсы қажетті санитарлық және алдын алу шараларын қабылдау және т.с.с.
4.	Қаржы бөлімі	БКОАК-тің барлық (американдықтардан басқа) қызметшілерге ақша төлеу, асханалар мен тамақтандыру пунктерінің жұмысы үшін елдің ішінде жеткізілетін азық-түліктерге, мүліктерді сатып алуға, жанар-жағармайға және т.б. фрахтыны және шығындарды, БКОАК жұмысын жүргізуге және

		бақылауға байланысты барлық жүкқұжаттар шығындарды төлеу; қаржылық баяндамалар, есептер жасау және т.б. Кеңес Үкіметі бұл бөлімді БКОАК жұмысын жүргізу үшін қажетті қаржылай соммамен қамтамасыз етуі керек. Белгіленген суммалардың шығыстарының есептері Кеңес Үкіметіне ұсынылады және БКОАК-тің бухгалтерлік кітаптары Кеңес Үкіметінің тиісті органдары тарапынан қарауы және тексеруі үшін әрқашан қолжетімді болды. БКОАК-тің барлық органдарының қаржыландырылуы Орталық бюро арқылы жүргізілетін болды.
--	--	---

7-кесте. БКОАК штаты туралы ақпарат (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 6-іс 58-п.)

Tab. 7. Information about the staff of the RACAC (CSA RK. F.R.509. Inv. 1. C. 6. Sh.58.)

«Орындардағы аш балаларға көмек жұмысы үшін политжұмысшыларға нұсқаулықтың» 6-тармағында АРА қызметін тарату барысында Балаларға көмек комиссиясы АРА-ға толық көмек көрсетуі керек. АРА-ның тамақтануына жататын балалар тізімін Халбілгуббөл мен Денсаулық бөлімдері жасайды және балалар комиссияларымен, орындарда оның органдары куәландырылды (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 6-іс 58-п.).

1921 жылғы 18 қарашадағы жағдай бойынша Балалардың жағдайын жақсарту бойынша комиссиясы АРА-ның қызметін Кирреспубликаға тарату бойынша қаулы еткен. ККСР Халық Ағарту Комиссары Кенжиннің қолдауымен АРА жанындағы РСФСР өкілі мен АРА-дан 1921 жылдың қараша айына ККСР үшін 50000 пайк алынған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 6-іс 25-п.).

Аталған мерзімде Кирреспубликамен қатар Башреспубликаның балаларын тамақтандыруға да 50000 пайк бөлінген. Орынбордағы балаларды тамақтандыруға бөлінген пайкты тарату үшін алдын ала қоймалар, асханалар қажетті мүлікпен, жанармаймен қамтылуы алдын ала қарастырылған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 6-іс. 33-п.). Саратов ауданындағы АРА персоналының жартысы Орынбордағы базаны жабдықтау үшін ауыстырылып, 29 вагон қарашада жіберуге дайындалған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 6-іс 36-п.).

АРА-ның апталық паяк нормасы бір балаға келесідей болған: күріш – 26,54 з., сала – 10,59 з., тәтті сүт 37,02 з., какао – 4,96 з., ұн – 1ф. 27 з., сала 5з., манна ұнтағы – 26,54 з., бұршақ (маннаны ауыстырушы) – 13,27 з. 1922 ж. шілдеден бастап үлкендерді де тамақтандыра бастаған, адам басына 22 ½ фут. болған (РФМА. 1215-қ. 1-тіз. 20-іс). Негізінен үлкендер тамақтандырылмаған, бірақ есептерде тамақтанушылар қатарында мекемелердегі аурулар мен «ана мен бала үйлеріндегі» аналар келтірілген (РФМА. 1065-қ. 3-тіз. 21-іс. 79-п.).

1921 жылғы 17 қарашадан бастап АРА балаларды Орынбор қаласында 12 асханада тамақтандыра бастады. 1921 жылғы 17 қарашадан 1 желтоқсан аралығында – 52,257 бала; 1-15 желтоқсанда – 121.913 бала тамақтандырылды. Орынбор қаласында 83 асхана, олардан 9.195 адам тамақтанған. Орынбор губерниясында 103 асханадан 15.240 бала тамақтандырылған (РФМА. 1064-қ. 2-тіз. 38-іс. 19-п.).

Балалардың өмірін жақсарту бойынша орталық комиссиясының жұмыс жоспарына сәйкес, ОБК міндеттеріне жетудің бірі ретінде АРА ұйымының көмегін 400.000 паякке көтеру бойынша шаралар қабылдау болып табылды (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 6-іс 57-п.).

КЦИК хатшылығы 1922 жылғы 13 ақпандағы №624 хатында Балалардың өмірін жақсарту бойынша орталық комитетінің шолуына АРА қызметін қосуды сұраған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 5-іс 7-п.).

1922 жылғы 15 наурыздың өзінде КирЦИК Балалардың өмірін жақсарту бойынша орталық комиссиясының БОАК Балалардың өмірін жақсарту бойынша орталық комиссиясына хатынан Поволжье губернияларына қарағанда Қырғыз Республикасының 5 аштықтағы: Орынбор, Ақтөбе, Қостанай, Орал, Бөкей губернияларында панасыз балалар көбірек екендігі келтірілген. Көрсетілгендерге қоса: Ақмола, Семей губерниялары мен Адай уезі аштыққа ұшыраған. Аталған хатта АРА-ның көмегі тек Орынбор, Орал губернияларына және Ақтөбе губерниясының кейбір бөлігіне берілгендігі, ал Қостанай, Бөкей губерниялары АРА-ның көмегін алмағандығы келтірілген. Қаңтар айының өзінде панасыз балалар саны Бөкей губерниясында – 21.050, Қостанай губерниясында – 95.000 (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 6-іс 79-п., 79-ап).

Шетелдік ұйымдардың қызметі Қостанай губерниясында 1922 жылдың маусым айында ғана басталды. Көмектің уақытылы келмеуіне Қостанай губерниясының темір жолдан алыстығымен және тағы да басқа бірқатар себептер болған. АРА Қостанайға 8 маусымда келіп, Кустанайский, Фёдоровский және Боровский аудандарында асханаларды ашуға кірісті. Маусым айында 30 асхана ашылып, онда 13640 бала тамақтанды. Аталған 3 ауданның балалар үйлері де АРА-ның тамақтандыруына тіркелді (РФМА. 1215-қ. 1-тіз. 20-іс).

1922 жылғы 1 наурызда АРА-ның 17850 пайкке 102 тамақтандыру орындарынан 2 аптада өз қызметін көбейтіп, АРА-ның 50% жоспары орындалған. Аталған уақытта АРА 277 елді мекендерді, оның ішінде ҚССР-да 223. Нақтырақ келесідей кестеде келтірілген:

Елді мекендердің саны	Ашылған асханалар саны	Тамақтанушы балалар саны	Мекемелердегі асханалар саны	Тамақтанушы балалар саны	Балалардың жалпы саны
1	4	3390	65	6485	9875
57	56	14365	5	395	14730
103	102	22740	1	245	22985
24	24	6595	4	500	7095
32	31	10670	-	-	10670
8	6	1795	-	-	1796
[...]	223	59555	75	7625	67180

8-кесте. АРА қызметі туралы мәлімет (РФМА. 1065-қ. 3-тіз. 21-іс. 79-п.).

Tab. 8. Information about the number of preschool and school-age children (SARF. F.R.-509-k. 1-tiz. 14-is. 22-p.)

Кейбір архив материалы АРА-ның үлкен аппаратпен жұмыс істеп, ерекше бақылауды қажет еткендігі келтірілген. АРА жұмыс істеген кейбір аудан, негізінен қала тұрғындары елеулі көмек күткенімен, олардың кейбірінің жұмыс нәтижесіне, АРА өкілдері мен нұсқаушыларына көңілі толмаған жағдайлар орын алған (РФМА. 1215-қ. 1-тіз. 20-іс).

ГубХалбіл бөлімі жанындағы Губбалаларкомиссиясы отырыстарының 1923 жылғы 15 қыркүйектегі №12 хаттамасында Ауыл шаруашылығын дамыту комитетіндегі АРА қорынан азық-түлікті уездерге тарату туралы сұрақ қарастырылып, Орал қаласы мен уездерінің балалар үйлеріне әзір берілмей, губерниялардағы мектепке дейінгі үйлерге тарату туралы қаулы қабылданған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 1-іс. 81-п.). Ал 10 қазандағы №13 хаттамаларында АРА өнімдерін Ауыл шаруашылығын дамыту комитетінен қабылдау туралы қарастырылып, Губдеткомиссия өнімдері мен ақшалай қаржыны барлық істерімен және құжаттарымен қабылдап, 2 апталық мерзімде ГубХалбілбөлімі қоймаларына қабылдауды аяқтау туралы қаулы қабылданған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-тіз. 1-іс 76-п.). Көріп отырғанымыздай, 1923 жылдың өзінде АРА-ның көмегі жалғасқан.

Қорытынды. Республика аумағындағы өнімсіздік әрбір 10-13 жылда кезеңімен, арасында азды көпті болып, өнімсіздік жылы жұтпен – мал қырылуымен қатар жүрген. 1917 жылдан 1921 жылға дейін егіс көлемі 47% қысқарған. 1920-1921 жылдары малдың жұтқа ұшырауы ауыл шаруашылығына өзінің әсерін тигізді. Мәселен, 1917 жылдан 1921 жылға дейін мал басының азаюы 83% құраған. Аталған себептерге қоса азық-түлік салғыртын да ашаршылық себептерінің бірі ретінде атап өтуге болады. Ақмола өңірі астық өлкесі ретінде қарастырылып, жергілікті халықтың астығы сыртқа жөнелтіліп отырған. 1921 жылғы 1 наурыздың соңындағы ақпарат бойынша аштықтағы адамдардың саны туралы Орынбор, Қостанай, Ақтөбе, Орал, Бөкей, Ақмола губерниялары бойынша тұрғындар саны – 3.353.228, оның ішінде ашыққандар саны – 2.286.5916, яғни аталған губерниялар бойынша тұрғындардың 68,2% құрайды.

ҚОАК Балалардың өмірін жақсарту бойынша орталық комитеті 1921 жылғы 28 сәуірде ұйымдастырылып, аштықтағы балаларға көмек жұмыстарын жүргізген. Комиссия төрағадан және 6 мүшеден құрылды. Төрағаны ҚОАК Президиумы тағайындап, мүшелері: Қырағартухалком, Қыразықхалком, Қыржұмшар, Қырденсхалком, Қыркәсбюро және БТК Қыруәкілеттісінен құралды. Комиссия жұмысы мен бағыты комиссия туралы «Ережемен» нақтыланған. ОБК Аштықтағыларға көмек орталық комиссиясының Аштықтағы балаларға көмек секциясы ретінде жұмыс істеген. Кейінірек АРА-ның аштықтағы балаларға көмек бойынша жұмыстарын ұйымдастырған.

1921 жылдың шілдесінде басталған ауру індеттері 1922 жылдың мамырына дейін тоқтамаған. Шілде, тамыз, қыркүйек айларындағы холера індетінен қайтыс болғандар санының көптігі соншалық, есепке алу қиындаған. Тіркелгендерінің өзі 70%-ға жеткен. Ең көп өлім балалар үйінде болған. Аштықтағы адамдар ашыққан балаларын балалар үйіне, балаларды қабылдау орындары толып кеткен болса да қалдырған. Кейбірінің балаларын қалдыра алмаса да, өздерімен алуға мүмкіндіктері болмай, балалары жолда қалған кездер де болған. Панасыз қалған балаларды балалар үйлеріне орналастырған. Балалар үйлері 6 айдың ішінде 328-ден 502-ге, ал ондағы балалар санының 17.092-ден 26.193-ке көбейген. 1921 жылғы 16 қарашадан бастап 1921 жылғы 31 желтоқсан аралығында 100.000-нан 158.564-ке өскен. панасыз балалардың ең көп болған губерниялары – Орынбор, Орал, Қостанай, Ақмола және Ақтөбе. Яғни, бұл мәлімет осы губерниялардың сол кезеңдерде ең аштық пен ауру індеті жайлаған губерниялар болғандығының көрсеткіші болып табылады. 1/III-22 жылғы мәлімет бойынша әсіресе Орынборда – 208.837, Қостанайда – 114.847-ге дейін жеткен. Әсіресе Қостанай қаласы мен Орынбор губерниясының Орск қаласының балалар үйлеріндегі балалардың жағдайы өте ауыр болған. Орск қаласы Орынбордан жолдың дұрыс болмауына және ат көлігінің болмауына байланысты 3,1/2 ай бойына ҚССР орталығынан көмексіз қалған. Балалардың аштықтан өлімі 75%-ға жеткен.

Панасыз балаларды қабылдау бойынша тұрақты ашық болатын күндізгі және түнгі кезекшілік қабылдау, ата-аналарымен тұратын балалардың жағдайын тексеру үшін Әлеуметтік көмек ағалары мен әпкелері ұйымдастырылған. Әйелдер, партиялар және кәсіби бірлестіктер балаларды қабылдау орындарында түнгі кезекшіліктерге тұрып, балаларды жуындырып, реттеген; эвакуациялау барысында алып жүрген. Олардың балаларға деген аналық қарым-қатынасының нәтижесінде бірнеше мыңдаған балалардың өмірі аман қалған. Аштықтағыларды құтқару үшін Помголдың қорынан 39 миллиард кредит ашылған. Сонымен қатар, тамақтандыру пунктері ашылып, панасыз балаларды тамақтандыра бастайды.

Халық мыңдап аштықтан өліп жатқанда халықтық білім берудің жағдайы туралы айту қиынға соғады. Себебі балалар аштықтан әлсіреп, киім мен аяқ киімнің жетіспеушілігінен үйлерінде болуға мәжбүр болды. Ал мұғалімдер ашаршылықта болумен қатар 3-4 айлап белгіленген азық-түлік пайектерін де, жалақыларын да ала алмай, мектепке барудан бас тартқан жағдайлар орын алған. Мұғалімдердің есебіне енгізілген самооблажениелердің өзі, жалпы кедейлік барысында, оң нәтижелер бермеген. Мектептердің шаруашылық есебіне көшуі ата-аналардың балаларын мектепке жіберуден бас тартуына алып келді. Оның нәтижесі бірқатар мектептердің жабылуына, педагогикалық персоналдың тарауына алып келді. Балалар мекемелерінің өзі, әсіресе қыста, жанар-жағармаймен, жылы киіммен жеткілікті көлемде қамтамасыз етілмеген. Десе де кейбір ағарту саласының жұмысшылары уездерге, губернияларға барып, ашаршылық себептерін және ашаршылықпен күреске көмек шараларын айтып, жиналыстар өткізген, тамақ өнімдерін таратқан. 1921 жылғы 1 шілдеден 1922 жылғы 1 шілде аралығында, мәселен Орал губерниясының өзінде мектеп саны 575-тен 120-ға, ал оқушылар саны 43000-нан 8450-ге азайған.

1923 жылдары балалар үйлеріндегі балалардың жағдайына келсек, Мемлекет тарапынан тамақтандыруға ғана қаржы бөлінген. Жергілікті қаржы есебіне аудару салдарынан КССР-дегі мектептердің, дома ребенка, ясли, балалар үйлерінің жағдайы нашарлай бастаған. Жөндеу жұмыстары, жанармай дайындау, мекемелерді ұстау, барлығы жергілікті смета есебінен жүзеге асырылған. Нәтижесінде балалар мекемелері жабыла бастаған, бұл панасыз балаларды көбейткен. Ашаршылық жылдарындағы балалардың жағдайы 1923 жылдары да сол 1921-1922 жылдардағыдай жалғасқандығын көреміз.

Эвакуация бойынша. 1921 жылғы 18 тамыздағы «Өнімсіздік жайлаған жерлерден балаларды эвакуациялау тәртібі туралы ережеге» сәйкес: бірінші кезекте ұйымдасқан ұжыммен (балалар үйі, колония, мектеп және т.с.с.) алып келген балаларды эвакуациялаған. Егер жетім болмаса, эвакуациялауға жататын жергілікті тұрғындардың балалары жергілікті осы типтес басқа мекемеге бөлінген. Келесі кезекте басқа жерлерден келген 6-14 жас аралығындағы әртүрлі балалар үйлеріндегі балалар эвакуацияланған. Келесі эвакуациялануға өнімсіздік орын алған жерлердегі ешқандай туыстары жоқ, балалар үйлері мен әлеуметтік тәрбиелеу мекемелерінде тұратын алдыңғы тармақтардағы жас санаттарына жататын балалар болған. Соңғы кезекте эвакуациялануға жергілікті жерлерде туыстары жоқ және мүліктік байланысы жоқ жетімдер жатады. Эвакуацияға персонал сәйкесінше балалар мекемелерінен шақырылуы керек болған. Эвакуацияланатын әрбір балаға жеке карточка толтырылып, 4 мекен-жайға жіберілген.

Аштықтан зардап шеккен жерлердегі халықты эвакуациялау бойынша жұмыс Қырэвакқа жүктеліп, жұмысты жеңілдету және темір жол станцияларын аштықтағылардан азайту үшін жол бестігі құрылған. Ақтөбе губерниясынан – 4 поезд, Орал губерниясынан – 6 поезд, Қостанай губерниясынан – 2 поезд, Орынбор губерниясынан – 12 поезд, барлығы 24 санпоездбен 15.100 бала эвакуацияланды. Олар 1921-1922 жылдар аралығында Туркеспубликаға, Бұхараға, Украинаға және РСФСР-дың орталық губернияларына жіберілді. Эвакуациялау барысында әр вагонға 2 күтуші 1 тәрбиешіден, барлығы 11 вагонға 33 педагогикалық және техникалық персонал бөлінген. Оның ішінен біреуі эвакуация бойынша уәкілетті болған. Вагондар шаммен және майшамдармен жарықтандырылған. Балалардың көпшілігі жіберер алдында моншаға шомылдырылмай, медициналық тексеру нашар жүргізілген. Себебі балалардың ішінде көптеген ауру балалар болған, өлім жағдайы да кездескен. Кейде эвакуация жұмыстары жабдықталған поезд составтарының болмауымен тоқтатылған. Балаларды эвакуациялауға поездардың азық-түлік қорларының болмауына байланысты кешіктірілген жағдайлар да кездескен. Эвакуацияланған жерлерде балаларды деревнялар мен крестьяндарға таратқан, мектеп жасындағы балалардың көпшілігі жақын қалалар мен станцияларға қашып кеткен. Балаларды беру кейбіреулері үшін қолайсыз болды, себебі кейбірін еңбекке пайдаланса, ал кейбіреуін өз сеніміне ауыстыруға тырысты. Эвакуацияланған жерлердегі балалар толыққанды қамтамасыз етілді деп айта алмаймыз.

АРА көмегі бойынша. М.Горький РКФСР рұқсатымен Гувер арқылы Ресей аумақтарын қамтыған аштықтағылар мен ауруларға, әсіресе балаларға көмектесу үшін Америка халқынан көмек сұрады. АРА – ресми емес, ерікті Америкалық қайырымдылық ұйымы, аталған кезеңдегі төрағасы Герберт Гувер болған. 1921 жылғы 22 қазанда АРА мен РСФСР арасында келісімге қол қойылды. Келісімге сәйкес, АРА ауруларды және балаларды азық-түлікпен, киіммен және дәрі-дәрмектермен қамтамасыз етіп, балаларды ұлтына, дініне, әлеуметтік жағдайы мен саяси көзқарасына қарай бөлмеген. АРА персоналы тек көмек көрсету ісімен айналысып, басқа саяси, коммерциялық қызметпен айналыспай, жүктерді қажетті Кедендік тексеруден өткізуге жол беріп, жүктерде ешқандай алкоголь болмауы керек болған. АРА-ның ашаршылықтағыларға көмектесудегі басты мақсаты – ашаршылықтағыларға көмектің орнына пленге түскен, қамақтағы американдықтарды шығарып алып кету.

Нақты жұмыстарды БКОАК атқарып, оның Орталық бюросы мәскеуде ұйымдастырылды. БКОАК штаты: әкімшілік бөлім, қамтамасыз ету бөлімі, дәрігерлік бөлім, қаржы бөлімінен тұрып, әрқайсысы өз қызметін атқарған. АРА-ның апталық паек нормасы бір балаға келесідей болған: күріш – 26,54 з., сала – 10,59 з., тәтті сүт 37,02 з., какао – 4,96 з., ұн – 1ф. 27 з., сала 5з., манна ұнтағы – 26,54 з., бұршақ (маннаны ауыстырушы) – 13,27 з. 1922 ж. шілдеден бастап үлкендерді де тамақтандыра бастаған, адам басына 22 ½ фут. болған. Үлкендер қатарында мекемелердегі аурулар мен «ана мен бала үйлеріндегі» аналар келтірілген. 1921 жылғы 17 қарашадан бастап АРА балаларды Орынбор қаласында 12 асханада тамақтандыра бастады. Орынбор губерниясында 103 асханадан 15.240 бала тамақтандырылған. АРА-ның көмегі басында тек Орынбор, Орал губернияларына және Ақтөбе губерниясының кейбір бөлігіне берілген, ал Қостанай губерниясында 1922 жылдың маусым айында ғана басталды. Көмектің уақытылы келмеуіне Қостанай губерниясының темір жолдан алыстығымен және тағы да басқа бірқатар себептер болған. Кустанайский, Фёдоровский және Боровский аудандарында,

30 асхана ашылып, онда 13640 бала тамақтанды. Аталған 3 ауданның балалар үйлері де АРА-ның тамақтандыруына тіркелді. 1923 жылдың өзінде АРА-ның көмегі жалғасқан.

Қорыта келгенде, қазақ жылсанауына сәйкес циклдік қайталанып тұратын жұт пен қуаңшылықтың алдын алу бойынша, болашақта аштық, індет, балаларды шетелге эвакуациялау және т.б. тарихи оқиғаларды қайталамау мақсатында қазірден бастап мемлекет тарапынан іс-шаралар қабылдануы керек деп есептейміз. Мәселен, болжамды қуаңшылық жылдары алдын ала есептеліп, су қорлары мен суару көздерінің тиімді жолдарын пайдалану. Аштықтың алдын алу бойынша бұзылмайтын тамақ өнімдерінің қоймаларын реттеу. Сондай-ақ індеттердің алдын алу, ықтималдылық жағдайдағы жоспарларды қарастыру. Сонымен қатар балаларды қорғау қорының жұмысын жақсартуды ұсынамыз.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві.

РФМА – Ресей Федерациясының Мемлекеттік архиві.

Пайдаланылған әдебиеттер

Қабылдинов, 2007 – Қабылдинов З.Е. Астана тарихы. Астана, 2007. 200 с.

1-том, 2021 – Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане. 1921-1923. Сборник документов и материалов. / Сост. С.К. Шилдебай (отв.), З.М. Толенова, Г.М. Каратаева, Р.Е. Оразов, Б.Н. Орынбасар. Алматы: «Алматы-Болашақ», 2021. 1-том. 652 с.

2-том, 2021 – Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане. 1921-1923. Сборник документов и материалов. / Сост. С.К. Шилдебай (отв.), З.М. Толенова, Г.М. Каратаева, Р.Е. Оразов, Б.Н. Орынбасар. Алматы: «Алматы-Болашақ» баспасы, 2021. 2-том. 752 б.

Омарбеков, 1997 – Омарбеков Т.О. 20–30-жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: «Санат» баспасы, 1997. – 350 б.

Смағұлова, 2010 – Смағұлова С.О. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ тіліндегі мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы: тарих ғыл. докт. дис. Астана, 2010. 365 б.

Смағұлова, 2019 – Смағұлова С.О. Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. Алматы: «Елтаным» баспасы, 2019. 272 б.

Шилдебай, Жүнісбаев, 2021 – Шилдебай С.Қ., Жүнісбаев А.Ә. Қазақстандағы жұқпалы аурулар мен індеттерге қарсы күрес тарихы (1920-1936). Ш.Ш. Уәлиханов атын. тарих және этнология ин-ты. Алматы: Полиграфия Сервис и К, 2021. 168 б.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

SARF – State Archive of the Russian Federation.

References

Kabuldinov, 2007 – Kabuldinov Z.E. Astana tarihy. [History of Astana] Astana, 2007. 200 p. (in Kaz.)

Vol. 1, 2021 – Kazakstandagy asharsylyk. Golod v Kazahstane. 1921-1923. Sbornik dokumentov i materialov. [Famine in Kazakhstan. 1921-1923. Collection of documents and materials] / Comp. S.K. Shildebaj (ex. ed.), Z.M. Tolonova, G.M. Karataeva, R.E. Orazov, B.N. Orynbasar. Almaty: «Almaty-Bolashak», 2021. Vol. 1. 652 p. (in Rus.)

Vol. 2, 2021 – Kazakstandagy asharsylyk. Golod v Kazahstane. 1921-1923. Sbornik dokumentov i materialov. [Famine in Kazakhstan. 1921-1923. Collection of documents and materials] / Comp. S.K. Shildebaj (ex. ed.), Z.M. Tolonova, G.M. Karataeva, R.E. Orazov, B.N. Orynbasar. Almaty: «Almaty-Bolashak», 2021. Vol. 2. 752 p. (in Rus.)

Омарбеков, 1997 – Omarbekov T.O. 20–30-zhyldardagy Kazakstan kasireti. [The tragedy of famine in the 20–30-th] Almaty: «Sanat», 1997. 350 b. (in Kaz.)

Smagulova, 2010 – Smagulova S.O. XX gasirdin 20-30 zhildarindagi Kazak tilindegi merzimdi baspasozhi: shigu tarihy men derektik manizi: tarih gil. dokt. dis. [A periodical in the Kazakh language of the 20-30s of the XX century: the history of the origin and the source value: Dis. Doct. of historical sciences.] Astana, 2010. 365 p.

Smagulova 2019 – Smagulova S.O. Asharsylyk kasireti. Book 1. [The tragedy of famine. Book 1] Almaty: «Eltanim», 2019. 272 p.

Shildebaj, Zhunisbaev, 2021 – Shildebaj S.K., Zhunisbaev A.A. Kazakstandagy zhukpaly aurular men indetterge karsy kures tarihy (1920-1936). [Fight against infectious diseases and epidemics in Kazakhstan (1920-1936)]. Institute of History and Ethnology named after Sh.Sh. Ualikhanov. Almaty: Poligrafiya Servis i K, 2021. 168 p. (in Kaz.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 554-566, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.00
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_554-566

FROM THE HISTORY OF URBANISM IN THE NORTH OF KAZAKHSTAN AT THE TURN OF THE XIX-XX CENTURIES: ANALYSIS OF PHOTOGRAPHIC SOURCES

Gulmira Zh. Sultangazy¹, Zhaslan Ye. Nurbayev², Saya B. Kishibayeva³

¹JSC "M.S. Narikbayev KAZGUU University", Korgalzhyn highway 8, 010000 (Astana, Kazakhstan)
Candidate of Sciences (History), Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>. E-mail: gulmira.sultangazy@mail.ru

^{2,3}L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str. 2, 010000 (Astana, Kazakhstan)
Candidate of Sciences (History), Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>. E-mail: zhasulannurbayev@gmail.com

³Master of Arts, Researcher

 <https://orcid.org/0000-0004-6248-2165>. E-mail: kishi.sb84@gmail.com

Abstract. *Introduction.* At the turn of the XIX-XX centuries, large-scale general imperial changes took place in Kazakhstan - the urban space underwent capitalist modernization. New social groups and new forms of activity are emerging in cities. *Goals.* The article is aimed at studying urban space in Kostanay at the turn of the XIX-XX centuries on the basis of visual sources. Кроме того, важно понять, кто формировал эту городскую среду и как происходил процесс формирования городского пространства. *Materials and methods.* The research is based on the involvement of a large array of archival and documentary materials. The methodology of studying the urban environment at the present stage allows using a variety of methods. General scientific (analysis, synthesis) and private scientific (historical-chronological, architectural-artistic, etc.) methods were used in the study. *Results.* At the beginning of the XX century, an environment was gradually formed that was ready, first of all, for the evolutionary development of events. The city became the necessary environment where the activation of the social and economic life of society took place and new activities were created. A big role in this process was played by such a small social stratum as the merchant class. On their initiative, charitable societies were created, schools and hospitals were maintained, socially significant facilities were built, the infrastructure of the city was developed. All these cultural transformations were captured in the camera lens and have survived to the present day.

Keywords: history, photo documents, cultural environment, merchants, urbanistics

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "The role of merchants in the transformation of the socio-cultural space of Kazakhstan in the second half of the XIX - early XX centuries" (registration number AP14871281).

For citation: Sultangazy G.Zh., Nurbayev Zh.Ye., Kishibaeva S.B. From the history of urbanistics at the turn of the XIX-XX centuries: analysis of photo sources //

Отан тарихы. 2023. Vol. 26 № 3. P. 554-566. (Eng.) DOI: [10.51943/2788-9718_2023_26_3_554-566](https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_554-566)

ХІХ-ХХ ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІГІНДЕГІ УРБАНИСТИКА ТАРИХЫНАН: ФОТО ДЕРЕККӨЗДЕРДІ ТАЛДАУ

Гүлмира Жолмағамбетқызы Сұлтангазы¹, Жаслан Есеевич Нурбаев², Сая Бауыржановна Кишибаева³

¹«М.С. Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ Университеті» АҚ, Қорғалжын тас жолы 8, 010000 (Астана қ., Қазақстан)

т.ғ.к., профессор

[ID](https://orcid.org/0000-0002-8998-5875) <https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>. E-mail: gulmira.sultangazy@mail.ru

^{2,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтпаев көшесі 2, 010000 (Астана қ., Қазақстан)

т.ғ.к., доцент

[ID](https://orcid.org/0000-0003-4862-6152) <https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>. E-mail: zhasulannurbayev@gmail.com

³магистр

[ID](https://orcid.org/0000-0004-6248-2165) <https://orcid.org/0000-0004-6248-2165>. E-mail: kishi.sb84@gmail.com

Андатпа. *Kіріспе.* ХІХ-ХХ ғасырлар тоғысында Қазақстанда ауқымды жалпы империялық өзгерістер болды - қала кеңістігі капиталистік модернизациядан өтті. Қалаларда жаңа әлеуметтік топтар, жаңа қызмет түрлері пайда болады. *Мақсат пен міндеттер.* Мақалада визуалды көздер (фотоқұжаттар) негізінде ХІХ-ХХ ғасырлар тоғысында Қостанайдағы қалалық кеңістікті зерттеуге бағытталған. Сонымен қатар, бұл қалалық ортаны кім қалыптастырғанын және қалалық кеңістікті қалыптастыру процесі қалай болғанын түсіну маңызды. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу мұрағаттық және құжаттық материалдардың үлкен массивін тартуға негізделген. Қазіргі кезеңдегі қалалық ортаны зерттеу әдістемесі көптеген әдістерді қолдануға мүмкіндік береді. Зерттеуде жалпы ғылыми (талдау, синтез) және жеке ғылыми (тарихи-хронологиялық, сәулет-көркемдік, т.б.) әдістер қолданылды. *Нәтижелер.* ХІХ ғасырдың аяғы - ХХ ғасырдың басында орта біртіндеп қалыптасты, ол ең алдымен оқиғалардың эволюциялық дамуына дайын болды. Қала қоғамның әлеуметтік және экономикалық өмірін белсендіріп, жаңа белсенділік пайда болған қажетті ортаға айналды. Бұл үдерісте көпестер сияқты шағын әлеуметтік топ үлкен рөл атқарды. Олардың бастамасымен қайырымдылық қоғамдары құрылды, мектептер мен ауруханалар ұсталды, әлеуметтік маңызы бар нысандар салынды, қаланың инфрақұрылымы дамыды. Осы мәдени өзгерістердің барлығы камера объективінде түсірілген және бүгінгі күнге дейін сақталған.

Түйін сөздер: тарих, фотоқұжаттар, мәдени орта, көпестер, урбанистика

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің "ХІХ ғасырдың екінші жартысы – ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-мәдени кеңістігін трансформациялаудағы көпестердің рөлі" (тіркеу нөмірі АР14871281) гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Дәйексөз үшін: Сұлтангазы Г.Ж., Нурбаев Ж.Е., Кишибаева С.Б. ХІХ-ХХ ғасырлар тоғысындағы урбанистика тарихынан: фото дереккөздерді талдау // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. 554-566 бб. (Ағылш.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_554-566

ИЗ ИСТОРИИ УРБАНИСТИКИ НА СЕВЕРЕ КАЗАХСТАНА НА РУБЕЖЕ ХІХ-ХХ ВЕКОВ: АНАЛИЗ ФОТОИСТОЧНИКОВ

Гүлмира Жолмағамбетқызы Сұлтангазы¹, Жаслан Есеевич Нурбаев², Сая Бауыржановна Кишибаева³

¹АО «Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева», Коргалжинское шоссе 8, 010000 (г. Астана, Казахстан) к.и.н., профессор

[ID](https://orcid.org/0000-0002-8998-5875) <https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>. E-mail: gulmira.sultangazy@mail.ru

^{2,3}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К.Сатпаева 2, 010000 (г. Астана, Казахстан)

к.и.н., доцент

[ID](https://orcid.org/0000-0003-4862-6152) <https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>. E-mail: zhasulannurbayev@gmail.com

³магистр

[ID](https://orcid.org/0000-0004-6248-2165) <https://orcid.org/0000-0004-6248-2165>. E-mail: kishi.sb84@gmail.com

Аннотация. *Введение.* На рубеже XIX-XX веков в Казахстане произошли масштабные общеимперские изменения – городское пространство подверглось капиталистической модернизации. В городах появляются новые социальные группы, новые формы деятельности. *Цель и задачи.* Статья направлена на изучение городского пространства в Костанайе на рубеже XIX-XX веков на основе визуальных источников. Кроме того, важно понять, кто формировал эту городскую среду и как происходил процесс формирования городского пространства. *Материалы и методы.* Исследование основано на привлечении большого массива архивных и документальных материалов. Методология изучения городской среды на современном этапе позволяет использовать множество методов. В исследовании применялись общенаучные (анализ, синтез) и частнонаучные (историческо-хронологический, архитектурно-художественный и др.) методы. *Результаты.* В начале XX века постепенно формировалась среда, которая была готовой, прежде всего к эволюционному развитию событий. Город стал той необходимой средой, где происходила бурная социальная и экономическая жизнь общества и создавались новые активности. Большую роль в этом процессе играла такая небольшая социальная прослойка как купечество. По их инициативе создавались благотворительные общества, содержались школы и больницы, строились социально значимые объекты, развивалась инфраструктура города. Все эти культурные преобразования были запечатлены в объективе фотоаппарата и сохранились до наших дней.

Ключевые слова: история, фотодокументы, культурная среда, купечество, урбанистика

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Роль купечества в трансформации социокультурного пространства Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв.» (регистрационный номер AP14871281).

Для цитирования: Султангазы Г.Ж., Нурбаев Ж.Е., Кишибаева С.Б. Из истории урбанистики на рубеже XIX-XX вв.: анализ фотоисточников // Отан тарихы. 2023. Т. 26 № 3. С. 554-566 (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_554-566

Introduction. Ecological evolution is an irreversible phenomenon in historical cities with cultural monuments of different periods. A large commercial and industrial regional center has grown up on the territory of a small settlement of Kostanay, which is a carrier of multinational culture. The modern urban environment reflects the historical, socio-economic, political, cultural traditions characteristic of this region, which have developed over several centuries.

At the present stage in the Kazakh society, as well as in the world, the most urgent problem is the formation of a harmonious urban environment and the adaptation of historical and architectural heritage to modern requirements of life. The modern construction boom in Kazakhstan and Kostanay, in particular, has set the task of designing individual buildings as a habitat in general, combining all its parameters with the material-physical, functional-pragmatic, social and emotional-artistic.

In search of directions for this construction, it was advisable to look into the history of the city of the late 19th - early 20th centuries. In this regard, the process of studying the historical heritage of the city of Kostanay – the return of the lost will be updated.

In the conditions of active interdisciplinary interdependence, integration of humanities, social sciences and other sciences, researchers need to constantly improve and use new opportunities to understand the surrounding reality. According to V. Mitchell, over the last decade there have been real revolutions in the humanities related to the study of visual culture and its manifestations (Mitchell, 1995: 205).

A visual turn significantly affects changes in the technology of historical knowledge and can lead to their radical reorganization. Historians still remain faithful to written sources, rarely using visual documents. In historical research, visual sources are rarely used because of the specifics of displaying information and the lack of complete methodological manuals that provide the possibility of historical reconstruction. However, historical science cannot completely ignore new trends and gradually join the problems of studying audiovisual documents.

Materials and methods. *Sources.* Various sources were used in the work to restore certain parts of the cultural environment of the historical city. A photograph is a code or a type of text with encrypted information as a historical source. The photo documents reveal the peculiarities of the

formation of the urban environment in Kostanay, its unique architectural forms and images. Maps and drawings of the city, photographs of streets and various private and public buildings and project plans were found in the State Archive and Museum of Kostanay region, the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. The urban space of Kostanay has been preserved thanks to the first photographs taken in those years. Unfortunately, the authorship of the first photos of Kostanay has not been established. However, it is known that at the beginning of the 20th century, two photo salons worked in Kostanay - Karnaukhov and Nikonov (KRMLL, Section XX. Storage unit (SU) 21601).

The work is based on the involvement of a large number of archival and documentary materials. Special attention should be paid to the documents stored in various funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the State Archive of Kostanay region. The Kostanay Regional Museum of Local History has studied the "XX department" with a large volume of photographic materials and copies of archival documents.

Research methods. At the present stage, domestic historical science has received a powerful impetus to develop new approaches to the study of the history of the city. We are talking about the formation of such directions as a new cultural, intellectual and social history, which gave rise to the "history of the new city". In this context, the role and importance of visual history should be emphasized. Within the framework of this direction, it found its full expression as a principle of interdisciplinary historical analysis.

The conceptual basis of the study were the theory of the cultural environment and urban space. The work used the theoretical positions of the American architect Kevin Lynch (Kevin, 1982: 284) and the Norwegian architect, historian and architectural theorist Christian Norberg-Schulz, one of the most famous and influential supporters of the phenomenological tradition in architecture of the twentieth century (Norberg-Schulz, 1980: 134).

The methodology of studying the urban environment at the present stage allows using a variety of methods: from history to the history of architecture and art. Architectural analysis allows us to consider the details and elements of historical buildings, especially those that are absent at the present stage.

The study of historical buildings acquires an interdisciplinary, intercultural character. The study of urban space is carried out by analyzing photographs. The photo analysis method or visual method is a special research method. The paper used a formal analysis of photographic documents or an analysis of the visual content of a dichotomous nature.

Discussions. The historiographical basis of the study was scientific reviews and articles by domestic and foreign, including Russian authors. Both theoretical and methodological, historical works, as well as studies on architecture, architectural styles and directions were analyzed.

First of all, it is necessary to dwell on the consideration of such a historiographical phenomenon as a "visual turn". Of course, these were the first sociologists, art historians and philosophers in the field of epistemology. However, in the last decades of the last century, visual sources were one of the few materials in which complex aspects of the social reality of the past could be observed. Here are a few foreign researchers who have made a significant contribution to the study of visual history. They're V. M. Magidov (Magidov, 1992: 104-116), P. Shtompka (Shtompka, 2007: 168), etc.

The material life of the city is studied by many exact sciences. The same can be said about the spiritual life of the city in certain aspects.

A great help in determining architectural forms and styles was provided by the research of Russian architects. For example, E. A. Feoktistova considers the evolution of the urban culture of Kazakhstan (Feoktistova, 2011: 27), and P. V. Mikhnova studies the urban environment and the architectural and artistic system of historical cities of North-Eastern Kazakhstan (Mikhnova, 2007: 27).

In Kazakhstan, in a new period of time, there will be articles devoted to the peculiarities of the formation of urban space. G.A. Sarsembayeva analyzes the ethnic and social evolution in the structure of the urban population on the example of the cities of Semey and Ust-Kamenogorsk, shows the change in the urban appearance (Sarsembayeva, 2017: 80-92). G.A. Alpyspaeva, Sh. N. Sayahimova explore the role of merchants in the development of the city of Akmola, including their contribution to the construction of religious buildings in a provincial city (Alpyspaeva, Sayahimova, 2018: 688-698).

The local history literature devoted to the history of the city of Kostanay has important and unique information. Here it is necessary to note the search for Kostanay historians who wrote collective anthologies, fundamental collective monographs (Kustanay-Kostanay, 2012: 608).

Interesting information can be found in the studies of Kostanay historians. For example, P. Shablei studies the influence of the Tatar ethnic group on trade, economic and socio-cultural processes in the region (Shabley, 2017: 23-50). Ya. K. Dukhin emphasizes the important role of temple construction in the history of state-confessional relations and the active activity of representatives of the Orthodox faith (Dukhin, 1993: 6).

Photo documents are a special kind of visual data and its cognitive capabilities. Despite the fact that the visual eyes have become the object of closer examination of scientists in recent decades, the practice of using images, photographs and newsreels in social and humanitarian studies appeared in the first half of the 20th century. At this time the sources of the images in the works of historians began to be divided into separate types of objects.

In the second half of the 20th century, researchers increasingly attracted the study of certain types of visual sources: cinema, photos and phonodocuments. Visual anthropology, sociology, and philosophy began to take shape. Since the 1980s, the works of historians have begun to appear, in which visual data become an independent source of knowledge. In addition, discussions were beginning on the identification and classification of image sources.

In the USSR, historians' interest in visual objects as an independent source of knowledge of the past began in the 70s of the 20th century. The tradition of historiographical analysis of works on the study of photography began to form in Russia in the 1990s. The first evaluation works belong to V.M. Magidov. The study presents historiography on the issues of photographic documents within the framework of the complex of audiovisual sources of the 1920s-1980s (Magidov, 1992: 104-116).

In Kazakhstan, work with visual historical data began to be studied by the end of 1990. Few scientists are engaged in this topic.

G.A. Seksenbayeva conducts research on audiovisual documents. The article "Audiovisual documents: features of the source approach" discusses the use of audiovisual documents as historical sources. Along with general written data, film, photo, and phonodocuments that have their own specifics are considered as separate data. First of all, the technical specification and the technical assembly combine the data of the filmphotophono (Seksenbayeva, 2011: 108-117).

A.A. Zhumashova in the article "Ornaments in Otyrar relics" explores ornaments in finds on the sites of the ancient and medieval city of Otyrar and adjacent ancient towns belonging to the culture of Otyrar-Karatau and ornaments in objects and decorations made of wool, wood, bone, metal on exhibits of folk applied art of the XIX-XX centuries. (Zhumashova, 2011: 63-69).

The article by A. B. Kalysh "The territory of Kazakhstan and the image of Kazakhs in the paintings of Russian and European artists of the XIX-early XX centuries" examines the contribution of the pre-revolutionary Russian Empire to the historical regional history of artists of Kazakhstan (Kalysh, 2021: 29-31).

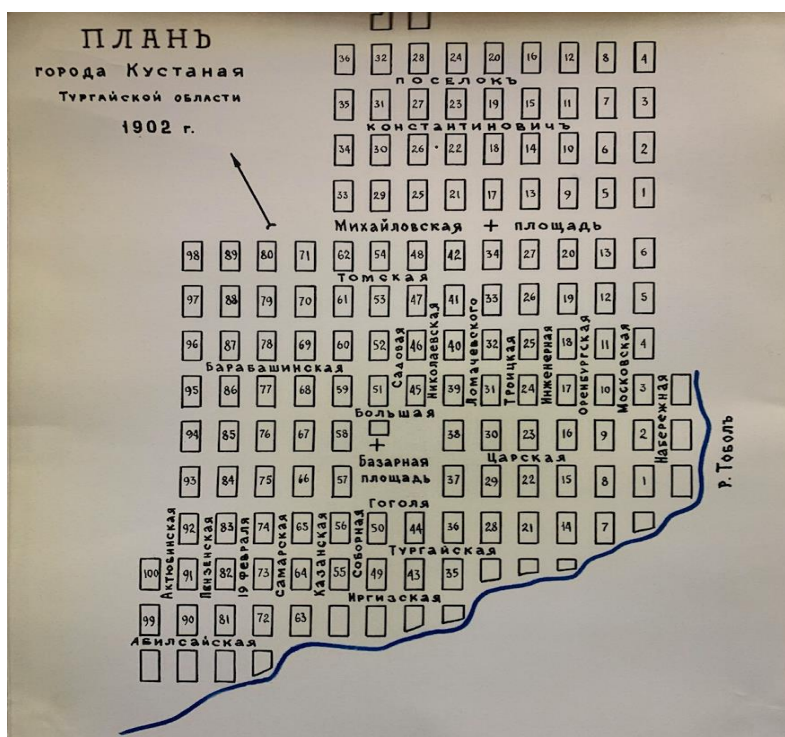
An interesting analysis of the development of the photo service at the junction of the Steppe and Turkestan regions of the XIX-XX centuries is demonstrated by G.K. Mukanova and D.B. Kasymova. Based on a comparative analysis, the history of the spread of the photographic business in Kazakh society is shown, as well as in the flows of time and space, photography is studied as a handicraft, business and art (Mukanova, Kasymova, 2023: 320-329).

Thus, at the present stage, visual historical data has not been studied enough. Researchers are increasingly interested in everyday history, a new area of history. And one of the few topics in this area is visual data. Researchers in Kazakhstan are interested in this topic. But it has not yet been studied comprehensively.

Results. At the turn of the XIX-XX centuries, the city of Kostanay, consisting of 1,500 houses, is divided into three parts: urban or central, suburban (the former village of Konstantinovskiy) and Zatobolskaya.

Photo 1. Map-scheme of the city of Kostanay. 1902 (KRMLL, Section XX. SU 21601).

Some settlers of the "non-peasant class" were proposed to be placed in a "citywide provision", and the rest were combined with the county foreman, administrative department and court into one Kustanai county and form three rural communities. "The review of the Turgay region" states that "for Russian settlers sitting in Kostanay, since 1885, on the basis of the general regulations of the management of the peasantry, a county and rural administration and a court were created " (Kustanai-Kostanay, 2012: 343-370).

A strip of land near the settlement was set aside for pastures, and the low-lying haymaking land on the Tobolsk coast between Kostanay and the village of Zatobolskaya was set aside for haymaking and was considered as the property of the city, and suitable land along the river was leased to residents at auction for gardening.

Socio-economic life. Kostanay typically owes its growth and prosperity to merchants. The local bourgeoisie has accumulated these riches with its capital, knowledge, and business activity. In the harsh conditions of Kostanay business, a certain type of merchants have developed, initiative, restrained, persistent, insightful people. Trade was for them a professional, blood business, ultimately, a source of life and income. The start-up capital of local merchants was based on the natural resources of the region and developed cattle and agriculture.

Trading in raw materials was very profitable. It can be seen in the life of merchants K. Yakhontov, the Yaushev brothers, G. Pamurzin, etc. We can make sure that their capital arose on the basis of the use of raw materials of the region.

The funds collected as a result of trading operations, merchants sought to place in industry. The majority of Kostanay tanneries, intestinal, brick enterprises, mills, creameries, livestock factories appeared at merchant fees. Most often, the trade of Kostanay merchants became a family business. Among the Kostanay residents there were trade and industrial enterprises of the brothers Ivanov, Kiyatkin, Shirshov, Filatov, Yaushev, Gladkikh, Melekhin, etc. In addition, Kostanay merchants created large firms and aspired to corporatism, striving to enter a wider market.

The first shops in Kostanay appeared immediately after in 1881, together with the first settlers B. Yankelev and K. Shestakov opened the sale of household and industrial goods. Kostanay in all its appearance resembled a shopping store. On the street, Nikolaevskaya and Mikhailovskaya squares, in meat rows, at the livestock market, you can buy everything from kvass to pies, sour cabbage soup, bread and berry drinks.

Photo 2. Trading houses on Nikolaevskaya Street (KRMLL, Section XX. SU 13645).

Kostanay merchants conducted their business outside of Kostanay and Turgay regions. For example, well-known entrepreneurs Yaushev, Shakhrin, and Staheev had branches in Siberia, Central Asia, the Urals, the Far East, and Manchuria.

Through their agents and intermediaries, they sold their goods to the most remote corners of the Kostanay steppe. "In the yurt of semi-wild nomads, hundreds of kilometers away, you can find a Zinger sewing machine, a Tula samovar and a Kuznetsov porcelain dish" (Asian Russia, 1914: 419).

The main thing is that Kostanay stationary trade has inherited all the signs of this entrepreneurial activity. They did their job well, leaving a name in history.

Kostanay was not one of the cities with developed industrial potential, where there were no clogged factory pipes, and operating enterprises were mainly engaged in processing agricultural raw materials.

An important role in determining the nature of Kostanay industry was played by the fact that the city as a manufacturing industry was a trading center of the agrarian district. Therefore, for example, the appearance of milling and crushing enterprises was associated with the development of the bread trade, and the appearance of leather, pork-processing, intestinal industries-with the slaughter and sale of livestock.

It should be mentioned that the merchants made generous donations. The merchants' funds were directed to the construction of the Kostanay Church, telegraph line, railway, bridge over Tobol during the 1st World War, the organization of assistance to schools, shelters, the poor, the hungry, refugees, families of soldiers. We can assume that the donations of Kostanay entrepreneurs came sincerely and selflessly.

Kostanay of the early 20th century cannot be imagined without its influence on the development of railways. In May 1913, the construction of a railway through Altyn Tobe to Kostanay began from Troitsk. Slyunin, Kiyatkin and other Kostanay merchants took an active part in the construction.

Photo 3. Building for steam locomotives. Arrival of the first train to Kostanay (KRMLL, Section XX. SU 4134).

On January 1, 1916, in accordance with the decision of the acceptance commission, the opening of train traffic took place and "the linear tracks are connected directly to the goods traffic" (CSA RK. F.25. I.1. D.1769. P.1; SAKR, F.1010, I.1, D.63. P.2-5).

Socio-political and cultural life of Kostanay. Local self-government bodies have become an important sphere of public activity of Kostanay residents: the petty-bourgeois administration and the municipal Duma. Urban economy and cultural sphere: greening of the city, communal affairs, opening of schools, libraries, exhibitions, charitable care remained an addition to public forces.

In this regard, we should talk about the popular "department of the guardianship committee for people's trust" (opened in 1902). His activity was reflected in the establishment of the People's House, which was one of the cultural and educational centers of urban life, accessible to all segments of the population. For this purpose, a decent building was built, which still adorns the central part of the city with its appearance. There is a library-reading room and an auditorium theater hall. In August 1902, with the participation of the military governor A.A. Lomachevsky People's House hosted the opening and dedication of the Department of care, which for many years served as a kind of club for Kostanay residents, where they could read newspapers, discuss news, listen to music.

The People's House was a place where the energy of several intellectuals could manifest themselves well. It was here that his efforts organized charitable and cultural and educational events that contribute to the moral and mental development of the population.

In 1909, the engineer began showing silent films in the Kastalsky house. A few years later, the electric theater "Furor" was built on the site of Alexandrov, and the commercial repertoire got into the audience (Kustanay-Kostanay, 2012: 280). In general, according to local connoisseurs of life, traveling circuses, wrestling and simple shows were popular in the city.

The charter of the public organization "Society for the Care of primary Education in the Nykolayev and Iletsk counties of the Torgai region", approved on January 31, 1891, left a significant mark on the life of Kostanay.

To assess the effectiveness of the primary education care society, it is enough to familiarize yourself with the work of a free public educational institution (library). Some information about him has been preserved. But first let's go back to the first steps of the history of Kostanay and recall the name of I. Altynsarin. For example, in 1881, he proposed to create libraries at schools and colleges in which book collections could be used by students, teachers and those who had previously graduated from school, for further self-education and the dissemination of literacy in the field. The

idea of creating a library was realized in 1892, when Kostanay approved the Charter of the free People's Reading Room.

Ecological evolution is an irreversible phenomenon in historical cities with architectural monuments of different periods. On the territory of the small settlement of Kostanay, a large commercial and industrial regional center has grown up, which is a carrier of multinational culture. The modern urban environment reflects the historical, socio-economic, political, cultural traditions characteristic of this region, which have developed over several centuries.

At the present stage in the Kazakh society, as well as in the world, the problem of forming a harmonious urban environment and adapting the historical and architectural heritage to the modern requirements of life is becoming more and more urgent. The modern construction boom in Kazakhstan has set the task of designing individual buildings as a habitat in general, combining all its parameters with the material-physical, functional-pragmatic, social and emotional-artistic.

Turning to pre-revolutionary history, the history of religion and temple architecture was natural in the search for directions for this construction. In this regard, the process of returning the lost begins - restoration, reconstruction and transfer of the lost to religious organizations, as well as the construction of new churches of various confessions. Since gaining independence, the construction of Muslim and other religious churches, including Orthodox ones, has begun in Kazakhstan, since Orthodoxy is the second largest religion in the republic after Islam.

The White Mosque. In pre-revolutionary times, two mosques worked in Kostanay. The first mosque was located in a compactly populated area of the Tatar people called "Narimanovka". The second cathedral mosque was built near the historical center of the city.

Photo 4. Kostanay Cathedral Mosque (SAKR. 1-P: 2356; KRMLL. Section XX. SU 6131).

The mosque was built in 1893 with donations from the Muslims of the city. From the first days of construction, the mosque had two names: the official one - the Cathedral Mosque in Kostanay and the unofficial one - the White Mosque. This name was given to it by ordinary believers of the city, who seem to embody the beauty and purity of the mosque.

The Yaushev family played a significant role in the emergence of the mosque (Shabley, 2017: 23-50). The merchants of Yaushev donated 60 thousand rubles for the construction of the Kostanay mosque. Abduali Yaushev supervised the entire construction process, found and brought designers from St. Petersburg. A madrasah has been opened at the mosque (Ermakova, 2019).

The architecture of Kostanay Cathedral Mosque corresponded to the traditional Tatar style. The architecture of the mosque is very stable. Wooden mosques with towers on the roof and towers over the entrance probably preserve the traditions of Bulgaria, the Golden Horde and

subsequent Tatar states of that time. Their architecture was sufficiently canonized, that during construction any deviations from the schemes adopted in the silhouette, image, decorative appearance of the facades were not allowed (Halit, 2006: 73-93).

Confessional educational institutions – madrassas, as well as libraries, bodies responsible for metrics and charitable societies - were mandatory to work at mosques. In Kostanay, those who wished could get acquainted with the basics of Muslim culture at the Alsagdia madrasah, the Valiya girls' school. At the end of the first decade of the 20th century, charitable Muslim societies appeared in Northern Kazakhstan, the purpose of which was to develop education and culture. In Kostanay, the founders of the Muslim society were the famous Tatar merchants M. Yaushev and Sh. Bayazitov, G. Yakupov was mullah of the Cathedral Mosque (CSA RK. F.25. I.1. D.1005. PP.60, 74-75).

Orthodox churches. In the second half of the XIX century, mass construction of Orthodox churches began. Due to the large influx of migrants, the number of churches and parishes in Kazakhstan has more than doubled. After the settlers arrived in the northern areas and got a small job, they immediately raised the issue of building a parish church. Here, at first, they began to consider the distance from the church, even if the church was 5-6 kilometers away from them, this is due to the fact that immigrants lived near churches during their stay in Russia, so the distance from the church was extremely unpleasant for them.

The earliest Orthodox church in Kostanay was a small Nikolskaya Church located in the center of the city. As the city grew rapidly and the population grew, one church could not meet all the religious needs of the citizens. Therefore, in 1886 it was decided to build a new, more spacious church.

In 1887, a wooden Mikhailo-Arkhangelsk foundation was laid, which was decided to build between the city and the village of Konstantinovich. The new church was built two years later with donations collected in the amount of 13,000 rubles, thanks to the fees of both citizens and representatives of all regions of the empire. The Archangel Michael's Church was nicknamed "merchant's" for the beauty and popularity of the inhabitants of the famous city (CSA RK. F.25. I.1. D.3571. PP.1a-2; KRMLL. Section XX. SU 4164).

A big social problem for the urban population at that time was drunkenness. The city authorities, as well as Orthodox priests, were worried about this. Thus, the city judges appealed to the city Duma with a request to take the strongest measures against drunkenness, as well as to take measures to ensure that drunken persons serve the appropriate punishment (Kustanay District, 2003: 17-18). At the beginning of the 20th century, the activities of religious organizations played a certain role under the Mikhailo-Arkhangelsk Church, the largest of which was the Kostanay Temperance Society, engaged in educational and religious propaganda (Kustanai, 1979: 44).

Next to the small wooden Nikolskaya Church mentioned above, a magnificent stone Nikolskaya Cathedral was built at the end of the XIX century.

The first mention of the intention to build a cathedral in Kostanay dates back to 1883. Donations at first were insignificant, but since 1894, when an appeal to the inhabitants of the Russian Empire was published on behalf of a specially created "committee for the creation of a cathedral church", they have become permanent and full-fledged. On June 6, 1898, the cathedral church was opened with a large group of the population (Dukhin, 1993: 6).

Nikolskaya Cathedral is a large building, the tallest building in the city at that time. The composition of its volumes, proportional construction speaks of the skill and experience of designers and builders. However, there is no name of the architect in the sources. But there is information that at that time Pavel Dmitrievich Korin, a young disciple and follower of the famous artist M.V. Nesterov, was invited to paint the temple. He comes from the generation of Palekh icon painters (Kustanai-Kostanay, 2012: 163).

In addition to parochial schools, in 1884 the opening of male and female primary parochial schools for 30 boys and 20 girls began in the city (From the history of the city of Kostanay, 2009: 64-65, 68-69).

In 1905, a charitable society appeared, which set its main task to help the poor. Members of the society accepted donations, organized charity performances, lotteries, visited hospitals, distributed holiday hotels in orphanages for children, organized free lunches for hungry and quiet people (SAKR. F.1031. I.2. D.126. P.139).

In 1894, a decree on the establishment of a women's community was issued in Kostanay. In 1907 it became a monastery. It was named after the Iveron Icon of the Mother of God. In 1892, 25 elderly women and 3 children lived in the community, whose survival was mainly provided by agriculture (from the history of the city of Kostanay, 2009:107-109). The monastery had a parochial school and a shelter for orphan girls (Dukhin, 1997: 6).

Conclusion. Currently, it is important to study photography as a source on the history of the cultural environment of the cities of Kazakhstan. A photograph, like any historical source, is a code or a type of text with encrypted information that an attentive researcher can reveal with a certain probability.

In Kazakhstan and Kostanay, the photographic business began to develop at the beginning of the 20th century. At that time, two photo salons were working in the city - Karnaukhov and Nikonov.

Based on the analysis of photographic documents as historical data, important factors for the reconstruction of the cultural environment of pre-revolutionary Kostanay have been identified. Photo documents depicting urban infrastructure facilities, various institutions, as well as reflecting the professional employment of the population are considered.

The most numerous group of sources are photographic maps with views of the city and photographs of objects with real historical buildings. The "XX department" of the Kostanay Regional Museum of Local History attached great importance to the systematization of some of the materials related to urban space.

The article focuses on religious buildings, some of which are currently missing. For example, this is the first Muslim mosque on the Narimanov Tatar Settlement, as well as Orthodox churches - Nikolskaya Cathedral and Michael - Archangel Church. Local merchants actively participated in the construction of these temples. The architectural analysis of Orthodox and Islamic temple architecture is carried out. In addition to the architectural and stylistic composition of temples, their influence on the change of cultural space and urban environment is described. Islam and Christianity (the Russian Orthodox Church) have influenced all social relations and have become the mainstay of education and charity with the introduction of state-confessional relations between the mosque and the church.

Thus, visual sources are an important source for studying the cultural environment of the city of Kostanay in the first half of the 20th century. One of the most common of them was photography. As part of the study of the cultural environment of the city of Kostanay, photographs for visualization of urban space played an important role as documentary documents.

Sources

- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. (CSA RK).
From the history of the city of Kostanay. Collection of documents and materials. Edition 2. Kostanay, 2009. 719 p. (In Rus.).
Kostanay Regional Museum of Local Lore (KRMLL).
Kustanaysky uyezd 1917-1919. Collection of documents. Kostanay, 2003. 154 p. (In Rus.).
State Archive of Kostanay region. (SAKR).

Literature

- Азиатская Россия. Издание Переселенческого управления Главного управления землеустройства и земледелия. Т.1. Люди и порядки за Уралом. Санкт-Петербург, 1914. 576 с.
Alpyspaeva G.A., Sayahimova Sh.N. The Role of the Merchant Class in the Development of the Provincial City of Akmolinsk (the second half of the XIX – the beginning of the XXth centuries) // *Bylye Gody*. 2018. Vol. 48. Is. 2. P. 688-698.
Духин Я.К. В зеркале истории - Кустанайский собор: жизнь и судьба // *Кустанайские новости*. 1993, 18 июня. С. 6.
Духин Я.К. И стоял в Костане монастырь... // *Кустанайские новости*. 1997, 11 ноября. С.6.
Ермакова Е. История одной мечети // *Казахстанская правда*. 24 января 2019 года. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.kazpravda.kz/news/ruhani-zhangiru/istoriya-odnoi-mecheti> (қаралған күні 10.02.2022).
Жұмашова А.А. Отырар жәдігерлеріндегі ою-өрнектер // *ҚарМУ Хабаршысы*. 2011. № 2(62). 63-69 б.
Қалыш А.Б. XIX-XX ғасырдың басындағы орыс және еуропа суретшілерінің картиналарындағы Қазақстан территориясы және қазақтар бейнесі // *ҚарМУ Хабаршысы*. 2021. №3(103). 29-37 б.

- Кевин Линч. Образ города. Перевод с английского Г.Л. Глазычев. Москва: Стройиздат, 1982. С. 284.
- Кустанай: вчера, сегодня, завтра. Под ред. А.С. Елагина. Алма-Ата: Издательство “Казakhstan”, 1979. 248 с.
- Кустанай-Костанай. Очерки истории до 1936 г. Костанай, 2012. 608 с.
- Магидов В.М. Кинофотофонодокументы как исторический источник // Отечественная история. 1992. №5. С. 104-116.
- Mitchell W.J.T. What is Visual Culture? // *Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside*/ ed. Irving Lavin. Princeton, NJ: Institute for Advanced Study, 1995. 418 p.
- Михнова П.В. Среда и архитектурно-художественная система исторических городов Северо-Восточного Казахстана (начало XVIII – начало XXI вв.). Автореферат диссертации на соискание уч. ст. канд. архитектуры. Новосибирск, 2007. 27 с.
- Mukanova G.K., Kassymova D.B. In the Focus of the Epochs: To the History of Visual Representation of the Life of Kazakhs of the Steppe region and Russian Turkestan (the turn of the 19th and 20th centuries) // *Bylye Gody*. –2023. –№18(1).–P. 320-329. DOI: 10.13187/bg.2023.1.320URL: https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1677681960.pdf
- Norberg-Schulz C. *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. NY: Rizzoli, 1980. P. 134.
- Сарсембаева Г.А. Особенности формирования городского пространства Восточного Казахстана в XIX – начале XX века (на примере городов Семипалатинск и Усть-Каменогорск) // *Вестник НГУ. Серия: История, филология*. 2017. Том 16. №1. С. 80-92.
- Сексенбаева Г.А. Аудиовизуальные документы: особенности источниковедческого подхода // *Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Исторические и социально-политические науки»*. 2011. - №3 (30). С. 108-117.
- Феоктистова Е.А. Эволюция градостроительной культуры современного Казахстана (XVIII до н.э. - XXI в. н.э.). Автореферат диссертации на соискание уч. ст. канд. архитектуры. Екатеринбург, 2011. 27 с.
- Халит Нияз. Татарская мечеть: несколько слов о типологии и этапах развития архетипа / Мечети в духовной культуре татарского народа XVIII в. – 1917 г. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. 25 апреля 2006 г. Казань, 2006. С. 73-93.
- Шаблей П. Семья Яушевых и ее окружение: ислам и дилеммы властных отношений в Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв. // *Acta Slavica Iaponica*. 2017. Volum 38. pp. 23-50.
- Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования. М.: Логос, 2007. 168 с.

References

- Alpyspaeva G.A., Sayahimova Sh.N. The Role of the Merchant Class in the Development of the Provincial City of Akmolinsk (the second half of the XIX – the beginning of the XXth centuries) // *Bylye Gody*. 2018. Vol. 48. Is. 2. P. 688-698. (In Eng.).
- Asian Russia. Publication of the Resettlement Department of the Main Directorate of Land Management and Agriculture. T.1. S.-Peterburg, 1914. – 576 p. (In Rus.).
- Duhin Ya.K. In the mirror of history - the Kustanai Cathedral: life and destiny // *Kostanay news*. 1993, June 18. P. 6. [in Russian].
- Duhin Ya.K. And there was a monastery in Kostanay ... // *Kostanay news*. 1997, November 11. P.6. (In Rus.).
- Ermakova E. The history of one mosque // *Kazhastanskaya pravda*. January 24, 2019. [electronic resource]. URL: <https://www.kazpravda.kz/news/ruhani-zhangiru/istoriya-odnoi-mecheti> (10.02.2022). (In Rus.).
- Feoktistova E.A. Evolution of urban planning culture of modern Kazakhstan (XVIII BC - XXI century AD). Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Architecture. Ekaterinburg, 2011. 27 p. (In Rus.).
- Halit Niyaz. Tatar Mosque: a few words about the typology and stages of development of the archetype / Mosque in the spiritual culture of the Tatar people of the XVIII century – 1917. Materials of the All-Russian Scientific and practical conference. Kazan, April 25, 2006. P. 73-93. (In Rus.).
- Kalysh A.B. The territory of Kazakhstan and the image of Kazakhs in paintings by Russian and European artists of the XIX-early XX centuries // *KarSU Bulletin*. 2021. №3(103). 29-37 p. (In Kaz.).
- Kevin Linch. The image of the city. Translated from English by G.L. Glazychev. Moskva: Strojizdat, 1982. P. 284. (In Rus.).
- Kustanai: yesterday, today, tomorrow. Edited by A.S. Elagina. Alma-Ata: Publishing house “Kazakhstan”, 1979. 248 p. (In Rus.).
- Kostanay-Kostanay. Essays on history before 1936. Kostanay, 2012. 608 p. (In Rus.).
- Magidov V.M. Kinofotofonodocuments as a historical source // *Domestic history*. 1992. №5. P. 104-116. (In Rus.).
- Mitchell W.J.T. What is Visual Culture? // *Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside*/ ed. Irving Lavin. Princeton, NJ: Institute for Advanced Study, 1995. 418 p. (In Eng.).

Mihnova P.V. Environment and architectural and artistic system of historical cities of North-Eastern Kazakhstan (beginning of XVIII – beginning of XXI centuries). Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Architecture. Novosibirsk, 2007. 27 p. (In Rus.).

Mukanova G.K., Kassymova D.B. In the Focus of the Epochs: To the History of Visual Representation of the Life of Kazakhs of the Steppe region and Russian Turkestan (the turn of the 19th and 20th centuries) // *Bylye Gody*. –2023. –№18(1). – P. 320-329. DOI: 10.13187/bg. 2023.1.320URL: https://bg.cherkasgu. Press / journals _ n /1677681960.pdf (In Rus.).

Norberg-Schulz C. *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. NY: Rizzoli, 1980. P. 134. (In Eng.).

Sarsembaeva G.A. Features of the formation of the urban space of East Kazakhstan in the XIX – early XX century (on the example of the cities of Semipalatinsk and Ust-Kamenogorsk) // *Bulletin of the NSU. Series: History, Philology*. 2017. Tom 16. №1. P. 80-92. (In Rus.).

Seksenbaeva G.A. Audiovisual documents: features of the source approach // *Bulletin of Abai KazNPU, series "Historical and socio-political sciences"*. 2011. - №3 (30). P. 108-117. (In Rus.).

Shablej P. The Yaushev family and its entourage: Islam and the dilemmas of power relations in the Russian Empire in the second half of the XIX – early XX centuries // *Acta Slavica Iaponica*. 2017. Volum 38. pp. 23-50. (In Rus.).

Shtompka P. *Visual Sociology. Photography as a research method*. M.: Logos, 2007. 168 p. (In Rus.).

Zhumashova A.A. Ornaments on Otrar artifacts // *KarSU Bulletin*. 2011. № 2(62). 63-69 p. (In Kaz.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 567-581, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.00
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_567-581

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОТАРШЫЛДЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ ИСЛАМ ТАРИХЫ:
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДА**

Қабдолдина Керім Қуанышқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (71-үй, әл-Фараби даңғ., 050040, Алматы қ., Қазақстан)
PhD-докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-6703-6871> e-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Қабдолдина К.Қ., 2023

Андатпа. Кіріспе. Мақалада қазіргі қазақстандық ғалымдардың, отаршылдық кезеңдегі ислам тарихы жөніндегі жұмыстары қарастырылады. Тарихнамалық талдаудың мәні XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы исламға қатысты Ресей империясының саясатына байланысты, қазақтар арасында мұсылмандық өмір нормалары мен құндылықтардың таралу ерекшеліктері, сондай-ақ мұсылмандық салт-дәстүр мәселесі болды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері:* XIX ғасырдың соңы XX ғасыр басындағы қазақ даласындағы Ресей патшалығының мұсылман халықтарына қатысты жүргізген саясатына байланысты, Қазақстандық еңбектерге тарихнамалық талдау. Және де жұмыста, патша билігі тұсындағы қазақтардың қажылыққа бару, мешіт – медреселер салу, қоғамдық – әлеуметтік мәселелеріне қатысты зерттеулер талданады.

Қазіргі кездегі зерттеулердің маңыздылығы, мәселенің ауқымды және дерек көздерінің кеңеюінде. Мақалада зерттеудің негізгі бағыттары көрсетілген. Бірінші бағыт, қазақ даласындағы ислам, Ресей билігінің империялық кезеңінің ерекшелігі. Соның ішінде, Қазақстандағы исламға қатысты саясатын отарлық саясаттың бір түрі ретінде қарастыған еңбектерге талдау. Екінші бағыт, отаршылдық кезеңнің соңында, қазақтардың мұсылмандық салт-дәстүрлеріне, мұсылмандық өмір нормаларына және құндылықтарына байланысты мәселелерді қарастырады. Ал, үшінші бағыт, қазақ даласындағы қажылықты зерттеу. Қажылықтың қазақтар үшін маңызы мен империяның қажылық арқылы мұсылман халықтарына өз бақылауы күшейе түскен туралы жұмыстар саны басым. *Нәтижелер:* XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасыр басындағы қазақ даласындағы ислам мәселесіне байланысты жұмыстарға салыстыру жұмыстары жасалынды. *Қорытынды:* Отыз жылдың ішінде қазақ даласындағы ислам мәселесіне қатысты біршама еңбектер жазылды. Олардың көпшілігі Ресей империясындағы діни саясаттың отарлық сипатын ашады. Сонымен қатар, қазақ даласынан аттанған қажылар саны архив құжаттары негізінде толықтырылып келеді, алайда толық тізім мен аймақтық ерекшеліктері әлі де зерттеу жұмыстарын қажет етіп отыр.

Түйін сөздер: Ресей империясы, ислам, қажылық, мешіттер салу, Орынбор мұфтиятының рөлі, медресе.

Дәйексөз үшін: Қабдолдина К.Қ. Қазақстандағы отаршылдық кезеңдегі ислам тарихы: қазіргі қазақстандық тарихнамада // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. 567-581 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_567-581

THE HISTORY OF ISLAM IN KAZAKHSTAN DURING THE COLONIAL PERIOD: MODERN KAZAKH HISTORIOGRAPHY

Kabdoldina Kerim Kuanyshkyzy

Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan)

PhD – student

 <https://orcid.org/0000-0002-6703-6871> e-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

Abstract. *Introduction.* This article discusses the work of modern Kazakh scholars on the history of Islam in Kazakhstan during the colonial period. The subject of historiographic analysis was the problem of the peculiarities of the spread of Muslim norms of life and values, as well as Muslim rituals among the Kazakhs in connection with the policy of the Russian Empire towards Islam in Kazakhstan in the late XIX – early XX centuries. *Objectives.* The historiographical analysis of Kazakh works in connection with the policy of the Russian Kingdom towards Muslim peoples in the Kazakh steppe of the late XIX-early XX century is carried out. Also at work, studies are analyzed concerning the pilgrimage of Kazakhs under the tsarist government, the construction of mosques – madrasahs, socio–social problems.

At the same time, the modern stage of study is characterized by an expansion of the range of problems, as well as the source base. The article highlights the main areas of research. The first direction concerns the policy of the Russian authorities towards Islam in Kazakhstan at the end of the imperial period. The second direction is devoted to the study of pilgrimage from the Kazakh steppe. And, finally, the third direction develops issues related to Muslim rituals, Muslim norms of life, and values among the Kazakhs at the end of the colonial period. *Results.* The comparative work on the written work on the problem of Islam in the Kazakh steppe is carried out. *Conclusion.* For thirty years, many works have been written concerning the problem of Islam in the Kazakh steppe. Many of them reveal the colonial nature of religious policy in the Russian Empire. In addition, the number of pilgrims traveling to the Kazakh steppes is replenished based on archival documents, but the full list and regional peculiarities still require research work.

Keywords: Russian Empire, Islam, Hajj, construction of mosques, the role of the Orenburg Muftiate, madrasah.

For citation: Kabdoldina K.K. The history of islam in kazakhstan during the colonial period: modern kazakh historiography // *Otan tarikhy*. 2023. Vol. 28. No. 3. Pp. 567-581 (Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_567-581

ИСТОРИЯ ИСЛАМА В КАЗАХСТАНЕ В КОЛОНИАЛЬНЫЙ ПЕРИОД: СОВРЕМЕННАЯ КАЗАХСТАНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Кабдолдина Керим Куанышкызы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби (дом 71, пр. аль-Фараби, 050040, г. Алматы, Казахстан)

PhD-докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-6703-6871> e-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматриваются работы современных казахстанских ученых по истории ислама в Казахстане в колониальный период. Предметом историографического анализа стала проблема об особенностях распространения мусульманских норм жизни и ценностей, а также мусульманской обрядности среди казахов в связи с политикой Российской империи в отношении ислама в Казахстане в конце XIX-начале XX вв. *Цель и задачи исследования.* Проведен историографический анализ казахстанских трудов в связи с проведенной политикой Русского царства в отношении мусульманских народов в казахской степи конца XIX начала XX века. Также на работе, анализируются исследования, касающиеся паломничества казахов при царской власти, строительства мечетей – медресе, общественно – социальных проблем.

В то же время современный этап изучения характеризуется расширением проблематики, а также источниковой базы. В статье выделены основные направления исследования. Первое

направление касается политики российских властей в отношении ислама в Казахстане в конце имперского периода. Второе направление посвящено изучению паломничества из казахской степи. И, наконец, третье направление разрабатывает вопросы связанные с мусульманской обрядностью, мусульманскими нормами жизни и ценностями у казахов в конце колониального периода. *Результаты.* Проведена сравнительная работа по написанной работе по проблеме ислама в казахской степи. *Заключение.* За тридцать лет было написано немало трудов, касающихся проблемы ислама в казахской степи. Многие из них раскрывают колониальный характер религиозной политики в Российской империи. Кроме того, количество паломников, отправляющихся в казахские степи, пополняется на основе архивных документов, однако полный список и региональные особенности по-прежнему требуют исследовательской работы. **Ключевые слова:** Российская империя, ислам, хадж, строительство мечетей, роль Оренбургского муфтията, медресе.

Для цитирования: Кабдолдина К.К. История ислама в казахстане в колониальный период: современная казахстанская историография // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 3. С. 567-581. (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_567-581

Кіріспе. Қазақстандағы отаршылдық кезеңнің маңызды мәселелерінің бірі – Ресей империясының аясында, исламның қазақтардың өміріне әсері. Бұл мәселені зерделеу, кеңестік кезеңге дейінгі қазақ қоғамының сипаттамалары туралы түсінігімізді тереңдетеді. Сонымен қатар, қазақ қоғамының бейнесін қалыптастыруда мәселені зерттеу маңызды болып табылады. Және де, отарлау саясатында исламның рөлі мен орнын анықтауға мүмкіндік береді. Сол себептен, тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда тарих ғылымының дамуында, аталған мәселені зерттеу жаңа кезең болды. Осы тұрғыда, 1991-2021 жылдар аралығында тарихнамалық қайта қарауды қажет ететін, біршама зерттеу жұмыстары да жинақталған. Мақалада қазақтардың өміріндегі исламдық фактордың рөлін, Ресей билігінің саясаты контекстіндегі мұсылмандық өмір нормалары мен құндылықтардың таралу дәрежесін зерттеу қорытындылары көрсетілген.

Әрине, кеңес үкіметінің тұсында діни тақырыптарды зерттеу мүмкіндігі шектеулі болды. Дін, большевизмнің жалпы идеологиясын құруға айтарлықтай кедергі ретінде қарастырды. Қазақ халқының өмірінде ислам тарихы жоғалып кетудің алдында болды. Оған дәлел ретінде, кеңестік билік кезіндегі Қазақстандағы ислам мәселесін зерттеген, Г. Мұхтарова дін мен мемлекеттің заңнамалық – құқықтық, өзара қарым – қатынастарының бірнеше кезеңдерін ашып көрсетеді. КСРО – дағы мемлекеттік діни қатынастардың қатаңдығы және оның кеңестік модельдері үкімет қаулысымен бекітіліп отырды (Мұхтарова, 2007: 310). Осыған байланысты ислам қазақ даласынан, оның өмірінен де алыстатылғаны да айтылады. Дін тақырыбына қатысты зерттеулерге де тыйым салынды. Тіптен діни тұлғалар қатаң бақылауға алынып, қуғын – сүргінге де ұшырады. Сонымен қатар, әдебиетте де халық фольклорынан да діни ұғымдар алынып тасталды. Бұның барлығы кейін «нашар мұсылман», «діни синкретизм» түсініктерінің қалыптасуына алып келді. Қарапайым халықтардың арасында дінге деген немқұрайлық басым болды деген тұжырымдар да көп кездеседі. Кеңестік идеология тұрғысында жазылған еңбектерден, қазақ даласындағы исламның, мұсылманшылықтың шынайы бейнесі жоғалды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақаланы жазуда Ресей империясының отаршылдық саясаты жағдайында, қазақтардың өміріндегі исламның рөлін зерттеу бойынша, қазақстандық ғалымдардың заманауи жұмыстары пайдаланылды. Кеңес одағы ыдырағаннан кейін, осы тақырыпты зерттеуде үлкен бетбұрыс жасалды. Өйткені кеңестік кезеңде күшті идеологиялық өктемдік, дінге қарсы позиция және атеизм бұл тақырыпты зерттеу үшін қатаң негізді енгізді. Тәуелсіздік алғаннан кейін, аталған тақырып бойынша, диссертациялық зерттеулерден бастап, мәселені зерттеу саласындағы ғылыми монографияларға дейін әртүрлі сипаттағы бірқатар жұмыстар жинақталды. Осы жұмыстарға тарихнамалық талдау жасау, отарлық саясат тұсындағы қазақ даласындағы исламның зерттелу мәселесін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мақала, проблемалық-хронологиялық принципке негізделіп отырып, тарихнамалық талдау көздері үш тақырыпқа бөлінген. Бірінші тақырып, Қазақстандағы діндер мен конфессиялар тарихы бойынша жұмыстармен байланысты. Екінші тақырып, Ресей империясының исламға

қатысты саясаты бойынша жұмыстарды қамтиды. Қазақ даласынан қажылық тақырыбына байналанысты әдебиеттердің көлемді жинақталуынан, жеке тақырып ретінде қарастырылады. Сондықтан, үшінші тақырып, қазақ қажылығына байланысты жұмыстар қатарын қамтиды.

Мақалада қолданылған негізгі әдіс - сапалы жалпылау әдісі – Qualitative data synthesis. Бұл әдіс, Ресей империясының отаршылдық саясаты контекстінде, қазақ қоғамындағы исламның рөлі мәселесіндегі жұмыстарына сапалы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмыстары арасында аналитикалық байланысын құру мақсатында, қазақстандық авторлардың жарияланымдарын тақырыптық тұрғыда талдауды көздейді. Және де жазылған еңбектер жиынтығына, сапалы түрде зерттеу нәтижелерін шығаруға мүмкіндік береді.

Талқылау. Қазақстанда ислам тарихы және оның орны мен рөлін анықтау уақыт өткен сайын, өзектілігі артып келеді. Оған сәйкес, қазақстандық ғалымдардың да саны мен сапасы күн санап өсуде. Ислам, қазақ даласында өмір сүргеннен бастап, оның барлық саласында көрініс тапты. Осыған орай, отандық ғалымдар қазақы мұсылмандықтың қыр – сырын барынша ашуда. Солардың ішінде, Орталық Азия халықтарының исламдану процессін жүйелі түрде зерттеген ғалым, А. Муминов, қазақ даласындағы көшпенді халықтың мұсылмандық бейнесін шығыстық деректер негізінде маңызын арттырды (Муминов, 2006: 77). Ал, тарихтың жаңа дәуірінен бастап қазақ мұсылман қоғамы Ресей империясының отарлауын, кейін кеңестік үкіметтің атеистік саясаты сынды, гео-мәдени сынақты басынан өткерді. Қазақ даласында, дәстүр мен исламның қатар жүріп отыратына біршама талдаулар жасап, аймақтық ерекшеліктерін көрсететін авторлар қатары біршама. Алайды, қазақ даласындағы исламның рөлі аймақ бойынша әлі де толықтыруларды талап еді. Соның ішінде, далалық өлкелердің ерекшеліктері толық ашылмаған. Сонымен қатар, қазақы мұсылмандық дәстүрге байланысты бірегей еңбектерді жазуда ерекше қажеттілік туындап отыр. Себебі, ислам тарихын зерттеп, оның қазақ даласындағы көрінісіне баға беру кеңестік билік тұсында тыйым салынған мәселелердің бірі еді. Мемлекетті құру бағыттарының негізі де дәстүрлі тұрмыс – салтсыз және дінсіз қоғамды құру болды. Осы тұрғыда, қазақ даласындағы дін мәселесі де зерттеу назарынан да, оның өмірінен де алып тасталды. XX ғасырдың 20–30 жылдарынан бастап, КСРО–да зерттеушілердің шығармашылық аймағы, марксистік теория мен тарихи әдіснамалық мүмкіндіктермен шектелді. Тарихшылардың зерттеулерінде патша үкіметінің рухани саладағы саясатының алғашқы қателіктері туралы саяси тезис бекітілді. Ал, XX ғасырдың 70-80 – ші жылдарындағы әдебиеттерде, Ресейдің исламға қатысты саясатын анықтайтын отарлау мүдделері туралы көзқарас қалыптасты. Алайда, қайта құру кезеңінің басталуымен, және де еліміздің тәуелсіздік алуынан кейін қазақ даласындағы исламды зерттеу қолға алынып, күні бүгінге дейін өз жалғасын тауып келеді.

Тәуелсіздік жылдарында осы аталған мәселелер өз шешімін таба бастады. Қазақы мұсылмандық тарихи тұрғыда қайта қаралып, түбегейлі өзгерістер орын алды. Зерттеушілер тарапынан біршама еңбектер жарық көрді. Қазіргі заманғы зерттеушілердің жұмысына тарихнамалық тұрғыда шолу жасап, жүйелі түрде өзіндік бағасын берген тарихшы, әрі дінтанушы Н. Нуртазина болды. Ғалымның заманауи сарапшылардың қазақтардың діни өткеніне дұрыс баға бермеуінің себебі, халқымыздың рухани тұрғыда өзін-өзі бағаламауында деген тұжырымы үлкен мәнге ие. Посткеңестік кеңістікте әлемдік діндердің қайта жаңғыруы мен одақтың ыдырауы зерттеушілердің ислам тарихына деген қызығушылығын күшейтті. Сонымен қатар, автордың пайымдауынша исламның Қазақстан тағдырындағы тарихи рөлі туралы ортақ пікірді қалыптастыру, бүгінгі таңның басты міндеті деп санайды (Нуртазина, 2021: 10). Осылайша, ислам тарихының белгілі зерттеушісі, дербес мектептің негізін қалаушы Н. Нуртазина «Қазақстандағы ислам» тақырыбын зерттеудің жиырма жылдық кезеңін қорытындылай келе, қазақы мұсылмандық дәстүрді қолдайтын тұжырымдамалардың саны артып келе жатқанын айтады.

XIX ғасырдың аяғында империализмнің жаһандық саясаты аясында қажылықтың рөлі күшейе түсті. Құрамында мұсылман халықтарының көбеюімен, және кең ауқымды мемлекеттік көлік желісінің құрылуына байланысты Ресей империясында қажылық жаппай құбылысқа айналғаны зерттеулерден белгілі. Осыған байланысты қазақ даласынан аттанған қажылық сапар туралы жан – жақты зерттеу маңызды әрі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Ресейлік қажылық феноменін көптеген алыс – жақын шет елдік ғалымдар зерттей отырып, Орта Азиялық қажылық мәселесіне де қызығушылық танытуда (Schwarz, 2012: 312). Ал

XIX ғасырдың соңы XX ғасыр басындағы қазақ даласынан аттанған Меккеге қажылық сапар туралы отандық ғалымдардың зерттеулері, әлі де болса толықтыруды қажет етеді. Қажылық мәселесі төңірегінде арнаулы еңбектер жоқтың қасы. Сонда да, тақырып төңірегінде Қазақстандық ғалымдардың үлесі қандай екені де қызығушылық тудырады.

Нәтижелер. Қазақстанның егемендікке ие болуы, империялық кезеңнің хронологиялық шеңберінде илсам проблемасын жан-жақты зерттеу қажеттілігі туындап, жаңа мүмкіндіктерге жол ашылды. Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы ұлттық – саяси мақсаттарға бағынатын, исламды жаңғырту үдерісімен қатар жүрді. Бұл тұрғыда посткеңестік кезеңде, алғашқылардың бірі болып, қазақ даласындағы ислам мәселесін көтерген, Алма Сұлтанғалиева болды (Сұлтанғалиева, 1998: 188). Зерттеуші, өз еңбектерінде қазақ даласындағы исламның рөлін және оның даму кезеңдерін жан – жақты ашып көрсетті. Автордың пікірінше, тарихи тұрғыдан ислам қазақтар үшін әлеуметтік ұйымның нысаны емес, рулық, тайпалық және кейінірек этникалық құрамды қамтитын ұжымдық сәйкестендіру элементтерінің бірі болды. Бұл мәселені ең алдымен, көшпелі қазақ қоғамындағы исламдану ерекшелігімен байланыстырады. Сонымен бірге, қазіргі қазақ қоғамының белгілі бір бөлігінің Қазақ тарихы мен мәдениетіндегі исламның рөлін абсолюттеу әрекеттері тарихи тұрғыдан емес, ұлттық мемлекетті құру және нығайту мақсатындағы табиғи көрінісі ретінде сипаттайды. Ислам, қазақ халқының тарихи жадының бір бөлігі ретінде маңызды және ол жалпы қазақ қоғамының этникалық санасының қазіргі кезеңі үшін табиғи нәрсе болды. Жетекші ғалым, А. Сұлтанғалиеваның тұжырымы бойынша: «Жалпы, топтық идентификациялар деңгейінде ислам діні – қазақ ұлтының тілімен, рулық-тайпалық қатынасымен, қазақ ұлтының мемлекеті ретінде тарихи тағдырымен және басқа да қазақ ұлтының басты болмысын білдіретін элементтерінің бірі болып табылады» (Сұлтанғалиева, 1998: 213). Осы кезде, ислам мәселесінде тарихшылар қатарына әдебиетшілерде қосылып, зерттеу жұмыстарын жүргізе бастады. XIX және XX ғасырдың басындағы ислам дінінің этникалық бірегейліктегі маңызы, мұсылман дінінің шаруашылық пен салт – дәстүрге, қазақ әдебиетіне деген әсері сынды мәселелерге баса назар аударған, жазушы әрі аудармашы А. Жақсылықов болды (Жақсылықов, 1999: 422). Автор өз еңбегінде, қазақ әдебиеті тарихындағы діни бағыттағы ақындардың орны, басқа әдеби ағымдар мен бағыттармен идеялық-эстетикалық байланыстар мен қатынастар, олардың ұлттық мәдениеттің жалпы дамуына, оның ішінде рухани дамуына шығармашылық үлесі, философиялық ілімдер сынды мәселелерін тереңнен қарастырады. Соның ішінде, Жақсылықов қайғы - қасірет дәуіріндегі ақындарды (зар заман ақындары) біріктіретін дүниетанымдық тенденциясын: «Қазақтар өздерінің мемлекеттік тәуелсіздігінен, ата-баба жерлерінен, әкімшілік құқықтарынан айырылуы, болыс бастықтарының сайланбалы билігінің енгізілуі, моральдық деградация, отбасылық-туыстық қатынастардың бұзылуы сынды құбылыстарды, «Зар заман» ақындары библиялық - құран эсхологиясының парадигмаларына сәйкес, алдағы апаттың айқын белгілері ретінде, яғни ақыр заман ретінде қабылдайды» - деп, көрсетеді (Жақсылықов, 1999: 182). Ал, Қазақстандағы дін тарихы бойынша маман А. Нұрғалиева «Зар заман» ақындарының еңбектерін, дәстүрлі қоғамда болып жатқан өзгерістерге және қазақ даласындағы модернизациялық процесстерге қарсы білдірген реакциялардың бір формасы ретінде қарастырады (Нурғалиева, 2010: 92). XIX ғасырдағы қазақ ойшылдарының шығармашылығындағы исламның рөлін «зар заман» ақындарының негізінде ашып, оларды исламның белсенді уағыздаушылары ретінде көрсетеді. Және де, тарихшы А. Нұрғалиева диссертациялық жұмысында, қазақтарды исламдандыру процесі асығыс емес, өте ұзақ уақытқа созылған сатылы процесс болғанын көрсетеді. Және де ол, қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымын, оның геомәдени құндылықтарын жоймай, ары қарай исламмен бірге жалғасын тапты деген пікірде. Қарқынды мәдени байланыс процесінде, қазақ мәдениеті өзінің мықты тұрақтылығын дәлелдеді деп сипаттайды (Нурғалиева, 2010: 167). Автор, осылайша этнографиялық, тарихи дереккөздерге, мұрағаттық құжаттарға сүйене отырып, сыни тұрғыдан және көптеген ғылыми әдебиеттерді, соның ішінде батыстық зерттеулерді қолдана отырып, діни ахуалдың өзгеру динамикасын ашады. Исламның рөлі биліктің қоғамға қатысты өзгеріп отыруында деген тұжырымға келеді. Және де, ерекше атап өтетін тұсы исламның мәдениеттегі рөлін, сол заманның ақын-жырауларына талдау жасай отырып сипаттама беруінде.

Осылайша, ислам діні халық әдебиетінде де ерекше орын алды. Оның мазмұны мен мәнінде де мұсылмандық қағидалар мен ұстанымдар терең байқалды. Қазақ даласында болып жатқан өзгерістер, әрине сол дәуірдің ойшылдары, XIX ғасырдың ақын – жырауларының еңбектерінде де діни тақырыптар көрініс тауып отырды. Тарихшылар мен әдебиетшілердің жұмыстарынан ақын – жыраулар контекстіндегі исламның рөлі мен оның халық арасындағы маңызын анықтауға болады. Және де бұл жұмыстардан, исламның қазақ өмірінің барлық қырынан көрініс тапқанын аңғаруымызға болады.

Егемендіктің келесі онжылдығында, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ресей империясының отарлық саясаты тұрғысындағы ислам діни тақырыптарында зерттеу тереңдей түсті. Зерттеу жұмыстарының қатары, этнографиялық тұрғыда жүргізіліп, толықтырыла бастады. Соның ішінде, этнографиялық материалдар негізінде, қазақ халқының өміріндегі ислам, дәстүр мен салт – сананы көрсете білген, әсіресе дәстүрлі исламға ерекше көңіл бөлген этнограф, Р. Мустафина жүйелі зерттеу жұмысын жүргізді (Мустафина, 2006: 97). Зерттеу жұмысында Қазақстан территориясында исламның таралуы, XIX ғасырдың соңында отбасылық өмірде діни жоралғылардың орындалуы мен түсініктері қарастырылған. Алайда, автор тұрмыстық исламның қыр-сырын көрсете отырып, исламға дейінгі нанымдар мен рәсімдердің де маңызды рөлі туралы идеяны жақтайды. Р. Мустафина арнайы этнографиялық зерттеулер негізінде, ислам – өзіне дейінгі дүниетанымдық дәстүрлер мен әдет ғұрыптардың элементтерін ығыстыруға тырысқанымен, ол әртүрлі деңгейде өзара әрекеттесу арқылы, қатар өмір сүріп келді деп келтіреді. Соның ішінде, әсіресе «әулиелер культі» халықтық исламды анық көрсететін белгілердің бірі ретінде автор ерекшелік өтеді. Әулиелерге табыну дәстүрінің мықтап орнығуын этнограф – ғалым, түрлі құдайларға табынудағы архаикалық ұғымдардың әсері ретінде түсіндіреді. Әсіресе, Түркістан, Маңғыстау аймағындағы киелі жерлерді оған дәлел ретінде келтіреді. Автордың тұжырымы бойынша, ресми исламмен қатар, қазақтардың күнделікті өмірінде исламдық діни көзқарастар мен тәжірибелерге дейін реликттер жалғасуда. Сонымен қатар, автор қазақтар арасында, ресми емес діни жоралғылар, атап айтқанда, шырақшы, дуана, тәуіп, емші, сынықшы сонымен қатар, құмалақшы, балгер сынды жоралғылар да кеңінен таралғанын айтады. Және де жұмыста, Қазақтардың діни өміріндегі исламдық көзқарастар, салт-дәстүрлермен қатар діннің алғашқы формаларының: анимистік идеялардың, демонологияның, шамандықтың, сиқырдың, зоолатрияның, тотемизмнің, қайтыс болған ата-бабаларды қастерлеудің, от пен ошақтың және басқа да ежелгі дүниетанымдық дәстүрлердің реликтері сақталған деген қорытындылар келтіреді (Мустафина, 2006: 213).

XXI ғасырдың екінші онжылдығында, авторлар Қазақстандағы ислам тақырыбын әр түрлі қырынан зерттеп, одан әрі тереңдете түсті. Мысалы, Қ. Сейтқазин қазақ даласында мұсылмандықтың өзіндік ерекшеліктерінің біріне, оның географиялық жағдайының әсері туралы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Автордың айтуынша, еліміздің географиялық тұрғыда ауқымдылығымен қатар, оның әр аймағы менталитеттік жағынан да ерекшелігі, өмір сүру салты, климаттық жағдайы, халықтық психологиясынан да айырмашылықтар табуға болады. Еліміздің солтүстік аймағындағы ислам діні және оның таралуы туралы Қ. Сейтқазинаның диссертациясында Солтүстік аймақтың ерекшеліктерін бере отырып, автор «қазақи ислам» тұжырымын қолдануды дұрыс деп есептейді. Себебі ислам өзінің таралу аймағына байланысты сол халықтың салт-дәстүрімен бірге қалыптасып, тарайды. Сонымен қатар, ислам – XIX ғ. соңы – XX ғ. басында ұлт – азаттық күрес идеологиясына айнала бастады деген қорытындыға келеді (Сейтқазин, 2010: 131).

Осы уақытта, аймақтық тұрғыда зерттеу жұмыстары да пайда бола бастады. Түркістан, дәстүрлі түрде, түркі халықтарын біріктіріп қане қоймай, ислам діні тереңнен енген аймақ ретінде белгілі. Осыған байланысты, Түркістан аймағының діни мәселелерін кең көлемде қарастырған, оған жүйелі түрде өзіндік бағасын берген тарихшы Н. Нуртазинаны ерекше айтамыз. Жұмыста, Түркістанның рухани тарихы, исламның дамуы, мәдениетті интеграция контекстінде салыстыру және де мұсылман халықтарының модернизациясы мәселелері тереңінен қарастырылған (Нуртазина, 2008: 166). Автор, аймақтың ерте кезден отырықшы өмірге бейімділігімен қатар, Орталық Азияның мұсылман халықтарының жақын орналасуы мен әсерін маңызды фактор ретінде айтады. Тарихшы әрі исламтанушы Н. Нуртазина XIX-XX ғасырда Түркістан халықтары бір - біріне одан әрі жақындай түсуінің себебін, аталған тарихи

уақытта мұсылман интеллигенциясының жәдидизм тұрғысында қалыптасуы, аймақтағы мұсылмандардың рухани түрде бірігуін күшейтті деген тұжырым береді. Сондай - ақ аймақта діни тұлғалардың рөлі ерекше болғанын айта отырып, ғалым исламдағы жеке тұлғаларды зерттеу мәселесін көтеріп, оның ғылыми маңызын жан – жақты көрсетті.

Осыған байланысты А. Абдиханованың диссертациялық жұмысында, Түркістан аймағының басқа өңірлерден өзіндік ерекшеліктерін, патша әкімшілігінің Оңтүстік аймаққа қатысты діни саясатын, оның қалыптасуы мен ерекшеліктері көрсететілген (Абдиханова, 2010: 137). Автор, отарлау саясатының әскери, саяси – экономикалық бағыттардан ерекше орын алатын түрі діни, рухани отарлау дей отырып, Қазақстанды жаулап алудағы империялық саясаттың шешуші кезеңдері еліміздің оңтүстік аймақтарындағы рухани экспансия болды деген тұжырымды ұсынады. Зерттеуші аймақтың ерекшелігі ретінде: XIX ғасырдың 80 жылдарында, елдің оңтүстік – шығысына Қытай жерінен екі ірі мұсылмандық топтар – ұйғырлар мен дүнгендердің келуі және де дәстүрлі мұсылман өкілдері сарттар мен өзбектердің аймақта өмір сүруі ислам позициясын одан әрі күшейткенін айтады. Ал, патша үкіметінің ислам дініне қарсы саясатының нәтижесіз болуы, қазақтардың шынайы мұсылманшылығында деп түсіндіреді.

Қазақстандағы діни – рухани мәселе бойынша зерттеу жұмыстарында, қазақ даласындағы миссионерлердің рөлі мен маңызы туралы жұмыстар қатары да пайда болды. Соның ішінде, қазақстандық белгілі зерттеуші, мәселе төңірегінде олардың қызметі мен рөлін көрсете білген З.Т. Садвакасованың еңбегі ерекше. Автор жұмысында, XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы қазақ даласындағы болып жатқан өзгерістер ішінде, православ миссионерлерінің рөлі рухани отарлаудың қызметін атқарды деген тұжырым береді. Зерттеуші Сырдария аймағындағы мұсылман және православ миссионерлеріне қатысты деректерді кеңінен қолдана отырып, орыс шіркеуінің қазақ даласына әсері және оның отарлау саясатының бір түрі болғанына қарамасатан, қазақтар арасында кеңінен тарай алмағанын сипаттайды (Садвакасова, 2005: 277).

Ал, тарихшы А. Тасмагамбетовтың еңбегінде мұсылман миссионерлерінің аймақта ислам дінінің тереңдей түсуіне әсер еткен маңызды факторлардың бірі ретінде қарастырылады (Тасмагамбетов, 2009: 40). Сонымен қатар, Қазақстандағы орыс православ шіркеуінің күшейіп келе жатқан мұсылман дінбасыларына қарсы миссионерлік қызметінің әдістері мен себептерін тереңнен зерттеген. Автор, Орталық Азия халықтарымен қатар, Еділ, Сібір аймағынан да миссионерлік әрекеттері жүре отырып, сопылар мен қожалардың да рөлі осы тұста үлкен әсер бергенін айтады.

Ендігі кезекте, аталған мәселеге байланысты, еліміздің бір топ тарихшы ғалымдары және тақырып бойынша белгілі маман, З. Садвакасованың жетекшілігімен ұжымдық монография жарияланды (Садвакасова және т.б., 2022: 461). XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы мұсылман және православие миссионерлерінің қызметіне, қазақ даласындағы ерекшеліктеріне байланысты талдау жұмыстарын жүргізді. Мұсылман және православие миссионерлерінің қызметіне арналған ұжымдық монографияда, архив деректерін пайдалана отырып, қазақтардың күнделікті өміріне ислам мәдениетінің орнығу ерекшеліктеріне назар аударады. Қазақ халқының сал – дәстүріне, әдет – ғұрыптарына талдау жасай келе, XIX-XX ғасырдың басындағы қазақтарды тек сыртқы сипатта мұсылмандар деген тұжырымға қарсы болды. Сонымен қатар, авторлар тобы қазақ даласындағы мешіт – медреселердің жағдайын сипаттай келе, ол жерде татарлар мен Орта Азияның отырықшы халықтарының әсерінен салынып, оған дейін қазақ даласында мешіт болмаған және қазақтар діни жоралғылардың барлығын қатаң орындамаған деген де қорытындыға келеді. Ал, миссионерлік қызмет болса, мұсылмандардың бірегейлігін арттырды деп тұжырымдады.

Осылайша, отыз жылдың ішінде ұлттық тарихнамада, қазақ қоғамындағы исламның рөлін зерттеу проблематикасы біршама зерттелді. Отандық еңбектерден, исламның қазақ даласында ғасырлар бойы қалыптасып, өзіндік әсерімен қоғамдық өмірдің барлық саласына көрініс тапқаны байқалады.

Келесі ауқымды әрі маңызды тақырыптардың бірі, Ресей империясының конфессиялық саясаты және оның қазақ даласындағы көрінісі. Әрине, кеңестік кезеңде Ресей империясындағы конфессиялық саясат та, кеңестік тұрғыда түсіндірілді. Оның негізгі мүдделері, өзіне бағынатын халықтар арасында өркениетті таратуға арналған Ресейдің ұлы тарихи миссиясы идеясына айналып, соның негізінде біртұтас әлем құру деп түсіндіріле бастады. Осылайша,

кеңестік кезеңде атеистік қоғам құру шаралары, идеологиялық күрес ғылыми зерттеулердің де сапасына тікелей әсер етті.

Ал, қазіргі таңда, Ресей империясының конфессиялық саясатын зерттеу, тарихи еңбектердің ішінде танымал тақырыптардың біріне айналды. Әсіресе, империядағы ислам тарихын зерттеуге, посткеңестік елдердің ғана емес, АҚШ, Германия, Франция, Жапония сияқты елдердің де зерттеушілері қызығушылық танытуда.

Империялық саясатта ерекше орын алған, Екатерина II жарлығымен құрылған Орынбор муфтилігінің қызметі мен маңызы зор. Орынбор мұсылмандарының діни басқармасы империядағы дін мәселесінің басты көрінісі болғандықтан, оның империядағы рөлін және қазақ даласына әсерін көптеген ғалымдар айналысып келеді. Соның ішінде Ресей империясындағы Орынбор муфтилігінің қызметін, қазақстандық зерттеушілердің ішінен алғашқылардың бірі болып, С. Жақыпбек: «қазақ даласына өз бақылауын күшейтуді көздеген патша үкіметі, рухани тұрғыда әлсіретуді де өз мақсаттарына кіргізді және де сол арқылы діннен ажыратуды көздеді» - деп тұжырымдады (Жақыпбек, 1997: 22).

Ал, Ф. Адилова Орынбор мұсылмандарының діни басқармасының рөлі мен қызметі жөнінде, оның қазақ даласына тигізген әсері туралы диссертациялық жұмысын жазды (Адилова, 2010: 135). Автор, Орынбор муфтилігі Ресей патшалығы үшін отарлау құралының бір түрі болды деген пікірдің жақтаушысы. Құрамындағы көп санды мұсылман халықтарын өзіне бағындыру жолдарының бірі ретінде қолдануға тырысты. Сонымен қатар, автор муфтияттың қазақтар арасындағы саяси рөлін ашып көрсетті.

Салмақты түрде, қазақ мұсылмандарының қоғамдық-саяси және діни өмірінде Орынбор муфтиятының қызметін зерттеуде тарихшы, П. Шаблей еңбегі ерекше (Шаблей, 2013: 36). Зерттеуші, қазақтардағы мұсылман институттарының тарихи даму тенденцияларын және ОМДБ заңдастыру факторларын анықтау; қазақ даласындағы өңірлік саясатты іске асыру бағдарламасына ОМДБ енгізу ерекшеліктерін қадағалау; қазақ әлеуметтік топтарының мүдделерінің империяның конфессиялық саясатын айқындайтын факторлар жиынтығымен, арақатынасы арқылы исламдық және империялық дискурстардың қырларын айқындау сынды мәселелерді қарастырды. Автор, Қазақ даласындағы Орынбор муфтияты мұсылман діндарлары немесе жергілікті басқару органдары арқылы жұмыс істей отырып, муфтияттың тапсырмаларын әрдайым орындай бермеді. Осылайша, конфессиялық реттеу жүйесінде орталықтандырылмаған тенденциялар дамыды деген қорытындыға келеді.

Орынбор Мұсылмандардың діни басқармасы, империя мүддесіне қызмет етумен қатар, этномәдени мәселесінде де үлкен рөл атқарды. Түркі – мұсылман халықтарының жақындаса түсіп, империя құрамындағы мұсылмандар арасында ұйымдардың пайда болуына жол ашты деген пікірді ұстанушы Б. Мырзагелдиев және басқа да дінтанушы ғалымдардың мақаласы жарық көрді (Мырзагелдиев., және т.б., 2018: 118). Зерттеушілердің пікірінше, басқарма арқылы діни қызметкерлердің тағайындалуы әсерінен, қазақ даласында ханафи мазхабының тереңдей енуіне және дамуына түрткі болды. Сонымен қатар, жұмыста ерекше назар аудартатын мәселе діни басқарманың негізінде баспаханалар ашылып, діни әдебиеттердің қазақ даласына қолжетімділігінің артуын ерекше атап айтады.

Бүгінгі таңда, отарлық саясат кезінде қазақ даласындағы Орынбор муфтиятының орны мен қызметіне талдау жасаған С. Рүстемов пен Б. Бұрхановтың мақаласы да ерекше (Рүстемов, Бұрханов, 2022: 134). Зерттеушілер қазақтарға қатысты Орынбор муфтилігінің қызметін екі кезеңге: 1788 – 1868 жылдарда муфтилік құрамындағы және 1868 – 1918 жылдары оған қайта кіруге деген талпыныс кезеңі деп бөліп қарастырады. Авторлардың пайымдауынша, Орынбор муфтилігінен шығарылғаннан кейін, қазақтар арасында діни толқулыр орын алып, XX ғасырдың басына дейін жалғасты деген пікір білдіреді.

Сонымен, XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың ортасында қазақ даласындағы қоғамдық-саяси және діни үдерістер контекстінде Орынбор мұсылмандарының діни басқармасын зерделеу негізінде, Ресей империясының аймақтық және конфессиялық саясатын жүзеге асырудағы жан-жақты аспектілерін қарастыруда маңызды болып табылады. Осы тұрғыда жүргізген зерттеу жұмыстарының бірі, Орынбор муфтилігін патшалық биліктің отарлық саясаты деп қарастырса, екінші бір тобы басқарма түркі – мұсылман халықтарының жақындаса түсуіне түрткі болды деген көзқараста. Ол өз кезегінде жекелеген институттардың тарихы мен жергілікті қоғамның діни көзқарастары арасындағы байланысты ашуға мүмкіндік

береді. Құрамында көп санды мұсылман халықтары бар Ресей империясы үшін Орынбор мұсылмандарының діни басқармасы байланыс орнатудың негізі көзі ретінде саналды.

Ресей империясының қазақ даласындағы исламға қатысты саясатын, тарихшы Г. Султанғалиеваның еңбектері ерекше орын алады. Әсіресе, еліміздің батыс аймақтарында Ресей империясының жүргізген саясатын этно-мәдени байланыстармен зерттеп, объективті бағасын берген. Татарлармен мәдени, ағартышулық байланысты анықтай отырып, оның қазақ даласына тигізген әсерін анықтады. Сонымен қатар, татар молдарларының қазақ даласында атқарған қызметтеріне архив құжаттарымен дәлелді түрде ашып көрсетеді. Сол арқылы қазақ даласына жүргізілген Ресей патшалығының саясатын тереңнен түсінуге мүмкіндік тудырады. Және де Бөкей Ордасындағы мешіттер мен молдалар санын нақты анықтаған (Султанғалиева, 2020: 481).

Осы орайда, еліміздің батыс өңірлеріндегі діни ағартушылық және оған әсер еткен дәстүрлі дін өкілдерінің ықпалы туралы жас ғалым, Н. Сабырғалиеваның диссертациялық жұмысын атап өтсек болады (Сабырғалиева, 2022: 245). XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында дәстүрлі ислам өкілдерінің Қазақ даласындағы қызметіне талдау жасай отырып, діни тұлғалардың ағартушылық рөлін ашып көрсетеді. Сонымен қатар, мұрағат қорлары мен авторлық этнографиялық зерттеулерді кеңінен пайдалана отырып, олардың рухани салада атқарған қызметтерінің мазмұнын ашады. XX ғасырдың басында кеңінен танымал болған, қазақ қоғамындағы жәдидшілдік қозғалысты «мұсылмандық ояну» контекстінде қарастырады.

Ресей империясы құрамындағы мұсылман халықтарын барынша бақылауда ұстауға тырысты. Соның ішінде қазақ даласында өзіндік ерекшеліктер орын алды. Мұсылман халықтарын қолдау, қазақ даласында исламның одан әрі тереңдей түсуіне әкелді. Әсіресе, құрамындағы түркі – мұсылман халықтарының жақындай түсуіне түрткі болды. Соның ішінде, империяның қажылық саясаты, құрамындағы мұсылмандарға жаңа мүмкіндіктерге жол ашты.

Қазақ даласындағы қажылық мәселесі де, бүгінгі таңдағы ерекше зерттеулерді талап ететін тақырыптардың бірі. Әсіресе, Ресей империясы тұсында қажылық жаппай құбылысқа айналғаны белгілі. Осыған орай, тарихшы Г. Мұхтарова исламның Қазақстан территориясында пайда болуынан бастап, қазіргі заманға дейінгі аралықта қажылық жасау динамикасы мен жол бағыттары және де көшпелілер арасындағы қажылық сапардың идеологиялық функциялары мен әлеуметтік ерекшеліктерін қарастырды (Мұхтарова, 2007: 298). Зерттеуші, осы тұста қазақтардан да қажылық сапарға көптеп ағылып кетіп жатты дей отырып, барлығы үкіметтің заңдастырған арнайы паспорт жүйесі арқылы іске асырылып отырды. Және де оны алуда, қазақтар басшылыққа өтініш жазып, өзінің мұрагерлерін тағайындап, отбасына жетерліктей қаражаты және соған куәгерлерді қоса тізімге тіркеп көрсететін болды. Қазақ даласында қажылық мәселесі туралы жазба деректердің пайда бола бастауы XVIII ғасырдың екінші жартысынан Ресей империясының отарлау саясатымен тығыз байланысты деп көрсетеді. Автор қолда бар, түрлі деректердің негізінде қажылықтың қалыптасу және орнығу үрдісін негізінен үш кезеңге бөлуге болады деп көрсеткен:

Бірінші кезең – қажылық ұғымының қазақтардың діни дүниетанымында ислам дінінің тарауымен бірге орнығуы, яғни Орта Азия хандарының және қазақ даласында билік құрған Шыңғысхан ұрпақтарының ислам дінін қабылдай бастаған мерзімін қамтиды.

Екінші кезең – ресей патшалығы тұсында ислам дінін қазақ даласында қолдау тапқан уақытын білдіреді

Үшінші кезең – еліміздің тәуелсіздік мерзімімен тұстас келеді.

Сондай – ақ, автор патшалық дәуірге дейінгі қажылық туралы ақпаратты ақын жыраулар өлеңдері арқылы көрсете отырып, сол кезеңдерде де қажылық сапардың орындалып отырғанын аңғартады. Ауыз әдебиеттегі қажылық туралы мақаласында, Г. Мұхтарова қазақ тарихын зерттеуде маңызды дерек көздері бола алатыны дәлелді (Мұхтарова, 2017: 15). Автор, XIX ғасырдағы жыр – толғаулардан қазақ қоғамында, қажылардың беделі өте жоғары болғандығын көрсетеді. Оған дәлел ретінде, Нұрым жыраудың, Әтембетке айтқан толғауында: сізге келіп сәлем бергенім, қағбаға тәуіп еткенмен бірдей деген жолдарын келтіреді. Бұдан автор, қажылыққа бару дәстүрі халық арасында ерекше қастерлі болғандығын көрсетеді.

Зерттеу жұмысында, империядағы қажылықтың саяси – экономикалық рөлін ашып көрсеткен Р. Айтбаева болды (Айтпаева, 2006: 126). Қазақстандағы исламға қатысты Ресей империясының саясатын жан – жақты көрсете отырып, мол тарихнамалық талдаулармен қатар, дерекнамалық қоры да ерекше. Әсіресе, жұмыста Қазақ даласында барлығы бірдей Меккеге бара бермеген. Құлшылық ету көп жағдайда киелі орындарға немесе жергілікті ата – баба зираттарына барып тағзым етумен де өтелгенін айтады. Соның ішінде Түркістандағы Ахмет Яссауи кесенесінің маңызы мен мешіт – медреселер бойынша татарлардың рөлі басым болғанын да көрсетеді. Ол бойынша автор, қазақтарды өз жағына тарту мақсатында қолданған татарлар, кейін патша үкіметінің үмітін ақтамады. Және де қазақ даласында татарлану үрдісі жүріп, исламға деген қызығушылықтары арта түсті деген пікір білдіреді. Сонымен қатар, мектеп – медреселер арқылы өз бақылауында ұстау мақсатын көздеді. Себебі, ол жердегі молда, дін қызметкерлері арнайы үкіметтің рұқсат қағазымен, өздері ұсынған адамдардан болды дей отырып, зерттеуші орыс тілін білу, өте маңызды болғанын өз жұмысында көрсетеді.

Тарихшы, ғалым А. Аққали Бөкей Ордасынан XIX ғасырдың соңында кеткен қажылар туралы архив деректерін келтіреді. Бірнеше тұлғаларды көрсетіп, оралмаған адам аттарын да атап айтады. Қажылық үнемі патша үкіметінің қатаң бақылауында болып, үрей туғызып отырған деген пікірге келеді. Сонымен қатар, Бөкейлік қажылар Меккеге қай бағытта аттанғаны туралы жазады. Оның ойынша Кавказ арқылы сапарға шығулары ыңғайлы болған. Себебі, ол кезде Бөкей Ордасы мен Атырау қазақтары құмық, шеркеш, қарашай, шешен т.б. Кавказ халықтарымен сауда-саттық жасасып, зергерлік бұйымдар соқтырып, араласып жатқан жағдайларға қарай топшылайды (Аққали, 2003: 48).

Қажылық мұсылман халықтарының негізгі парыздарына кіргенімен, оны орындау барлығына бірдей міндеттелмегені анық. Себебі, кімнің шамасы жетсе, яғни қаражаты әл-ауқаты жеткен адам ғана қажылық сапарын орындайтын болған. Сонымен қоса, қажылық ежелден келе жатқан құбылыс болды. Алайда қазақ қажыларының алғашқы топтарының есімдерінің белгілі болуы 1822 жылдан кейін Ресей өкіметінің жарлығы бойынша дала өлкесінде округтер ашылып, адамдардың аты – жөндерін қағазға түсіріле бастауымен байланыстыруымызға болады. Оған дейінгі барған қажылар туралы мәліметтер ешқай жерде тіркелмегендіктен бізге белгісіз болып отыр. Ол туралы Х. Ғабжалилов қазақтан барған алғашқы қажыларды көрсете отырып, Атырау мен Орал жерінен, Жетісудан, Ақмола, Семей және Торғай даласынан 1811 жылдан 1914 жылдың аралығында барлығы 9-9,5 мың қазақ қажылыққа барған деген мәліметтер келтіреді (Ғабжалилов, 2005: 58). 1914 жылмен аяқтауын автор бірінші дүнижүзілік соғыстың басталуымен түсіндіреді. Ерекше атап өтетін 1874 жылы Құнанбай қажының барғанын өзімен бірге Өндірбай қалпені ертіп бес адам болып аттанғанын Б. Сапаралиннің келтірген деректеріне сүйене отырып жазады. Сонымен қатар деректерге сүйене отырып, Құнанбай Шамнан шыққан керуенге ілесіп, Араб шөлін 13 күн бойы кезген деп оның жүрген жолдарын шамамен көрсетуге тырысады. Семейден Ресейдің Челябинск қаласы арқылы сауда керуеніне ілесіп, Транссибір теміржолы мен поездан поездға мініп Қара теңіз жағалауындағы портқа жетіп, одан кемемен Бейрутқа, одан Шам (Дамаск) қаласына барған. Сол жерден Амманды басып, 13 күнде Мәдинаға жеткен сыңайлы деген пікірде.

Қазақ байларының осы тұста атқарған рөлі мен қызметі ерекше болды. Олар тек, өңірді басқарып қане қоймай, халқын экономикалық тұрғыда да қолдау көрсетіп отырған. Сонымен қатар, халық арасында беделдері де жоғары болды. Соның ішінде қажылыққа барып, мұсылмандық парыздарын орындағандар да қаншама. Олар қажылық сапарында басқа да маңызды істермен айланыса жүрді. Оған мысал, қазақтардың Мекке қаласында салдырған қонақ үйлері туралы зерттеу жұмыстары бөлек қарастыруды талап етеді. Осыған байланысты автор, Меккеде салдырған қонақ үйлер туралы деректерді келтіреді. Мединада оқып жүрген қазақ студентінің жазғанын мысал қылып жазғанына назар аударсақ. 1913 жылдары ондағы қазақ студенттерінің саны отызға жуық және олардың тұратын жерлері жоқ сол қиындық тудырады. Ал қазақ қажылары салдырған қонақ үйлерге биліктері жүрмей айырылып қалған. Бір қонақ үйдің өзі Жолдас қожа дегеннің ұлы Әли деген сартқа тиіп, ол өзін Ишан деп жариялап, келген қазақтардан көп қаражат пайда тауып отырған. Ал сондағы қазақ студенттерін қонақ үйден шығарып жіберген. «Меккедегі бір такиені Қытайға шектес Қоқан,

Наманган жағынан келген Қыпшақ хажыларынан Меделбай деген кісі басшылық етіп, мұнан алты жыл бұрын 15000 сомға сатып алған екен. 15 бөлмелі 4 қабат үйді Мединеде тұратын Ғұсыман деген сарттың атына жаздырыпты. Біз қазақ шәкірттері бұл үйді де пайдаланудың шарасын таба алмадық. Былтыр 1912 жылы 50-60 шамалы Қазақ қажыларын осы үйге түсіріп жатқызған едік. Ақырында Ғұсыман сарт оларды да қуып, олардың орнына сарт қажыларды кіргізіп алыпты. Міне қажыға келген қазақ аталарымыз жақсы үй сатып алып, ішін қары қалы кілеммен толтырып, ыдыс аяқ, төсектерін алып, польский самаурындар қойып, тұтын пайдасын көре алмай отыр. Сарттар иемденіп алған сол үйлердің иесі болуға лайық бізді, сарт ағайындар есігінен де қаратпайды» деген деректерді берген (Ғабжалилов, 2005: 50). Және де Құнанбай қажының да үш жүздің жақсыларын жинап, Мекке қаласында салдырған «тақия» қонақ үйі де әдебиеттерден көптеп кездестіріп жатамыз. Әрине, олар туралы орналасқан жері мен нақты деректерді алу бүгінгі таңда үлкен жұмысты талап етеді.

Қазақстан тәуелсіздік алған жылдардан бастап, мұсылмандардың қасиетті Мекке жеріне қажылық сапарын қайта жандандырды. Осы тұрғыда Қазақстандық қажылардың тізімдері альбом болып бірнеше том болып шығып отырды (Маханбет. 2005: 264). Бұл альбомда Қазақстанның тәуелсіздіктен бері Мекке жерінде құлшылық еткен қажылар есімдері мен солар туралы мәліметтер берілген. Және де әр кітаптың соңғы тарауы «қажыға барған бабалар» яғни, XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында қазақ даласынан қажыған барғандар туралы ақпарат көздері кездеседі. Олардың кім, қай өңірден және қай жылдары аттанғаны туралы кейбірінің фото – суреттері де берілген мәліметтер келтіріледі. Алайда бұл жерде толық тізім деп айта алмаймыз. Көп бөлігін ауызша, ұрапақтарынан алған сұхбаттар арқылы жинақтаған. Бұл да архивтік қорлардан бөлек, біз үшін маңызды дерек көзі болып табылады. Қазақ қажыларын зерттеу және оның саяси – қоғамдық рөлі мен маңызын анықтау әлі де болса терең зерттеу жұмыстарын талап етеді.

Осылайша, XIX ғасырдың екінші жартысында құрамындағы мұсылмандар арасында империяның діни саясатының ықпалы тереңдей түсті. Және де ауқымды мемлекеттік темір жол желісінің құрылуына байланысты, қажылық жаппай құбылысқа айналды. Осы орайда арнайы жазылған еңбектер жоқтың қасы. Диссертациялық жұмыстардың тек тараушаларында кездесе, көлемді еңбектерде Ресей империясы тұсындағы қазақ қажылығы аз мөлшерде жазылған. Аймақ бойынша да, оңтүстік және батыс аймақтарынан қасиетті Мекке жерлеріне қажылық сапарлары қарастырылғанымен, еліміздің солтүстік – шығыс өлкесіндегі қажылық мәселесі арнайы зерттеу қажеттігі туындап отыр. Себебі, жол тораптарының және географиялық тұрғыда алыс орналасқан аймақ ретінде ерекше және маңызды болып табылады.

XIX ғасырдың ортасынан бастап Ресей, қажылықты қолдаудың жүйелі саясатын жүргізе бастады. Бұл ең алдымен трансимпериялық инфрақұрылымның құрылысында көрініс таба отырып, қажылық инфрақұрылым империяның географиялық ауқымы кеңейген сайын өзгерістерге ұшырай отырып, дамыған жүйе ретінде анықталды. Ал, Қазақстан жерінен аттанған қажылар саны, әлеуметтік құрамы, әсіресе жүріп өткен жолдары бүгінгі таңда терең зерттеу жұмыстарын талап етеді.

Қорытынды. Қазақстандық зерттеушілерге 90 - жылдардан бастап, діни мәселелердің ұлтаралық, конфессияаралық қарым – қатынастарын, олардың рөлі мен маңызын зерттеуге мүмкіндігі туындап, қызығушылықтары артты. Кеңестік кезеңде діни саясаттың қатандығынан, ислам тарихын зерттеуге мүмкіндік болмағаны белгілі. Қазақстан тәуелсіздік алғалы ислам тарихына қатысты еңбектер жазылып, айтылмаған тұстары тарих беттеріне қайта шыға бастады. Сондықтан да, қазіргі отандық тарихнамада исламның қазақ жеріндегі рөлі мен маңызы туралы ғылыми мәселелер маңызды орын алады. Олардың алдында бірнеше міндеттермен қатар, кезеңдеріне байланысты ерекшеіктерін де анықтау, басты талаптардың бірі. Көптеген ғалымдар қазақы мұсылмандықтың шынайы бейнесін ашуға тырысуда. Біз қарастырып отырған кезең, қазақ даласында үлкен өзгерістердің орын алып жатқан кезеңімен тұспа – тұс келіп отыр. Басқару жүйесінің өзгеруі, патшалық үкіметтің толық бақылауы орнаған кезең қазақ даласындағы ислам факторын да жаңа кезеңге өтуіне түрткі болды. Қазақстан тарихнамасында осыған байланысты жұмыстар қатары көбейіп, бірнеше тұжырымдар жасалды. Жұмыстардың жалпы сипаты, кеңестік кезеңде жазылған пікірлерді жоққа шығарып, «әлсіз ислам», «нашар мұсылман» түсініктерін жоюға мүмкіндік беріп отыр. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы қазақ даласындағы ислам тарихына

қатысты жазылған еңбектер, Ресей империясының конфессиялық саясатына қатысты және оның қазақтар арасындағы рөлі мен маңызын ашуға тырысқан. Соның ішінде, этно – мәдени байланыстардың да ерекшелігін атап көрсетеді. Тілі мен мәдениеті, өмір салты ұқсас болып келетін түркі – мұсылман халықтарының арасында рухани, діни бірегейлік күшейе түсті. Сондай – ақ, қазақ халқының дәстүріндегі ислам факторын анықап, оның қаншалықты тереңде бекітілгенін анықтайтын жұмыстар қатары да кездеседі.

Қазақстан өңірлеріне байланысты жұмыстар да жеке топтарды құрап отыр. Олай болу себебі, аймақтың ерекшеліктеріне байланысты, оның сипаты да әртүрлі. Қазақстандық тарихнамадан көріп отырғанымыздай, оның исламның ежелден таралу ерекшелігі және шекаралас аймақтардағы халықтардың әсері, өмір сүру салты да маңызды рөл атқаратынына көзіміз жетіп отыр. Алайда, еңбектер ішінен еліміздің солтүстік-шығыс аймағы назардан тыс қалып келеді. Оның басқа өңірден ерекшелігі, діннің ықпалы әсіресе, алыс аймақтың қажылық сапары әлі де зерттеу жұмыстарын жүргізуді талап етеді. Көптеген ғалымдардың пікірінше қазақы мұсылмандық дәстүр бірнеше кезеңдерді басынан өткізе отырып, XIX ғасырдың соңына қарай отарлау саясатының құралына айналды. Соның ішінде Орынбор муфтиятының рөлі, молдалардың қызметі, қажылардың маңызы, медреселерде білім беру мәселесі, мешіт құрылыстары және т.б. мәселелер кеңестік тұжырымдарға қарсы, жаңаша көзқараспен өзіндік бағасын алып келеді.

Сонымен қатар, қажылық мәселесінде жазылған еңбектер, Ресей империясының саясатының ықпалымен, XIX ғасырдың соңында қажылықтың қарқынды дамуына әкелді деген тұжырымдары басым. Соның ішінде, татарлардың рөлі мен қазақ даласындағы қызметі ерекше орын алады. Қазақ даласынан қажылықтың жаппай көрініс табуын, діни фанатизмнің күшейгенімен де байластыратын жұмыстар қатары бар. Алайда, қажылардың толық тізімі мен қажылық маршруттары нақтыланбай отыр.

Қазақстандық тарихнамаға жасалған қорытындылар бойынша, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы қазақ даласындағы ислам көрінісі өзінің шынайы бейнесін қалыптастырып келеді. Бүгінгі таңда сарапшылар әлсіз ислам теориясы емес, біртұтас ислам әлеміндегі аймақтық және этникалық тең құқықты тұжырымдамасы, көптеген халықтардың мұсылмандық өткенін зерттеудің жаңа шекараларына шығуға мүмкіндік береді. Жаңа тарихнама үшін ұлттың өзін-өзі діни өткенін нақтылау, оның қоғамдық өмірінің басты өлшемі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- Абдиханова, 2010 – Абдиханова А.Ж. Конфессии Южного Казахстана в конце XIX – 80-х годах XX века: исторический анализ: канд.ист.наук. – Алматы, - 2010. – 137 с.
- Абуов, 1997 – Абуов А.П. Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави. – Алматы: Институт философии МН-АН РК, 1997. – 196 С.
- Адилова, 2010 – Адилова Ф.А. Қазақ қоғамының саяси өміріндегі Орынбор муфтилігінің орны мен қызметі (XVIII ғ. аяғы –XX ғ. басы). тарих ғыл.канд. дисс... автореферат – Алматы, 2010. -135 б.
- Айтбева, 2006 – Айтбева Р.Т. Государственная политика Российской империи по отношению к исламу в Казахстане в XIX в.: дис. ... канд.ист.наук. – Алматы, 2006. – 280 с.
- Аққали, 2003 – Аққали А. Атырау қажылары // Қазақ ордасы. – 2003. – №3. – 48 б.
- Бегалинова, 1999 – Бегалинова К.К. Суфизм как религиозно – философская концепция мира и человека. – Алматы: ИИА «Айкос», 1999. – 194 с.
- Ғабжалилов, 2005 – Ғабжалилов Х.М. Қазақ қажыларының Мединада салдырған такиелері туралы дерек // Алаш. Тарихи-этнологиялық ғылыми журнал. - №1(1). – 2005. – 58 б.
- Жаксылыкова, 1999 – Жаксылыкова А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис. – Алматы: Казахский университет, 1999. – 422 с.
- Жакыпбек, 1997 – Жакыпбек С.Қ. Хазіреттер қарсылығы // Ақиқат. – Алматы, 1997. - №11. – 22-24 бб.
- Klaus, 2012 – Klaus Schwarz Verlag GmbH. Central Asian Pilgrims. Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz. Berlin. J2P Berlin Printed. 2012. P.312.
- Қазақстан қажылары. Дерекнамалық альбом. Құрастырған С.О. Маханбет. – Алматы: Ислам әлемі, 2002. – 312 б.
- Мұхтарова, 2007 – Мұхтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 гг.): дис. ... д-ра ист.наук. Уралыск, 2007. 310 с.

Мұхтарова, 2007 – Мұхтарова Г.Р. Қазақстандағы қажылық: тарихы, әлеуметтік және идеологиялық функциясы // Қ. Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің хабаршысы. № 2(60). – 2007. – 298 б.

Мухтарова, 2017 – Мухтарова Г.Р., // Қазақстандағы қажылық: ауыз әдебиеті мен мұрағат материалдарында көрініс табуы. [Электронды ресурс] <https://sunna.kz/archives/5048> (дата обращения: 27.05.2023 г.)

Мустафина, 2006 – Мустафина Р.М. Бытовой ислам у казахов (XIX–XX вв.) (историко этнографическое исследование). автореф. дисс. докт. ист. наук. – Алматы, 2006. – 309 с.

Муминов, 2006 – Новые подходы к изучению процесса исламизации Центральной Азии // К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии. Материалы международной научной конференции. Алматы. С. 77-91.

Мырзагелдиев, 2018 – Мырзагелдиев Б.А., Керим Ш.Т., Рахимбетов Р.Т. Қазақтардың Орынбор мүфтилігіне қаратылуы және мұсылмандық басқару жүйесінің дамуы // ҚазҰУ хабаршысы, Философия сериясы. №2 (64). 2018. – 118-127 бб.

Нуртазина, 2008 – Нуртазина Н. Д. Народы Туркестана: проблемы ислама, интеграции, модернизации и деколонизации (на рубеже XIX- XX веков). – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 166 с.

Нуртазина, 2021 – Нуртазина Н.Д. Ислам в истории казахстана: новые подходы и итоги изучения проблемы за 30-летие независимости (1991-2021) // Вестник КазНУ – 2021. №3 (102). – С. 2-9.

Нурғалиева, 2005 – Нурғалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 218 с.

Нурғалиева, 2010 – Нурғалиева А. М. Ислам в истории и культуре Казахского общества (XVIII - начале XX вв.): дис. ... докт. истор. наук. – Уральск, 2010. – 47 с.

Рустемов, 1997 – Рустемов С.К. XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық – саяси өміріндегі мұсылмандық қозғалыс: тарих ғыл. канд... дис. – Алматы, 1997. – 180 б.

Рустемов, 2022 – Рустемов С.К., Бұрханов Б.Б. Орынбор мүфтилігінің қазақтардың қоғамдық – саяси және мәдени өміріндегі орны мен ролі (XVIII ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезі) // Отан тарихы. – Алматы, 2022. - № 2 (98). – 134 -143 бб.

Сабырғалиева, 2022 – Сабырғалиева Н.Б. Қазақстанның батыс өңірлеріндегі дәстүрлі ислам өкілдерінің рухани – ағартушылық қызметі (XIX ғ. екінші жартысы - XX ғ. басы). 6D020300 – Тарих мамандығы бойынша, философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. ... – Алматы, 2022. – 245.

Садвакасова, 2005 – Садвакасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX- XX веков). – Алматы: Қазақ университеті, 2005, – 277 с.

Садвокасова, 2022 – Садвокасова З.Т., Мұхатова О.Х., Рустемов С.К., Маргулан А.С., Бурханов Б.Б. Қазақстандағы мұсылман және православие миссионерлері: қызметі мен нәтижелері (XIX – XX ғғ. басы). Монография. – Алматы, 2022 ж. – 461 б.

Сейтказина, 2010 – Сейтказина Қ.О. Қазақстанның солтүстік аймағындағы ислам діні: тарихи талдау (XIX ғ.–XX ғ. басы). Дисс. ... тар.ғыл. канд. – Астана. 2010, - 131 б.

Султанғалиева, 1998 – Султанғалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. – Алматы: КИСИ, 1998. – 188 с.

Султанғалиева, 2020 – Султанғалиева Г.С. Татарские муллы, командированные в степь «... для разъяснения, обнародования и внушение правил» // Историческая этнология. – 2020. Т.5. - № 3. – с. 481-496.

Тасмагамбетов, 2009 – Тасмагамбетов А.С. История конфессий Казахстана в конце XVIII – начале XX вв.: распространение организационное развитие и миссионерство (по материалам ислама и православия): автореф. ... докт. ист. наук. – Уральск, 2009. – 40 с.

Шаблей, 2013 – Шаблей П.С. Оренбургское магометанское духовное собрание в общественно-политической и религиозной жизни населения казахских степных областей (1788-1868 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Челябинск, 2013. – 36 с.

References

Abdihanova, 2010 – Abdihanova A.Zh. Konfessii yuzhnogo Kazahstana v konce XIX – 80-h godah XX veka: istoricheskii analiz: [Confessions of Southern Kazakhstan in the late XIX – 80s of the XX century: historical analysis] Candidate of Hist. Sciences. –Almaty, - 2010. – 137 p. [In Rus.]

Abuov, 1997 – Abuov A.P. Mirovozzrenie Hodzha Ahmeta Yasavi. [The Worldview of Khoja Ahmed Yasawi] – Almaty: Institute of Philosophy of MN-AN RK, 1997. – 196 p. [In Rus.]

Adilova, 2010 – Adilova F.A. Kazakh qogamynyn sayasi omirindegi Orynbor muftiliginin orny men qyzmeti (XVIII g. ayagy – XX g. basy). [The place and function of the Orenburg Mufti in the political life of Kazakh society (late XVIII –early XX centuries)]. autoref. Candidate of Historical Sciences. – Almaty, 2010. – 135 p. [In Kaz.]

Aitbeva, 2006 – Aitbeva R.T. Gosudarstvennaya politika Rossijskoj imperii po otnosheniyu k islamu v Kazahstane v XIX v.: [The state policy of the Russian Empire in relation to Islam in Kazakhstan in the XIX century]. dis. ... Candidate of Hist. Sciences. – Almaty, 2006. – 280 p. [In Rus.]

Aqqali, 2003 – Aqqali A. Atyrau qazhylary [Atyrau pilgrims]. Kazakh horde. – 2003. - No. 3. - 48 p. [In Kaz.]

Begalinova, 1999 – Begalinova K.K. Sufizm kak religiozno – filosofskaya koncepciya mira i cheloveka. [Sufism as a religious and philosophical concept of the world and man.]. Almaty: IIA "Aikos", 1999. – 194 p. [In Rus.]

Gabzhalilov, 2005 – Gabzhalilov H.M. Qazaq qazhylarynyn Medinada saldyrgan takieleri turaly derek [Information about the construction of the mosque in Medina by Kazakh pilgrims] // Alash. Historical and ethnological scientific journal. - №1(1). – 2005. - 58 p. [In Kaz.]

Zhaksylykova, 1999 – Zhaksylykova A. Zh. Obrazy, motivy i idei s religioznoi sodержatel'nostyu v proizvedeniyah kazahskoi literatury. Tipologiya, estetika, genezis. [Images, motives and ideas with religious content in the works of Kazakh literature. Typology, aesthetics, genesis]. Almaty: Kazakh University, 1999. – 422 p. [In Rus.]

Zhaqypbek, 1997 – Zhaqypbek S.Q. Haziretter qarsylygy [Resistance of Hazrat] // Aqiqat. – Almaty, 1997. - No. 11. – 22-24 pp. [In Kaz.]

Klaus, 2012 – Klaus Schwarz Verlag GmbH. Central Asian Pilgrims. Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz. Berlin. J2P Berlin Printed. 2012. P.312.

Qazaqstan qazhylary. Dereknamalyq albom. [Pilgrims of Kazakhstan. Source album.] Compiled by S.O. Mahanbet. – Almaty: Islam alemi, 2002. – 312 p. [In Kaz.]

Muhtarova, 2007 – Muhtarova G.D. Islam v sovetskom Kazahstane (1917-1991 gg.) [Islam in Soviet Kazakhstan (1917-1991)]: dis. ... doctor of historical sciences. Uralsk, 2007. 310 p. [In Rus.]

Muhtarova, 2007 – Muhtarova G.R. Qazaqstandagy qazhylyq: tarihy, aleumettik zhane ideologiyalyq funkciyasы [Hajj in Kazakhstan: history, social and ideological function]. Bulletin of the International Kazakh-Turkish university named after K. Yassawi. № 2(60). – 2007. - 298 p. [In Kaz.]

Muhtarova, 2017 – Muhtarova G.R., // Qazaqstandagy qazhylyq: auyz adebieti men muragat materialdarynda korinis tabuy. [Hajj in Kazakhstan: reflection in oral literature and archival materials.]. [Electronic resource] <https://sunna.kz/archives/5048> (date of application: 27.05.2023 g.) [In Kaz.]

Mustafina, 2006 – Mustafina R.M. Bytovoі islam u kazahov (XIX–XX vv.) (istoriko etnograficheskoe issledovanie). [Everyday Islam among the Kazakhs (XIX–XX centuries) (historical and ethnographic study)] autoref. diss.... Doctor of Historical Sciences. - Almaty, 2006 –309 p. [In Rus.]

Muminov A.K. (2006). Novyye podkhody k izucheniyu protsessa islamizatsii Tsentral'noy Azii // K novym standartam v razvitiі obshchestvennykh nauk v Tsentral'noy Azii. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. [New approaches to the study of the process of Islamization in Central Asia // Towards new standards in developing social sciences in Central Asia. Materials of the international scientific conference.]. Almaty. S. 77-91. [In Rus.]

Myrzageldiev, 2018 – Myrzageldiev B.A., Kerim SH.T., Rashimbetov R.T. Qazaqtardyn Orynbor muftiligine qaratylyuy zhane musylmandyq basqaru zhuiesinin damuy [The transition of Kazakhs to the Orenburg Mufti and the development of the Muslim system of government] // Bulletin of KazNU Philosophy Series . №2 (64).2018. – 118-127 pp. [In Kaz.]

Nurtazina, 2008 – Nurtazina N.D. Narody Turkestana: problemy islama, integracii, modernizacii i dekolonizacii (na rubezhe XIX- XX vekov). [The peoples of Turkestan: Problems of Islam, integration, modernization and decolonization (at the turn of the XIX- XX centuries)] – Almaty: Kazakh university, 2008. - 166 p. [In Rus.]

Nurtazina, 2021 – Nurtazina N.D. Islam v istorii kazahstana: novye podhody i itogi izucheniya problemy za 30-letie nezavisimosti (1991-2021) [Islam in the History of Kazakhstan: new approaches and results of studying the problem for the 30th anniversary of Independence (1991-2021)]. Bulletin of KazNU – 2021. №3 (102). – 2-9 pp. [In Rus.]

Nurgaliev, 2005 – Nurgaliev A.M. Ocherki po istorii islama v Kazahstane. [Essays on the history of Islam in Kazakhstan] – Almaty: Daik-Press, 2005. – 218 p. [In Rus.]

Nurgaliev, 2010 – Nurgaliev A.M. Islam v istorii i kul'ture Kazahskogo obshchestva (XVIII - nachale XX vv.): [Islam in the History and culture of Kazakh society (XVIII - early XX centuries):] dis. ... doct. history of sciences. – Uralsk, 2010. – 47 p. [In Rus.]

Rustemov, 1997 – Rustemov S.K. XX gasyr basyndagy Qazaqstannyn qogamdyq – sayasi omirindegi musylmandyq qozgalys: [Muslim movement in the socio-political life of Kazakhstan at the beginning of the XX century] diss. Candidate of Historical Sciences - Almaty, 1997 –180 p. [In Kaz.]

Rustemov, 2022 – Rustemov S.K., Burhanov B.B. Orynbor muftiliginin qazaqtardyn qoramdyq – sayasi zhane madeni omirindegi orny men roli (XVIII gasyrdyn sony – XX gasyrdyn bas kezi) [The place and role

of the Orenburg Mufti in the socio – political and cultural life of the Kazakhs (late XVIII – early XX centuries)] // *Otan tarihy*. – Almaty, 2022. - № 2 (98). – 134 -143 pp. [In Kaz.]

Sabyrgaliev, 2022 – Sabyrgaliev N.B. Qazaqstannyn batys onirlerindegi dasturli islam okilderinin ruhani – agrtushylyq qyzmeti (XIX g. ekinshi zhartysy - XX g. basy). [Spiritual and educational activities of representatives of traditional Islam in the western regions of Kazakhstan (second half of the XIX – early XX centuries).] 6D020300-diss. prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in history. ... - Almaty, 2022 – 245 p. [In Kaz.]

Sadvakasova, 2005 – Sadvakasova Z.T. Duhovnaya ekspansiya carizma v Kazahstane v oblasti obrazovaniya i religii (II polovina XIX- XX vekov). [Spiritual expansion of tsarism in Kazakhstan in the field of education and religion (II half of the XIX-XX centuries)] – Almaty: Kazakh University, 2005 – 277 p. [In Rus.]

Sadvokasova, 2022 – Sadvokasova Z.T., Muhatova O.H., Rustemov S.K., Margulan A.S., Burhanov B.B. Qazaqstandagy musulman zhane pravoslavie missionerleri: qyzmeti men natizheleri (XIX – XX gg. basy). [Muslim and Orthodox missionaries in Kazakhstan: activities and results (XIX-XX centuries. head)]. Monograph.- Almaty, 2022. – 461 p. [In Kaz.]

Seitkazina, 2010 – Seitkazina Q.O. Qazaqstannyn soltustik aimagyndagy islam dini: tarihi taldau (XIX g.– XX g. basy). [Islam in the northern region of Kazakhstan: a historical analysis (XIX–early XX centuries).] diss. Candidate of Historical Sciences – Astana. 2010, - 131 p. [In Kaz.]

Sultangaliev, 1998 – Sultangaliev A.K. Islam v Kazahstane: istoriya, etnichnost' i obshchestvo. [Islam in Kazakhstan: History, Ethnicity and Society] – Almaty: KISI, 1998. – 188 p. [In Kaz.]

Sultangaliev, 2020 – Sultangaliev G.S. Tatarskie mully, komandirovannye v step' «... dlya razyasneniya, obnarodovaniya i vnushenie pravil» [Tatar mullahs sent to the steppe "... for clarification, publication and suggestion of rules"] // *Historical ethnology*. – 2020. T.5. - № 3. – p. 481-496. [In Rus.]

Tasmagambetov, 2009 – Tasmagambetov A.S. Istoriya konfessii Kazahstana v konce XVIII – nachale XX vv.: rasprostraneniye organizacionnoye razvitiye i missionerstvo (po materialam islama i pravoslaviya): [The history of the confessions of Kazakhstan in the late XVIII – early XX centuries: dissemination, organizational development and missionary work (based on the materials of Islam and Orthodoxy)] autoref. Doctor of Historical Sciences. – Uralsk, 2009. – 40 p. [In Rus.]

Shablei, 2013 – Shablei P.S. Orenburgskoe magometanskoe duhovnoe sobranie v obshchestvenno-politicheskoi i religioznoj zhizni naseleniya kazahskih stepnyh oblastei (1788-1868 gg.): [Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly in the socio-political and religious life of the population of the Kazakh steppe regions (1788-1868)] autoref. Candidate of Historical Sciences. – Chelyabinsk, 2013. – 36 p. [In Rus.]

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 582-593, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 17.71.91
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_582-593

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫ: АБЫЛАЙ ХАНҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТАРИХИ ЖЫРЛАР МЕН АҢЫЗДАР

Набиолла Насихат¹, Ошан Жанымхан²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (әл-Фараби даңғылы, 71-үй, 050038, Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD докторанты

 <https://orcid.org/0000-0001-9832-8028>. E-mail: nasihat_83@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш., 28-үй, 050010. Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: zhan918@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Набиолла Н., Ошан Ж., 2023

Андатпа. *Kіріспе.* Қазақстан аумағынан тысқары өмір сүріп жатқан этникалық қазақтардың тарих қойнауынан бүгінге жеткен теңдессіз мол халықтық мұрасы бар. Сол мұраның үлкен кеніші Қытайдағы қазақтар арасында сақталған. Бұл мұралар қазақтың тілін, мәдениеті мен әдебиетін, ұлтымыздың өткен кезеңдердегі тарихын зерттеуде аса құнды дерек көзі саналады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Қытай қазақтары арасында сақталған фольклорлық мұралардың жиналу тарихы мен жариялану барысына, ондағы зерттеуші ғалымдардың осы тақырыпта жазылған еңбектеріне жан-жақтылы тоқталып, қысқаша шолу жасау; Тарихи жырлар мен аңыздардың сюжеттік, мотивтік ерекшеліктерін зерттеу; Тарихи жырлар мен аңыздардағы кейбір тарихи элементтерге шолу жасап, оның тарихи оқиғалармен арақатынасын талқылау. Қытайдағы қазақтар арасында тараған фольклорлық мұраларға бүгінгі күннің ғылыми әдіс-тәсілдерімен зерттеу жүргізудің маңыздылығына тоқталып, оның тарихи тұлғаларды танудағы деректік құндылығы көрсетілді. *Нәтижелер.* Қытайдағы қазақтардың фольклорлық мұрасындағы Абылай хан келбеті – қазақтың елі мен жерінің бір тұтастығы жолында аянбай еңбек еткен, барша қазақтың басын қосып, Қазақ хандығының көрші елдерімен арада қалыптасқан күрделі байланыстарын шеберлікпен шеше білген, ел ішінің ішкі береке-бірлігін сақтап, ел еңсесін тіктеуге үлкен үлесін қосқан, аса көрнекті тарихи тұлға ретінде сипатталған. *Қорытынды.* Қытайдағы қазақтардың фольклорлық мұрасында Ұлы тарихи тұлға – Абылай ханға байланысты туып, халық арасында ғасырлар бойы тарап бүгінге жеткен жырлар мен аңыздар бар. Ондай мұралардан «Сабалақ», «Абылай», «Абылай хан... ақ атан», «Ел қорғаны – Ер Абылай», «Абылай туралы аз сөз» тағы басқа тарихи мұраларды атап көрсетуге болады.

Түйін сөздер. Абылай хан, тарихи аңыз, тарихи жыр, фольклорлық мұра, Қытай қазақтары, мәтін, сюжет, мотив.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Абылай, Уәли және Бөкей хандардың мемлекеттік қызметінің зерттелмеген кезеңдері (сирек

мұрағаттық және фольклорлық деректер бойынша)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 19680406).

Дәйексөз үшін: Набиолла Н., Ошан Ж. Қытайдағы қазақ фольклоры: Абылай ханға байланысты тарихи жырлар мен аңыздар // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. 582-593 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_582-593

KAZAKH FOLKLORE IN CHINA: HISTORICAL EPICS AND LEGENDS ASSOCIATED WITH ABYLAİ KHAN

Nabiolla Nassikhat¹, Oshan Zhanymkhan²

¹Al-Farabi Kazakh National University (71 al-Farabi Ave. 050038, Almaty, Republic of Kazakhstan)

PhD student of Kazakh National University named after Al-Farabi

 <https://orcid.org/0000-0001-9832-8028>. E-mail: nasihat_83@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: zhan918@mail.ru

Annotation. *Introduction.* Ethnic Kazakhs living outside the territory of Kazakhstan have an incomparably rich folklore heritage from the depths of history to the present day. A large storehouse of this heritage has been preserved by the Kazakhs in China. These heritages are considered a very valuable source of information in the study of the Kazakh language, culture and literature, as well as the history of our people in past periods. *The purpose and objectives of the study* are to briefly review the history of the collection and publication of the folklore heritage preserved by the Kazakhs in China, the works of research scientists written on this topic; The study of the plot and motive features of historical songs and legends; Consider some historical elements in historical songs and legends and discuss their connection with historical events. The importance of researching the folklore heritage, common among the Kazakhs in China, using modern scientific methods is emphasized, its documentary value in recognizing historical figures is shown. *Results.* The image of Abylai Khan in the folklore heritage of the Chinese Kazakhs is a person who worked tirelessly for the sake of the unity of the Kazakh country and region, united all Kazakhs, skillfully resolved complex relations between the Kazakhs and neighboring countries, supported the internal well-being of the country, and made a great contribution to the development country and described as a very prominent historical figure. *Conclusion.* In the folklore heritage of the Kazakhs in China there are epics and legends that originated in connection with the Great historical figure - Abylai Khan, which have spread among the people over the centuries and have survived to this day. Among such legacies, one can single out “Sabalak”, “Abylay”, “Abylay khan ... ak atan”, “El qorgany - Er Abylay”, “A few words about Abylai” and other historical heritage.

Keywords. Abylai Khan, Kazakhs in China, historical legend, historical epic, folklore heritage, text, plot, motive.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Unexplored stages of the state activities of the khans Abylai, Uali and Bokey (based on rare archival and folklore sources)» (Registration number AP 19680406).

For citation: Nabiolla N. Oshan Zh. Kazakh folklore in china: historical epics and legends associated with Abylai khan // Otan tarikhy. 2023. Vol. 27. No. 3. Pp. 582-593. (In Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_582-593

КАЗАХСКИЙ ФОЛЬКЛОР В КИТАЕ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭПОСЫ И ЛЕГЕНДЫ, СВЯЗАННЫЕ С АБЫЛАЙ-ХАНОМ

Набиолла Насихат¹, Ошан Жанымхан²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби (проспект Аль-Фараби, 71, 050038, г. Алматы, Республика Казахстан)

PhD докторант Казахского национального университета имени Аль-Фараби

<https://orcid.org/0000-0001-9832-8028>. E-mail: nasihat_83@mail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, д. 28. 050010. Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: zhan918@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Этнические казахи, проживающие за пределами территории Казахстана, имеют несравненно богатое фольклорное наследие из глубины истории до наших дней. Большой клад этого наследия сохранился у казахов в Китае. Эти наследия считаются очень ценным источником информации при изучении казахского языка, культуры и литературы, а также истории нашего народа в прошлые периоды. *Цель и задачи исследования* заключаются в кратком рассмотрении истории сбора и публикации фольклорного наследия, сохранившегося у китайских казахов, работ ученых-исследователей, написанных на эту тему; Изучение сюжетно-мотивных особенностей исторических песен и легенд; Рассмотреть некоторые исторические элементы в исторических песнях и легендах и обсудить их связь с историческими событиями. Подчеркнута важность исследования фольклорного наследия, распространенного среди казахов в Китае, с использованием современных научных методов, показана его документальная ценность в распознавании исторических личностей. *Результаты.* Образ Абылай-хана в фольклорном наследии китайских казахов – это человек, который неустанно трудился во имя единства казахской страны и края, объединял всех казахов, умело разрешал сложные отношения между Казахским ханством и соседними странами, поддерживал внутреннее благополучие страны, и внес большой вклад в развитие страны и охарактеризован как очень выдающаяся историческая личность. *Выводы.* В фольклорном наследии китайских казахов есть эпосы и легенды, зародившиеся в связи с Великой исторической личностью – Абылай-ханом, распространившиеся в народе на протяжении веков и дошедшие до наших дней. Среди таких наследий можно выделить «Сабалак», «Абылай», «Абылай хан... ак атан», «Ел қорғаны – Ер Абылай», «Несколько слов об Абылае» и другие исторические наследия.

Ключевые слова. Абылай-хан, китайские казахи, историческая легенда, исторический эпос, фольклорное наследие, текст, сюжет, мотив.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Неисследованные этапы государственной деятельности ханов Абылая, Уали и Бокея (на основе редких архивных и фольклорных источников)» (регистрационный номер: АР 19680406).

Для цитирования: Набиолла Н., Ошан Ж. Казахский фольклор в Китае: исторические эпосы и легенды, связанные с Абылай-ханом // Отан тарихы. 2023. Т. 27. № 3. С. 582-593. (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_2_582-593

Кіріспе. Қытай Халық Республикасында 2012 жылғы бүкіл қытайлық ресми халық санағы бойынша бір миллион төрт жүз мыңның үстінде қазақтар өмір сүріп отырғаны мәлім болды. Қазақтар қоныстанған Шыңжаңның солтүстік бөлігі, соның ішінде Алтай, Тарбағатай, Іле аймақтары қазақтардың тарихи ата қонысы саналады. Сол өлкелерден табылған сақ, ғұн, үйсіндердің археологиялық қазба деректері мен көне түркі дәуірінен қалған сынтастар, балбалтастар мен эпиграфикалық ескерткіштер соның дәлелі саналады.

Алайда Қазақ хандығы жойылып, қазақтар өз мемлекеттілігінен айрылғаннан кейін Қазақ даласы Ресей мен Цин империясы тарапынан бөліске түсті. Екі алып империя арасында қол қойылған келісім-шарттардың қатысты тармағында көрсетілген «Жер қайсы мемлекетке бөлінсе, онда отырған адамдар жермен бірге сол мемлекеттің басқаруында болады» деген нормаларға сәйкес қазақтар өз жерінде отырып екі мемлекетке бөлініп қалды. Кейін келе патшалық Ресей мен Кеңес одағының қанішер билігі жүргізген түрлі зорлық саясатына байланысты қазақтардың өз жерінен босып кетуіне байланысты қытайдағы қазақтардың саны артып отырды. Соның ішінде 1916 жылғы ұлтзаттық көтеріліс, 1928-1933 жылдардағы ашаршылық, 1937-1938 жылдардағы сталиндік қуғын-сүргін тұсында жан сауғалап Қытайға босып барған қазақтардың саны ауқымды болды. Әйткенмен қытайдағы қазақтар күні бүгінге

дейін өзінің ділін, тілін, дінін сақтап келеді. Сөйтіп олар өздерінің атадан қалған ескі фольклорлық мұраларын да бүгінгі күнге жеткізді.

Қазірге дейінгі Қытайдағы қазақ баспасөзінде жарияланған фольклорлық еңбектердің мазмұнына назар аударатын болсақ, онда фольклордың барлық жанры сақталғанын көреміз. Мысалы: миф, аңыздар, ертегілер, батырлық жырлар, тарихи жырлар, ғашықтық жырлар, дастандар, жаңылтпаш, жұмбақ, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, айтыс, шежіре, ғұрыптық фольклор (той бастар, сарын, жар-жар, сыңсыма, көрісу, беташар, естірту, жоктау), маусымдық ғұрып фольклоры (наурыз жырлары, егіншілік жырлары, т.б.), төл телу жырлары (бес түлікке байланысты) осылардың барлығы түгелдей сақталған. Бұл жанрларға жеке-жеке тоқталып, кешенді зерттеулер жүргізу әрине алдағы уақыттың еншісінде деуге тура келеді.

Материалдар мен әдістер. Тақырыпты зерделеудің ең негізгі дереккөздері ретінде қытай қазақтарының 1980-2012 жылдар аралығындағы фольклорлық мұралардың жиналуы, жариялану шаралары кезінде атқарылған жұмыс нәтижелерін көрсетеміз. Бұл жылдары ел арасынан жиналған фольклорлық мұралар, «Ұлттар баспасы» мен «Шыңжаң халық баспасынан» жеке-жеке кітап болып шықты. Сонымен бірге мерзімді басылымдарда яғни, газет-журналдарда жекелеген кісілердің жинаған материалдары, ел аузынан естігендері жарық көріп тұрды. Соның ішінде Шыңжаң халық баспасы мен Іле халық баспасы бірлесіп баспадан шығарған, әр томның көлемі елу баспа табақ болатын, 25 томдық «Халық ауыз әдебиетінің қазынасы» атты серияны ерекше атауға болады. Қытай қазақтары арасында сақталған Абылай ханға байланысты тарихи жырлар мен аңыздар Қазақстанда да баспадан шығарылып келеді. Оның ең бастысы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты тарапынан шыққан жүз томдық «Бабалар сөзі» сериясының 10 томынан (23-томнан 32 томға дейін) орын алды. Онда жырлар – көне, батырлық, тарихи, ғашықтық жырлар мен дастандар бар. «Бабалар сөзінің» бір томы «Қытайдағы қазақтардың қара өлеңіне», тағы бір томы «Қытайдағы қазақтардың жұмбақтарына» арналды. Бұдан басқа томдарында Қытай қазақтары фольклорлық мұралары «Бабалар сөзінің» 56-, 57-, 58-, 59-, 73-, 74-, 86-, 87-, 91-, 100- және басқа томдарына да енгізілді. Сондай-ақ Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы тарапынан, қоғамдық қорлар мен жекелеген тұлғалардың ат салысуымен Қазақстанда жарық көрген жинақтарда бар. Зерттеу әдістері – зерттеуде фольклорлық ескерткіштерді зерделеуде қолданылатын тарихи, деректемелік, филологиялық, текстологиялық, хронологиялық және салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау: Қытайдағы қазақтардың фольклорлық мұраларының жиналуы мен жариялануын төмендегі бірнеше кезеңге бөліп қарастыруға болады.

XVIII-XIX ғасырлардағы фольклорлық мұралардың жиналуы мен жариялануы. Бұған Цин патшалығы дәуіріндегі мәнжу билеушілерінің қазақтарды басқару мақсатында қолға алған шараларын атап көрсетуге болады. Соның бірі – олардың қазақтардың дәстүрлі рулық жүйесін өздерінің саяси, әкімшілік басқаруының қажетіне асыру үшін қазақ шежірелері мен шежірелік деректерін жинауы болды. Сол кезде жиналған қазаққа қатысты шежірелер мен шежірелік деректер Қытай астанасындағы мұрағат қорларында күні бүгінге дейін сақтаулы тұрғаны белгілі.

Мұндай шежірелер мен шежірелік деректерді жинауды Ресей ғалымы Г. Потанин де қолға алды. Г. Потаниннің «Батыс солтүстік Моңғолия очерктері» атты еңбегінде қазақ руларының шежіресі сөз болады. Г. Потанин Қытайдағы Алтай өңірінде, соның ішінде Буырлытоғай ауданы аумағындағы Үліңгір көлі маңын қоныстанған қазақ ауылдарында болған, әрі түрлі деректерді хатқа түсірген. Ол хатқа түсірген мәліметтерде керей, найман руларының құрамы мен таралуы, олардың жорықтарда шақыратын ұраны, орналасқан жерлері туралы мәлімет сақталған.

Қытай қазақтары фольклорлық мұраларының баспа бетінде жарық көрген, ел арасында қолжазба күйінде тараған нұсқалары да бар. Мұндай жәдігерлер ретінде Құрбанғали Қалиди, Ақыт Үлімжіұлы, Жүсіпбек қожа Шайхисламұлы, Таңжарық Жолдыұлы, Арғынбек Апашпайұлы, Көтбай Көшкіншіұлы, Әсет Найманбаев, Көдек Маралбаев, Төлеубай Бөжекұлы, Жанұзақ Әріпжанұлы, т.б. еңбектерін атауға болады.

XX ғасырдың 1930-1980 жылдар аралығындағы фольклорлық мұралардың жиналуы мен жариялануы. Бұл кездерде мұралардың жиналуы кең ауқымды емес, белгілі бір адамдардың ат салысуымен жиналып, жарияланып отырған. Мұнда Асқар Татанайұлының «Ерікті Алтай»

газетіне, «Жаңа Алтай» журналына жариялаған дүниелерін атауға болады. Ол 1938 жылдан бастап жиған халық әдебиеті туындыларымен қатар өз шығармаларын да жариялаған. Қазақтың тарихи жырларын, дастандарын көптеп жинап, олардың шығу төркіні туралы мақалалар жазған.

Бұдан өзге Дубек Шалғынбаев қытай тіліне аударған «Қыз Жібек операсы» мен оның басқа да еңбектерін, Нығымет Мыңжани жинап, жариялаған фольклорлық мәтіндерді («Қазақтың мифтік аңыздары» атты кітап, т.б.), Қаусылқан Қозыбаев жинап жариялаған аңыз, ертегілерді, Арғын Қанапияұлы, Рахымедолла Әпшеұлы, Оразбек Қанапин, Күнгеі Мұқажанұы еңбектерін атауға болады. Осы кезеңде «Қос қобди» (1957 ж.), «Ертегілер» (1958 ж.), «Ертегілер мен аңыздар» (1958 ж.), т.б. жинақтар жарыққа шықты.

Әйткенмен ертелі-кеш жиналған фольклорлық мұралардың дені гоминдаң үкіметінің зиялыларды қудалап, оларға тінту жүргізген кезде және өткен ғасырдың 60-70 жылдары жүргізілген «Мәдени төңкеріс» кезінде отқа жағылды, жыртылды, тозып жоғалды.

1958 жылы Шыңжаң халық баспасынан шыққан Қаусылқан Қозыбаевтың «Ертегілер мен аңыздар» деген кітабында ұзын саны жиырмаға жуық ертегілер мен аңыздар топтастырылған. Ол өзі құрастырған осы кітаптың алғы сөзінде: «Еліміз азат болған күннен бастап, әр ұлт халықтарының баспасөз еркіндігі өз қолына берілді. Сол күннен бастап біздің көрінісі ұлттық, мазмұны социалистік жазба әдебиетіміз едәуір етек алды. Бірақ ұлттық әдебиетіміздің негізі болған халық ертегілері мен аңыздарына бүгінге дейін көңіл бөлуіміз шамалы болды. Сондықтан осы бір жағдайды еске ала отырып, қалам ұстап жүрген азаматтарымызға осы қымбатты қазынаның мұрагері болуын ерекше ескерткім келеді», – деп жазды (Қозыбаев, 1958: 1).

Қорыта айтқанда қытайдағы қазақтардың арасында тараған тарихи жырлар мен аңыздар негізінен өткен ғасырдың сексенінші жылдарынан бері қарай толық қағазға түсе бастады. Одан бұрын жиналған материалдардың дені «қайта құру», «стиль дұрыстау» «Мәдениет төңкеріс» кезінде жойылды. Мәдениет төңкеріс кезінде ұлт зиялылары қудаланып, халық мұраларын «көненің қалдығы» ретінде өртеп жіберді. Сол кездегі науқаншылдықты халық мұрасын жинаушы, ақын-жазушы А.Татанайұлының өз басынан өткен жағдайлармен де байланыстыра көрсетуге болады. «1958 жылы жүргізілген «оңшылдарға қарсы күресте» басыма «әдемі қалпақ» киіп, «Мәдениет зор төңкерісі» кезінде өмірден көше жаздадым. Жиған-тергендерімнің бәрі «төрт көне» ретінде өрттеле бастады. Мен талай-талай таңды ұйқысыз атырдым, жиған-тергенімді өртке жібермей, дауылға бермей сақтап қалуға бекідім. Бірақ қалай сақтаудың өзі де мүшкіл еді... қайтыс болғанына екі ай болған әйелімнің қабіріне сандықша тұрғызып, белгі орнатамын деген сылтаумен бір күндік рұқсат алып, екі қап топанның арасына бар қағазымды салып жолға шықтым. Сәтіне басқанда мені ешкім тінтіпеді және қорған басына менен басқа жан бармады. Сонымен әйелімнің қабірінің жанынан ептеп жүріп орын шығардым да, кітап-қағазды су тиместей етіп көміп, жан жолдасымның аруағына тапсырып үйіме оралдым... 1968 жылы 8 айда көмілген бұл мұралар мен шығармаларымды 1978 жылы он жыл екі ай өткенде қайта қазып алдым», – деп жазды А. Татанайұлы (Татанайұлы, 1987: 4-5). Асқар Татанайұлы ел аузынан естіп-біліп, көп жыл бойы көкейге түйген деректерді «Тарихи дерек, келелі кеңес» атты зерттеу еңбегіне енгізген. Осындай ұлт мұрасын сақтап қалуды ойлаған аға буын тұлғалар мұраларымызды жасырып, сақтағанының арқасында ұлт игілігіне қайта жол тартты. Солардың бір шоғыры – тарихи жырлар мен аңыздар болды. Оның ішінде Абылай ханға қатысты ауқымды деректер бар.

XX ғасырдың 1980-2000 жылдардағы фольклорлық мұралардың жариялануы. Бұл жылдары «Мәдениет төңкерісі» кезінде ойраны шығып құрып-жоғалған, өртелген мұраларды қайта жаңғыртуға күш салды. Қытай Халық Республикасы бойынша біртұтас рухани мәдениетке, халықтың фольклорына мән беру кең көлемде етек ала бастады. Бұған Қытай мемлекеттік фольклор зерттеу одағының төрағасының орынбасары, профессор Цзя Чжэ түрткі болды. Оның 2-кезекті мемлекеттік халық ауыз әдебиетшілері құрылтайында: «жалпы беттік жинау, түйінді түрде зерттеу жүргізу, халық арасында жалпыластыру, зерттеуді жұмыстарын тыңғылықты түрде жүргізу; халық ауыз әдебиетімен шұғылданатын мәдени мекемелерді тез арада қайта жасақтау, толықтырып байыту, халық ауыз әдебиетімен шұғылданатын мамандардың санын арттыру; халық ауыз әдебиетінің материал музейін құру; шетелдермен барыс-келісті, ғылыми ауыс-түйісті күшейту, – деген міндеттерін алға қойып, осы бағытта

жұмыстарды қолға алуға нақты тапсырма беруі серпін берді (Цзя Чжэ, 1984: 750-756). Осы жолғы құрылтайда алға қойған тапсырмаларды орындау нәтижесінде «Ертегілер» (1980 ж.), «Қазақ жұмбақтары» (1980 ж.) секілді фольклорлық жанрлар топтастырылған жинақтар жарыққа шықты; «Шалғын», «Алтай аясы», «Мұра», «Іле айдыны», «Тарбағатай», «Шұғыла» журналдары шыға бастады.

Сонымен бірге кең ауқымда қолға алынып, бүкіл ел болып аттанысқа келген шара ретінде әр ауданнан шыққан «Төрт топтама» атты сериялы кітаптарды айрықша айтқан жөн. Өйткені Қытай Халық Республикасында орын алған «он жылдық алапатта» біраз мұралардың көзі жойылған болатын. Өткен ғасырдың 80 жылдарына жеткенде кешегі солақай саясат кезінде орын алған зардаптардың орнын қайта толтыру шұғыл қажет болды. Дәл осы мақсатта 1984 жылы орталықтан бір тұтас қаулы шығарып, халық мұраларын жинауды қолға алуға тапсырма берілді. Осы орайда Қытайда үш топтама негізінде «Халық өлеңдерін», «Аңыз-ертегілерін», «Мақал-мәтелдерді» жинау жұмысы басталды. Осы мүмкіндіктерді мықты игерген сол кездегі қазақ зиялылары, «Қазақ қисса-дастандары» деген тағы бір топтама қосып, жалпы төрт кітап дайындау негізінде жұмыс атқара бастаған. Осы ізгі бастамаға сәйкес қазақ фольклорлық мұраларының жүзге жуық томы баспадан жарық көрді (Қазақтар қоныстанған барлық аудан шығарған топтамаларды қосқанда). Осы реткі ғылыми бастама кезінде белсенді, ұтымды жұмыс істеп, қаржыны тиімді пайдаланған аудандар төрт-бес томдық жинақ шығарса, қаржыны игере алмаған, жақсы жұмыс істей алмағандар бір не екі томды ғана шығарумен шектелген. Кей аудандарда бұл жұмыс мүлде жасалмай, ешқандай кітап шықпаған. Осы топтамаларда орын алған кейбір кемшіліктер туралы Б. Кәсейұлы өзінің нақтылы тұжырымдарын ұсынған-ды. Ол: «Төрт топтамада» аңыздар мен ертегілердің, қиял-ғажайып ертегілері мен мифтердің типологиясын айқын ажырата алмағандықтан бір-бірімен араласып кеткендігін, алайда бұған бола жинаушыларды кінәлауға болмайтындығын, себебі фольклортану ғылымының Қытайдағы қазақтар арасында кешірек ғылыми арнаға түскенін айтып кетті (Кәсейұлы, 2010: 30).

Қытайдағы қазақтардың фольклорлық мұраларын жинау мен жариялауда ерекше үлес қосқан – «Шалғын» журналының ұжымы болды. Олар ауыз әдебиеті үлгілерін жариялау мақсатында бірнеше бағытта еңбек етті. Атап кетер болсақ, журналдың 1980 жылғы шыққан № 1 санында Зейнолла Сәнікұлының «Әдеби мұра жөнінде» деген мақаласы жарияланған. Мақала журналда жарияланатын материалдардың жанрлық түрлерін анықтап, төмендегідей жіктеп көрсеткен:

«Халық аңыз-ертегілері. Мұнда қамтылатын мазмұндарға: тарихта өткен батырлар туралы аңыздар, топономикалық аңыздар, ертегілер, күй аңыздары, мақал-мәтелдер; шығыстық қисса-дастандар әсерімен шығарылған фольклорлық мұралар. Мысалы, «Бақтиярдың қырық бұтағы», «Тотынама», «Қырық уәзір», т.б; шешендік туралы әңгімелер. Жиренше, Алдар көсе, Қожанасыр әңгімелері; би-шешендердің айтқаны; халық өлеңдері, халық әндері. Оларға айтыс өлең, жар-жар, қоштасу, тақпақ, сыңсыма, жоқтау, беташар, шілдехана өлеңі, естірту, қара өлең, тау өлең, балық өлең, жұмбақ өлең, өтірік өлең, ата өлең, бәдік өлең, жас туралы, төрт түлік мал туралы өлеңдер, жарапазан, ай, күн, жыл туралы өлеңдер, т.б.; таяу заманда жасаған ақын мұралары. Мысалы, Әсет, Таңжарық, Ақыт, Көдек, т.б.». Осыларды айта келе автор тағы: «Назар аударуға тиісті кейбір жәйт бар: әдеби мұраларға көбінде діни сарындар сіңген. Кезінде солай болуы табиғи құбылыс. Сондықтан әдеби мұралардағы діншілдік, тағдыршылдық көзқарастар мен сөздерді, материалдарды жинағанда беталды өзгертпеу керек. Мүмкіндігінше түпнұсқаны сақтап, бұрынғы қалпында жазып алып, зерттейтін материал ретінде сақтау керек» (Сәнік, 1980: 99-111).

«Шалғын» журналы 1980-1987 жылдар аралығында бас-аяғы жеті жыл шығып тұрды. Біз «Шалғын» журналының жеті жылдық санына негізделсек, осы жеті жыл ішінде журналға Қытайдағы қазақтардың фольклорлық мұраларының 400-ге жуық нұсқасы жариялан.

Өткен ғасырдың 80 жылдарынан бастап осы бағытта жұмыс істеген келесі бір журнал «Алтай аясы» журналы болатын. «Алтай аясы» журналының 1980-1984 жылдары аралығында жарық көрген сандарында жарияланған мазмұндарға негізделсек, аталған жылдары онда жалпы жиыны 108 қазақ фольклорлық мұраларының үлгісі жарияланғанын көреміз. Мұнда «Мың бір түн», «Бақтиярдың қырық бұтағы», «Мақал-мәтелдер», «Жұмбақ-жаңылтпаштар»,

«Аңыз-ертегілер», «Тарихи жырлар» мен «Халық өлеңдері» бар. Атап айтқанда журналға қазақ фольклорының әр түрлі жанры жарияланып отырған.

Қытайдағы қазақтардың халықтық мұраларын жинау мен жариялауда күні бүгінге дейін өз үлесін қосып келе жатқан тағы бір журнал ретінде «Мұра» журналын айтуға болады. Журнал 1982 жылдан бастап өз жұмысын бастаған еді. Алайда, кейін келе қатысты мекемелер тарапынан бір-бірімен мазмұндас, көтерген жүгі мен атқаратын міндеттері ұқсас басылымдарды біріктіру туралы тапсырма түседі. Осыған байланысты «Шалғын» журналы 1987 жылы ресми түрде жабылады. Сөйтіп «Шалғын» журналының міндеті «Мұра» журналына жүктеліп, екі журналдың жүгін бірге көтере бастайды. Бір тәуірі «Мұра» журналы күні бүгінге дейін жарық көріп келеді. Бізге белгілі болғанындай 2014 жылға дейін журналдың 156 саны жарық көрді. Онда Қытай қазақтары фольклордың әртүрлі жанрының мыңға тарта нұсқасы жарияланған. Бұл қатарда біз журналға жарияланған мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш т.б. ұсақ жанрларды есепке алмағанымызды, тек ауқымды дүниелерді ғана есепке алғанымызды ескертеміз.

2012 жылы баспадан шыққан «Мұра» журналының индексіне негізделсек «Мұра» журналына қытай қазақтарының фольклорлық мұралары ғана емес, сол елдегі қазақтардың фольклорлық, этнографиялық зерттеулері де тұрақты түрде жарияланып тұрған (Мұра журналының 30 жылдық индексі, 2012).

Жоғарыда көрсетілген журналдарда және айтулы «Төрт топтамада» жарияланған мұралардың таңдамалы үлгілері арнаулы серияда жарық көрді. Бұлардың ең бастылары ретінде: «Қазақ қиссалары» (18 том), «Ғашықтық жырлар» (8 том), «Ертегі-аңыздар» (4 том), «Шежіре» (3 том), «Айтыстар» (6 том), «Шешендік сөздер» (4 том), «Мақал-мәтелдер» (2 том) деген атпен баспадан жарық көрген еңбектерді атауға болады. Бұдан сырт «Ауыз әдебиеті туралы пайымдаулар (жинақ)» (1984 ж.), «Қазақ әдебиет тарихының таңдамалы үлгілері» (1985 ж.), «Қазақ ауыз әдебиеті туралы» (1985 ж.), «Ауыз әдебиеті тарихы» (1988 ж.), «Қазақ әдебиетінің тарихы. Т.1.» (2011), т.б. зерттеу еңбектері де баспадан шықты.

Жоғарыда көрсетілген Қытайдағы қазақтардың фольклорлық мұраларын жинау мен жариялауда және оны зерттеп-зерделеу жолында көп еңбек еткен қазақ ғалымдардың бірі әрі бірегейі – Нығымет Мыңжанұлы болатын. Ғалымның Шыңжаңдағы әр ұлт фольклортанушы ғалымдары бас қосқан конференцияда оқыған «Қазақ фольклоры және оның қисса-дастандары жайында» атты баяндамасында қазақ фольклорлық мұрасының жинау және оны сақтау принциптеріне тоқталған кезде: «Бір шығарманың әр алуан варианттарын түгел жинауға көңіл бөлуіміз тиіс. Бұл реттеу және зерттеу жұмысын жүргізуге аса пайдалы. Бір вариантты құптап, екінші вариантты мәнсұқ етуге, немесе алуан вариантты араластырып құрақ құрауға болмайды. Әрине жариялауда, жиналған варианттардың ең жарамдысын жариялап, басқаларын реттеп, нөмірлеп, қолжазба қорында сақтау тиіс» – деп атап көрсетті (Мыңжани, 2012: 6).

Дей тұрғанмен біз ғалым ұсынған бұл принциптің көп жағдайда сақталмағанына куә боламыз. Олай дейтініміз, кейбір жариялаушылар бір батырға байланысты туған бірнеше фольклорлық мұраны реттеп, көлемді мәтін дайындағанын кездестіреміз және мұндай жәйтті сол мәтін туралы берген сипаттамасы мен түсініктемесінен де анық көре аламыз. Мұндай қадамға баруды біз фольклордың табиғатын түсінбеуден туған қателіктер мен келеңсіздік деп санаймыз.

Нығымет Мыңжанұлының жоғарыдағы пікіріне сабақтас ойды Қабден Балықшыұлы да дәріштеген. Ол: әдебиет, көркемөнер мұраларын жинағанда ұнамды-ұнамсыздарын түгел жинау керек, бұлай деуіміздің себебі мынадай: мұраларымызды жинау арқылы бірінші қол материалдарға ие болу; әдебиет, көркемөнер мұраларымыз тарихымыздың құрамдас бөлігі; жақсы-жаманын айырмай жаппай жинау дегеніміз – мұраны жинау барысында бірден парықтауға болмайды, жиналған мұраларға байланысты анықталады; әдебиет, көркемөнер мұраларымызды тез, жаппай жинауды талап етіп отырған тағы бір шұғыл жағдай бар. Қазақтың арғы тарихында жазба мәліметтер тапшы... әдебиет-көркемөнер мұраларымызға «көне», «сары», «шеттік», «феодалдық», «социализмге жат» дейтін қалпақтарды үсті-үстіне кигіздік те сол себепті өз сарыны бойынша ұрпақтан-ұрпаққа көшуден қалды. Қазір ол дүние салған қарттармен бірге көрге түсіп жатыр, – деген пікірді көтерді (Балықшыұлы, 1984: 245-251). Жоғарыдағы пайымдаулардан біз Қытайдағы қазақ ғалымдарының халық мұрасын жинауға ерекше назар аударып келгенін көре аламыз.

Қытайдағы қазақтардың арасында кең тараған тарихи жырлар мен аңыздарды мазмұнына қарай үлкен екі топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топқа, қазақ халқы біртұтас ел болып, іргесі бөлінбей тұрған тұстағы, яғни Қазақ хандығының құрылуынан тартып, Абылай хан билік басында болған дәуір аралығында болған тарихи оқиғаларды баяндайтын жырлар мен аңыздарды жатқызуға болады. Бұлардың көбі қазақтардың біртұтас ел ретінде қалмақ-жоңғар шапқыншыларына қарсы жасаған ерлік шайқастарын арқау еткен тарихи туындылар саналады. Онда Абылай хан, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр, Жәнібек батыр тағы басқа да қазақ хандары мен батырларының бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, сыртқы жауға қарсы тұрғаны, жоңғар шапқыншыларына қарсы тұру кезінде Абылайдың төңірегіне топтаса білгені жырланады. Бұл елдің бірлігін, ерлердің ерлігін жырлайтын мұралар саналады.

Екінші топқа Қытай мен Ресей екі ел арасында шекара сызығы тартылып, жермен бірге ел де бөлінген дәуір басталғаннан кейін пайда болған тарихи жырлар мен аңыздар жатады. Бұл топтағы мұраларды тағы екі топқа бөліп қарастыруға болады (Сәмیتұлы, 2000: 19). Оның біріншісі XIX ғасырдағы тарихи жырлар мен аңыздар. Бұл топқа «Арқалық батыр», «Демежан батыр», «Тәуке батыр», «Боқы батыр» т.б.; екіншісі XX ғасырдың бірінші жартысындағы қоғамдық-саяси жағдайды бейнелейтін жырлар мен аңыздар. Мұндай тарихи жырдан «Бөке батыр», «Дүңген көтерілісі», «Есімхан-Ырысқан көтерілісі», «Үркін-қорқын» қатарлылар бар.

Осы екі топқа жататын тарихи жәдігерлер мазмұнында XV-XVIII ғасырлардағы бір тұтас қазақ елінің жағдайы, сондай-ақ, XIX ғасыр мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қытайдағы қазақтардың басынан өткен тарихи оқиғалар суреттелген. Мұнда өзінің мемлекеттілігінен айрылып жат елге бодан болған қазақтың тұрмыс-тіршілігі, елдің басына түскен қоғамдық-саяси ауыртпалықтар, ел ішінде орын алған араздық, оны сыртқы күштердің өз пайдасына асыруы сынды аса күрделі жағдай баяндалады. Соның ішінде көрші халықтармен арада орын алған жаугершілік жағдай да батырлық жырларға арқау болады. Жоңғар хандығы жойылып, айтулы хандық тарих сахнасынан кеткенімен, олардың орнында қалған қалдықтары дәрбіт, ұранқай, торғауыт т.б. тайпалар қазақтармен қоныстар отырды. Осыған байланысты екі халық арасында атыс-шабыс, барымта-сырымта, жайылымдық жерлерге талас-тартыс жиі орын алып отырды. Мұндай жағдай «Арқалық батыр», «Тәуке батыр», «Боқы батыр» жырларына арқау болған.

Нәтижелер. Жоғарыда аталған жырлар мен аңыздарда Абылай ханға қатысты біраз мазмұндар сақаталған. Мақаланың көлемін ескере отырып оларды зерттеуді алдағы уақыттың еншісіне қалдыруымызға тура келді. Сөйтіп біз Қытайдағы қазақтар арасында туып, сол ортада тараған Абылай ханға ғана байланысты тарихи жырлар мен аңыздардың жиналуы мен жариялануына, оның сюжеттік, мотивтік өзгешеліктеріне қысқаша тоқталып, ондағы кейбір тарихи деректерге жеке тоқталамыз.

Абылай ханға қатысты тарихи жырдың бірі – «Сабалақ» атты тарихи жыр. Жырлаушысы: Қали Әділбеков, жинаған Әнуэр Қоңқақұлы. Бұл еңбек алғаш рет 1984 жылы Қытай астанасы Бейжің қаласындағы «Ұлттар» баспасынан шыққан «Қазақ қиссаларының» 2 томында жарияланды (Қазақ қиссалары. Т.2. 1984: 288-306). Айтулы жыр 1992 жылы «Дәрбілжін ауданының қисса-дастандары» деген кітапта қайта жарық көрген. Баспаға ұсынған Асқар Игенұлы (Дәрбілжін ауданының қисса-дастандары, 1992: 262-274).

Жыр кіріспесі бес шумақтан тұрады. Онда жырлаушысы Қали Әділбеков өзінің аты-жөнін айтып, өмірдің баянсыздығын, Ұлықпанды, Мұхаммед пайғамбардың досы Қалиды алған ажалдың уысынан ешкімнің де құтылып кете алмайтындығын жыр етеді.

Жыр мазмұны мынадай бірнеше эпизодтардан тұрады: Абылайдың әкесі Уәлидің өкпелеп нағашысы Қайып ханға барып, сонда жау қолынан қаза табуы; Абылайдың Төле бидің ауылына келуі; Төле бидің сынауы; Бөгенбайдың Абылайды би ауылынан алып кетуі; Шарышпен жекпе-жекке шығып оны жеңуі; Абылайдың өз аты-жөнін айтуы; Шақшақұлы Жәнібек батырға бата алуға баруы.

«Абылай» жыры. Бұл жырды жинап, баспаға ұсынған Шерияздан Сұлтанбайұлы. Бұл жыр алғаш рет 1985 жылы Қытай астанасы Бейжің қаласындағы «Ұлттар» баспасынан шыққан «Қазақ қиссаларының» 4 томында жарияланған (Қазақ қиссалары. Т.4., 1985: 1-84). Жыр кіріспеден, Шыңғыс ханның жорықтары мен ұрпақтары туралы шежіре жазылған. Басқа жырларда нағашы жұртына кеткен Абылайдың өз әкесі Көркемуәли деп көрсетілсе, бұл жырда қанішер Абылайдың әкесі Уәли деп баяндалады; өгей әкенің қорлығына шыдамаған

Абылайдың Тәшкеннен кетіп, Төле бидің ауылына келу жайы баяндалады; жоңғарларға қарсы жорыққа аттануға Төле биден бата сұрауы; Бидің қанат-құйрығы жетілсін деп жорыққа жібермеуі; Абылайдың ренжіп кетіп қалып, Темір байдың ауылына келуі; Темір байдың туыстарының «бай тоқалымен жақсы» деген сөзіне шыдай алмай, байдан бата алып жорыққа аттануы; жекпе-жекте қалмақ батыры Шарыштың басын алуы; жоңғарлардың Абылайды Өтеген батырмен бірге барымталап кетуі; Абылайдың ақыл-парасатымен жау қолынан босауы; хан тағына отыруы; Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек батырлардың портреті; Абылайдың Самарқанға барып қайтыс болуы; Ізбасты бидің Бұқарға естіртуі; Бұқардың ұзақ жоқтауы, т.б.

«Абылай хан... ақ атан». Жинап, баспаға ұсынған Ә.Нәбиұлы. Бұл жыр бірінші мәрте «Ұлттар» баспасынан 1991 жылы баспадан шыққан «Қазақ қиссаларының» 11 томында жарияланған (Қазақ қиссалары. Т.11., 1991: 90-125). Жыр мазмұны Абылайдың Төле бидің ауылына келіп «Сабалақ» атануы; Абылайдың түсінде «Ғайып ерен» аян беріп, «ақбас атанының басы қараған бағытта жорықтарын жалғастырса жеңіске жететіндігін, ал олай істемесе жеңілетіндігі туралы айтуы; Абылайдың жеңіске жеткен бір жорығында белгісіз біреудің Абылайдың дулығасын садақпен атып, оған қастандық болатынын ескертуі; ақбас атанның қастандық жасамақшы болған Мәлікті таптап өлтіруі; Абылайдың жансыздарға таңба басып, Қоқан ханына хат жолдауы секілді эпизодтардан тұрады.

«Ел қормалы – ер Абылай». Жырлаған: Асқар Татанайұлы (Тарихи жырлар. Т.1., 1995). Жыр мазмұны: Самарқаннан елі шабылған Абылайды ұлы жүздің жеріне әкесінің адал құлы аман-есен жеткізуі; Төле бидің баланы тауып алып, оған «Сабалақ» деп ат қоюы; Төленің бәйбішесінің Сабалақтың текті адам екендігін біліп, «балаларымның өрісін тарылта ма» деп күндеуі; арғын руынан шыққан баласы жоқ Темір деген байдың Абылайды «тонды бала ғып» асырап алуы; Абылайдың Темір байдың малын барымталаған жоңғар батырының көзін жоюы; жоңғарларға қарсы соғыста Шарышты жекпе-жекте жеңуі; келесі бір соғыста Абылайдың аты болдырып, керей Жәнібек батырдың көк дөненін түсіп беруі және Жәнібектің жоңғардың екі батырының басын алуы; Шарыштың кегін алмақ болған Халдан ханның жасырын адам жіберіп, аңда жүрген Абылайды тұтқынға салуы; Абылайды қайтарып алуға үш жүз мың қазақ қолының жиналуы; Орыс патшалығы мен Цин патшалығының жоңғарларға хат жазып Абылайдың жанына араша сұрауы; Абылайдың сөзбен жоңғар ханын жеңіп, қызын қалыңсыз алып еліне аман-есен оралуы қатарлы сегіз эпизодтан тұрады.

«Абылай туралы аз сөз» атты тарихи аңыз. Аңызды Зәкиқан Омарұлы деген Алтай аймағы Жеменей ауданына қарасты Шалшықсай ауылының қарапайым тұрғыны сақтап келген. Жеменей ауданы Мәдениет мекемесінің қызметкері Шежауқан Зәкиханұлы жинап берген (Жеменей ауданының аңыз-ертегілері, 1991: 68-71). Аңыз мазмұны төмендегі бірнеше бөлімдерден тұрады. Әуелі жетім Абылай ел кезіп жүріп Төле бидің ауылына келіп бидің түйешісі болады; ел аралап жүрген Төле бидің жайылып жатқан түйесін көре кетуге жолшыбай түйешілер қосына барған кезде Абылайдың басынан секіріп ойнап жүрген екі бөріні көруі; Төле бидің Абылайды алдына шақырып алып, Шарышпен жекпе-жекке шығуына бата беруі; Абылайдың Шарышты жеңуі; Абылайдың шекара күзетіне шығуы, Қалдан ханның тұтқынға алуы; Абылайдың Қалдан ханның алдында үш арманын айтуы, сөзбен Қалданды жеңіп тұтқыннан босап шығуы.

Жоғарыдағы жырлар мен аңызға ортақ эпизодтар: Абылайдың бірде Самарқаннан, бірде Тәшкеннен Төле би ауылына келіп биді пана тұтуы, бидің кейде қойын, кейде түйесін, ал енді бірде жылқысын баққан бақташы ретінде көрінуі, оған бидің ат қоюы және Абылайдың Шарышты жекпе-жекте жеңуі, Абылайдың тұтқынға түсуі, тұтқыннан ақыл-айласымен босап шығуы. Бұлар аталған жыр мен аңыздың деніне ортақ. «Абылайдың тұтқынға түсуі туралы» аңыз да ел ішінде көп тараған. Осы аңыз Абылайға қатысты жырларда да көрініс тапқан. Абылайдың шын мәнінде тұтқынға болғаны тарихи құжаттардан да белгілі. Бұл оқиға туралы түрлі пікірлер бар. Солардың бірінде былай делінеді:

«Абылайдың тұтқынға түсуі туралы тарихшылар екі жылды, 1741 мен 1742 жылды атайды. Ал, құжаттардағы Абылайды босатып алу жөнінде 1742 жылдың тамыз айында мәселе көтерілгеніне және қазақ пен қалмақтың соғыстары 1739-1741 жылдары ең ауыр, әрі ең ұзақ шайқастары болғанына қарағанда, Абылай қалмақтарға 1741 жылғы соғыста қолға түскен болуы керек. Тұтқынға ол екі жылдай болған секілді. Олай дейтініміз: 1743 жылғы қыркүйекте Орта Жүзге барып қайтқан Т.Барташевтің Орынбор комиссиясына жазған хабарында былай

делінген: «Жоңғар билеушісі Галдан Церен Абылай ханды тұтқыннан босатпай тұрып, қазақтарға өз атынан елші жіберген. Өзінде аманатта қалып отырған Әбілмәмбеттің ұлының орнына Барақ сұлтанның ұлын жіберуді талап еткен. Бұл жөнінде қазақтар Қазыбек бимен және басқа да ел ағаларымен ақылдасқан. Бұдан бір ай өткен соң Абылай қасындағы басқа да адамдармен бірге жоңғар тұтқынынан босап келген» (Абылай хан, 2005: 119).

Бұларға қарай отырып біз өткен тарихи кезеңде орын алған тарихи оқиғалар халықтың жадында ғасырлар бойы сақталып, фольклорлық мәтіндерге де арқау болғанын көреміз. Сөйтіп, тарихи жырлар мен аңыздарда айтылатын дүниелердің жазба құжаттарда да кездесуі тарихи жырлардағы деректердің тарихи шындықтан тым көп ауытқымайтынын түсіндіріп береді.

«Сабалақ», «Абылай» және «Ел қормалы – ер Абылай» жырында Абылайдың бейнесінің сомдалуында жетім өскен баланың хандық дәрежеге жетуі баяндалған. Яғни бұл жырлар ханның алғашқы өмірі мен хандық өреге жеткендегі тағдырын қатар көрсетіп, Абылайдың жетім баладан хандық дәрежеге жеткенге дейінгі тұлғасын көрсетуге қызмет еткен.

Абылай тұлғасы тек Абылай ханға байланысты туған жырлар мен аңыздарда ғана емес, сол кезеңде өмір сүрген Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Қабанбай, Ер Жәнібек, Бердіқожа, Райымбек, Наурызбай, Баян, Балта керей Тұрсынбай батырларға байланысты туған жырлар мен аңыздарда, сол дәуірде жасаған Үмбетей, Бұқар қатарлы жыраулардың толғауларында, Қазыбек, Төле би қатарлы билерге байланысты ел арасында тараған аңыздар мен шешендік сөздерде де дәйім кездесіп отырады. Бұдан біз халық бастан кешкен тарихи жағдайларды, хандарды, батырларды жадында сақтап жыр, дастан арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге тырысқанын көреміз (Saltakova, 2021).

Абылай туралы жырлар мен аңыздарда оның қалай хан болғаны, әскери іс-қимылдарды қалай басқарғаны, батырлар мен сарбаздарды жорыққа қалай ұйымдастырғаны, басқа елдің басшысымен қалай сөйлесіп, қандай айла-амал қолданғаны, жаудың ордасында өзін қалай ұстағаны сияқты көптеген жағдайлар бейнеленеді. «Тарихи жырлар Абылайды заңды билеуші – хан ретінде сипаттап көрсетеді. Соған қарамастан ол өзін хан тұқымы ретінде емес, жаужүрек батыр ретінде танытады. Сол себепті халық оны хан сайлайды, атақты батырлар оның маңайына топтасады, оның ақыл-кеңесін тыңдайды, бұйрығын орындайды» (Қасқабасов, 2012: 131).

Абылай ханға байланысты жырлар мен аңыздарды алғаш қағазға түсіріп, ғылыми айналымға енгізген ғалым Ш.Ш. Уәлиханов екені белгілі. Онан кейін де Абылай тұлғасын зерттеуші тарихшы, әдебиеттанушы, фольклортанушы ғалымдардың қатары тым көп болды. Скопус базасына енген журналда Абылай тұлғасына байланысты фольклорлық аңыз-жырлар мен тарихи құжаттарды салыстыра қарастырған А.Абсадық бастаған авторлардың зерттеу мақаласы да жарық көрді (Abdasadyk, 2021: 325-336). Ал енді Абылай ханға байланысты мол мұраларымыз М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты шығарған тарихи жырлар (Бабалар сөзі. Т.57., 2010) мен тарихи аңыздарда (Бабалар сөзі. Т.86., 2012), және «Балалар сөзінің» қытайдағы қазақтардың фольклорына арналған он томдығының бір томына Абылай ханға байланысты екі мәтін енген (Бабалар сөзі. Т.29., 2006). Қытайда Абылай ханға байланысты мұрағат құжаттарының мол қоры сақталған. Бұл енді өз алдына бөлек тақырып.

Қорытынды. Бүгінгі кезде елімізде шетелдегі қазақтар арасынан, соның ішінде Қытайдағы қазақтар арасынан жиналып, жарық көрген халық мұраларының аса бай кеніші қалыптасып отыр. Оны фольклорлық тұрғыдан, тарихи, этнографиялық тұрғыдан әр бағытта жете зерттеудің қажеттілігі күн тәртібінен түскен жоқ һам алдағы жерде де күн тәртібінде қала береді. Біз арнайы қарастырып отырған тарихи жырлар мен аңыз мәтіндерінен Абылай хан жасаған дәуірде жоңғар-ойраттары елімізге ауық-ауық шабуылдар жасап, елді боқынға, шұбырындыға ұшыратқанын, елдің еңсесі бірде түсіп, бірде көтеріліп қиын кезеңдерді басынан өткергенін көре аламыз. Сонымен бірге соғыс ғасырларға жалғасып, Қазақ хандығын титықтатқанымен бағындыра алмағанын, Қазақ мемлекетінің дамуына кері әсерін тигізгенімен оның даму процесін тоқтата алмағанын, халықтың рухын түсіріп, құлдыққа сала алмағанын көреміз. Елі мен жерін қорғау үшін халық өзінің бойындағы ең асыл қасиетін, күші мен рухын біріктіріп, намысын қайрап, жігерін жаныды. Соның бір айқын айғағы ел арасында кең тарап, күні бүгінге дейін халық санасынан өшпестей орын алған түрлі тарихи жырлар мен аңыздарда айтылған жауынгерлікке толы мазмұндар, ел тізгінін қолына ұстап,

қиын-қыстау кезеңнен елді аман алып шыққан Абылайдай данаға байланысты туған жырлар мен аңызда сақталған мәліметтер толық дәлел бола алады. Біз бүгін мұндай аңыз-әңгімелер мен жырлардың елімізде ғана емес, алыс-жақын шетелдегі қазақтар арасында да молынан сақталғанына көзімізді жеткізіп отырмыз. Абылай хан және оның айналасындағы батырлар туралы мұндай тарихи жәдігерлердің басты көтеретін тақырыбы – елдің елдігін, елдің іргесінің тұтастығын қорғау болып келеді. Бұл кезеңде жасаған батырлардың алға қойған мақсаты да бірдей болды. Тарихи жәдігерлер олардың тек ғана елдікті сақтап қалуға бар күш-жігерін салғанын жырлаған. Ел үшін жан алысып, жан берісуге дайын батыр тұлғасын сомдауды мақсат еткен.

Әдебиеттер

Abdasadyk, A.A., Isenov, O.I., Taskuzhina, A.B., Kulbayeva, M., Mukhitov, K.S. (2021). Abylai Khan: A historical figure and a folklore character (Case study of legends about the orphanage of the ruler) // *Astra Salvensisthis link is disabled*, pp. 325–336.

Абылай хан, 2005 – Абылай хан. Өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдар. (Құрастырған, қазақшаға аударған, көрсеткіштерін түзген, түсініктерін жазған. З.С.Тайшыбай). Петропавл, 2005. 477 б.

Бабалар сөзі. Т.29., 2006 – Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Т.29. Тарихи жырлар. Астана: Фолиант, 2006. 400 б.

Бабалар сөзі. Т.57., 2010 – Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Т.57. Тарихи жырлар. Астана: Фолиант, 2010. 408 б.

Бабалар сөзі. Т.86., 2012 – Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Т.86. Тарихи аңыздар. Астана: Фолиант, 2012. 448 б.

Балықшыұлы, 1984 – Балықшыұлы Қ. Әдебиет-көркемөнер мұраларымызды жинауға шұғыл кірісейік // Қазақ ауыз әдебиеті туралы байымдаулар. Құрастырған: Қ.Балықшыұлы. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1984. 757 б.

Дөрбілжін ауданының қисса-дастандары, 1992 – Дөрбілжін ауданының қисса-дастандары. Дөрбілжін, 1992. 441 б.

Жеменей ауданының аңыз-ертегілері, 1991 – Жеменей ауданының аңыз-ертегілері. Жеменей, 1991. 417 б.

Цзя Чжэ, 1984 – Цзя Чжэ. Ынтымақтасып еліміздің халық ауыз әдебиетін көркейту жолында күш салайық // Қазақ ауыз әдебиеті туралы байымдаулар. Құрастырған: Қ.Балықшыұлы. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1984. 757 б.

Кәсейұлы, 2010 – Кәсейұлы Б. Қазақ халық ауыз әдебиетінің қазіргі ауқымы // Қазақ халық ауыз әдебиеті туралы зерттеулер. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2010. 521 б.

Қазақ қиссалары. Т.11., 1991 – Қазақ қиссалары. Т.11.: Батырлар жыры (Құрастырғандар: Әбдірешит Байболат, Қабден Балықшыұлы). Бейжің: Ұлттар баспасы, 1991. 425 б.

Қазақ қиссалары. Т.2., 1984 – Қазақ қиссалары. Т.2.: Батырлар жыры (Құрастырғандар: Қабден Балықшыұлы, Оразанбай Егеубаев). Бейжің: Ұлттар баспасы, 1984. 966 б.

Қазақ қиссалары. Т.4., 1985 – Қазақ қиссалары. Т.4.: Батырлар жыры (Құрастырған: Оразанбай Егеубаев). Бейжің: Ұлттар баспасы, 1985. 425 б.

Қасқабасов, 2012 – Қасқабасов С. Абылай // Тәуелсіздік және фольклор. Алматы, 2012. 400 б.

Қозыбаев, 1958 – Қозыбаев Қ. Аңыздар мен ертегілер. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1958. 57 б.

Мұра журналының 30 жылдық индексі, 2012 – Мұра журналының 30 жылдық индексі (1982-2012). Құрастырған: Әділет Ахметұлы. Үрімжі, 2012. 215 б.

Мыңжани, 2012 – Мыңжани Н. Қазақ фольклоры және оның қисса-дастандары жайында // Мұра. 30 жылдан таңдамалылар. 1-том (1982-2012). Құрастырған: Дәлелбек Қинаятұлы. Үрімжі, 2012. 602 б.

Saltakova Zh., Onal M.N., Albekov T.K. (2021) Türk Halklarının Şecerecilik Geleneği ya da Millî Bellek. – Milli Folklor, 130 (Yaz, 2021). p.21-30. (in tur) <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=130&Sayfa=23>

Сәмитұлы, 2000 – Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының баспасы, 2000. 312 б.

Сәнік, 1980 – Сәнік З. Әдеби мұралар жөнінде // Шалғын, 1980. №1. 111 б.

Тарихи жырлар. Т.1., 1995 – Тарихи жырлар. Т.1. Алматы, 1995. 288 б.

Татанайұлы, 1987 – Татанайұлы А. Тарихи дерек, келелі кеңес. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1987. 205 б.

References

- Abdasadyk, A.A., Isenov, O.I., Taskuzhina, A.B., Kulbayeva, M., Mukhitov, K.S. (2021). Abylai khan: tarikhi tulga zhane folklorlyq keipker (bileushining jetimdigi turaly angyzdar) [Abylai Khan: A historical figure and a folklore character (Case study of legends about the orphanage of the ruler)] // *Astra Salvensis* this link is disabled, pp. 325–336. (In Eng.).
- Abylai khan, 2005 – Abylay khan. omiri men qizmetine qatisti qujattar men materialdar [Abylai Khan. Documents and materials related to the life and work of Abylai Khan]. (Qurastyrgan, qazaqshaga audargan, korsetkishterin tuzgen, tusinikterin jazgan. Z.S. Taishybai). Petropavl, 2005. 477 p. (In kaz.).
- Babalar sozy. T.29., 2006 – Babalar sozy. zhuztomdyq. T.29. Tarikhi zhyrlar [Words of the Ancestors, Hundred-volume. Vol. 29. historical poem.]. Astana: Foliant, 2006. 400 p. (In kaz.).
- Babalar sozy. T.57., 2010 – Babalar sozy. zhuztomdyq. T.57. Tarikhi zhyrlar [Words of the Ancestors, Hundred-volume. Vol. 57. historical poem.]. Astana: Foliant, 2010. 408 p. (In kaz.).
- Babalar sozy. T.86., 2012 – Babalar sozy. zhuztomdyq. T.86. Tarikhi angyzdar [Words of the Ancestors, Hundred-volume. Vol. 86. historical legend.]. Astana: Foliant, 2012. 448 p. (In kaz.).
- Balyqshyuly, 1984 – Balyqshyuly Q. Adebiet-korkemoner muralarymyzdy zhinauga shugyl kiriseyik // Qazaq auyz adebieti turaly baiymdaular [Let's urgently start collecting our literary and artistic heritage // Opinions about Kazakh oral literature]. Qurastyrgan: Q. Balyqshyuly. Urimzhi: Shinzhiang khalyq baspasy, 1984. 757 p. (In kaz.).
- Dorbylzhin audanyning qissa-dastandary, 1992 – Dorbylzhin audanyning qissa-dastandary [Epics and Stories of Durbilzhin district]. Dorbylzhin, 1992. 441 p. (In kaz.).
- Zhemeney audanyning angiz-ertegileri, 1991 – Zhemeney audanyning angiz-ertegileri [Legends and stories of Zhemeney district.]. Zhemeney, 1991. 417 p. (In kaz.).
- Jia Zhe, 1984 – Jia Zhe. Intymaqtasyp elimizding khalyq auyz adebietin korkeitu zholynnda kush salayiq // Qazaq auyz adebieti turaly baiymdaular [Let's work together to improve the folk literature of our country // Opinions about Kazakh oral literature]. Qurastyrgan: Q. Balyqshyuly. Urimzhi: Shinzhiang khalyq baspasy, 1984. 757 p. (In kaz.).
- Kaseyuly, 2010 – Kaseyuly B. Qazaq khalyq auyz adebietining qazirgi auqymy // Qazaq khalyq auyz adebieti turaly zertteuler [The Current Situation of Kazakh Folk Oral Literature // Research on Kazakh Folk Oral Literature]. Urimzhi: Shinzhiang khalyq baspasy, 2010. 521 p. (In kaz.).
- Qazaq qissalary. T.11., 1991 – Qazaq qissalary. T.11.: Batyrlar zhyry [Kazakh Epics. T.11., Epics of heroes]. (Qurastyrgandar: Abdireshit Baybolat, Qabden Balyqshyuly). Beyjing: Ulttar baspasy, 1991. 425 p. (In kaz.).
- Qazaq qissalary. T.2., 1984 – Qazaq qissalary. T.2.: Batyrlar zhyry [Kazakh Epics. T.2., Epics of heroes]. (Qurastyrgandar: Qabden Balyqshyuly, Orazanbay Egeubaev). Beyjing: Ulttar baspasy, 1984. 966 p. (In kaz.).
- Qazaq qissalary. T.4., 1985 – Qazaq qissalary. T.4.: Batyrlar zhyry [Kazakh Epics. T.4., Epics of heroes]. (Qurastyrgan: Orazanbay Egeubaev). Beyjing: Ulttar baspasy, 1985. 425 p. (In kaz.).
- Qasqabassov, 2012 – Qasqabassov S. Abilay // Tauelsizdik jane folklor. [Abylai // Independence and folklore]. Almaty, 2012. 400 p. (In kaz.).
- Qozybaev, 1958 – Qozybaev Q. ertegiler men Angyzdar. [Legends and stories]. Urimzhi: Shinzhiang khalyq baspasy, 1958. 57 p. (In kaz.).
- Mura jurnalnyng 30 zhyldyq indexi, 2012 – Mura jurnalnyng 30 zhyldyq indexi (1982-2012). [30-year index of "Mura" magazine]. Qurastyrgan: Adilet Akhmetuly. Urimzhi, 2012. 215 p. (In kaz.).
- Myngzhani, 2012 – Myngzhani N. Qazaq folklori jane onyng qissa-dastandary jaiynda // Mura. 30 zhyldan tangdamalyar. T.1. (1982-2012). Qurastyrgan: Dalelbek Qinayatuly [About Kazakh folklore and its stories // Mura. Selections from 30 years. Volume 1]. Urimzhi, 2012. 602 p. (In kaz.).
- Saltakova Zh., Onal M.N., Albekov T.K. (2021) Turki khalyqtarynyng genologialyq dastury nemese ulttyq zhady [Türk Halklarının Şecerecilik Geleneği ya da Milli Bellek]. – Milli Folklor, 130 (Yaz, 2021). p.21-30. (in tur) <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=130&Sayfa=23> (In tur.).
- Samituly, 2000 – Samituly Zh. Qytadagy qazaqtar [Kazakhs in China]. Almaty: Duniejuzi qazaqtary qauymdastygynyng baspasy, 2000. 312 p. (In kaz.).
- Sanik, 1980 – Sanik Z. Adebii muralar zhoninde [About literary heritage] // Shalgyn, 1980. №1. 111 p. (In kaz.).
- Tarikhi zhyrlar. T.1., 1995 – Tarikhi zhyrlar. T.1. [About literary heritage]. Almaty, 1995. 288 p. (In kaz.).
- Tatanaiuly, 1987 – Tatanaiuly A. Tarikhi derek, keleli kenges [Historical data, advice]. Urimzhi: Shinzhiang khalyq baspasy, 1987. 205 p. (In kaz.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 594-605, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.00
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_594-605

ГОЛОД 1921-1923 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ И РЕГИОНАХ РОССИИ: ОБЩЕЕ И ОСОБЕННОЕ

Капаева Айжан Тоқановна

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (28 дом, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-1198-0185> E-mail: kapayeva.59@mail.ru (Капаева)

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023
© Капаева А.Т., 2023

Аннотация. *Введение.* Советский период в истории Казахстана был неоднозначным: были как достижения, так и провалы в политике власти. Особенно тяжелыми были первые годы: две революции, мировая война, гражданское противостояние. Все это требовало огромных финансовых вложений и людских ресурсов. *Цели и задачи.* Для удержания и укрепления своей власти большевики предпринимали разные политические, экономические, социальные эксперименты, последствия которых негативно отразились на положении народа. Особенно тяжелым было положение в Казахстане – Киргизской АССР (официальное название Казахстана до 1925 г.). *Материалы и методы.* Полтора миллиона человек из средней полосы России, Поволжья, Украины в конце XIX – начале XX вв. переселились в казахские степи. Для обустройства переселенцев изымались земли у коренного населения, что обостряло межэтнические отношения. *Результаты.* Экономические и политические реформы в Казахстане привели к разрушению традиционной системы жизнеобеспечения казахов. Масштабы и методы изъятия земель, продовольственная диктатура, продразверстка все это привело к страшному бедствию. Трагическими стали события 20-х годов, приведшие к гуманитарной катастрофе, невиданному голоду, охватившему огромную территорию страны, в том числе и почти весь Казахстан.

Ключевые слова: голод, гуманитарная катастрофа, «военный коммунизм», продразверстка, колонизация, переселенцы, аграрный вопрос, кризис, эпидемии.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта ГФ АР09259227 «Голод в Казахстане в 1921–1922 годах и его последствия (на основе новых архивных и письменных источников)».

Для цитирования: Капаева А.Т. Голод 1921-1923 гг. в Казахстане и регионах России: общее и особенное // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. С. 594-605. (На рус.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_594-605

ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙ ӨНІРЛЕРІНДЕГІ 1921-1923 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ: ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қапаева Айжан Тоқанқызы

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-1198-0185> E-mail: kapaeva.59@mail.ru (Капаева)

Андатпа. *Kipicne.* Қазақстан тарихының Кеңестік кезеңі біркелкі болмады: өкіметтің саясатында жетістіктермен қатар, сәтсіздіктер де орын алды. Әсіресе алғашқы: екі революция, дүниежүзілік соғыс, азаматтық тайталастық жылдары елге өте ауыр тиді. *Мақсаты мен міндеттері.* Аталған оқиғалар үлкен көлемдегі қаржылай және адам ресурстарын талап етті. Өз билігін орнатып, оны одан әрі нығайту үшін большевиктер түрлі – саяси, экономикалық, әлеуметтік тәжірибелерді жүзеге асырды, оның салдары халыққа кері әсер етті. Әсіресе 1925 жылға дейін ресми түрде Қырғыз АКСР-і деп аталатын Қазақстандағы жағдай қатты ушығып кетті. *Материалдар мен әдістер.* XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресейдің орталық аудандары және Украина мен Еділ бойынан бір жарым миллионнан астам адам Қазақстанға көшіріліп, қоныстандырылды. Қоныс аударушыларды орналастыру үшін байырғы тұрғындардың шұрайлы жерлері тартып алынды, бұл ұлтаралық қақтығыстардың өршуіне жеткізді. *Нәтижелер.* Қазақстандағы экономикалық және саяси реформалар қазақ халқының дәстүрлі өмір сүру жүйесін алаңсыз күйретті. Шұрайлы жерлерді тартып алу, азық-түлік салғырты, азық-түлік диктатурасын орнату, осының бәрі ұлтты орны толмас апатқа жеткізді. 20-жылдардағы трагедиялық оқиғалар ұлтты гуманитарлық зұлматқа ұшыратып, еліміздің кең-байтақ аумағы, соның қатарында Қазақстанның барлық өлкесінде ашаршылықтың орын алуына негіз болды.

Түйінді сөздер: ашаршылық, гуманитарлық зұлмат, «әскери коммунизм», азық-түлік салғырты, отаршылдық, қоныс аударушылар, аграрлық мәселе, дағдарыс, індет.

Алғыс айту. Мақала ҚР БҒМ «1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы жаппай ашаршылық және оның салдарлары (жаңа архивтік және жазбаша дереккөздер негізінде)» жобасын іске асыру аясында орындалды (Тіркеу нөмірі AP09259227).

Дәйексөз үшін: Капаева А.Т. Қазақстан мен Ресей өңірлеріндегі 1921-1923 жылдардағы ашаршылық: ұқсастықтары мен ерекшеліктері // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. С. 594-605. (Орыс.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_594-605

FAMINE 1921-1923 IN KAZAKHSTAN AND REGIONS OF RUSSIA: GENERAL AND SPECIAL

Kapayeva Aizhan Tokanovna

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-1198-0185> E-mail: kapaeva.59@mail.ru (Kapayeva)

Annotation. *Introduction.* The Soviet period in the history of Kazakhstan was ambiguous: there were both achievements and failures in the policy of power. The first years were especially difficult: two revolutions, a world war, civil confrontation. All this required huge financial investments and human resources. *Goals and objectives.* To maintain and strengthen their power, the Bolsheviks undertook various political, economic, social experiments, the consequences of which had a negative impact on the situation of the people. *Materials and methods.* The situation was especially difficult in Kazakhstan - the Kirghiz Autonomous Soviet Socialist Republic (the official name of Kazakhstan until 1925). One and a half million people from central Russia, the Volga region, Ukraine in the late XIX - early XX centuries. moved to the Kazakh steppes. Lands were confiscated from the indigenous population for the settlement of the settlers, which aggravated interethnic relations. *Results.* Economic and political reforms in Kazakhstan have led to the destruction of the traditional livelihood system of the Kazakhs. The scale and methods of land acquisition, the food dictatorship, the surplus all this led to a terrible disaster. The events of the 1920s became tragic, which led to a humanitarian catastrophe, an unprecedented famine that engulfed a vast territory of the country, including almost all of Kazakhstan.

Keywords: famine, humanitarian catastrophe, "war communism", surplus appropriation, colonization, settlers, agrarian issue, crisis, epidemics.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Famine in Kazakhstan in 1921-1922 and its consequences (based on new archival and written sources)» (Registration number APAP09259227).

For citation: Карпачева А.Т. Famine 1921-1923 in Kazakhstan and regions of Russia: general and special // *Otan tarihy*. 2023. Vol. 26. No. 3. Pp. 594-605 (in Russ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_594-605

Введение. Голод начала 20-х годов охватил огромную территорию 35 губерний: Поволжье, Южную Украину, Крым, Башкирию, частично Приуралье и Западную Сибирь, Кавказ и почти весь Казахстан. 5 губерний из 7 были охвачены голодом: Оренбургская, Актюбинская, Уральская, Кустанайская, Букеевская губерния и Адаевский уезд. Как показывают разные источники гуманитарная катастрофа охватила население 90 млн. человек, из которых голодали 30 млн. По приблизительным оценкам ученых, голод 1921-1922 годов унес жизни более пяти миллионов человек. (Геллер, Некрич, 1996:125) Особенно огромными были потери в Казахстане – Киргизской АССР (официальное название Казахстана до 1925 г.) около 2 миллионов человек при населении 5 млн. человек, в процентном отношении 40% населения. (По материалам Переписи 1897 года численность населения Казахстана составила 4 млн. 931 тыс. человек, по переписи населения 1920 года составила 4.679.795 человек. (Краснобаева Н.Л.2004:10). Попытаемся рассмотреть причины огромного количества потерь среди казахского населения, проанализировать общие черты и особенности голода в Киргизском крае и регионах России. Причины возникновения голода были общими для всех регионов, но были и специфические, характерные только для Казахстана, усугубившие положение населения и приведшее к таким жертвам.

Материалы и методы. Сделана попытка провести сравнительный анализ голода 20-х годов в регионах России и в Казахстане: выявить общие черты и особенности. Казахстан понес самые большие потери, необходим анализ причин и предпосылок создавшегося положения. Не политизируя процесс, попытаемся выяснить причины колоссальных жертв среди коренного населения. Была ли это целенаправленная политика советской власти, как отмечается в большинстве публикаций последних лет или это было следствием преступной самонадеянной политики партии. Исследование основано на большом комплексе архивных документов: Архива Президента РК (АП РК), Центрального государственного архива (ЦГА РК); документы советской власти, находящиеся в «Собрании узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. Управление делами Совнаркома СССР», также использованы документы архивных сборников: «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.): Сб. док. в 10 т. Т. 1 в 2 ч. 1922-1923 гг. Ч. 1. 1922 г. М., 2001.; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т.; Образование Казахской АССР: сборник документов и материалов / под ред. С.Н. Покровского.

Обсуждение. Голод 20-х годов не был объектом исследования в советской историографии по идеологическим причинам, постсоветская казахстанская историография подробно анализировала голод 30-х годов, унесший жизни почти половины казахского населения и о котором стало известно широкой общественности только после обретения Казахстаном суверенитета. О голоде 20-х годов знало мировое сообщество, международные благотворительные организации оказывали помощь в борьбе с катастрофой, охватившей регионы России и почти весь Казахстан. Однако он оставался вне поля зрения историков. Предстоит большая работа по изучению целого комплекса проблем: уточнению количества жертв голода по регионам, хронологических рамок, роли различных организаций в борьбе с гуманитарной катастрофой, социально-культурные последствия. По исследуемой проблеме вышли несколько работ: Смагулова С.О. Ашаршылық қасіреті, Мусаев Б.А. Голод в 1921-1922 гг. в Казахстане и ликвидация его последствий. Центральный государственный архив РК выпустил сборник архивных документов в 2 томах по голоду 1921-1922 гг. Голод в

регионах России исследовали: Кругов А.И., Кристкалн А.М., Поляков С.В., Каракулов Д.В., Бадмаева Е.Н. Российскими учеными всесторонне исследован голод в Поволжье.

В казахстанской исторической науке голод 20-х годов стал объектом исследования относительно недавно, сейчас проводится большая работа по выявлению архивных документов по регионам Казахстана, его анализа и публикации результатов.

Голод 20-х годов требует объективного освещения предпосылок, причин и последствий катастрофы.

Результат. Остановимся более подробно сначала на общих причинах.

Общими причинами голода были: во-первых, это политика «военного коммунизма», главной составляющей которого была продовольственная диктатура, продразверстка, установленная декретами ВЦИК. Во-вторых социальный фактор – ухудшение жизни населения после первой мировой и гражданской войны, обнищание населения, которых грабили противоборствующие стороны в целях самообеспечения продовольствием. Территория Казахстана оказалась в театре военных действий как крупных (Восточный, Туркестанский, Уральский), так и локальных фронтов (Актюбинский, Семиреченский). В-третьих, кризис аграрного сектора экономики, сокращение посевной площади. Посевные площади в Казахстане уменьшились с 1914 по 1922 г, в 2 с лишним раза (с 3,6 млн- дсс. до 1,6 млн-), валовые сборы зерна сократились более чем в 3 раза⁵². В-четвертых, природный фактор. Бесснежную и затянувшуюся зиму 1920-1921 гг. сменило засушливое лето. Отсутствие зимней влаги, дождей весной и летом, стало результатом сильной засухи, и, как следствие, голода. Летом 1921 года он охватил многие регионы страны, особенно районы Поволжья. Что касается Казахстана, то жизнь кочевника полностью зависела от природно-климатических условий. По наблюдениям казахов джугты разной интенсивности случались с периодичностью каждые 10-12 лет, в некоторые наиболее жесткие годы кочевники теряли до 80% скота. Однако таких людских потерь, как в голод 1921-1923 гг. не было.

Большевики, захватив вооруженным путем власть в России, встретили сопротивление как внешних, так и внутренних сил. Первая мировая война, гражданская война негативно отразились на экономическом положении всех слоев общества: рабочих, крестьян, армии. Разрушительной для экономики стала антирыночная программа большевиков, направленная на ликвидацию частной собственности и товарно-денежных отношений. Вся тяжесть легла на плечи сельского населения России, аграрная политика большевиков была направлена на «выкачивание» всей производимой продукции подчистую для содержания армии, промышленных рабочих, городского населения, аппарата чиновников разного уровня. 11 января 1919 г. вышел Декрет СНК «О разверстке зерновых хлебов и фуража, подлежащих отчуждению в распоряжение государства, между производящими губерниями», а также многочисленные законы по другим видам изымаемых у крестьян продуктов и сырья привели к кризису продовольственного обеспечения населения, положение которого крайне обострилось. В отличие от российских регионов, которые были земледельческими Киргизский край был в основном скотоводческим, с преобладанием кочевого скотоводства. Чтобы сдать установленные нормы кочевникам приходилось часто покупать хлеб для уплаты требуемого налога. Основным в хозяйстве кочевника является скот без которого невозможно существование. Принятые законы привели не просто к уменьшению численности скота, но и полному изъятию и уничтожению. 23 марта 1920 года принят Декрет № 106 Совета Народных Комиссаров «Об обязательной поставке скота на мясо». Размер обязательной поставки устанавливался Народным Комиссариатом Продовольствия, а по губерниям – местными органами. Как показывают архивные документы, нормы зачастую не соответствовали наличию скота у населения. Поставка, причитающаяся с губерний, уездов, волостей, сел и отдельных хозяйств, определяется не счетом голов скота, а в пудах. Цифры брались самовольно, без учета количества имеющегося скота. Свободная продажа скота и мяса была запрещена. Через год этот декрет был отменен и принят Декрет СНК «О натуральном мясном налоге» от 14 июня 1921 года № 281 (Собрание узаконений, 1944:529-532). Данным декретом был введен натуральный мясной налог, который являлся дифференцированным для регионов, а некоторые регионы освобождались от данного налога. Так например, норма обложения по крупному рогатому для Нижегородской, Рязанской, Орловской, Воронежской, Тамбовской, составляла 5 фунтов мяса; для Архангельской, Вологодской, Северо-Двинской, Олонецкой – 7 фунтов

мяса; для Гомельской, Витебской, Минской, Курской – 9; для Сибири, Омской, Томской, Алтайской, Иркутской – 12 фунтов мяса. По овцам: Нижегородской, Рязанской, Орловской, Воронежской, Тамбовской – по 2 фунта мяса; по Архангельской, Вологодской, Северо-Двинской, Олонецкой, Карелии, Новгородской, Череповецкой, Псковской, Гомельской, Витебской, Минской, Тверской и др. – 2,5 фунта; по Донской, Тюменской, Челябинской, Сибири, Омской, Томской, Алтайской и др. – 3 фунта мяса; по Астраханской, Ставропольской, Кубано-Черноморской, Терской, Крыму – 4 фунта мяса. Что касается Киргизского края, то в Декрете он был выделен в отдельный пункт и разрядки по всем видам скота были самыми максимальными: крупный рогатый скот – 12 фунтов мяса; по овцам – 4 фунта мяса; даже по свиньям, которых казахи не выращивали была установлена норма в 15 фунтов мяса, также наивысшая. Новым пунктом было то, что поставка по налогу теперь должна была производиться не в пудах, как в предыдущем Декрете, а живым скотом, не ниже средней упитанности. На особом положении были следующие губернии Московская, Петроградская, Иваново-Вознесенская, Тульская, Калужская, Брянская, которые от налога освобождались полностью (Собрание узаконений, 1944:529). 15 июля 1921 г. вышел Декрет СНК «Об ответственности за нарушение декретов о натуральных налогах и об обмене», в котором отмечалось, что не сдача плательщиком сырьевого налога карается лишением свободы с конфискацией имущества. Также на местах были созданы специальные революционные трибуналы по продовольственным делам, которые безжалостно осуждали крестьян за «сокрытие хлебных излишков». Обратим внимание на дату выхода этих декретов – начало лета 1921 года, когда повсеместно начинается страшный голод, охвативший огромную территорию (Собрание узаконений, 1946:620).

25 сентября 1921 г. Народный комиссариат продовольствия Киргизского края (Кирнаркомпрод) в своем обращении «Голод в Киргизии» отмечает: «О голоде – этом ужасном бедствии, охватившем почти всю необъятную территорию Киргизии – слишком мало говорят и еще меньше что-либо делают по борьбе с ним. Необычайная разбросанность территории Киргизии, почти полное отсутствие средств сообщения, не дает возможности представить полную картину бедствия и сделать из нее те или иные выводы, но уже одни отрывочные сведения, поступающие с мест, указывают на то, что голод настолько сильно ударил по Киргизии, что своими силами справиться с ним она ни в коем случае не сумеет. Необходима серьезная помощь, т.к. иначе хозяйство Киргизии может быть подорвано в самом корне, зачахнет и на восстановление его придется потратить целые годы самой напряженной работы и колоссальные материальные и денежные средства» (ЦГА РК. Ф. 224.Д.148.Л.18).

Общим явлением как для российских регионов, так и для Киргизского края – это насильственный метод, беспредел, творимый продовольственными отрядами при сборе налогов. В сводках, которые ОГПУ направляло партийному руководству в центр отмечалось: «Все то, что крестьяне «хотели» сделать, все то, что из них можно было выбить без применения крайних мер, все это уже взято, и теперь приходится брать у крестьян то, чего они не хотят и фактически не могут дать. В силу этого сбор остатков проходит в атмосфере крайнего взаимного озлобления, приводящего порой к явлениям совершенно нежелательным. Наиболее резко и остро вопрос со взятием у крестьян этих остатков стоит в Сибири, где выполнение 100% продналога угрожает крестьянам голодом и полнейшим разорением» («Совершенно секретно»: 2001:90). Подобного рода явления были характерны для всех регионов в том числе и для Киргизского края. Продотряды силой забирали весь урожай, не оставляя зерно даже на семена, тем самым обрекая население на верную гибель. При проведении продразверстки допускалось много злоупотреблений и ошибок. Продотряды стремились любой ценой выполнить задания по разверстке, поскольку от этого напрямую зависела их вознаграждение, узаконенное официально. Отобрав насильно зерно, выращенное с трудом в тяжелых погодных условиях, оно просто ссыпалось в непригодные для хранения помещения, где оно зачастую приходило в негодность. К примеру, в одном из донесений отмечается, что «в Алтайской, Пермской, Актюбинской, Мурманской и Орловской губерниях, как и во множестве других губерний крестьяне сдают в счет налога все имеющиеся запасы вплоть до посевных семян. Во всех указанных районах крестьянами производится массовый убой скота. Настроение крестьян почти повсеместно подавленное, озлобленное.» («Совершенно секретно»: 2001:90).

Из архивных документов следует, что продармейцы повсеместно злоупотребляли властью. Отнимали подводы, кошмы, реквизировали скот. Так в Адамовском, Можаровском уезде Кустанайской губернии «Военные агенты по закупке лошадей по зверски поступают, реквизируют лошадей у киргиз табунами по твердой цене, а продают по вольной». Жители не раз жаловались на беспорядки и незаконные действия продорганов в исполкомы и милицию, но они не предавали этому значения. Большинство населения боятся жаловаться (ЦГА РК. Ф.5. Оп.2. Д.62. Л.5.).

С весны 1920 г. в сводках ВЧК отмечается ухудшение политического настроения масс как в России, так и в Казахстане «на почве голода и плохого состояния хлебов, всюду отмечается ропот и недовольство». В 1920 году разверстка распространилась на все виды продовольствия. Крестьяне вынуждены платить до 25 разных налогов. Так к примеру, в Кокчетавском уезде в 1921 г. жители облагались следующими налогами: 1. яичный, 2. масляный, 3. на шерсть, 4. мясной, 5. сенной, 6. хлебный, 7. овощной, 8. табачный, 9. кож-сырьевой» (АП РК, 107:83). Посевная площадь по всей Кирреспублике сократилась в 1921 г. в среднем на 47% (АП РК. Ф.139. Оп.1. Д.211. Л.39). В Уральской губернии, наиболее пострадавшей от засухи – площадь погибших хлебов составляет 80 %. Средний урожай составляет 1 пуд с посевной десятины (ЦГА РК. Ф.5. Оп.1. Д.34. Л.5.).

Голод начал ощущаться в российских регионах с осени 1921 года, в Киргизском крае уже весной 1921 г. поступают сообщения о начавшемся голоде. к началу 1922 года были полностью уничтожены запасы зерна, в том числе и семена для посева. Скот был уже весь реквизирован либо забит населением. Население вынуждено питаться исключительно разными суррогатами. В Президиум КИРЦИКа 10 мая 1921 г. сообщалось: «В Тургайском уезде по случаю небывалой суровой зимы, продлившихся полных 6 мес., пал скот во всех 13 волостях. В некоторых волостях, как то: Тургайской, Чубалакской, Майкоринской, Сарыкопинской, Кортугайской и Каракугинской пал скот больше чем в остальных семи волостях, например, из каждой указанной волости по несколько аульных обществ остались совершенно без скота, а в остальных аулах осталось скота в очень незначительном количестве» (ЦГА РК. Ф.5 Оп.2 Д.31. Л.6). 5 ноября 1921 г. Представители Кирреспублики делали доклад в ЦК ПомГол при ВЦИКе о тяжелом положении КССР в связи с голодом, обрисовали картину страшного неурожая и констатировали, что реальная помощь Киргизии урезывается Центром.

По неполным статистическим данным подсчитано, что в КССР в сентябре 1921 г. из посева 2103,9 тыс. десятин урожай погиб полностью, не дав всходов, на площади 842,8 тыс. десятин, но и на остальной площади был низким. Дефицит (потребность в продовольственном и семенном зерне) составлял несколько миллионов пудов (ЦГА РК. Ф.5. Оп.2., Д. 19. Л. 23-24). Особенно тяжелым было положение в кочевых районах. Отсутствие корма привело к массовой гибели скота.

В Оренбургской губернии население голодает, начинает питаться травами и различными суррогатами. «Падалъ является лакомым куском, началось потребление кошек, собак, овчинных лоскутов, выбрасываемых из мастерских. Голодные умирают в страшных мучениях: грызут пальцы, рвут волосы и т.п. Масса случаев потери ума от голода. Пуд травяной муки стоит на рынке 400000 рублей. Цены на собак и кошек, как на продукт питания, растут: собака стоит 40000 руб., кошка 15000-18000 руб.» (АП РК. Ф. 139. Оп.1. Д.364. Л.115.). Цены на продукты были запредельными и в российских регионах: Госинформсводка за 4 и 5 марта № 5/270 1922 г. отмечала, что рыночные цены: мука белая 40 000 000 руб. пуд, кукурузная 2 600 000 руб. пуд, картофель 30 тыс. фунт, мясо 45 тыс. фунт, масло 250 тыс. фунт. («Совершенно секретно», 2001:116) Смертность на почве голода усиливается. В Госинформсводке от 28 февраля 1922 г. отмечалось: «В Верхнеуральском у. все суррогаты съедены, людоедство стало обычным явлением. В Миасскому. учащаются случаи голодной смерти. Особенно усиливается смертность среди детей. Голодающих детей насчитывается 23000 человек. Столовые открыты лишь для 1500 детей. Продгрузы Помгола, погруженные еще в январе для Верхне-Уральска и Троицка, до сих пор не отправлены, вследствие чего детдома продовольствия не имеют. Прибыли представители Компомгола и Коминтерна и члены Германской компартии» ("Совершенно Секретно", 2001:120). Такие же трудности встречались повсеместно. По Кустанайской губернии в сводке от 3 апреля говорилось: «Голод принимает колоссальные размеры. Больницы переполнены. Помощь голодающим крайне слаба.

В госинфсводки информационного отдела ВЧК № 26 (263) за 1 февраля 1922 г. отмечается: «Население в пищу употребляет падаль, растения и собак, учащаются случаи людоедства. Имеют место случаи, когда вследствие голода бросают собственных детей в колодцы. Смертность усиливается. Трупы не убираются по три недели и больше. Помощь голодающим вследствие отсутствия средств незначительна. В Киргизском районе развивается сильное заболевание оспой». В то время когда население умирает от голода, власти не перестают требовать выполнения сбора налога в бедствующих районах. В этой же сводке от 1 февраля 1922 года дается отчет о сборе налога: «Сбор продналога на мясо проходит успешно среди киргизского населения, русское население от выполнения налога отказывается.» Казахское население, вконец запуганное властями и продотрядами вынуждены отдавать последнее что у них есть в счет налога, обрекая себя и свою семью на голод и гибель.

Относительно неплохой урожай КазАССР собрали лишь две губернии – Семипалатинская и Акмолинская. Так, в Семипалатинской губернии было собрано 3 млн.168 тыс. пудов хлеба, около 11 тыс. пудов масла, более 2 млн. штук яиц (ЦГА РК. Ф. 224. Оп.12. Д. 40. Л.29.). Однако именно эти две благополучные губернии были «забронированы» за центром: «Совнарком РСФСР постановил весь хлеб Семипалатинской и Акмолинской губерний забронировать за центром, т.е. весь хлеб считается не в распоряжении КССР, а в распоряжении московских властей. В случае нужды мы ходатайствуем перед московскими властями, чтобы они дали нам то или другое количество хлеба» – отмечал народный комиссар по продовольствию Кирнаркомпрода КАССР Саматов в своем докладе «О продовольственном положении в Кирреспублике» 21 сентября 1921 года. (ЦГА РК. Ф.224. Оп.1.Д.146. Л.43). Только в январе 1922 года из Семипалатинска было отправлено 225 вагонов с продовольствием, из них 170 – в Москву, остальные в Саратов, Самару, Казань. (ЦГА РК. Ф.224. Оп.2. Д.161. Л.101-103.)

По данным Наркомпрода КазАССР, к началу лета 1922 года по внутри губернским налогам в неурожайных губерниях было собрано около 40 тыс. пудов хлеба, более 100 тыс. пудов мяса, 500 тыс. пудов сена, полмиллиона штук яиц, 5 тыс. пудов масла (ЦГА РК. Ф. 962. Оп.1. Д.29. Л.25 об.). Это был «вклад» в дело революции, в то время когда голодали дети, опухая от голода, народ питался всевозможными суррогатами. Продотряды работали «на славу», выполняя свой социалистический долг.

Голод привел к возникновению различных болезней, а затем и эпидемий. Общим для всех регионов России, а также для Казахстана было распространение эпидемий, связанных с гуманитарной катастрофой, охватившей огромное количество людей. В 1920 г. Народный комиссариат здравоохранения РСФСР наметил пути борьбы с эпидемиями и улучшения организации медицинской помощи. В тот период этим планам не суждено было осуществиться в связи с политическими и экономическими катаклизмами, сотрясавшими страну. Вместе с голодом пришли такие болезни, как тиф, холера, цинга, чума и др. Число людей, больных инфекционными заболеваниями росло с каждым днем, начались эпидемии, справиться с которыми было не под силу при таком положении здравоохранения и лечебных учреждений, которые были в начале 20-х годов XX в. В декабре 1921 года была создана Центральная чрезвычайная санитарная комиссия при Народном комиссариате здравоохранения, в обязанности которой входила борьба с эпидемиями. Однако об эффективной борьбе с эпидемиями в рассматриваемый период в 20-е годы XX в. говорить сложно. Были как объективные, так и субъективные факторы, тормозившие этот процесс: последствия первой мировой и гражданской войны, разруха, кризис во всех сферах промышленности и сельском хозяйстве; нехватка медицинских кадров, лечебных учреждений, медикаментов, не достаточное финансирование.

На территории Казахской АССР в 1921 г. насчитывалось лишь 150 больниц на 7 751 койку; 87 врачебных участков, из которых только 27 были укомплектованы врачами; 221 амбулатория и 394 фельдшерских пункта¹⁰. В сравнении с дореволюционным временем, в крае насчитывалось 98 больниц с 1 800 койками и 96 амбулаторий (Чесноков С.А. Здравоохранение в Казахстане. Алма-Ата, 1946. С. 4.)

Казахские кочевники не были охвачены медицинской помощью вообще, небольшие лечебные учреждения находились только в городах. Так, в Акмолинской области, охватывающий 479 200 квадратных верст 1, имелось всего 9 лечебных заведений на 109 коек (Самарин, 1958:50). «Кочевое население перекочевывает и сотнями вымирают. Помощь в степи

совершенно отсутствует. Усиливается уголовный бандитизм» отмечалось в Госинфсводке ГПУ № 25 от 3 апреля 1922 г. по Кустанайской губернии. ("Совершенно Секретно", 2001: 153).

Радиус медицинских участков Кирреспублики достигает до 75 верст. Медицинская же помощь действительно может быть только при радиусе участка 10-15 верст. Очевидно, что при подобной постановке, служба медицинского персонала является невероятно тяжелой и не приносящей существенной пользы населению – отмечал в своем отчете народный комиссар здравоохранения.

Помощь оказывалась как всероссийскими организациями, так и зарубежными. Это касается и продовольственной помощи и медицинской. Но эта помощь была мизерной по сравнению с количеством голодающих. Например:

По губерниям	Общее число населения	Число голодающего нас. На 1 ноября	По данным на 15 января 1922 г.
Оренбургская	576.488	389.294	437.776
Уральская	515.400	227.000	277.835
Актюбинская	526.023	–	359.326
Кустанайская	437.494	186.141	287.494
Букеевская	350.000	–	100.000
Адаевская	240.000	–	75.000
Всего:	2.645.405		1.537.431

Таблица – 1. Число голодающих: (ЦГА РК. Ф.5. Оп.2. Д.33. Л.1 Отчет Кирнаркомпрода за 1921 г.)
Tab. 1. The number of hungry people: (CSA RK. F.5. Inv.2. C.33. Sh.1)

Из 6 голодающих губерний, население которого составляло 2.645.405 человек голодало 1.537.431, что составляет 58,1%.

Губернии	Число открытых столовых	Пропускная способность	Число питающихся детей
Оренбургская	92	124.400 чел	64.580
Кустанайская	17	12.414	–
Букеевская	Нет сведений	Сведений нет	Сведений нет
Уральская	43	6.260	–
Актюбинская	34 столовых 8 пит. пунктов	4.193	25.000
Адаевская	Сведений нет	Сведений нет	Сведений нет
ВСЕГО	186 столовых 8 пунктов	157.267	89.580

Таблица – 2. Число столовых: (ЦГА РК. Ф.5. Оп.2. Д.33. Л.62 Отчет Кирнаркомпрода за 1921 г.)
Tab. 2. The number of canteens: (CSA RK. F.5. Inv.2. C.33. Sh.62)

Из данных таблиц видно, по Оренбургской губернии голодающих было 437.776 человек, было открыто наибольшее количество столовых – 92, пропускная способность которых была 124.400 человек, т.е. все столовые губернии могли охватить 28,4 % голодающего населения. По Уральской губернии: голодающих было – 277.835, открыто столовых 43, пропускная способность 6.260 человек, могли накормить – 2,3 %, что несомненно очень небольшая цифра. Если взять в целом по КАССР, то в 1921 годы голодало 1.537.431 человек, было открыто 186 столовых и 8 пунктов, пропускная способность которых была 157.267 человек, что составляет 10,2 %. Отсюда огромное количество жертв среди казахского населения. Надо учесть, что это официальные цифры, которые были далеко неполными. Кочевые аулы Адаевского уезда, куда ни медицинская, ни продовольственная помощь не дошла, они не вошли в эту статистику.

Как отмечалось выше, помимо общих причин голода 20-х годов были и специфические причины и предпосылки, характерные только для Казахстана.

Особенности обусловлены политическим, социально-экономическим положением Киргизского края, сложившимся к началу XX в. Переселенческая политика царизма, колонизация территорий, исконно принадлежавших казахам, насильственная седентаризация привели к тому, что кочевники были ограничены в передвижениях по степи. Только за 7 лет с 1906 по 1914 г. в Казахстан переселено 714,4 тысяч крестьян. Общая численность переселенцев, осевших в Казахстане с 1870 по 1914 г. составила 1434,4 тысячи человек (Алексеев.Н.В., Алексеев А.Н., 1999:27). По далеко не полным статистическим данным на территории 4 областей – Акмолинской (47% мигрантов), Семипалатинской (11,4%), Тургайской (17,5%) и Уральской (7,2%) в 1906-1915 гг. переселились более 883 тысяч человек. В результате в 1914 году удельный вес казахов в них снизился до 58,5%, русских земледельцев возрос до 29,6 % (Алексеев, 1993:7). Численность населения Казахстана в первые годы советской власти показана во Всероссийской переписи населения 1920 года и составила 4.679.795 человек. В сравнении с 1897 годом прирост составил более 700 тысяч человек (18,4 %). Русское население распределялось неравномерно по губерниям Казахстана. В Оренбургской губернии их численность составила 73,6%, Акмолинской - 38,5%, Семипалатинской - 36,3%. Украинцы в основном населяли Кустанайскую (37,8%), Актюбинскую (19,2%), Акмолинскую (18,7%) губернии (Краснобаева, 2004:16).

В результате переселенческой политики царской империи, а затем и советской власти изымались земли у коренного населения и передавались переселенцам. Земли колоний объявлялись государственной собственностью России. Устанавливались линии, за которые коренные жители не имели права переходить. Главной особенностью кочевого хозяйства являлось круглогодичное содержание скота на подножном корму. Занимаемая кочевниками территория использовалась ими в зависимости от конкретных условий среды обитания в качестве зимних, летних, весенних и осенних пастбищ. Для содержания одной кобылы с жеребенком требуется от 18 до 22 га пастбища. Теперь же казахи были ограничены в передвижениях по своей собственной территории и при неблагоприятных погодных условиях они уже не могли перегонять скот на другие территории. Перераспределение земель приводило к ломке не только традиционных форм землепользования и порядка кочевания, но и устоявшихся взаимоотношений общин между собой. Пастбищно-кочевая община не устраивала ни царскую Россию, ни советскую власть, поскольку формировалась на принципах родства и общности экономических интересов. Она представляла угрозу, поскольку члены одного рода были мобильны и сплочены перед любой угрозой со стороны. В тяжелые годы джута родовая община не оставляла в беде сородичей потерявших скот, выделяя им определенное количество скота. Административно-территориальные реформы привели к тому, что население одного рода оказалось в разных административных единицах, тем самым нарушая столетиями сложившуюся родовую связь. Теперь при погодных аномалиях, циклично настигавших казахскую степь, разорившийся скотовод оставался один на один со своей бедой, ему неоткуда было ждать помощи. Результатом земельной реформы правительства стало разрушение традиционного хозяйствования скотоводов. В результате вышеперечисленных мер правительства казахи теряли основу своего хозяйства – скот. А скот для кочевника это главное богатство: представляющий им продукты питания, материал для одежды и жилища, транспорт и средство торгового обмена с соседними оседло-земледельческими народами на предметы первой необходимости. Теряя скот – кочевник терял абсолютно все.

Еще одной особенностью Казахского края от российских регионов, было противоборство в наиболее остром вопросе - вопросе земли. В течении трех десятилетий на территорию Казахстана переселялись крестьяне из Центральной России и Украины, особенно в северные и восточные регионы. Результатом земельной реформы стало постоянное противостояние коренного и пришлого населения из-за земельных наделов. Земельный вопрос был причиной межнациональных противоречий.

Постоянные конфликты, несомненно тормозили развитие региона. Советская власть пыталась сгладить противоречия между казахами и русскими-переселенцами. Однако это была сложная проблема, которую надо было решать. Сводки ВЧК, ОГПУ в центр были неутешительны.

Так, из информационного бюллетеня особого отдела Оренбургского губчека за 23 марта – 7 апреля 1920 г. отмечается: «В районе Орско-Киргизского тракта происходит усиленная

скупка оружия киргизами и крестьянами, скупают, якобы, для того, чтобы решить между собой земельный вопрос, так как крестьяне ранее арендовали землю у киргиз, а в настоящий момент последние не дают. Находясь без земли, крестьяне стараются взять таковую силой, вследствие чего происходят схватки, для ликвидации каковых приходится прибегать к воинской силе». (Советская деревня, 1998:254).

«В 150 верстах восточнее Актюбинска начались волнения среди киргизов на почве земельного вопроса. Постановление КирЦИКа о выселении жителей Ленинского и Чайковского у. и о предоставлении земли киргизам было отменено исполкомом и уземотделом. Вследствие возникшей по этому поводу вражды между русскими и киргизами последние под предводительством председателя комячейки напали на поселок Ленинский» (Советская деревня, 1998:423).

Первостепенной задачей большевиков, пришедших к власти было во-первых возвращение казахскому населению земель, ранее изъятых в Переселенческий фонд; во-вторых прекращение широкомасштабного крестьянского переселения из России в Казахстан. Как мы писали выше, переселение крестьян способствовало обострению земельного вопроса, что в свою очередь вызвало кризис кочевого хозяйства, разложение родовых связей и усиление социальной дифференциации.

В октябре 1920 года на Учредительном собрании была принята Декларация прав трудящихся Киргизской АССР, в которой отмечалось: «Положить в основу земельной политики в КАССР обеспечение интересов киргизской и крестьянской бедноты, в особенности групп киргизских трудящихся масс, кои были ограблены царским правительством и российской буржуазией.» (Образование Казахской АССР, 1957:271). Как показала история, не все что декларировалось и провозглашалось с высоких и не очень трибун претворялось в жизнь. Одно дело объявить, совсем другое претворить в жизнь. Земельные реформы 1921-1922 гг. не решили аграрный вопрос в Казахстане, но часть земель была возвращена законному собственнику. 2 февраля 1921 г. ЦИК принял декрет о возвращении казахским трудящимся свободных участков, отмежеванных переселенческим управлением, но не занятых к февралю 1917 г., участков, принадлежавших помещикам и капиталистам, а также участков, незаконно захваченных кулаками сверх трудовой нормы. 19 апреля 1921 года ЦИК КАССР издал декрет о передаче казахам земель, отчужденных царским правительством в собственность Уральского (левобережье р. Урал) и Сибирского (10 верстная полоса по р. Иртыш) казачьих войск. (Дахшлейгер, 2015:614).

Осуществление этих декретов встретило открытое сопротивление кулачества и казачьей верхушки, стремившихся сохранить свое привилегированное имущественное положение. Отдельные партийные и советские работники выступили против проведения декретов в жизнь, оперируя великодержавными высказываниями, что якобы казахи «не умеют хозяйничать на земле» и поэтому земли будут плохо использоваться (Дахшлейгер, 2015:199). Перераспределение земли, начатое в 1921 году затормозилось в связи с неурожаем и джумом. Летом 1922 г. землеустроительные работы по декретам ЦИК КАССР от 2 февраля и 19 апреля 1921 г. были прекращены.

Другой особенностью для Казахстана, которая привела к гуманитарной катастрофе была политика седентаризации кочевников, политика насильственного перевода кочевников и полукочевников в оседлые формы хозяйствования. Советская власть, как и царизм рассматривали кочевое скотоводство как отсталое «архаичное бродяжничество по степи», с которым необходимо бороться всеми средствами.

Власть не хотела признать, что единственно возможной отраслью хозяйства в природно-климатических условиях Киргизского края было кочевое скотоводство, которое существовало на протяжении почти трех тысячелетней истории. Особое географическое положение Казахстана: значительную часть занимают степи с сухим резко континентальным климатом. Большую часть равнинного Казахстана занимает пустынная зона, характеризующаяся продолжительным жарким летом, очень холодной для данных широт зимой, малым количеством осадков, засушливостью, значительными суточными, сезонными и годовыми колебаниями температуры воздуха и почвы, отсутствием поверхностного стока, накоплением в верхних горизонтах почвы солей, большими песчаными массивами и т. д. (История Казахстана, 2000:16).

Природно-климатические условия Казахстана определили характер и основные направления развития системы материального производства, структуру хозяйственных занятий и экономический потенциал кочевого общества казахов.

Политика седентаризации привела к сильнейшим разрушениям в системе жизнеобеспечения казахского этноса. Трансформация кочевого скотоводства, проведенная силовым путем имела трагические последствия и явилась предпосылкой гуманитарной катастрофы казахского народа. Как показывает история, необходим был эволюционный, а не революционный насильственный путь перевода кочевого скотоводства на оседлость, приведший к многочисленным жертвам и негативным последствиям.

Таким образом, к началу XX в. Казахстан представлял собой разделенный административно-территориальными реформами край, заполненный переселенцами из центральных районов России, Украины, в котором действовали законы Российской империи, а чаще царило беззаконие, где автохтонное население находилось на положении бесправных изгнанников, которых выгоняли со своих земель. Пришедшая на смену монархии советская власть начала свою «модернизацию» края, в первые годы существования заключавшуюся в «военном коммунизме», коллективизации, репрессиях. Таким образом, переселенческая политика, изъятие земель, крах традиционного хозяйства послужили предпосылками голода 20-х годов в Казахстане. Это особенность казахского края, усугубившая голод и отличающая голод в Казахстане от бедствия в других регионах.

Гуманитарная катастрофа 1921-1923 гг. унесла жизни 5 млн. человек по всей стране, из них почти 2 млн. казахского населения. Общими для всех были причины голода, но положение регионов РСФСР и Киргизской АССР (официальное название Казахстана до 1925 г.) к началу XX в. были разными. Комплекс проблем, с которыми Казахстан встретил новый XX век: колонизация, земельный вопрос в острой фазе, разрушение традиционного хозяйства казахов, кризис родовой системы, насильственная седентаризация. Совокупность общественно-политического и экономического состояния Киргизского края к началу XX в. (описанное выше), к которым прибавились перечисленные общие причины голодной катастрофы привели к колоссальным жертвам среди населения.

Источники

АП РК – Архив Президента Республики Казахстан
ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан

Sources

AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.
CSA RK – Central State Archive Republic of Kazakhstan

Литература

Алексеенко.Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.) Усть-Каменогорск, 1999. С. 27.

Алексеенко А.Н. Население Казахстана в 1920-1990 гг. Алматы «Гылым», 1993. С.7)

Геллер М., Некрич А. История России 1917-1995: в 4 т. Т. 1: Утопия у власти. Кн. 1: Социализм в одной стране. М., 1996. С. 125-126.

Дахшлейгер Г.Ф. Избранные труды. А., 2015. С.199. 614 с.

История Казахстана: народы и культуры. Алматы, 2000. Н.Э. Масанов, Ж.Б. Абылхожин, И.В. Ерофеева, А.Н. Алексеенко, Г.С. Баратова. С.16.

Краснобаева Н.Л. Население Казахстана в конце XIX – первой четверти XXв. Автореф. к.и.н. Барнаул, 2004.

Образование Казахской АССР: сборник документов и материалов / под ред. С.Н. Покровского. Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1957. 366 с. С.271

Самарин Р.И. Очерки истории здравоохранения Казахстана. Алма-Ата, 1958.162 с.

Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. Управление делами Совнаркома СССР. М., 1944.

«Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.): Сб. док. в 10 т. Т.1 в 2 ч. 1922-1923 гг. М., 2001.

Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918—1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т.1. М., 1998.

Чесноков С. А. Здравоохранение в Казахстане. Алма-Ата, 1946. С. 4.

References

- Alekseyenko.N.V., Alekseyenko A.N. Naseleniye Kazakhstana za 100 let (1897-1997 gg.) Ust'-Kamenogorsk, 1999. S. 27.
- Alekseyenko A.N. Naseleniye Kazakhstana v 1920-1990 gg. Almaty «Gylym», 1993. S.7)
- Geller M., Nekrich A. Istoriya Rossii 1917-1995: v 4 t. T. 1: Utopiya u vlasti. Kn. 1: Sotsializm v odnoy strane. M., 1996. S. 125-126.
- Dakhshleyger G.F. Izbrannyye trudy. A., 2015. S.199. 614 s.
- Istoriya Kazakhstana: narody i kul'tury. Almaty, 2000. N.E. Masanov, ZH.B. Abylkhodzhin, I. V. Yerofeyeva, A.N. Alekseyenko, G. S. Baratova. S.16.
- Krasnobayeva N.L. Naseleniye Kazakhstana v kontse XIX – pervoy chetverti XXv. Avtoref. k.i.n. Barnaul, 2004.
- Obrazovaniye Kazakhskoy ASSR: sbornik dokumentov i materialov / pod red. S. N. Pokrovskogo. Alma-Ata: Izd-vo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, 1957. 366 s. S.271
- Samarin R.I. Ocherki istorii zdravookhraneniya Kazakhstana. Alma-Ata, 1958.162 s.
- Sobraniye uzakoneny i rasporyazheniy pravitel'stva za 1921 g. Upravleniye delami Sovnarkoma SSSR. M., 1944.
- «Sovershenno sekretno»: Lubyanka — Stalinu o polozhenii v strane (1922-1934 gg.): Sb. dok. v 10 t. T.1 v 2 ch. 1922-1923 gg. M., 2001.
- Sovetskaya derevnya glazami VCHK-OGPU-NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. V 4-kh t. T.1. M., 1998.
- Chesnokov S. A. Zdravookhraneniye v Kazakhstane. Alma-Ata, 1946. S. 4.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhу
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 606-617, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_606-617

**КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАН КОМПОЗИТОРЛАР ОДАҒЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТАРИХЫ
(1946-1970 ж.ж.)**

Тастанбек Яхьяұлы Сәтбай¹, Талғат Жолдасұлы²

^{1,2}Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті (29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан)

¹Тарих ғылымдарының докторы, аға оқытушы
 <https://orcid.org/0000-0002-0697-7686>. E-mail: dastan.satbai@mail.ru

²Философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор м.а.
 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023
© Сәтбай Т.Я., Жолдасұлы Т., 2023

Андатпа. *Kіріспе.* Кеңестік жүйеде барлық өнер өкілдерінің шығармашылық одақтары құрылды. Бұл Кеңестік билікке олардың шығармашылығын бақылауға мүмкіндік берді. Мақалада 1946-1970 жылдардағы Қазақстан Композиторлар одағының қызметі қарастырылып талданады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Қазақстан Композиторлар одағының 1946-1970 жылдардағы қызметін қарастыру; Қазақстан композиторлары туындыларындағы Кеңестік идеологиялық талаптардың ықпалын таразылау; Кеңестік Қазақстан композиторларының ұлттық мәдениеттің дамуына қосқан үлесін талдау. *Нәтижелер.* 1960-1970 жылдары Қазақстан кәсіби композиторларының қалыптасуы біржолата аяқталды. Композиторлар одағы Қазақстан сазгерлерін біріктірген құрылым ретінде оң рөл атқарды. Қазақстан композиторлары идеологиялық талғамдарға сәйкес тек патриоттық, көтеріңкі марштық өлеңдер жазуға тиісті болды. Музыкалық жанрлардың ішінен тек Европалық кейбір классикалық жанрлар ғана мойындалып, дәстүрлі қазақ ән өнерін бағалау қағажу қалдырылды. Соған қарамастан 1946-1970 жылдары Қазақстан композиторларының табыстары елеулі болып, одақтық деңгейде танымал болды. *Қорытындылар.* Композиторлардың қалыпты шығармашылығына кеңестік биліктің талаптары кері әсер етті. Соған қарамастан Қазақстан композиторлары ұлттық рухани мәдениеттің дамуына сүбелі үлес қосты. Шығармашылық құрылымдағы көркемдік кеңестің ән мәтіндері мен әуендерінің мазмұнды шығуына ықпал етті. Композиторлар одақ аясында өзара тәжірибелер алмасты. Сондай-ақ аталған одақтың жолдамасыменен көптеген музыканттар Мәскеу мен Ленинградтың консерваториялары мен ұжымдарында білімін жетілдірді.

Түйін сөздер: Композиторлар, шығармашылық одақ, мәдениет жүйесі, Кеңестік жүйедегі музыка, көркемдік мәдениет.

Дәйексөз үшін: Сәтбай Т.Я., Жолдасұлы Т. Кеңестік Қазақстан композиторлар одағы қызметінің тарихы (1946-1970 ж.ж.) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. 606-617 б. (Орыс.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_606-617

HISTORY OF THE UNION OF COMPOSERS OF SOVIET KAZAKHSTAN (1946-1970 y.)*Satbay Tastanbek*¹, *Talgat Zholdassuly*²^{1,2}Korkyt Ata Kyzylorda University (29A, Ayteke Bi Str., Kyzylora, 120000, Kazakhstan)¹Doctor of Historical Sciences, Senior Teacher <https://orcid.org/0000-0002-0697-7686>. E-mail: dastan.satbai@mail.ru²Doctor of Philosophy (PhD), Acting Associate Professor <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

Abstract. Introduction. In the Soviet system, creative unions of all representatives of the arts were created. This allowed the Soviet authorities to control their creativity. The article analyzes the activities of the Union of Composers of Kazakhstan in 1946-1970. *The purpose and objectives of the study* – consider the activities of the Union of Composers of Kazakhstan in 1946-1970; analyze the influence of Soviet ideological requirements on the work of Kazakh composers; determine the contribution of composers of Soviet Kazakhstan to the development of national culture. *Results.* In the 1960s and 1970s, the formation of professional composers in Kazakhstan was finally completed. The Union of Composers played a positive role as a structure that united the musicians of Kazakhstan. The composers of Kazakhstan had to write only patriotic, marching songs in accordance with ideological requirements. Among the musical genres, only European classical genres and musical forms were recognized, while the traditional forms and features of the Kazakh song art were ignored. Nevertheless, in 1946-1970, Kazakh composers achieved significant success and were recognized at the all-Union level. *Conclusions.* The strict requirements of the Soviet authorities in the field of song art had a negative impact on the work of composers. Despite this, Kazakh composers have made a significant contribution to the development of national musical culture. It should be noted that the so-called artistic councils played a positive role in the content of the lyrics. Within the framework of the union, composers exchanged experience. Also, with the help of this union, many musicians improved their education in conservatories and musical groups in Moscow and Leningrad.

Keywords: composers, creative union, cultural system, music of the Soviet period, art culture.

For citation: Satbay T., Zholdassuly T. History of the union of composers of soviet Kazakhstan (1946-1970 y.) // *Otan tarikhy*. 2023. Vol. 26. No. 3. Pp. 606-617 (Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_606-617

ИСТОРИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЮЗА КОМПОЗИТОРОВ СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА (1946-1970 гг.)*Тастанбек Яхьяулы Сатбай*¹, *Талгат Жолдасулы*²^{1,2}Кызылординский университет им. Коркыт Ата (д. 29А, ул. Айтеке Би, 120000 Кызылорда, Казахстан)¹Доктор исторических наук, старший преподаватель <https://orcid.org/0000-0002-0697-7686>. E-mail: dastan.satbai@mail.ru²Доктор философии (PhD), и.о. ассоциированного профессора <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

Аннотация. Введение. В советской системе создавались творческие союзы всех представителей искусства. Это позволяло советской власти контролировать их творчество. В статье анализируется деятельность Союза композиторов Казахстана в 1946-1970 гг. *Цель и задачи исследования* – рассматривать деятельность Союза композиторов Казахстана в 1946-1970 гг.; анализировать влияния советских идеологических требований на творчество казахстанских композиторов; определить вклад композиторов Советского Казахстана в развитие национальной культуры. *Результаты.* В 1960-е и 1970-е годы окончательно завершилось формирование профессиональных композиторов Казахстана. Союз композиторов сыграл положительную роль как структура, объединявших музыкантов Казахстана. Композиторы Казахстана должны были писать только патриотические, маршевые песни в соответствии с идеологическими требованиями. Среди музыкальных жанров были признаны исключительно

европейские классические жанры и музыкальные формы, тогда как традиционные формы и особенности казахского песенного искусства игнорировались. Тем не менее в 1946-1970 годы казахстанские композиторы добились значительных успехов и были признаны на всесоюзном уровне. *Выводы.* Жесткие требования советских властных структур в области песенного искусства отрицательно отражались на творчестве композиторов. Несмотря на это казахстанские композиторы внесли значительный вклад в развитие национальной музыкальной культуры. Надо отметить, что так называемые художественные советы сыграли положительную роль на содержание текстов песен. В рамках союза композиторы обменивались опытом. Также с помощью этого союза многие музыканты повышали свое образование в консерваториях и музыкальных коллективах Москвы и Ленинграда.

Ключевые слова: композиторы, творческий союз, система культуры, музыка советского периода, художественная культура.

Для цитирования: Сатбай Т.Я., Жолдасулы Т. История деятельности союза композиторов советского Казахстана (1946-1970 гг.) // Отан тарихы. 2023. Т. 26 (3). С. 606-617. (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_606-617

Кіріспе. 1940 жылдардың аяғы мен 1960 жылдардың соңындағы Қазақстан шығармашылық одақтарының жұмысы кеңестік саяси жүйенің эволюциясы мен оның жоғарғы топтарындағы «сарай төңкерістерімен» тығыз байланысты болды. 1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың басында шығармашылық одақтардың жұмысына билеуші топтардың баса-көктеп араласуы күшейе түсті. Бұл Қазақстан Композиторлар одағының күнделікті қызметінен көрінді. Соғыстан кейінгі жылдары Қазақстанда алты шығармашылық одақ жұмыс жасады. Барлық шығармашылық одақтардың қызметі сияқты Қазақстан композиторлар одағының қызметі де «кеңес мемлекетінің кезекті міндеттеріне» бағындырылды. Олар негізінен кеңес халқының ұлы отан соғысы жылдарындағы ерлігін, Сталиннің қаһармандық ролын бейнелеу және басқа толып жатқан идеологиялық міндеттерден тұрды. Сталин қайтыс болғаннан кейін саяси ахуал өзгеріп, 1957 жылы КСРО Композиторлар одағының II-съезінде КОКП Орталық комитетінің идеология жөніндегі хатшысы Д.Т. Шепилов «Кеңес композиторларының музыкалық шығармашылығы идеологиялық қаруға айналуға тиіс» деп жариялады. Оның ойынша Батыстың «жеңіл музыкасы» «үңгірдегі адамдардың ұлуы» (оргий пещерных людей) болып саналды (Шадрин, 2013: 206). Бұл талап одақтас республикалардың шығармашылық ұйымдарына да міндеттелгені сөзсіз еді.

Сталиннен кейінгі кезеңдегі оң өзгерістердің жемісі Қазақстан Композиторлар одағының қызметінен де көрінді. Әсіресе, 1960 жылдардың басында қазақ ән өнерін жаңа деңгейге көтерген, талантты композиторлар шоғырының қазақ мәдениетіндегі орны ерекше болды. Соған қарамастан, 1960 жылдардың ортасынан бастап, мәдениет және оның салаларын, құрылымдарын, шығармашылық одақтардың жұмысын басқарудың әміршіл-әкімшілік әдістері қатая түсті. Көркем өнер шығармалары идеялық-саяси мазмұнымен ғана бағаланып, өлшенді. Көркемдік мәдениеттегі ілгері басушылық сапалық көрсеткіштермен емес, сандық көрсеткіштермен өлшеніп: жазушылар, актерлар, суретшілер, журналистер және композиторлардың сан жағынан өсуі үнемі алға тартылып отырды. Осылайша, шығармашылық өнімнің көркемдік құндылығы екінші кезекке ығыстырылды. Композиторлардан еңбек адамдарына арналған мамандық әндер, партия мен комсомолдың ерліктерін дәріптейтін шығармалар жазу және басқа да тақырыптық туындылар талап етілді. Шығармашылық одақтардың жұмысында бюрократизм, саяси шарттарға бейімделушілік байқалып, конформистік элементтерге орын берілді.

Қазіргі уақытта Егемен Қазақстан ұлттық музыканы өркендетуді қолға алып жатқан тарихи тұста – Композиторлар одағы мен басқа да шығармашылық одақтардың орнын айқындаудың, олардың қоғамның рухани сауығуындағы ролін айқындаудың маңызы зор. Бұл Композиторлар одағының тоталитаризм жылдары жүріп өткен соқпақты жылдарына объективті түрде ғылыми талдау жұмыстарын жүргізгенде ғана мүмкін болады. Шығармашылық одақтардың кеңестік «тар жол тайғақ кешу» кезеңін жаңаша ғылыми ой елегінен өткізу – ән өнеріндегі күні өткен стереотиптерден, тұжырымдамалардан, нобайлардан тезірек арылуға да мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Мақалада негізінен архив құжаттары қолданылды. Дәлірек айтқанда, Қазақстан республикасы орталық мемлекеттік архиві, 1840-қорының (Қазақстан композиторлар одағы) құжаттары кеңінен пайдаланылды. Зерттеліп отырған ғылыми тақырыпқа қатысты архивтік түпдеректер негізінен осы аталған архивте сақталған. Әсіресе ондағы композиторлар одағы съездерінің, пленумдарының, шешімдерінің, одақ басқармасы мәжілістерінің және секция отырыстары хаттамаларының деректік маңызы зор. Сондай-ақ, шығармашылық одақ басқармасының Қазақстан Компартиясы Орталық комитетіне берген есептерінің, қатынас қағаздарының да деректік орны ерекше. Бұл материалдар тоталитарлық жүйенің көркем интеллигенцияға қарсы жүргізген саяси идеологиялық науқандарының механизмдерін ашуға көмектеседі. Сонымен қатар, мақаланы даярлауда Кеңес Одағы мен Қазақстан мерзімді басылымдары материалдарының деректік маңызының жоғары болғанын да ерекше атап өткен жөн. Тоталитаризм жылдары көркем интеллигенция мен олардың шығармашылық одақтарына қарсы саяси науқандар нақ осы баспасөз беттерінен басталатын. Сонымен бірге, композиторлар одағының жекеленген өкілдерінің естеліктері пайдаланылды. Сондықтан зерттеу жұмысының деректік негізінің едәуір бөлігін түпдеректер құрайды.

Зерттеу жұмысының барысында автор ғылыми танымның негізгі ұстанымдары – тарихилық, жүйелілік, детерминизм мен объективтілік принциптеріне арқа сүйеді. Тарихилық - деректердің аясын кеңейту, зерттеу объектісіне қатысты жаңа дәйектерді ғылыми айналымға түсіру, қазіргі кездегі Қазақстан тарихшыларының әр түрлі тұжырымдамалары мен көзқарастарын ескеру арқылы жүзеге асырылды. Жүйелілік принципіне сүйене отырып, оқиғалар мен материалдар хронологиялық реттілікпен берілді. Кеңестік тоталитарлық жүйенің эволюциясына сәйкес келетін көркем интеллигенция мен шығармашылық одақтардың тарихындағы кезеңдер бөлініп қаралды. Детерминизм мен кешенділік принципі ұстана отырып көркем интеллигенцияға қатысты мемлекеттік саясаттың негізгі әлеуметтік, экономикалық, мәдени бағыттарын анықтауға мүмкіндік туды. Сондай-ақ зерттеу жұмысының барысында сипаттамалық, салыстырмалы, индуктивті-дедуктивті және басқа да бірқатар әдістер көмекші және бірін-бірі толықтырушы бағытта қолданылып, олар бастапқы зерттеу жағдайында синергетикалық әсерге қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Талқылау. Қазақстанның көркем интеллигенциясының шығармашылығын зерттеуге, әрбір көркем өнер саласының өз өкілдері ат салысты. 1950-1960 жылдары Қазақстан музыка мәдениетіне арналған байыпты зерттеулер дүниеге келді. Бұл орайда, А. Жұбановтың зерттеулерін атап өткен жөн. Оның еңбектерінде қазақ композиторларының өмірі мен шығармашылығы қамтылды (қараңыз; А. Жұбанов. Замана бұлбұлдары. Алматы, 1963.). 1960-1970 жылдары Қазақстан композиторларының әндері мен романстарына, қазақ және орыс музыкасының шығармашылық байланыстарына, халық композиторлары мен Кеңестік Қазақстан композиторларының шығармашылығына, қазақ музыкасының жаңа формаларына және республикадағы көркем өнердің жалпы дамуына арналған зерттеулер молая түсті (қараңыз; М.М. Ахметова. Песня и современность. Алматы, 1968.; соныкі: Советтік қазақ музыкасы. Тарихи очерк. Алматы, 1975; Б.Г. Ерзакович. Народная музыка Казахстана. Краткий исторический очерк. Алматы, 1975.).

1980-1990 жылдары Қазақстан музыкасының теориясы мен тарихына, музыка фольклорының тарихнамасына, қазақ балетіне және халықтық билерге қатысты С.Б. Брусиловский, Д. Абиров пен А. Исмаилов, Б.Г. Ерзакович пен З.Қ. Қоспақов, Б. Аюханов, З. Дүкенбаева және Ә. Мұханбетовалардың ғылыми және көпшілікке арналған еңбектері жарық көрді (қараңыз; С.Б. Брусиловский. Дүйім дүлділдер // Жалын, 1995, № 1, 2, 3, 4, 5; Д. Абиров, А. Исмаилов. Казахские народные танцы. Алматы, 1983; Б.Г. Ерзакович, З.К. Коспаков. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. Алматы, 1986; Б. Аюханов. Мой балет. Алматы, 1988; Ә. Мұханбетова. Қағажу көрген қазақ музыкасы // Жұлдыз, 1991, №5; З. Дүкенбаева, Қазақстан шығармашылық одақтары және оның Қазақстан халқының мәдениетін дамытудағы рөлі (1920-30жж.). т. ғ. к. ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертацияның авторефераты. Алматы, 1994.). Дегенмен мұндай мақалалар мен зерттеулерде қазақ көркем өнері туралы жаңа құнды пікірлердің болғандығына қарамастан, Қазақстан Композиторлар одағының жұмысы арнайы қарастырылмайды.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан Композиторлар одағының жекелеген мүшелері туралы үлкен еңбектер пайда болды. Мысалы, Б. Қожырұлының, Н.С. Кетегенова мен А. Нусупованың құрастырған еңбектерін ерекші айтуға болады (қараңыз; Б. Қожырұлы. Қазақ елінің атақты музыка өнерпаздары (антология). I-том. Алматы, 2010; Б. Қожырұлы. Қазақ елінің атақты музыка өнерпаздары (антология). II-том. Алматы, 2016; Н.С. Кетегенова, А. Нусупова. Қазақстан композиторлары – Композиторы Казахстана, Творческие портреты. В трех томах. Алматы, 2017.). Бұл еңбектер тәуелсіздік кезеңінде шыққандықтан, онда 1960-1970 жылдардағы Композиторлар одағының жеке мүшелеріне қатысты неғұрлым толық әрі тәуелсіз, тың тұжырымдар жасалынған. Өкінішке орай аталмыш еңбектерде ақпараттық сипат басым және жекеленген композиторлардың шығармашылықтары Қазақстан Композиторлар одағының қызметі аясында қаралмайды. Зерттеу жұмысының мақсаты аталған кемшіліктердің орнын толтыруға үлес қосу болып табылады.

Нәтижелер. Кеңестік Қазақстан шығармашылық одақтары 1946-1970 жылдары көркем әдебиет саласындағы идеологиялық талаптар аясында қызметін атқаруды жалғастырды. Ол кезеңде Қазақстан композиторларының негізгі шығармашылық міндеті – Ұлы Отан соғысындағы Кеңес халқының қаһармандық өмірін, соғыстан кейінгі кезеңдегі еңбектегі ерлігін бейнелейтін музыкалық шығармалар жазу болды. Айта кету қажет, композиторлардың қызметін басқару үшін мемлекеттің бастамасымен олардың шығармашылық одақтары құрылды деген пікір үстем болып келді. Алайда, соңғы уақыттағы зерттеулер композиторлардың кәсіби одағы ретінде арнайы «бастауыш ұйымның» болуының төменнен басталғаны анықталып отыр (Власова, 2022: 134-136). Қазақстан Композиторлар одағының Е. Брусиловский, А. Жұбанов, Б. Ерзакович, Л. Хамиди, М. Ержановтардан құрылған басқарма құрамы одақтың шығармашылық мүмкіндіктерін Кеңес халқының қаһармандық өмірін, ерлігін дәріптеуге арнады. Ең бірінші кезекте ұйымдастырушылық жұмыстарды жолға қою қажет болды. Өйткені, 1939 жылдан басталған Композиторлар одағын құру жолындағы іс-шаралар соғыстың салдарынан тоқтап қалған болатын. Сондықтан шығармашылық секциялар жұмыстарын жақсарту, Қазақстан композиторларының I-съезін шақыру, сөйтіп Шығармашылық одақты құруды аяқтау күн тәртібіне қойылды. Бұл жылдары одақта төрт шығармашылық: опералық-симфониялық, камералық аспаптар музыкасы, бұқаралық жанрлар, музыка тану және жастар секциялары жұмыс істеді.

1948 жылдың 27-30 қазан күндері Қазақстан композиторларының I-съезі өтіп, оның қажеттілігі Қазақстан Композиторлар одағының жарғысын бекітуден және одақтың жаңа басқармасы мен тексеру комиссиясын сайлаудан туындаған еді. Съезд сол тұстағы БКП(б) Орталық комитетінің қабылдап жатқан идеологиялық талаптарымен ұйымдастырылды. Есепті баяндама жасаған Композиторлар одағының төрағасы Е. Брусиловский бүкіл Кеңес музыкасы сияқты Қазақстан музыкасында да екі бағыттың: «дұрыс бағыттың және халыққа қарсы бағыттың бар екенін» атап көрсетті.

Қазақстан композиторларының қызметі қорытындылана отырып, кемшілік ретінде «тарихи тақырыптармен әуестенушіліктің» белең алғаны сыналды. Композиторлар Е. Манаев, Д. Мацуциннің «шығармашылық белсенділік танытпағаны», Л. Хамидидің Одақ жұмысынан «бойын аулақ ұстағандығы» мен «саяси ой-өрісінің таяздығы» және Қазақстан радио комитетінің төрағасының да «ірі музыкалық формадағы шығармаларға мүлде тапсырыс бермейтіндігіне» сын айтылды. «Сын мен өзара сын» барынша өрістетілген жағдайда Е. Брусиловский де сыннан тыс қалған жоқ. Ол композитор Б. Байқадамов тарапынан «Қазақстанда тұра бастағанына 15 жыл болса да, әлі күнге дейін қазақ тілін үйренбегендігі» үшін сынға ұшырады. Қазақстан радио комитетінің төрағасы тарапынан композиторлар Е. Брусиловский мен А. Жұбановтың «Халық үшін кіші музыкалық формадағы бұқаралық әндерді жазуды өздеріне лайық көрмегендігі» (ҚР ОМА. 1840-қ., 1-т., 28-іс, 7, 70, 191-п.) айтылды.

Съездің қаулысында Қазақстан композиторларының әлі күнге дейін толыққанды опералық шығармалар жазудағы өз міндеттерін лайықты орындай алмай келе жатқандығы аталып көрсетілді. Съезде басқарма құрамы толықтырылып оған композитор Мұқан Төлебаев енгізілді. 1949 жылдың 24 маусымында өткен Қазақстан композиторларының жалпы жиналысында: «Қазақстан Кеңес Композиторлары одағындағы шығармашылық жұмыстардың жағдайы туралы», «Кеңес халқының ұлы көсемі және ұстазы И. Сталинге арналған Қазақстан әндерінің

конкурсы туралы» мәселелерді қарады. Жиналыстың қаулысымен композиторлардың алдына «Сталин жолдасқа арналған шығармалар жазу», «опералық шығармалардың көптеп пайда болуы жолында күресу» міндеттері жүктелді. Осы рухта 1949 жылы 1 тамызында опералық-симфониялық секция мәжілісінде музыкалық шығармалардың конкурсы қорытындыланып, мәжілістің қаулысымен КСРО композиторларының пленумына Сталиннің туғанына 70 жыл толуына арналған Е. Брусиловскийдің кантатасы, М. Иванов-Сокольский өңдеген Д. Нұрпейсованың «Сталин туралы күйі» жазылды.

1949 жылдың 21-24 қазан аралығында өткен Қазақстан композиторларының пленумы да композиторлардың алдына ірі музыкалық формаларда: опералық, симфониялық, кантаталық шығармалар жазуды одан әрі міндеттеді. 1940 жылдары Қазақстан композиторларының белсенділігі нақ осы ірі музыкалық жанрлардан көрінді. 1946 жылы қараша айында композитор М. Төлебаевтың «Біржан-Сара» операсының премьерасы сәтті шықты. 1949 жылы М. Төлебаевқа және операны қоюшылар мен орындаушылардың бір тобы – Қ. Жандарбековке, А.И. Ненашевқа, К. Байсеитоваға, Ә. Үмбетбаевқа, Б. Досымжановқа, Ш. Бейсековаға КСРО мемлекеттік сыйлығы берілді. 1949 жылы «Біржан-Сара» операсы орыс тіліне аударылды және сол уақыттан бастап бірқатар одақтас республикалардың опера театрларының репертуарына кірді (Қазақ ССР-і тарихы, 1984: 369). Сонымен қатар, 1949 жылғы ҚКП(б) Орталық комитеті «Республикадағы театр өнерінің жағдайы және міндеттері туралы» қаулы қабылдады және қазақ ұлттық театрының репертуарын қанағаттанарлықсыз деп атап көрсетті. Сондай-ақ, қазақ ұлттық балетін құру мәселесі көтерілді. Композиторлардан идеялық жағынан мазмұнды балет туындылары күтілді (Кетегенова, Нусупова, III-том, 2017: 16).

1946-1953 жылдары БКП(б)-ның саяси-идеологиялық қаулы-қарарлары Композиторлар одағында толассыз талқыланып отырды. Билеуші партияның кезекті қаулы-қаралары мен науқандары Композиторлар одағының шығармашылық күштерін топтастыруға қызмет етуге тиіс еді. Алайда, шын мәнісінде мұндай талқылаулар одақ мүшелерінің арасындағы тартыстарды күшейтіп, композиторлардың шығармашылық жұмыстарға көңіл бөлуіне кедергі келтірді. Қалыптасқан күрделі жағдайда, тіпті Алматы консерваториясын жабу туралы ұсыныстар айтыла бастады. Оны Ташкент консерваториясымен біріктіру қаупі төнді. Осындай жағдайда, Алматы консерваториясын сақтап қалу жолында, композитор А. Жұбанов аянбай белсенділік көрсетті.

1950 жылдың 21-24 қазан күндері КСРО Композиторлар одағы шенеуніктерінің қатысуымен Шығармашылық одақтың жалпы жиналысында «Қазақстан композиторларының шығармаларын талқылау» ұйымдастырылды. Жиналыста сөйлеген А. Жұбановтың: «Былтырғы жылдың өзінде-ақ, тіпті өнер жөніндегі басқарма тарапынан да, мұнда Алматыда консерватория ұстаудың мағынасы жоқ деген сөздер естіле бастады. Себеринмен (Мәскеулік өкіл) болған әңгімеде ол: егер біз Алматы мен Ташкент консерваторияларын біріктірсек қайтеді деді. Мен оған тарих, мәдениет, этнография, тіпті әнді айту мақамы және аспаптар мәдениеті тұрғысынан бұлар екі түрлі халық екенін түсіндірдім. Мен Себерин жолдасқа, большевиктердің қолынан барлығы да келеді, бірақ, кейде біріктіруге болмайтын нәрселердің де болатындығын айттым» (ҚР ОМА. 1840-қ., 1-т., 40-іс, 48-п.) деуі консерваторияны жабуды жақтайтындарға қарсы орынды уәж болды. Қазақстан Композиторлары одағы мүшелерінің де А. Жұбановтың пікірін қолдауы Алматы консерваториясының сақталып қалуына септігін тигізді.

Басым бағытта ірі музыкалық формада шығармалар жазу дәстүрі және Шығармашылық одақты осы бағытта лайықтап ұйымдастыру 1950 жылдардың басында да жалғасын тапты. Ірі формадағы музыкалық шығармашылыққа маманданған ұлттық композиторлардың саны да арта түсіп, кәсіби шеберлігі кемелденді. «Бұл кезеңнің басты жеңісі – еліміздің орталық қалаларында, Мәскеу консерваториясының ұлттық студияларында түпкілікті кәсіби мектептен өткен опералық, симфониялық техниканы меңгерген және фольклорлық деректерді пайдалануда неғұрлым терең әдістерге бара біліп, солардың негізінде қазіргі ұлттық музыканы дамытуды нығайта түскен ұлттық композиторлардың бүтіндей бір шоғырының пайда болуы» (Сосонкин, Рыбак, 1983: 219) болды. Ірі формадағы Европалық музыкалық жанрлардың жетістіктері көптеген қиыншылықтармен жүрді. Қазақстан композиторларының шығармашылығына, кез-келген опералық музыкалық шығармада «халықтық», «партиялық» элементтің болуы талабының абсолюттендірілуінің де залалы тиді. Қазақстан опералық

жанрларында белсенділік танытқан орыс тілді композиторлардың қазақ тілін білмеуі де, олардың шығармашылығына нұсқан келтірді. Қазақ әндерінің табиғатын, тарихын, ән тексттерінің мазмұнын білмей, оны жаңа опералық үлгілерде өңдеу барлық уақытта сәтті шықпады.

Осыған орай, 1953 жылдың 20-22 желтоқсанында Қазақстан Композиторлар одағының VI пленумы өткізілді. Пленумда; қазақтың халық ән шығармашылығының күй ырғағы үндестілігінің негіздері, Абай Құнанбаевтың ән мұрасы арнайы қаралды. Жарыссөзде өз пікірін білдірген музыкатану шығармашылық секциясының мүшесі, музыка зерттеушісі Ғ. Бисенова нақ осы мәселелерге назар аударды. «Осыған байланысты мен біздің композиторларға, әсіресе, халық шығармашылығымен байланысты өнер танушыларға қазақ тілін оқып білуді байсалды қолға алуын тілер едім», - деп атап көрсетті ол. «Өйткені көптеген түсініспеушіліктер олардың халық әндері мен басқа да шығармалардың тексттерін білмегенінен болып отыр, көптеген өкінішті әңгімелердің айтылып жүргені де сондықтан» (ҚР ОМА. 1840-қ., 1-т., 66-іс, 15-п.) деді. Қазақ әндерінің ірі музыкалық формаларда сәтсіз өңделуі, сөзі мен музыка ырғағының сәйкессіздігінен де көрінді.

Пленумда сөз алған композитор Қ. Тастанов одақ мүшелерінің назарын осы мәселеге аударып: «Қазақстан композиторлары жазған әндердің барлығы бірдей талаптарға жауап бермейді. Өзінің тақырыптық жағынан маңыздылығына қарамастан, бұл әндер музыкалық жағынан сәтсіз шығуда, ойдан шығарылған әндер тексттің мазмұндарына сәйкес келмейді, көптеген әндер үйлесімділік тұрғысынан назар аударуға тұрмайды, мұндай сүйемелдеушілік әннің көркемдік мазмұнын ашуға жәрдемдеспейді. Иван-Сокольскийдің «Қазақстан туралы әні», Абай тексттеріне жазылған Великановтың өлеңдері сондай әндерге жатады. Меніңше оның себептері біріншіден, біздің композиторлардың текст мазмұндарын түсінбейтіндігінен немесе текстті таңдаудағы байыпсыздықтан болып отыр» (ҚР ОМА. 1840-қ., 1-т., 66-іс, 106-п.) деп атап көрсетті. Алайда, әміршілдік-әкімшілік жүйе шеңберінде Қазақстан композиторларының табыстары Европалық музыка жанрларындағы жетістіктермен өлшеніп, халықтық ән мұраларының кемсітіле бастауы жағдайында қалыптасқан тенденцияны дер кезінде түзету оңай болмады.

1954 жылдың 9-10 желтоқсан күндері өткен композиторлардың VII-Пленумында «Қазақстан композиторларының шығармашылық қызметі туралы» мәселе қаралды. Күн тәртібі бойынша баяндама жасаған одақ төрағасы М. Төлебаев халық әндерін өңдеудегі сәтсіздіктерге арнайы тоқталды. Істің насырға шапқаны сондай, М. Төлебаев кейбір композиторлар тарапынан халық әндерін өңдеудің «халық әндерін көшірмелеуге», «халық әндерін тегістеп, ажарлауға» (ҚР ОМА. 1840-қ., 1-т., 78-іс, 2-п.) айналып бара жатқанын айтып өтуге мәжбүр болды. Халықтық ән мұраларға деген селсоқтық осы пленумның талқылауына халық мелодистері шығармаларының ұсынылмауынан да байқалды. Қазақ әндері табиғатының бұрмалануы бір жағынан оны Европалық музыкалық жанрлар үлгісіне жөн-жосықсыз, қалай болса, солай бейімдеу арқылы жүрсе, екінші жағынан міндетті түрде «тақырыптық», «мамандыққа қатысты» және «өндірістік» әндер жазу талабынан туындады. Мұндай әндерде міндетті түрде екпінділік, марштық, оптимистік элементтер болу тиіс еді.

Композиторлардың қалыпты шығармашылығына әміршілдік жүйенің тапсырыстық жұмыс әдісі де кері әсер етіп отырды. Кеңес жүйесі өзінің кезекті «тарихи жеңістерінің» тез арада өнердің барлық салаларында игерілуіне мүдделі болып, Шығармашылық одақтардың шығармашылығында формализм элементтерін күшейтті. 1950 жылдардың ортасында Композиторлар одағының жанындағы халық шығармашылығы секциясының жойылып, республикалық халық шығармашылығы үйіне берілуі қазақтың халық әндеріне деген немқұрайлықтың белең алғанын көрсетті.

1955 жылдың 13-17 желтоқсан аралығында Композиторлар одағының II-съезі шақырылды. Есепті баяндама жасаған одақтың төрағасы М. Төлебаев Қазақстан композиторларының ірі музыкалық формалардағы сөзсіз табыстарымен қатар, орын алған кемшіліктерге: «Мұндай көңілсіз құбылыстар өнер жөніндегі Басқарманың жүзеге асырып отырған мерезді тапсырыстар жүйесімен тереңдей түсуде. Әннің мәтіні ақынға тапсырылады, онан кейін Басқарма композиторды шақырады, оның алдына жаңа тексттерді жайып салып, таңдауын талап етеді. Композитор оны таңдап көріп, бірде-бір тексттің оның шығармашылық ойымен сәйкес келмейтіндігіне көзі жетеді. Алайда, басқарма талап етіп отырғандықтан

жазу керек. Осылайша, көп жағдайларда сұрқай штамптық өлеңдер туады» деп түсінік берді (ҚР ОМА. 1840-қ., 1-т., 91а-іс, 26-п.).

Баяндамасында М. Төлебаев халық әндерін өңдеудегі өрескіл қателіктерге, өзінің тілімен айтқанда «халық әндерін көшірмелеу», «халық әндерін тегістеп ажарлау» проблемаларына тоқтамай кете алмады. Бірақ бұл жолы ол жұмсартылып «шеберліктің жетіспеушілігімен» түсіндірілді. «Біз орын алған кемшіліктерді айқын түсінеміз», - деп атап көрсетті ол. «Олар ең бірінші кезекте шеберліктің жетіспеушілігінен болып отыр» деді (ҚР ОМА. 1840-қ., 1-т., 91а-іс, 15-п.). Қазақ халқының дәстүрлі ән мұрасына деген жауапсыздық көп ұзамай одақ шеңберінен шығып, қоғамдық сипат алды. Қазақ әндері мұрасын игеру, өңдеудегі келеңсіз құбылыстар кәсіпқой музыканттарға ғана емес, қарапайым көзге де мәлім еді. Нәтижесінде 1956 жылдың 9 наурызында «Қазақ әдебиеті» газетінде ақын Қ. Бекхожиннің «Аса қадірлі асыл мұра жайында» атты мақаласы шығып, белгілі Қазақстан композиторлары өткір сынға алынды. Мақалада қазақ операларының, балеттерінің - халық ән-күйлерін формальды түрде қалай болса солай тықпалағандықтан сәтсіздікке ұшырап, жарамсыз болып қалып жатқаны атап көрсетілді.

1956 жылдың 8 мамырында Композиторлар одағында осы мақалаға қатысты пікірталас ұйымдастырылды. Пікірталасқа мақала авторы Қ. Бекхожин де қатысты. Пікірталасқа төрағалық еткен музыка зерттеушісі В. Аравин Қ. Бекхожинді «халық шығармашылығына марксистік емес объективистік тұрғыда қарағандығы» үшін сынға алды. Одақ мүшелерінің аз ғана бөлігі Қ. Бекхожинді сынауға қатысқанымен көпшілігі қалыс қалды. 1956 жылдың 14 маусымында «Казахстанская правда» газетінде Қ. Бекхожиннің мақаласына жауап ретінде Е. Брусиловский, Қ. Қожамьяров, Б. Ерзакович, Б. Байқадамов, М. Төлебаев жазған «Халық шығармашылығын зерттейік және дамытайық» атты мақала шықты. Мақала авторлары Қ. Бекхожинді барынша кінәлауға тырысқанымен, олардың уәждері нанымсыз шығып жатты. Оны осы жылы Қазақстан баспасөзіне шыққан әдебиетші ғалымдар мен музыка зерттеушілерінің бірнеше мақалалары да көрсетті (Мессман, 1956: 4; Бердібаев, 1956: 6). Сонымен, соғыстан кейінгі жылдары Қазақстан музыка өнерінде бір жағынан ірі формадағы Европалық музыкалық үлгілердің дами түсуі байқалса, екінші жағынан, дәстүрлі халықтық мелодиялық әндерге деген немқұрайлылық байқалды.

Ірі формадағы музыкалық үлгілердің дами түскенін қазақтың опералық артистерінің; Ш. Бейсанов, Р. Мусабекова, Ғ. Құрмағалиева, К. Кенжетаева, Р. Жаманова, Е. Серкебаев, С. Әбжанов, А. Байғожаев, Э. Епонешникова, ағайынды Мәлік және Ришат Абдуллиндер, М. Толыбаев, Ә. Байқадамова, А. Мусабеков, А. Байтоғаев, Б. Сарманов секілді бір топ шоғырының қалыптасуынан көре аламыз. Қазақ опера өнерінің ілгерілегенінің тағы бір мысалы 1950 жылдар ішінде орыстың классик композиторы М. Глинканың «Иван-Сусанин», «Руслан мен Людмила», П. Чайковскийдің «Евгений Онегин», итальян композиторы Д. Пуччинидің «Чио-Чио-сан», грузин композиторы З. Палиашвилидің «Ымырт» (Даиси) атты классикалық операларының қазақ группасы күшімен қазақ тілінде қойылуы болды.

Еуропалық жанрлар мен үлгілердің сөзсіз табыстарын 1958 жылы М. Әуезов: «Қазақтың сан салалы көркем өнері қазіргі уақытта есейген көркем өнерге айналып отыр. Мұнымызға дәлел ретінде «Абай» операсы мен «Біржан-Сара», «Ер-тарғын» мен «Қыз Жібек», балеттерден «Қамбар-Назымды», «Достық жолын», көркем өнердің гүлденген жарқын бақшасы «Руслан мен Людмиланы», «Евгений Онегинді», «Бақшасарай фонтаны» мен «Кармен» спектакльдерін айтуға болады. Қазақтың академиялық опера және балет театры қазір Абайдың есімімен аталады. Оның құрамында көрнекті әншілер мен келешегі мол балетшілер, талантты режиссерлар мен художниктер істейді» деп атап көрсеткен еді (Ауезов, 1958: 3). 1958 жылы Қазақстан мәдениетінің Мәскеудегі онкүндігінен кейін нақ осы салаларда жемісті еңбек еткен республиканың музыка қайраткерлері М. Төлебаев, Е. Серкебаев және Р. Жаманова Қазақ КСР-і халық әртісі және КСРО халық әртісі атақтарына ие болды.

1950 жылдардың аяғында Қазақстан Композиторлары одағының ұйымдастыруымен жүргізілген үлкен іс-шарлардың бірі 1957 жылдың 11-20 қарашалары аралығында Алматы қаласында өткен қазан революциясының 40 жылдығына арналған онкүндік болды. Онкүндік күндері астананың ең ірі концерттік мекемелерінде Қазақстан композиторларының танымал шығармалары орындалды. Композиторлар одағы республиканың аймақтарына да бұрынғы жылдарға қарағанда көп көңіл бөле бастады. Сәйкесінше, Одақ мүшелерінің облыстарға

шығармашылық іс-сапарлары жиілей түсті. 1957 жылы композитор Е. Брусилковский іс-сапарын Солтүстік Қазақстанға 25 күнге барып қайтып, нәтижесінде «Даладағы қайындар» кинофильмінің музыкасын жазды. Осы жылы Б. Ерзакович Қарағанды облысында жолсапармен 30 күнге, А. Жұбанов Гурьев облысына 40 күнге, Б. Байқадамов Қарағанды мен Ақмола облыстарына 45 күнге, А. Балғожин Шығыс Қазақстан облысына 30 күнге барып қайтты. Іс-сапарлардың барысында жергілікті жерлерде композиторлардың кездесулері ұйымдастырылып, жаңа шығармалары орындалды. Осылайша іс-сапарлардың саны көбейе түсті.

1958-1959 жылдары Композиторлар одағының мүшелігіне опералық, симфониялық техниканы меңгерген С. Мұхамеджанов, А. Бычков, Ғ. Жұбанова, Е. Рахмадиев сияқты таланттар қабылданды. Жеңіл музыка жанрында Шәмші Қалдаяқов, Александр Зацепин сияқты жастар белсенділік танытты. Әсіресе, дарынды композитор Ш. Қалдаяқовтың шығармашылығы қазақтың мелодиялық әндерін жаңа деңгейге көтере алды. А. Зацепин кейіннен Мәскеуге қоныс аударып, «қайта құру жылдарында» Парижге біржолата көшіп кетті.

1950 жылдары сондай-ақ Композиторлар одағының шетелдермен мәдени байланыстарының қалыптасқан кезеңі болды. Прагада, Будапештте, Берлинде, Бухарестте, Софияда, Варшавада болған жастардың халықаралық фестивальдарында қазақ әншілері Р. Бағланова, Б. Досымжанова, Е. Серкебаев, Р. Мұсабаев, С. Әбусейітов, Р. Жаманова, музыканттар мен дирижерлерден Ғ. Дұғашев, Ф. Балғаева, Ш. Қажғалив және басқалары қатысып лауреат атанды.

1960-жылдардың басында да Қазақстан Композиторлары одағының шығармашылық басым бағыты – ірі формадағы үлгілерде музыкалық шығармалар жазу болып қала берді. 1961 жылдың қараша айының соңғы күндері Қазақстан Шығармашылық одақтары: жазушылар, киноматографистер, композиторлар және суретшілер одағының біріккен Пленумы өткізілді. Күн тәртібі бойынша «КОКП XXII съезінің шешімдері және Шығармашылық одақтардың міндеттері» талқыланды. Пленум КОКП-ның XXII съезінің шешімдерінен туындайтын шығармашылық міндеттерді талқылай келе, Қазақстан Шығармашылық одақтарының өзара байланысына айрықша көңіл бөлінді. Өзара шығармашылық байланыстардың өзектілігіне мына бір фактіде мысал бола алады. Мысалы, сол жылдары Алматы киностудиялары шығарып жатқан кинофильмдердің музыкасын жазуға Қазақстан композиторлары белсенді қатыспады. Кино сценарийлерді жазудағы Қазақстан жазушыларының үлес салмағы жоқтың қасы болды. Сәулетшілер мен суретшілердің арасындағы шығармашылық байланыстар мүлде сын көтермейтін. Пленум орын алған осындай кемшіліктерді жоюдың шараларын белгіледі. Осы мақсатта бұдан былайғы жерде «біріккен» пленумдарды жиі өткізіп отыруға шешім қабылданды.

1960 жылдардың басында композиторлардың шығармаларындағы басты кемшіліктердің бірі бұрынғы жазылған шығармаларды қайтадан редакциялаумен шамадан тыс әуестенушілік болды. 1962 жылдың 2 наурызында шақырылған Қазақстан Композиторлары одағының III съезінде бұл мәселе айрықша талқыланды. Есепті баяндама жасаған С. Мұхамеджановтың, Тексеру комиссиясының төрағасы М. Иванов–Сокольскийдің Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ғылым мен мәдениет бөлімінің меңгерушісі С. Бейсембаевтың нақ осы мәселеден айналып кете алмауы осыны айқын көрсетті. С. Мұхамеджанов «көптеген жетекші композиторлар әзірше ескі опералық шығармаларын редакциялаумен айналысып, жаңа шығармаларға құлықсыз кірісуде. Осының нәтижесінде өткен алты жылдың ішінде Қазақстан бар болғаны екі опера – Қ. Қожамьяровтың «Назығұмы», Н. Тілендиевтің «Алтын таулары» жазылды» десе, С. Бейсембаев «біздің композиторларымыз жаңа опералар жазудың орнына өздерінің шығармашылықтарын қайта өңдеумен айналысуда» (ҚР ОМА. 1840-к., 1-т., 202а-іс, 8, 9, 182-п.) деп атап көрсетті. Дегенмен, Е. Рахмадиевтің «Толғау» симфониялық поэмасы сәтті туынды ретінде лирикалық және хикаялық сипаты оңды баға алды. Оның М. Төлебаевтың «Қазақстан», «Той», К. Мусиннің «Жайлауда», С. Мұхамеджановтың «Қуаныш отаны» туындыларының заңды жалғасы екендігі көрсетілді (Кетегенова, Нусупова, II-том, 2017: 47).

Съездегі ресми есепті баяндамаларда кейбір композиторлардың мелодиялық әндер жазудағы табыстары аталып көрсетілмеді. Осы жылдары танымал бола бастаған Шәмші Қалдаяқовтың мелодиялық әндерінің сөзсіз табыстары есепті баяндамада атап өтілмеді. Қайта керісінше, музыка зерттеушісі Ахметова композитор туралы жылы пікір білдіргендігі үшін

съезд үстінде-ақ Мәдениет министрі Л.Г. Ғалымжановадан сыни ескертпе естіді. Мәдениет министрінің: «... Ахметова «Ақ маңдайлым»-ның (Ш. Қалдаяқовтың әні) танымал ән болғандығын айтып кетті. Мен, бірақ әннің сапасы төмен деп есептейтін адамдарды да білемін» (ҚР ОМА. 1840-қ., 1-т., 202а-іс, 165-п.) деуі, қазақтың мелодиялық әндеріне деген ресми көзқарастың дәрежесін көрсетті.

Съездің шешімдерінде Композиторлар одағының басты міндеттерінің бірі сол заманның өзекті тақырыптарына ірі опералық және балеттік шығармалар, симфониялар, ораторийлер жазу болып көрсетілді. Съезден кейінгі жылдары одақ басқармасы мен шығармашылық секцияларының ауқымды іс-шараларының бірі 1963 жылы Өскемен қаласында өткізілген Қазақстан композиторларының музыкалық фестивалі болды. Фестиваль күндері облыс жұртшылығы Қазақстан композиторларының жаңа шығармашылығымен танысты. Әсіресе, жас композиторлардың шығармалары фестиваль күндері жиі орындалды.

1963 жылдың желтоқсан айында одақ басқармасының жас композиторлардың шығармашылығына арналған Пленумы өткізілді. Пленум жас композиторлар шығармашылығының жәй жапсарын талқылады. Осы орайда, пленумда сөйлеген Ш. Қалдаяқовтың сөздері Қазақ радиосы, музыка редакциясының жұмысындағы келеңсіз құбылыстардан хабардар береді, ол: «Мен радиода істеген едім. Онда мынандай мәселе бар екен, егер барлық жақсы әндерді осы аптада беріп жіберсең, келесі аптада бұл шығармаларды қайталауға тура келеді. Сондықтан, олар, ортаңқол шығармаларды да жіберіп отыруға мәжбүр. Алайда, ортаңқол шығармаларды көркемдік кеңес неліктен қабылдайды, мәселе сонда болып тұр. Басты мәселе осында» деп атап көрсетті (ҚР ОМА. 1840-қ., 1-т., 10-іс, 24-п.).

1964–1965 жылдары Қазақстан композиторларының туысқан республикалардың композиторларымен байланыстары нығая түсті. Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғызстан композиторлары шығармаларының «Достық» концерттері ұйымдастырылды. Новосибирск қаласында Қазақстан композиторларының симфониялық концерті өтті. 1965 жылы өткен Басқарма Пленумы симфониялық жанрдағы шығармаларға арналды. Осы жылы Қарағанды облысында Қазақстан композиторлары шығармаларының фестивалі табысты өтті.

Шығармашылық секциялардың жұмысында да ілгерілеушілік байқалды. Мысалы, 1963–1967 жылдары аралығында опералық-симфониялық секция, ән-хор және камералық музыка секциялары 11, балалар музыкасы секциясы 5 мәжіліс өткізді. Бұл жылдары С. Мұхамеджановтың «Ай-сұлу», С. Рахмадиевтің «Қамар сұлу», Е. Брусиловскийдің «Мұрагерлер», композиторлар Г. Гризбил, Е. Рахмадиев, А. Бычковтың «Дала шапағы» опералары жазылып, Ғ. Жұбанованың «Ақ көгершін туралы аңыз», «Херосима», К. Қожамьяровтың «Чинтемир мен Махтум» балеттері қойылды. Аталған авторлар мен олардың шығармашылықтары одақ көлеміндегі мамандардан лайықты бағасын алды. Айталық, Т. Хренников, Р. Шедрин сияқты атақты композиторлар Е. Рахмадиев шығармашылығын жоғары бағалады (Рахмадиев, 2019: 3).

1968 жылдың 18 наурызында Қазақстан композиторларының IV съезі болып, ол композиторлардың алты жылдан астам уақыттан бергі жұмысын қорытындылады. Съезде композиторлардың жұмыстары қорытындылана келе маңызды тұжырымдар жасалды. «Егер біз, - деп атап көрсетті, есепті баямандамашы Ғ. Жұбанова, - бұрын қазақ симфониясы мен ораторийінің пайда болғанының өзіне қуанған болсақ, қазақ композиторларының әрбір жаңа ірі шығармасына оқиға ретінде қарасақ, стастикалық көрсеткіштер және формальдық жанрлар ендігі жерде бізге аздық етеді. Қазақ музыкасының дамуы тереңдей түсті, демек, осыған сәйкес жаңа шығармаларға, авторлардың жеке басына деген талаптар жоғарылады» (ҚР ОМА. 1840-қ., 1-т., 270а-іс, 11-п.) деді. Осы жылдары қазақ өнерінде дарынды композитор Ғазиза Ахметқызы Жұбанованың «Хиросима» операсын жұртшылық аса жоғары бағалады. Ол, атақты композитор әкесінің лайықты қызы және шығармашылық дәстүрлері мен ұстанымдарын жалғастырушы болды. Оны өзінің парызы және ұлтқа қызметке етудің үлгісі деп білді (Абдрахман, Джумакова, 2017: 6). Симфониялық жанрда В.В. Великановтың «Қазақ симфониясы», Е. Брусиловскийдің бірнеше симфониясы, С. Мұхамеджановтың «Ғасырлар үні» ораториясы, М. Төлебаевтың «Жастық» сюиталары, Ғ. Жұбанованың «Жігер», «Дала қызы», «Жалғыз емен» музыка мәдениетінің биік жетістіктері. Б. Байқадамов, Н. Тілендиев, С. Керімбаев, Ш. Қалдаяқов, Ә. Еспаев, Ә. Бейсеуов және тағы басқа

композиторлардың әндері көпшіліктің қалауларына айналды (Қожырұлы, 2010: 11). Тіпті көркемдік кеңестің рұқсатына қарамастан Е. Хасанғалиев пен Н. Нүсіпжанов орындауындағы «Арыс жағасында» әні халықтың арасында айрықша танымал болып кетті. Алайда рұқсат етілмеген әннің эфирге жіберілуіне сәйкес музыкалық редактор ретінде Е. Хасанғалиев және орындаушы ретінде Н. Нүсіпжанов радио жетекшілері тарапынан сөгіс алды (Кетегенова, Нусупова, III-том, 2017: 482). Себебі шығармалар эфирге жіберілместен бұрын көркемдік кеңесте әбден талқыланатын практика болды. Оның ұнамды жағы да болды. Әннің мәтініне айрықша мән берілді.

Съезд Қазақстан композиторлары шығармаларының сандық көрсеткіштеріне емес, сапалық деңгейін жақсартуға назар аударды. Мұнымен қатар ірі музыкалық жанрларда жазып жүрген композиторлар тарапынан опералық, симфониялық жанрлардың насихатталуының сын көтермейтіндігі айтылды. Алайда, мәселе тек оларды насихаттауда ғана емес еді. Қазақстан тыңдаушыларының арасында Еуропалық жанрлардың беделі дәстүрлі түрде төмен болды.

Алайда, өткен ғасырдың 1960-шы жылдары Еуропалық музыка өнеріндегі жаңа бағыт вокальді аспаптар ансамбльдері шығуы атақты ағылшындық “Beatles” (Битлз) тобымен байланысты еді. 1967 ж. Қазақстандағы осы үлгіде құрылған ең алғашқы ұжымдардың бірі «Дос-Мұқасан» ансамблі болды (Қазақстан композиторлары, 2011: 133). Осы жылдары композитор Ә. Бейсеуовтің танымалдылығы шырқау шыңына жетіп, 1969-1970 жылдары «Гүлдер» ансамблінде қызмет етті (Әсеттің әсем әндері, 2015: 3). 1968 ж. «Қазақфильм» киностудиясының музыкалық редакциясын басқарған Н. Тілендиевтің шығармашылық таланты кемеліне келді. Ол 1952 жылдан бастап 1960 жылға дейін Абай атындағы опера театрының симфониялық оркестрі бас дирижерының орынбасары, 1960-1968 жылдары Құрманғазы атындағы Қазақ халық аспаптары оркестрының бас дирижеры қызметтерін атқарған еді (Нұрғиса Тлендиев, 2020: 6). Осы ұжымдармен жеке композиторлардың шығармашылық қуаты 1970-ші жылдары жарқырай көрініп, қазақ музыка мәдениетінің деңгейін жаңа сатыға көтерді деуге болады. Қазақстан композиторлар одағы жас таланттардың шығармашылық шеберліктерін арттыру бағытында Мәскеу мен Ленинградтың және шетелдің музыкалық ұжымдарында тағылымдамадан өтуді ұйымдастырып отырды.

Қорытынды. Қорыта келгенде идеологиялық өктемдік жағдайына қарамастан Қазақстан композиторларын біріктірген кәсіби шығармашылық ұйымның болуы, отандық музыкалық мәдениетті дамытуда маңызды рөл атқарды. Мәртебесі мемлекеттік саясатпен белгіленіп отырған «өндірістік», «тақырыптық», «мамандыққа қатысты» әндер мен Еуропалық музыкалық жанрлардың халықтың арасында таралуы баяу жүрді. Әндердің алғашқысын тыңдаушылар шын мәнінде қабылдамаса, классикалық музыкалық жанрлардың тыңдаушылардың арасына орнығуы үшін қажетті дайындық жұмыстары жүргізілмеді. Мұның барлығы тыңдаушылардың терең немқұрайлылығын тудырды. Соған қарамастан 1960-1970 жылдары қазақ композиторларының кәсіби шығармашылығының өсуінде зор ілгерілеушіліктер байқалды. Жекеленген композиторлар үнемі шығармашылық ізденіс үстінде болды және нәтижесінде сапалы туындылар дүниеге келіп халықтың игілігіне айналды. Пародоксалдылығы сонда Композиторлар одағындағы көркемдік кеңес, әртүрлі секциялардың қалыпты жұмыс істеуінің оң нәтижелері де болды. Мұндай жағдайда ән мәтінінің мазмұнына, музыкалық туындының кәсіби сапасына, орындалуына және әншілерді таңдауға өте үлкен мән берілді. Жарты ғасыр өтсе де әлі күнге дейін Қазақстандық «алпысыншы жылдықтар» ұрпағына жататын Ш. Қалдаяқов, Ә. Бейсеуов және Ә. Еспаевтардың әндері зор сұраныспен орындалатындығы соның куәсі. Композиторлар одағының жолдамаларыменен Қазақстан композиторлары Мәскеу мен Ленинград қалаларындағы консерваторияларда өздерінің білімдерін жетілдіруге мүмкіндіктер алды. Бұл жылдары қазақ эстрадасының табыстары да республика көлемінен шығып, одаққа танымал бола бастады. Аталған кезеңдегі Қазақстан композиторлары одағы мен олардың жекеленген мүшелерінің өз мамандығына деген адалдығы мен кәсіби шеберлігі кейінгі отандық әншілер мен музыканттар үшін тағылымдық маңызы зор болғандығы сөзсіз.

Деректер

ҚР ОМА - Қазақстан республикасы орталық мемлекеттік архиві

Әдебиеттер тізімі

- Абдрахман, 2017 - *Абдрахман Г., Джумакова У.* Приношение Газизе Жубановой: научно-документальный портрет. Астана: Фолиант, 2017. 256 б.
- Ауезов, 1958 - *Ауезов М.О.* В цветущем саду // *Правда*, 1958, 12 декабря, с. 3.
- Әсеттің әсем әндері, 2015 - *Әсеттің әсем әндері*. Екі томдық, 1-том. Құрастырған: Н. Нүсіпжанов, А. Бейсеуов. Алматы: Өлке, 2015. 416 б.
- Бердібаев, 1956 - *Бердібаев Р.* Музыка мұқтажы // *Қазақ әдебиеті*, 1956, Тамыз, б. 6.
- Власова, 2022 - *Власова Е. С.* «Коллектив профессиональных композиторов» как «первичная ячейка» ССК СССР // *Opera musicologica*, Т. 14, 2022, № 2, с. 132–158.
- Кетегенова, 2017 - *Кетегенова Н.С., Нусупова А.* Қазақстан композиторлары – Композиторы Казахстана. Творческие портреты. В трех томах. II-том. Алматы: АО «Алматы-Болашақ», 2017. 624 б.
- Кетегенова, 2017 - *Кетегенова Н.С., Нусупова А.* Қазақстан композиторлары – Композиторы Казахстана. Творческие портреты. В трех томах. III-том. Алматы: АО «Алматы-Болашақ», 2017. 576 б.
- Қазақ ССР-і тарихы, 1984 - *Қазақ ССР-і тарихы*. 5-том. Алматы: Ғылым, 1984. 728 б.
- Қазақстан композиторлары, 2011 - *Қазақстан композиторлары* – Композиторы Казахстана. Анықтамалық. Справочник. Алматы: Sansam, 2011. 216 б.
- Қожырұлы, 2010 - *Қожырұлы Б.* Қазақ елінің атақты музыка өнерпаздары (антология). I-том. Алматы: Елтаным. 2010. 640 б.
- Мессман, 1956 - *Мессман В.* Өткен жолдар мен жаңа талаптар // *Қазақ әдебиеті*, 1956, 27 шілде, б. 4.
- Нұрғиса Тлендиев, 2020 - *Нұрғиса Тлендиев: кітап-альбом*. Алматы: Өнер, 2020. 280 б.
- Рахмадиев, 2011 - *Рахмадиев Е.* Бала ғашық. Әндер, романстар. Алматы: Sansam, 2011. 328 б.
- Сосонкин, 1983 - *Сосонкин И.Л., Рыбак Л.А.* Художественная культура в условиях некапиталистического развития. Ашхабад: Ылым, 1983. 219 с.
- Шадрин, 2013 - *Шадрин В.О.* Советские композиторы и власть во второй половине 1950-х годов: речь Д. Т. Шепилова на съезде композиторов как провозглашение новых принципов взаимодействия // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение, Вопросы теории и практики*, в 2-х ч. Ч. II, № 7 (33), 2013. Тамбов: Грамота. с. 205-208.

Sources

CSA RK - Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

References

- Abdrakhman G., Dzhumakova U. Offering to Gaziza Zhubanova: A Scientific and Documentary Portrait. Astana: Foliant, 2017. 256 p. (In Rus.)
- Auyezov M.O. In a Blooming Garden. *Pravda*, 1958, December 12. Pp. 3. (In Rus.)
- Beautiful Songs of Aset. In Two Volumes. III-vol. Compiled by: N. Nusipzhanov and A. Beiseuov. Almaty: Ulke, 2015. 416 p. (In Kaz).
- Berdibaev R. The Need For Music. *Qazaq Adebieti*, 1956, August, Pp. 6. (In Kaz).
- Vlasova E. S. “Collective of professional composers” as a “primary cell” of the SSK of the USSR. *Opera musicologica*, Vol. 14, 2022, No. 2, Pp. 132–158. (In Rus.)
- Ketegenova N.S., Nusupova A. Composers of Kazakhstan. Creative Portraits. In Three Volumes. II-vol. Almaty: AO “Almaty-Bolashaq”, 2017. 624 p. (In Kaz).
- Ketegenova N.S., Nusupova A. Composers of Kazakhstan. Creative Portraits. In Three Volumes. III-vol. Almaty: AO “Almaty-Bolashaq”, 2017. 576 p. (In Kaz).
- History of the Kazakh SSR. 5-vol. Almaty: Gylym, 1984. 728 p. (In Kaz).
- Composer of Kazakhstan. Reference. Almaty: Sansam, 2011. 216 p. (In Kaz).
- Qojyryly B. Famous Musicians of the Kazakh Country (Anthology). I-vol. Almaty: Eltanym, 2010. 640 p. (In Kaz).
- Messman V. Past Ways And New Demands. *Qazaq Adebieti*, 1956, July 27, Pp. 4. (In Kaz).
- Nurgisa Tlendiev: Book-Album. Almaty: Art, 2020. 280 p. (In Kaz).
- Rahmadiev E. The Boy Is In Love. Songs, Romances. Almaty: Sansam, 2011. 328 p. (In Kaz).
- Sosonkin I.L., Rybak L.A. Artistic Culture in the Conditions of Non-Capitalist Development. Ashkhabad: Ylym, 1983. 219 p. (In Rus.)
- Shadrin V.O. Soviet Composers and Authorities in the Second Half of the 1950s: D. T. Shepilov’s Speech at the Congress of Composers as the Proclamation of new Principles of Interaction. *Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history, Questions of theory and practice*, In 2 parts, Part II, No. 7 (33), 2013, Tambov: Gramota, Pp. 205-208. (In Rus.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 3, pp. 618-631, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_618-631

SOME ASPECTS OF THE FORMATION HISTORY OF THE LEGAL FOUNDATIONS OF THE MULTIPARTY SYSTEM IN KAZAKHSTAN (1989-1996) (According to archival materials)

Dostan N. Zhumanbayev^{*1}, *Burkitbay G. Ayagan*², *Abduahap Kara*³

¹Eurasian National University (Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctoral Student
 <https://orcid.org/0000-0003-1409-0089> E-mail: dostan_nurkat@mail.ru

²Institute of State History (Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0001-9498-0000> E-mail: b.ayagan@mail.ru

³M. Sinan Fine Arts University (Istanbul, Republic of Turkey)
PhD, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761> E-mail: karavahap@gmail.com

© IHE named after Ch.Ch. Valichanov, 2023
© D.N. Zhumanbayev, B.G. Ayagan, A. Kara, 2023

Abstract. *Introduction.* The article shows how the legal foundation of activity of public-political associations in Kazakhstan was formed using the archival materials of the Soviet period and in the first years of independence. *Goals.* It describes the dynamics and identifies the main legal acts that played a key role in the formation and strengthening of the party system and the development of social and political associations. The peculiarity of this work is that not only the laws themselves were highlighted and examined, as well as it is revealed how these acts were adopted based on historical sources and what significance they had. It was important to show the existing views on some issues, procedure of adoption and discussion. The important aspect of the work was the use of archival documents, identified in National Archive of the Republic of Kazakhstan, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. *Results.* The main result of the study was the emphasizing of the first half of the 1990s as the important historical stage in the creation of the legal basis for the activities of social and political associations. *Conclusions.* In contemporary history, the country finally formulated the basic principles of the new political system and established the status of political parties and public associations for the first time.

Keywords: archival materials, law, legal acts, political parties, public associations, Parliament.

Acknowledgement. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «History of Kazakhstan from ancient times to the present day” in 7 volumes» (Registration number OR11465469).

For citation: Zhumanbayev D.N., Ayagan B.G., Kara A. Some aspects of the formation history of the legal foundations of the multiparty system in Kazakhstan (1989–1996) (according to archival materials) // Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No. 3. Pp. 618-631. (Eng.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_618-631

ҚАЗАҚСТАНДА КӨПАРТИЯЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (1989-1996 жж.) (МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ БОЙЫНША)

Достан Нұрқатұлы Жұманбаев^{1*}, Бүркітбай Гелманович Аяган², Абдуқапан Қара³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Астана, Қазақстан Республикасы). докторант

<https://orcid.org/0000-0003-1409-0089>¹. E-mail: dostan_nurkat@mail.ru

²Мемлекет тарихы институты, (Астана, Қазақстан Республикасы).

т.ғ.д. профессор

<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>². E-mail: b.ayagan@mail.ru

³PhD, Минан Синар атындағы Өнер университетінің профессоры (Стамбул қ. Түркия Республикасы).

<https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>³. E-mail: karavahap@gmail.com

Андатпа. *Кіріспе.* Мақалада мұрағат материалдары негізінде кеңестік кезеңнің соңында және Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстандағы қоғамдық-саяси бірлестіктер қызметінің құқықтық негіздері қалай қалыптасқандығы көрсетілген. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Партиялық жүйенің қалыптасуы мен нығаюында және қоғамдық-саяси бірлестіктердің дамуында шешуші рөл атқарған динамика көрсетіліп, негізгі құқықтық актілер айқындалды. *Материалдар мен методтар.* Бұл жұмыстың ерекшелігі-заңдардың өзі ғана емес, сонымен бірге тарихи дереккөздерге сүйене отырып, осы актілердің қалай қабылданғаны және олардың маңыздылығы көрсетілген. Кейбір мәселелерге, қабылдау рәсіміне, талқылауға қатысты бар пікірлерді көрсету маңызды болды. Жұмыстың маңызды аспектісі ҚР Ұлттық мұрағатында, ҚР Президенті Мұрағатында және ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатында жұмыс барысында анықталған мұрағаттық құжаттарды тарту болды. *Нәтижелер.* Зерттеудің негізгі нәтижесі 1990 жылдардың бірінші жартысын қоғамдық-саяси бірлестіктер қызметінің құқықтық негізін құрудағы тәуелсіз тарихи кезең ретінде бөлу болды. *Қорытындылар.* Дәл осы уақытта елдің қазіргі тарихында алғаш рет жаңа саяси жүйенің негізгі принциптері түпкілікті тұжырымдалып, Саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің мәртебесі түпкілікті бекітілді.

Түйін сөздер: мұрағат материалдары, Заң, құқықтық актілер, Саяси партиялар, Қоғамдық бірлестіктер, парламент.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан тарихы ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін» жеті томдық академиялық басылымы» тақырыбындағы бағдарламалы мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі OR11465469).

Дәйексөз үшін: Жұманбаев Д.Н., Аяган Б.Г., Қара А.Г. Қазақстанда көппартиялық жүйенің құқықтық негіздерін қалыптастыру тарихының кейбір мәселелері (1989-1996 жж.) (мұрағат құжаттары бойынша) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. С. 618-631. (Ағылш.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_618-631

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВЫХ ОСНОВ МНОГОПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ (1989-1996 гг.) (По архивным материалам)

Достан Нуркатович Жұманбаев^{*1}, Бүркітбай Гелманович Аяган², Абдуқапан Қара³

¹Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Республика Казахстан).

Докторант

<https://orcid.org/0000-0003-1409-0089> E-mail: dostan_nurkat@mail.ru

²Институт истории государства, (Астана, Республика Казахстан)

д.и.н., профессор

<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000> E-mail: b.ayagan@mail.ru

³Университет искусств имени М. Синана (Стамбул, Республика Турция)

PhD, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В статье на основе архивных материалов рассматриваются формирование юридических основ деятельности общественно-политических объединений в Казахстане в конце советского периода и в годы Независимости. *Цель и задачи исследования.* Определены основные правовые акты, которые сыграли ключевую роль в становлении и укреплении партийной системы и развития общественно-политических объединений. Особенностью данной работы является то, что были исследованы не только сами законы, и на основе исторических источников показаны как принимались эти акты, и какое значение они имели. *Методы и материалы.* Проанализированы имеющиеся мнения касательно некоторых вопросов и процедур принятия. Важным аспектом работы стало привлечение архивных документов из Национального архива РК, Архива Президента РК и Центрального государственного архива РК. *Результаты.* Главным результатом исследования стало эпоха 1990-х годов как самостоятельный исторический этап в создании правовой основы деятельности общественно-политических объединений. *Выводы.* Именно в это время впервые в современной истории страны были окончательно сформулированы основные принципы новой политической системы и закреплён статус политических партий и общественных объединений.

Ключевые слова: архивные материалы, Закон, правовые акты, политические партии, общественные объединения, парламент.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках программно целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Разработка нового академического издания «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» в 7 томах» (регистрационный номер OR11465469).

Для цитирования: Жуманбаев Д.Н., Аяган Б.Г., Кара А. Некоторые аспекты истории формирования правовых основ многопартийной системы в Казахстане (1989-1996 гг.) (по архивным материалам) // Отан тарихы. 2023.Т. 26. № 3. С. 618-631. (Англ.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_618-631

Introduction. The party system of Kazakhstan has been formed and changed throughout various stages of the country's history. It is important to investigate the historical and political contexts that influenced on the evolution of the party system. Since Perestroika and independence, Kazakhstan has gone through several stages of development of its political parties and party system.

In Kazakhstan, during the period under the review, there were known 11 political parties and 21 public associations, the data about which was published in the directory of 1994 (Ayaganov, Vyp. 1., 1994; Ayaganov, Vyp. 2., 1994).

The study of the history of Kazakhstan during the period of independence, the history of the state formation and public institutions, the process of democratization of Kazakh society is an important and relevant direction of national history. One of the historians of Kazakhstan Kozybayev M.K., in one of his works, drew attention to the need to study various aspects of the country's history of the recent period. He highlighted the issues of studying “initial stage” of the democratization of society” and the problem of “democratic changes” (Kozybayev, 2006, 176).

One of the initiatives of the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev, aimed at modernization, is the reform of the country's party system and the democratization of the electoral system (Poslanie, 2022). As the President Tokayev K.K. noted “The course for building a New Kazakhstan proceeds from the need to ensure fair and free political competition. For this purpose we must create the most favorable environment for the institutional and organizational development of parties” (Poslanie, 2022).

All this makes the question of studying the origins of the process of formation and development of socio-political movements and organizations relevant, which is a prerequisite for understanding the recent history of Kazakhstan. The main focus of this article is on the archival materials.

Thus, the study of various aspects of the modern history of Kazakhstan, including such an important aspect as political transformations, is an urgent task for the modern historical science of the country.

One of the initiatives of the President of Kazakhstan Kassymzhomart Tokayev aimed at modernization is the reform of the country's party system and the democratization of the electoral system (Poslanie, 2022). As President K.K. Tokayev noted, “The course for building a New

Kazakhstan proceeds from the need to ensure fair and free political competition. To do this, we must create the most favorable environment for the institutional and organizational development of parties" (Poslanie, 2022).

The drastic changes in the public and political sphere during the liberalization of the political system of the USSR in the 1980s and 1990s led to the revival (renaissance) of public activity and, as a consequence, the rapid growth of various social and political associations required the legal regulation of this factor. Taking into account factual lack of experience in the functioning of the multiparty system during the Soviet period, it is worth mentioning the beginning of the creation of a new, more democratic and contemporary legal framework for the stable development of party organizations.

The analysis of legal documents in the sphere of party building and the history of their adoption in the early 1990s reveals the significant influence of the Union-wide activities and practice on the development of the given process in Kazakhstan. This is, of course, due to the fact that the Kazakh SSR was still in the same legal field with the USSR in connection with which there was the dependence on the Union-wide legislation and many laws were adopted based on the above-mentioned factor. But later, in October 1991 after the adoption of the Declaration of State Sovereignty and after the proclamation of Independence, the establishment of the legal framework of the transition to the multiparty system was becoming more and more specific, corresponding to the level and nature of the requirements of contemporary Kazakhstan.

At the stage of the emergence of social and political associations and the establishment of a multiparty system from the late 1980s to the mid-1990s, several important legal acts were adopted, the laws that have contributed to the regulation and functioning of social movements and parties and supported the development of a multiparty system. The cornerstone of the destruction of the Communist Party's monopoly was the abolition of Article №6 of the USSR Constitution (Vneocherednoj, 1990).

When analyzing political processes, the researchers note the adoption of a set of basic documents, normative acts that laid the foundation and were of particular importance for the formation and development of social and political associations in the first years of Independence, such as the adoption of the Constitution of the Republic of Kazakhstan (1993 and 1995), laws on public associations, political parties and a number of others (Zinchenko, 1998:85).

However, even before the adoption of the Constitution and relevant laws, the very concept of a political party, a public association, had been already used in legal documents of Kazakhstan.

Materials and methods. The article uses both published materials, mainly legislative acts and previously unpublished archival materials from the National Archive of the Republic of Kazakhstan (NA RK), as well as the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK).

One of the important cases, kept in the fund №176, is the case №74 (Law of the Republic of Kazakhstan "On political parties" and documents to it) (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 74. L. 1-173). The case contains not only the text of the law that regulated the functioning of political parties in Kazakhstan, but also a number of important documents showing how this law was adopted, contains an explanatory note, Draft law, resolutions of the Government and the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan on this law, the composition of the working group that took part in the preparation of the draft law and other documents. Of interest are the conclusions of the committees of the Majilis of the Parliament and an explanatory note to the amendments and additions that were made to the bill by senators, also the minutes of the meeting of the Conciliation Commission of the Parliament of the Republic of Kazakhstan on consideration and resolution of differences between the Majilis and the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan on the draft of the Law of the Republic of Kazakhstan "About political parties". The materials of the case №58 of this fund of NA RK are important, in which the documents related to the discussion and adoption of such an important legal act as the Law of the Republic of Kazakhstan "On Public Associations", adopted in 1996, were postponed (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 1-200). This case contains both the text of the law and drafts, as well as a number of other documents directly related to its adoption, including various resolutions, letters and others.

The documents of the fund №152 (Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan) of the Republic of Kazakhstan are of similar composition and importance. The fund has several cases related to the adoption of important legal acts that have affected the development of social and

political movements in Kazakhstan. The case №64 contains material related to the adoption of the first Law “On Public Associations” in 1996 (NA RK. F. 152. Op. 1. D. 64. L. 1-206). Similarly, the case file №176 contains both the text of the law and a number of important documents showing the mechanism of its adoption, initiator of the bill and the composition of the working group that prepared the draft law and some other documents. The objections of the First President of the Republic of Kazakhstan to the draft law (NA RK. F. 152. Op. 1. D. 64. L. 74-83), adopted by the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan are important and the comparative table of the redaction of the draft Law of the Republic of Kazakhstan «On public associations» compiled on the basis of the proposals of the Senate of the Parliament of the Kazakhstan is of considerable interest (NA RK. F. 152. Op. 1. D. 64. L. 116-117).

The case №78 containing interesting data on adoption of the Law “On Political Parties” by the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan in 1996 is kept in the same fund (NA RK. F. 152. Op. 1. D. 78. L. 1-235). In particular, the case contains the materials of the adopted law itself, its draft submitted for discussion to the Senate, the letters and resolutions, materials on the establishment of a conciliation commission in Parliament on this bill, conclusions on the draft law by the committees of the Upper House of Parliament and a number of other documentary sources.

The materials of the case №33 of fund №2 (Supreme Council of the Republic of Kazakhstan) of this archive were used. The case contained interesting data relating to the discussion of the first Law on Public Associations, adopted in 1991. The law adopted after the discussion in June of that year was the first where the first in contemporary history was formulated what was a party and the democratization process to form public-political associations was launched. The case file contains a verbatim record showing how this important document was adopted (NA RK. F. 2. Op. 4. D. 33. L. 26-44).

In addition, the files of the foundation 85-H AP RK were used, the materials of which are relatively well known to researchers. The fund №85-N (Socialist Party of Kazakhstan) contains three inventories with a total of about 200, from 1991 to 1997, when the party operated. In particular, the case №41 of this fund (Suggestions and comments of the SPK to the draft law of the KazSSR “On Public Associations in the Kazakh SSR”) was used (AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 41. L. 1-11).

During the work in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK) it was possible to find documents of case №2640, fund 1109. This case contains a decree of the Supreme Council of KazSSR concerning the order of formation and activity of “amateur” public associations (AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 41. L. 1-11).

The materials involved, the part of which are being introduced into scientific circulation, are a reliable source for the article.

Discussion. The study of the history of the formation of the legal basis for the formation and development of social and political associations was actually parallel to the process of building a multiparty system. Many authors who studied the history of the social and political life of Kazakhstan in the late 1980s and early 1990s and especially representatives of the social sciences, often directly turned to legal acts regulating the activities of social and political associations in the country.

One of the first problems of party building in Kazakhstan was studied by the well-known scientist Ayagan B.G., who deeply studied recent history and political processes in the years of independence (Ayagan, 1993; Ayaganov, Vyp. 1., 1994; Ayaganov, Vyp. 2., 1994). It is also worth noting the works of Zaslavskaya M.B. (Zaslavskaya, 1994), Babakumarov E.Zh. (Babakumarov, 1994), Buluktaev Y. (Buluktaev, 2012; Buluktaev, 2013), Kuserbayev K.E. (Babakumarov, Buluktaev, Kuserbaev, 1995; Buluktaev, Chebotarev, 2004; Ayagan, Nurymbetova, Sejtova, Kudajbergenov), Sartayev R.S. (Sartaev, 1996), Dyachenko S.A. (Dyachenko, 2001), Seidumanov S.T. (Seidumanov, 1997) and others.

It is also worth mentioning a certain contribution to the study of social and political associations of some foreign authors, such as Olcott M.B., Bowyer A., Mishra M.K., Isaacs R. and others who considered the political development of Kazakhstan in the post-Soviet period (Bowyer, 2008; Sartori, 2005; Mishra, 2009: 313-327; Isaacs, 2017; Olcott, 2002).

Despite the great contribution of researchers and the development of this topic it should be noted that scientific publications devoted to the history of formation of the legal basis for the development of social and political associations of Kazakhstan, supported by archival materials,

almost very little. At the same time, a significant part of the works is of an overview nature or is presented by reference literature.

Results. Chronologically, one of the first documents that regulated the activities of public associations in the context of the beginning democratization of public life in the late Soviet period was the Decree of the Presidium of the Supreme Council of the Kazakh SSR “On the procedure of formation and activity of self-regulated public associations” of 14 April 1989. This Decree was adopted as part of “the further development of democracy” in the Perestroika. According to the content of the Decree the activities of various public associations were permitted, but in the context of the CPSU’s monopoly, the creation of other political parties was not provided for in the Decree (CGA RK. F. 1109. Op. 3. D. 2640. L. 64-70). This document shows the important moment of the beginning of the legal justification and the beginning of the introduction of various forms of public associations in the very late 1980s on the eve of Independence.

One of the most important documents of obtaining independence is “Declaration on state sovereignty of the Kazakh Soviet Socialist Republic”, adopted by the Supreme Soviet of the KazSSR on October 25, 1990 (Kazak, 1990).

It is no coincidence that President of Kazakhstan. Tokayev K.K, speaking at the first meeting of the National Kurultay in June 2022, proposed to restore historical justice and revive the celebration of the Day of the Republic on October 25 (Vystuplenie, 2022). The Head of State noted the particular importance of the adoption of the Declaration on State Sovereignty, calling it an important step towards independence. This important document refers several times to parties as well as mass associations and public organizations. Importantly, despite the de facto control and monopoly of one party, this fundamental document contains a reference to a multiparty system. For example, all citizens living in the Republic, regardless of their party affiliation, were guaranteed equal rights of opportunity and the parties are also mentioned in the plural in another part of the document (Kazak, 1990). There are also some references to public associations in the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan “On State Independence of the Republic of Kazakhstan” adopted on December 16, 1991 (Konstitucionnyj, 1991).

In the conditions of another unified union state, the legal regulation of the establishment and activity of public-political associations in Kazakhstan was synchronously changed.

The USSR Act of March 1990 was important for the beginning of democratization of the political field and the creation of conditions for the activities of public associations and especially the formation of a multiparty system “On the establishment of the post of President of the USSR and the introduction of amendments and additions to the Constitution (Basic Law) of the USSR” (Vneocherednoj, 1990). In accordance with article №6 of the Constitution of the USSR, adopted in 1977, “The governing and guiding force of the Soviet society, the core of its political system, the state and public organizations is the Communist Party of the Soviet Union» (Konstituciya, 1977). In other words, the legislation in force at that time formalized the CPSU’s monopoly and prevented the idea of a multiparty system. However, the Act of March 1990 repealed this provision. One of the main provisions of the Act was the amendment of the Constitution regarding the role of the CPSU. The provisions about “The leadership and guidance” role of the CPSU was excluded. The activities of other political parties have now been permitted and the role of public associations and mass movements in the political life of the country has been consolidated (Vneocherednoj, 1990).

However, the adoption of the law amending the Constitution was only the beginning, only the first, albeit significant step was made. The position of the Communist Party was still strong and efforts were required to develop new legislation in the sphere of public-political associations.

In the autumn of 1990, the USSR adopted the Law “On Public Associations” which became the practical implementation of the spring decision to abolish the monopoly of one party. In accordance with a law that began on 1 January 1991, the parties, like other social movements, represented themselves as an organization united on the basis of common interests (Zakon, 1990). At the same time, the law had a special article on political parties in accordance with which the tasks of political parties were defined, which distinguished them from other public associations. According to the adopted Law “parties, expressing the political will of their members, set the main tasks to participate in the formation of state power and management bodies, as well as in the exercise of power through their representatives elected to the Councils of People’s Deputies” (Zakon, 1990). An

important provision of the law was the one that established the principle of a multiparty system, namely the equality of all parties before the law (Zakon, 1990).

According to the resolution of the Supreme Council (hereinafter-SC) of the USSR, it was recommended to the Union republics, including the Kazakh SSR to develop and adopt legislation on public associations in accordance with the law (Postanovlenie, 1990).

In turn, in Kazakhstan the deputies of the Supreme Council of the Republic considered their own draft law on public associations for about six months. During the work in the National Archive of the Republic of Kazakhstan in the fund of the Supreme Council the case № 33 was discovered, which contains a verbatim report of the fourth session of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR held on June 27, 1991 and at which the first Law “On Public Associations” was discussed and adopted (NA RK. F. 2. Op. 4. D. 33. L. 26-44). This document allows us to understand how the discussion of the law took place, what significance it had and what tasks it solved.

At the meeting of the Supreme Council of the Kazakh SSR held on June 27, the latest version of the bill was adopted. During the discussion of the previous version of the Law, more than two dozen deputies spoke, who made more than fifty comments and amendments. As a result, a conciliation commission was created, as a result of which significant changes were made compared to the previous version (NA RK. F. 2. Op. 4. D. 33. L. 26-26ob).

As follows from the archival document, among the issues that caused the discussion of deputies was, for example, the issue of mandatory registration of public associations and thus a ban on the activities of those which have not been registered. As follows from the transcript, the main idea of the Law “On Public Associations” itself was precisely to streamline the activities of associations, including parties. As noted by a number of deputies such as Sartayev, Voronov, Peregrin, the core idea of the Law itself is the need to ensure “legal order in such an important matter as the formation and activity of public associations” (NA RK. F. 2. Op. 4. D. 33. L. 27).

It is of interest to discuss the advisability of including provisions on political parties in the Law “On Public Associations”. Thus the deputy Frezorger A.R during the discussion of the draft law expressed doubts about unification in one legal act of different goals, significance and scale of associations and political parties. He suggested that political parties should be marked by a separate law and not together with other public associations (NA RK. F. 2. Op. 4. D. 33. L. 28ob). He was objected to this by the main rapporteur of the bill, chairman of the conciliation commission Akuyev N.I., who did not rule out the need for a separate law on parties in the future, but insisted on the need to include all types of public associations regardless of their purpose and scope in one law. He reasoned that it was necessary to establish general principles related to the activities and functioning of public associations (NA RK. F. 2. Op. 4. D. 33. L. 29). He called the discussed law a basic one, which shows the importance and role of the law adopted by deputies.

The Law “On Public Associations in the Kazakh SSR” adopted on the same day really became a kind of reference source for further legislation in the sphere of regulation of the work of public-political associations. The Law contained article №8 on political parties where their importance among other public associations was emphasized. The Act defined the tasks of the parties, the nature of membership, funding and a number of other necessary points (Zakon, 1991).

In accordance with the resolution of the Supreme Council of the Kazakh SSR, adopted on June 27, 1991, the Law “On Public Associations in the Kazakh SSR” was to enter into force as early as September 1 and by August 1 all necessary services related to the registration of charters of public associations were to be established in the system of the Ministry of Justice of the Kazakh SSR (Postanovlenie, 1991).

Although a number of adopted norms of Kazakhstan law were similar or directly borrowed from the Union law, we believe that the adoption of this legal act was an important milestone in the history of the formation of political parties and social movements of Kazakhstan. The Law “On Public Associations in the Kazakh SSR”, adopted on June 27, 1991, strengthened the process of democratization of society and gave impetus to the formation of a multiparty system.

Before the adoption of the next law “On public associations” by independent Kazakhstan in 1996, some amendments were made to the 1991 legal act, primarily due to the changes in the political and social sphere that the country was going through in the early 1990s.

In addition, it is well known the Decree of the First President of the Republic of Kazakhstan from October 5, 1995, which introduced some changes and additions to a number of laws, including “On public associations” (Ukaz, 1995).

However, the documents from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, allow asserting that attempts to amend the law on public associations were made almost immediately after Independence.

The draft of a special law that made changes to the current Law “On Public Associations in the Kazakh SSR” and the proposals of the Socialist Party of Kazakhstan on this project were identified in the fund of this archive containing the documents of the Socialist Party of Kazakhstan (AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 41. L. 1-11). The draft law is related to the adoption of the first Constitution of the Republic of Kazakhstan in early 1993.

The proposals made by the SPK on the draft law are of particular interest. This shows how the parties themselves reacted to legal changes, their views and understanding of the process of party building and development of social movements, as well as the parties' assessment of the state's place in these processes. The identified document is annexed to the thesis.

The suggestions of the Socialist Party of Kazakhstan on the draft amendments and additions to the Law “On Public Associations” were mainly limited to several points.

The absence of a separate law on political parties, which would regulate the activity of this type of public association, has been already discussed at the adoption of the Law “On public associations” in the summer of 1991. Several years later, the SPK, when discussing the amendments and additions to the current law, also raised the issue of the identity of political parties and other types of public associations and proposed “clearly distinguish the status of political party on the one hand and any other public association on the other hand” (AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 41. L. 1).

Another aspect that the representatives of the SPK drew attention to and suggested making adjustments related to the issues of financing the activities of political parties. In the SPK, when discussing the issue of banning party funding, they insisted on the position that “in the period of the establishment of a multiparty system, the state is obliged to support the development of political parties and public associations pursuing political goals” (AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 41. L. 2).

SPK was against the prohibition contained in the law on the participation of political parties in international organizations. The Socialist Party of Kazakhstan motivated its disagreement by the fact that “Kazakhstan has become a part of the world community and no prohibitions of the Ministry of Justice can stop the wide-scale process of numerous contacts and various forms of cooperation of our associations with international organizations” (AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 41. L. 2).

The proposals of SPK for amendments to the Law “On Public Associations” also addressed some other issues: the activities of political parties in state administration bodies, the possibility of receiving financial assistance from foreigners, distribution of the funds of public associations among its members and some others.

In general, the supporters of the SPK critically perceived the content of the draft Law of the Republic of Kazakhstan “On amendments and additions to the Law of the Kazakh SSR “On public associations in the Kazakh SSR”. According to them, «there is a constant infringement of the rights of political parties through the whole project”, while this project sharply opposes the state to the people. The alienation of people from power has reached a critical limit. The project bears the stamp of a post-totalitarian state... the people, its representatives, its most conscious and politicized part (the same parties) should determine what should be “The Law on Public Associations” and not officials from the Ministry of Justice dominating over the people and acting according to an old habit “to prohibit” (AP RK. F. 85-N. Op. 1. D. 41. L. 3-4). SPK called not to limit, but on the contrary to maintain political diversity in Kazakhstan and required the state “to contribute to the formation of the real institution of multiparty system in Kazakhstan”.

The first Constitution of Independent Kazakhstan, adopted in 1993, is one of the important legal changes in party building. This basic document contains a special chapter on public associations and parties. The organizations listed are public associations, including political parties. The functions of the parties are marked, which as follows from the text of the Constitution “they contribute to the formation and expression of political will of citizens” (Konstituciya, 1993). The Constitution expressly prohibited the establishment of parties on the territory of Kazakhstan that were of foreign origin or, for example, had a religious basis. The Constitution also prohibited any

public association from interfering in the activities of State bodies (Konstituciya, 1993). It should be noted that in the first Constitution the First President of the country was prohibited «to hold positions in other state bodies and public associations». Thus, at that time, the Head of State, according to the Basic Law of 1993, could not be the leader of any political party. The same rule applied to the Vice-President and members of the Government. For example, the judges and prosecutors had a right to be members of any public association. The Basic Law also contained some other rules related to public associations.

Although the 1993 Constitution was in force for a relatively short time, it nevertheless reflected and enshrined the country's achievements in the formation and development of social and political associations. Taking into account that the Constitution is the Basic Law of the country, the inclusion of a number of points in the text relating to the establishment of a multiparty system, strengthened the legal basis for this process. In addition, it is important that this is the first Constitution of independent Kazakhstan, which has finally enshrined new political and legal realities in the history of the State.

In the mid-1990s, the norms on public associations and parties were included in various legal acts, laws and codes. For example, some aspects related to the activities of public associations in Kazakhstan in the first half of the 1990s are reflected in the Civil Code adopted at the end of 1994. In the Code, a separate article (№106) is devoted to the functioning of public associations, their property and certain other matters (Grazhdanskij, 1994).

The 1990s was the highest point in the development of legislation in the sphere of regulating the activities of public-political associations in Kazakhstan. Although important and serious amendments and additions to legislative acts were made until 2023, it was during this period that particularly important laws were adopted, which are of crucial importance for the establishment and further development of the multiparty system in the country.

The first thing to note the events of 1995, namely, the adoption of new Constitution in a popular referendum on 30 August in that year, which is the basis for the entire legal system of the State.

Like the Basic Law of 1993, the new Constitution contained important provisions relating to the functioning of public associations in general and political parties in particular.

Despite the short period since the adoption of the previous Constitution, the new Basic Law introduced some new provisions. The peculiarity was also that more attention was paid specifically to political parties, their functioning and membership in parties of certain categories of citizens and so on. For example, while previously there were restrictions on the number of officials in a party's leadership, the new Constitution did not merely exclude leadership but party membership. For example, in the original version all "Servicemen, employees of national security bodies, law enforcement agencies and judges should not be members of parties, trade unions, to support any political party" (Konstituciya, 1995). Also in accordance with the Constitution, the incumbent Head of State had to suspend his participation in the activities of a political party.

Article №5 of the Constitution is an important article that influenced on the democratic development of Kazakhstan. According to paragraph 1 of this article the Republic of Kazakhstan recognizes ideological and political diversity. Merging of public and state institutions, creation of organizations of political parties in state bodies are not allowed (Konstituciya, 1995).

Thus, the new Constitution of 1995 excluded the monopoly of one socio-political association and the merging of the State with any party. In addition to the political parties, the 1995 Constitution paid attention to public associations in general.

Thus, under article № 23, all citizens of Kazakhstan had the right to freedom of association. Another article prohibited any association that had an unlawful purpose (Konstituciya, 1995). In fact, the new Constitution accumulated the achievements and experience of the establishment and functioning of social and political associations in the first half of the 1990s and laid a solid foundation for further party building. However, due to the specificity of the Constitution as the Basic Law of the country, which was essentially based on basic legal points, special laws were required. These laws, which, based on the norms laid down in the current Constitution, were to provide specific explanations on the activities of public-political associations. The existing Law "On Public Associations" with the adoption of the new Constitution was actually outdated and the Law on Parties, as is known at that time, was not adopted at all. All this required serious work in

drafting and adopting laws that would clearly regulate the activities of political parties and ensure the normal development of a multiparty system.

Actually in the Constitution itself it was written that in the Republic of Kazakhstan “activity of public associations is regulated by law” (Constitution, 1995).

And such important laws were adopted the next year after the adoption of the Constitution. This is the Law “On Public Associations” and the Law “On Political Parties”. These legislative acts together with the current Constitution, have become the pinnacle of legislative activity aimed at the formation and development of a multiparty system and the functioning of socio-political associations in the country.

In May 1996 the Law of the Republic of Kazakhstan “On Public Associations” was signed (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 1-26). This is the first law developed and adopted within the framework of Independence. The previous law as noted earlier was developed at the end of the Soviet era.

According to archival documents from the National Archive of the Republic of Kazakhstan, the Government Kazakhstan submitted the draft Law “On Public Associations” for consideration in the Majilis in January 1996 (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 45).

The experts from the Institute of Legislation, the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Internal Affairs, the Government Apparatus were involved in the working group (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 61). Of interest is the “Explanatory note”, found in the National Academy of Sciences, which accompanied the draft law, transferred from the Government to the Lower House of the Parliament. The document is dated 24 January 1996. The note reflects the executive’s position on the importance and significance of the bill. In particular, the purpose of the law is “legal regulation of the right of citizens to freedom of association” (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 46). The role and significance of the draft law is formulated, its main provisions are described. It was important to assess the impact of the law, if adopted. According to this document “it can be expected that with the legislative recognition of the important institutionalized role of public associations, the freedoms and opportunities of behaviour of citizens, their role and activity in solving state and other socially significant problems would be expanded” (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 46).

The specialized committee of the Majilis of Parliament, engaged in the discussion of the draft law on public associations, gave a positive conclusion while a number of additions and changes were proposed (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 94-96). Basically, these comments, adopted subsequently and that were not adopted, were of a technical nature and were determined by editorial expediency (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 97-115). In February of the same year, the bill was approved and sent to the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 65).

After almost a month of discussion, in early April 1996, the Law “On Public Associations” was adopted by the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 129). However, in late April, the First President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, without signing the law adopted by the senators, returned it to the Parliament with his objections under separate articles (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 117, 123-127).

According to the documents in the archive, the objections of the First President of the Republic of Kazakhstan were related to certain concepts and definitions used in the Law, as well as to the contradictions of the Constitution and other legal acts. In addition, the First President drew attention to the fact that the law by its importance attracted close attention of the public (“significant resonance”) in connection with which it is necessary to approach its content more carefully. For example, the norm on youth public associations raised questions, to which the Head of State drew attention (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 123-127).

According to the conclusion of the Committee on Socio-Cultural Development of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, which considered the objections of the President to the adopted law “On public associations”, it was recommended to accept all additions and amendments proposed by the First President of State (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 181-182). Within a few days, by a special resolution, all the objections submitted by the President were accepted by the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 58. L. 172; NA RK. F. 152. Op. 1. D. 64. L. 28).

According to the archive fund of №152 National Archive of the Republic of Kazakhstan, the Upper Chamber of the Parliament of the Republic of Kazakhstan also thoroughly considered both the Law, received from the Majilis, and the objections of the President (NA RK. F. 152. Op. 1. D. 64. L. 1-206).

The comparative table of the draft Law “On Public Associations” compiled on the basis of the proposals of the committees of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan is of interest. It follows from this document that it was understood that political parties should be regulated only by a special law on parties and not by the Act on public associations (NA RK. F. 152. Op. 1. D. 64. L. 116-117). Also of interest to the public is the opinion of the Standing Committee of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan on legislation and judicial and legal reform on the bill “On public associations” dated 21 March 1996 (NA RK. F. 152. Op. 1. D. 64. L. 135-137). As noted in this document “the need to adopt the new Law of the Republic of Kazakhstan “On public associations” is undeniable. It is dictated by the need to substantially update and improve the legal basis for the citizens of the country to exercise their constitutional right to freedom of association in connection with the adoption of the new Constitution and the general part of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan...” (NA RK. F. 152. Op. 1. D. 64. L. 136). As can be seen, it was the adoption of the Basic Law in 1995 that gave impetus to the renewal and improvement of the entire legal framework, including those related to social movements.

Also in 1996, another important document was adopted, which, on the one hand, summed up the first years of the establishment of a multiparty system in Kazakhstan in the first years of independence, and on the other, laid down a concrete legal basis for further development. It is about the Law of the Republic of Kazakhstan “On Political Parties” signed by the First President of Kazakhstan on July 2, 1996 (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 74. L. 1-173).

This is the first law directly regulating the activities of political parties in the recent history of Kazakhstan. It was during the years of independence that legislation was adopted that aimed not only at regulating but also at supporting the activities of political parties. This law formalized the multiparty nature of the political system.

As follows from archival materials, stored in the National Archive of the Republic of Kazakhstan, the draft law “On political parties”, as well as the law “On public associations” were sent by the Government of the Republic of Kazakhstan for consideration by the Majilis of the Parliament in January 1996, (NA RK. 176. Op. 1. 74. L. 33). That is, these two bills, which are of key importance for the history of the formation and development of public-political associations, were considered in the Parliament in parallel and were adopted with a difference of only a few weeks.

In an explanatory note sent from the Government to the Majilis of the Parliament together with the draft Law, the objectives of its adoption and importance for the development of parties were clearly outlined. The purpose of the adoption of the draft Law “On Political Parties” as follows from the archive document was “regulation of legal relations arising in the activity of political parties” (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 74. L. 34).

The archives contain an interesting document that shows the composition of the working group that worked on the draft law. If during the discussion of the draft law “On public associations” only specialists from various state institutions and departments were involved, the political scientists, members of large parties operating then were also involved in the work on the law “On political parties”. For example, there were representatives from SPK and PNUK (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 74. L. 45).

In the Majilis the draft law on parties was considered at the meeting of the Committee on Social and Cultural Development, in which the members of the working group, representatives of various public associations and members of some parties were participated (NAK. F. 176. Op. 1. D. 74. L. 72). As a result, some comments and suggestions were made in the original version (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 74. L. 73-91).

In March 1996, the Majilis of the Parliament approved the bill and sent it to the Senate (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 74. L. 49). In the Upper House of the Parliament, the bill was considered until May, after which it was returned to the Majilis with its amendments and additions (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 74. L. 95o.-124).

Almost all comments and suggestions of senators were accepted in the Majilis. However, one issue remained unresolved in the draft law related to the mandatory public reporting of political

parties on their incomes. As a result, it was necessary to establish a reconciliatory commission from senators and deputies of the Majilis to resolve this issue. As a result, the proposal of the Senate was supported and the bill was again sent to the Senate (NA RK. F. 176. Op. 1. D. 74. L. 152-157).

The Law “On Political Parties” approved by the Parliament of the Republic of Kazakhstan was signed by the First President N.A. Nazarbayev on July 2, 1996. From that point on, the legal basis for the functioning of public-political associations in Kazakhstan was finally established.

Conclusion. Thus, it can be concluded that the first half of the 1990s is an important stage in the legal regulation of the activities of social and political associations. At that time, important legislative acts were adopted, which for the first time in the recent history of Kazakhstan consolidated the status of political parties and public associations. The peculiarity of the adoption of these acts was that the drafting of the legislative framework was more often initiated by the country’s leadership than by the political parties themselves, although they participated quite actively in their discussion. This determined the leading role of the State in regulating the whole party-building process and, to a large extent, in the activities of the parties.

Initially, the party system in Kazakhstan was adapted to suit the circumstances of the time. However, it is important to note that such changes could be aimed not only at creating a democratic state, but also at ensuring stability and manageability during the transition period. Effective reforms towards democratization can be complex and take time. It is important to take into account the historical context and characteristics of each country when analyzing political processes.

Sources

- AP RK - Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]
 NA RK - Nacional'nyj Arhiv Respubliki Kazahstan [National Archive of the Republic of Kazakhstan]
 CGA RK - Central'nyj Gosudastvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

References

- Ayagan, 1993 - *Ayagan B.G.* Socialno-ekonomicheskoe i obshchestvenno-politicheskoe razvitie Kazahstana s 1970-go po 1990-yj god [Socio-economic and socio-political development of Kazakhstan from 1970 to 1990]: dis. ... d-ra istorich. nauk: 07.00.03. Almaty, 1993. 328 p. (In Rus.)
- Ayaganov, 1994a – Politicheskie partii i obshchestvennye dvizheniya sovremennogo Kazahstana [Political parties and social movements of contemporary Kazakhstan] / Edit. *Ayaganov B.G.* Spravochnik. Iss. 1. Almaty, 1994. 80 p. (In Rus.)
- Ayaganov, 1994b – Politicheskie partii i obshchestvennye dvizheniya sovremennogo Kazahstana [Political parties and social movements of contemporary Kazakhstan] / Edit. *Ayaganov B.G.* Spravochnik. Iss.2. Almaty, 1994. 24 p.
- Ayagan, Nurymbetova, Sejtova, Kudajbergenov, 2009 - *Ayagan B., Nurymbetova G., Sejtova A., Kudajbergenov R.,* Politicheskie partii sovremennogo Kazahstana [Political parties of contemporary Kazakhstan]. 2009. Spravochnik. Almaty, 2009. 383 p.
- Babakumarov, 1994 - *Babakumarov E.* Dinamika partijnoj sistemy Kazahstana v 1985-1994 gg. (opyt istoriko-politicheskogo analiza) [Dynamics of the party system of Kazakhstan in 1985-1994. (experience of historical and political analysis)]. Almaty: IDK. 1994. 82 p. (In Rus.)
- Babakumarov, Buluktaev, Kuserbaev, 1995 - *Babakumarov E., Buluktaev Yu., Kuserbaev K.* Kazahstan segodnya: mir politicheskikh partij [Kazakhstan today: the world of political parties]. Almaty: Institut razvitiya Kazahstana, 1995. 136 p. (In Rus.)
- Buluktaev, Chebotarev, 2004 - *Buluktaev Yu.O., Chebotarev A.E.* Politicheskie partii Kazahstana [Political parties of Kazakhstan]. 2004 god: spravochnik. Almaty: Kompleks, 2004. 121 p. (In Rus.)
- Buluktaev, 2012 – *Buluktaev Yu.O.* Partijno-politicheskoe stroitel'stvo v Respublike Kazahstan (1991-2012) [Party-political building in the Republic of Kazakhstan (1991-2012)]. Book 1. Almaty: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, 2012. 238 p. (In Rus.)
- Buluktaev, 2013 - *Buluktaev Yu.O.* Partijno-politicheskoe stroitel'stvo v Respublike Kazahstan (1991-2012) [Party-political building in the Republic of Kazakhstan (1991-2012)]. Book 2. Almaty: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, 2013. 377 p. (In Rus.)
- Vystuplenie, 2022 – Vystuplenie Glavy gosudarstva na pervom zasedanii Nacional'nogo kurultaya. 16.06.2022 [Speech of the Head of State at the first meeting of the National Kurultai. June 16, 2022] / Official website of the President of the Republic of Kazakhstan // <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-na-pervom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-165936>

Vneocherednoj, 1990 – Vneocherednoj tretij S'ezd narodnyh deputatov SSSR, 12-15.03.1990: Stenograficheskij otchet [Extraordinary Third Congress of People's Deputies of the USSR, 12 - 15 March 1990: Verbatim Report]: [In 3 vol.]. Vol. III. M.: Izdanie Verhovnogo Soveta SSSR, 1990. 335 p. (In Rus.)

Grazhdanskij, 1994 – Grazhdanskij kodeks Respubliki Kazahstan. 27.12.1994. № 268-XIII [Civil Code of 27 December 1994 Nr. 268-XIII.] // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_ (In Rus, Kaz.)

Dyachenko, 2001 - *D'yachenko S.A.* Politicheskij tranzit v sovremennom Kazahstane [Political transit in contemporary Kazakhstan]. Astana: Elorda, 2001. 384 p. (In Rus.)

Zaslavskaya, 1994 - *Zaslavskaya M.B.* Politicheskie partiii obshchestvennye ob"edineniya na sovremennom etape razvitiya [Political parties and public associations at the present stage of development]. Almaty: KISI, 1994. 253 p. (In Rus.)

Zinchenko, 1998 - *Zinchenko V.V.* Pravovoe polozhenie obshchestvennyh ob"edinenij, politicheskij partij: ih rol' v reformirovanii politicheskogo stroya Kazahstana [Legal status of public associations, political parties: their role in reforming the political system of Kazakhstan] // Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost'. Materials of the Republican scientific and practical conference. Almaty, 27.04.1998. Almaty: PNEK, KISI, 1998. 85 p. (In Rus.)

Zakon, 1991 – Zakon Kazahskoj Sovetskoj Socialisticheskoy Respublikiot 27 iyunya 1991 goda «Ob obshchestvennyh ob'edineniyah v Kazahskoj SSR» [Law of the Kazakh Soviet Socialist Republic of 27 June 1991 «On public associations in the Kazakh SSR»] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30017380#pos=3;-98 (In Rus.)

Zakon, 1990 - Zakon SSSR ot 09.10.1990 № 1708-1 «Ob obshchestvennyh ob"edineniyah» [USSR Law of 09.10.1990 1708-1 “On public associations”] // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_1883/c01eaa19caa18c30c7372f2fb81ff525fbd98245/ (In Rus.)

Sartaev, 1996 - *Sartaev R.S.* Formirovanie mnogopartijnosti v kontekste politicheskoy transformacii kazahstanskogo obshchestva [Formation of a multiparty system in the context of political transformation of Kazakhstan society]: dis. ... kand. politich. nauk. Almaty, 1996. 148 p. (In Rus.)

Seidumanov, 1997 - *Seidumanov S.T.* Fenomen mnogopartijnosti v Kazahstane [The phenomenon of multiparty system in Kazakhstan]. Almaty: Kazakstan, 1997. 272 p. (In Rus.)

Kazak, 1990 - «Kazak Sovetik Socialistik Respublikasynyn memlekettik egemendigi turaly deklaraciya zhoninde Kazak SSR» Zhogargy Sovetin 1990 zhylygy 25 kazandagy №307-XII Kaulysy v [Resolution of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR dated October 25, 1990 No.307-XII on the declaration of state sovereignty of the Kazakh Soviet Socialist Republic] // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B900001700_ (In Kaz.)

Kozybaev, 2006 - *Kozybaev M.K.* Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazahstana (Izbrannye trudy) [Problems of methodology, historiography and sources of history of Kazakhstan (Selected works)]. Almaty: Gylym, 2006. 272 p. (In Rus)

Konstituciya, 1977 - Konstituciya (osnovnoj zakon) Soyuza Sovetskijh Socialisticheskijh Respublik [Constitution (Basic Law) of the Union of Soviet Socialist Republics, adopted at the Extraordinary Seventh Session of the Supreme Soviet of the USSR of the 9th convocation on October 7, 1977]. M. : Politizdat, 1977. 127 p. (In Rus.)

Konstitucionnyj, 1991 - Konstitucionnyj zakon Respubliki Kazahstan ot 16 dekabrya 1991 goda «O Gosudarstvennoj Nezavisimosti Respubliki Kazahstan» [Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan of 16 December 1991 «On State Independence of the Republic of Kazakhstan»] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004400> (In Kaz., Rus.)

Konstituciya, 1993 - Konstituciya Respubliki Kazahstan ot 28 yanvarya 1993 goda [Constitution of the Republic of Kazakhstan of 28 January 1993] // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000_ (In Kaz., Rus.)

Konstituciya, 1995 - Konstituciya Respubliki Kazahstan ot 30 avgusta 1995 goda [Constitution of the Republic of Kazakhstan, 30.08.1995] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1105029&pos=6;-106#pos=6;-106 (In Kaz., Rus.)

Poslanie, 2022 - Poslanie Glavy Gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana ot 16 marta 2022 goda. Novyi Kazahstan: put' obnovlenija i modernizacii [Address of the Head of State Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan from March 16, 2022. New Kazakhstan: the way of renewal and modernization] // <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953> (In Kaz., Rus.)

Postanovlenie, 1990 - Postanovlenie Verhovnogo Soveta SSSR ot 9 oktyabrya 1990 g. № 1709-1 «O vvedenii v dejstvie Zakona SSSR "Ob obshchestvennyh ob'edineniyah» [Resolution of the Supreme Soviet of the USSR of October 9, 1990 1709-1 “On the introduction of the USSR Law “On Public Associations”]// http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_17338.htm. (In Kaz., Rus.)

Postanovlenie, 1991 - Postanovlenie Verhovnogo Soveta Kazahskoj SSR ot 27 iyunya 1991 g. «O vvedenii v dejstvie zakona Kazahskoj SSR "Ob obshchestvennyh ob"edineniyah v Kazahskoj SSR» [Resolution of the

Supreme Soviet of the Kazakh SSR of June 27, 1991. “On introduction of the law of the Kazakh SSR “On public associations in the Kazakh SSR”]// https://adilet.zan.kz/rus/docs/b910001500_ (In Kaz., Rus.)

Ukaz, 1995 - Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 5 oktyabrya 1995 g. № 2489 imeyushchij silu Zakona «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan i Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan, imeyushchij silu Zakona, "O gosudarstvennoj registracii yuridicheskikh lits» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 5, 1995 №2489 having the force of the Law «On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan and the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan having the force of the Law «On State Registration of Legal Entities”] // https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002489_ (In Kaz., Rus.)

Bowyer, 2008 - *Bowyer A.* Parliament and Political Parties in Kazakhstan. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. 2008. 71 p.

Sartori, 2005 - *Sartori G.* Parties and party system: A framework for analysis. ECPR Press, 2005. 342 p.

Mishra, 2009 - *Mishra M.K.* Democratisation Process in Kazakhstan: Gauging the Indicators. *India Quarterly*. Vol. 65. No. 3 (July-September 2009). Pp. 313-327.

Isaacs, 2017 - *Isaacs R.* Party System Formation in Kazakhstan Between Formal and Informal Politics. Routledge. 2017. 240 p.

Olcott, 2002 - *Olcott M. B.* Kazakhstan: Unfulfilled Promise. – Washington: Carnegie Endowment, 2002. – 322 p. (Kazakhstan: neprojdennyj put'/Mosk.Centr karnegi.-M.:Gendal'f,2003-354 s.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 632-649, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.23.55
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_632-649

ТАЙНА СПИСКА «232-х»: СОЦИАЛЬНЫЙ ПОРТРЕТ ЖЕРТВ ВОССТАНИЯ 1921 ГОДА НА ОСНОВЕ ЧАСТОТНОГО И ГРАФИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Гривенная Людмила Александровна^{1*}, Бекишев Рустам Адлбекович²

¹Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева (дом 86, ул. Пушкина, 150000, Петропавловск, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный доцент, заведующая кафедрой «Ассамблея народа Казахстана»

 <https://orcid.org/0009-0002-2258-0766>, E-mail: angel-mila2009@mail.ru

²Казахский гуманитарно-юридический университет имени М. Нарикбаева (дом 8, Кургальжинское шоссе, 200000, Астана, Республика Казахстан)

Магистр статистики, старший преподаватель

 <https://orcid.org/0000-0003-1112-7835>, E-mail: rustam.bekishev94@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Гривенная Л.А., Бекишев Р.А., 2023

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматривается на примере расстрела 232 лиц за участие в восстании 1921 года на территории Северного Казахстана репрессивная политика советского государства и деятельность внесудебных органов власти по отношению к населению, открыто или косвенно выступавшему против политики «военного коммунизма» на завершающем этапе Гражданской войны. *Цель и задачи.* Воссоздание социального портрета расстрелянных лиц за участие в восстании 1921 года на территории Северного Казахстана и включение их в базу данных жертв политических репрессий Портала Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. *Материалы и методы.* Использование материалов и документов спецархивов, применение новых методов математической статистики по обработке и визуализации полученных результатов. *Результаты.* На основе материалов из уголовных дел, выявленных в специальных государственных архивах, впервые вводимых в научный оборот, проводится всесторонний анализ и визуализация обобщенных персональных данных 232 лиц, расстрелянных в марте 1921 года по решению внесудебного органа власти – Чрезвычайной Тройки ВЧК по Сибири. *Заключение.* Анализ полученных данных является показательным для понимания мотивов участия в восстании представителей разного происхождения, возраста, рода занятий, пола, национальной принадлежности, материального и семейного положения, образовательного уровня и партийной принадлежности. Кроме того, на данном примере наглядно просматриваются контуры формирования репрессивной машины нового государства страны Советов уже в начале 1920-х годов.

Ключевые слова: 232 участника, повстанцы, расстрел, репрессии, Чрезвычайная Тройка ВЧК по Сибири, реабилитация.

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы

данных» при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (регистрационный номер: OR 11465470).

Для цитирования: Гривенная Л.А., Бекишев Р.А. Тайна списка «232-х»: социальный портрет жертв восстания 1921 года на основе частотного и графического анализа // *Отан тарихы*. 2023. Т. 26. 3. С. 632-649. (Рус.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_632-649

THE MYSTERY OF THE “232th” LIST: THE SOCIAL PORTRAIT OF VICTIMS OF THE 1921 UPRISING BASED ON GRAPHICAL FREQUENCY ANALYSIS

Lyudmila A. Grivennaya^{1*}, *Rustam A. Bekishev*²

¹North Kazakhstan University named after M. Kozybayev (86, Pushkin Str. 150000, Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, associate docent, Head of the Department «Assembly of the People of Kazakhstan»

 <https://orcid.org/0009-0002-2258-0766>, E-mail: angel-mila2009@mail.ru

²Kazakh Humanitarian Law University named after M. Narikbayev (8, Qorghalzhyn Hwy, 200000, Astana, Republic of Kazakhstan)

Master of Statistics, Senior Lecturer

 <https://orcid.org/0000-0003-1112-7835>, E-mail: rustam.bekishev94@gmail.com

© IHE named after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© L.A. Grivennaya, R.A. Bekishev, 2023

Annotation. *Introduction.* This article considers the case of the execution of 232 people for participating in the uprising of 1921 on the territory of Northern Kazakhstan as an example of the repressive policy of the Soviet state towards the population, openly or indirectly disagreeing with the policy of «war communism» at the final stage of the Civil War. *Purpose and objectives.* Reconstruction of the social portrait of those executed for participation in the uprising of 1921 on the territory of Northern Kazakhstan and their inclusion in the database of victims of political repression Portal of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression. *Material and methods.* The usage of material and documents of special archives, the usage of new methods of mathematical statistics for processing and visualization of the results obtained. *Outcome.* On the basis of materials from criminal cases found in special state archives, for the first time introduced into scientific circulation, a comprehensive analysis of the personal data of 232 people shot in March 1921 by decision of an extrajudicial authority – Extraordinary Troika of the AEC for Siberia is carried out. *Conclusion.* The analysis of the data is indicative of understanding the motives for the participation in the uprising of representatives of different origins, age, occupation, gender, nationality, material situation, marital status, educational level and party affiliation. Additionally, this case clearly shows the contours of the formation of the repressive machine of the new state of the country of the Soviets already in the early 1920s.

Keywords: 232 participants, rebels, execution, repression, Extraordinary Troika of the AEC for Siberia, rehabilitation.

Acknowledgements. The article was made within the framework of the project «Mass political repressions in Kazakhstan in the 20-50s. of the 20th century and rehabilitation processes: the unified database creation» with the financial support of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (registration number: OR 11465470).

For citation: Lyudmila A. Grivennaya, Rustam A. Bekishev. The mystery of the «232th» list: the social portrait of victims of the 1921 uprising based on graphical frequency analysis// *Отан тарихы*. 2023. Vol. 26. No. 3. Pp. 632-649 (Рус.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_632-649

«232» ТІЗІМІНІҢ КҰПИЯСЫ: 1921 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС ҚҰРБАНДАРЫНЫҢ ЖИЛІКТІК ЖӘНЕ ГРАФИКАЛЫҚ ТАЛДАУ НЕГІЗІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ПОРТРЕТІ

Гривенная Людмила Александровна^{1*}, Бекишев Рустам Адлбекович²

¹М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті (86 үй, Пушкин көш., 150000, Петропавл, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған доцент, «Қазақстан халқы Ассамблеясы» кафедрасының меңгерушісі

 <https://orcid.org/0009-0002-2258-0766>, E-mail: angel-mila2009@mail.ru

²М. Нарықбаев атындағы Қазақ гуманитарлық заң университеті (8 үй, Қорғалжын шоссе, 200000, Астана, Қазақстан Республикасы)

Статистика магистрі, аға оқушы

 <https://orcid.org/0000-0003-1112-7835>, E-mail: rustam.bekishev94@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Гривенная Л.А., Бекишев Р.А., 2023

Аннотация. *Кіріспе.* Бұл мақалада Солтүстік Қазақстан аумағындағы 1921 жылғы көтеріліске қатысқаны үшін ату жазасына ұшыраған 232 адам туралы мысалында Азамат соғысының соңғы кезеңінің «әскери коммунизм» саясатымен ашық немесе жанама түрде келіспейтін тұрғындарына қатысты жүргізілген Кеңес мемлекетінің қуғын-сүргін саясаты және соттан тыс органдарының қызметі қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Солтүстік Қазақстан аумағында 1921 жылғы көтеріліске қатысқандары үшін ату жазасына ұшыраған адамдардың әлеуметтік портретін жаңғырту және оларды Саяси қуғын-сүргін құрбандарды толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия порталының дерекқорына енгізу. *Материалдар мен тәсілдер.* Арнайы мұрағаттардың материалдары мен құжаттарын пайдалану, алынған нәтижелерді өңдеу және визуализациялау үшін математикалық статистиканың жаңа әдістерін қолдану. *Нәтижелер.* Арнайы мемлекеттік мұрағаттардан табылған қылмыстық істердің материалдары алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп, 1921 жылдың наурызында соттан тыс билік органының – Төтенше Үштік Сібір бойынша БТК шешімімен ату жазасына кесілген 232 адамның жеке деректеріне жан-жақты талдау және визуализация жасалды. *Қорытынды.* Талдау алынған деректер көтеріліске қатысқандардың шығу тегі, жасы, кәсібі, жынысы, ұлты, материалдық және отбасылық жағдайы, білім деңгейі мен партиялық тиесілілігі сияқты әртүрлі өкілдердің мотивтерін түсінудің көрсеткіші болып саналады. Сонымен қатар, бұл мысал 1920 жылдардың басында жаңа Кеңес елінің репрессиялық машинасының қалыптасуын анық көрсетеді.

Түйін сөздер: 232 қатысушылар, көтерілісшілер, ату, репрессиялар, Төтенше Үштік Сібір бойынша БТК, ақтау.

Алғыс айту. Мақала «XX ғ. 20-50 жылдары Қазақстанда өткізілген жаппай саяси-қуғын-сүргіндер және ақтау процестері: бірыңғай дерекқор құру» Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржылық қолдауымен жобасы аясында жазылған (тіркеу нөмірі: OR 11465470).

Дәйексөз үшін: Гривенная Л.А., Бекишев Р.А. «232» тізімінің құпиясы: 1921 жылғы көтеріліс құрбандарының жиіліктік және графикалық талдау негізіндегі әлеуметтік портреті// Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. 632-649 бб. (Орыс.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_632-649

Введение. Произошедшие на обширной территории страны Советов массовые народные протесты, имеющие антикоммунистическую направленность, были связаны с неприятием крестьянством политики большевиков, в частности – системы военно-коммунистических мер на завершающем этапе Гражданской войны. Восстания начала 1920-х годов новой властью были «окрещены» как контрреволюционные мятежи «белобандитов» и кулаков, возглавляемых партией эсеров. Для подавления протестных выступлений на тамбовщине, Кавказе, Поволжье, в Украине, Сибири и Средней Азии Центральной властью разрабатывались приказы, распоряжения, циркуляры (Материалы, т.1: 2022: 8-14, 353-359), которые «развязывали руки»

представителям власти на местах и имели внешнюю видимость законности (Материалы, т.32: 2022: 19-20, 32-34). Опираясь на эти «беззаконные» законы, все восстания были жестоко подавлены. Для ликвидации очагов сопротивления, с целью удержания власти, большевики задействовали не только Всероссийскую чрезвычайную комиссию (ВЧК) и милицию, но и регулярные части Красной Армии со всем имеющимся военным арсеналом, части особого назначения (ЧОН). Для проведения в спешном порядке «судилищ», создавали при ВЧК внесудебные органы, которые выносили самые суровые приговоры и незамедлительно приводили их в исполнение. Одним из таких внесудебных органов, уполномоченных принимать решения по ликвидации вооруженного сопротивления на территории Сибири и Казахстана, стала Чрезвычайная революционная Тройка представительства ВЧК по Сибири. Одним из таких примеров является список 232 человек, расстрелянных по решению Тройки, за участие в восстании 1921 года на территории Кокчетавского уезда¹. Выявленные и обработанные данные, на конкретных примерах, позволили представить механизм репрессий по отношению к участникам восстаний и более отчетливо воссоздать социальный портрет повстанцев.

Материалы и методы. В работе использованы материалы Государственного архива Акмолинской области, Государственного архива г. Кокшетау, 3 уголовных дела фондов 25 и 26 специального государственного архива Управления информатизации и специальным учетом Департамента полиции Акмолинской области, 27 уголовных дел фондов 19 и 20 специального государственного архива Управления информатизации и специальным учетом Департамента полиции г. Алматы², сборники документов, монографии, научные публикации ученых, в которых содержится информация по данному вопросу. В работе применяются методы исследования других наук: естественных, математических и гуманитарных, которые позволили более качественно выявить, систематизировать, проанализировать и визуализировать данные. В представленном исследовании были использованы методы сравнительного и системного анализа, синтеза, аналогии и исторической компаративистики, индукции и дедукции, картографический метод, методы математической статистики (частотный и графический анализы). В работе представлен и проанализирован материал из уголовных дел списка «232» на 225 человек³. Собранные данные унифицированы, систематизированы, проанализированы и визуализированы.

Обсуждение. Загадочный список 232-х расстрелянных граждан за участие в восстании 1921 года на территории Кокчетавского уезда, находившийся в 2-х архивах: Государственном архиве Акмолинской области (ГААО. Ф. 1359. Оп. 1. Д. 6а. Л. 174-175об.) и Государственном архиве г. Кокшетау (ГАГК, Ф. 296. Оп. 1. Д. 6. Л. 1-2.), в разное время был обнаружен многими исследователями и, возможно, некоторыми из них был компилирован в своих научных исследованиях для того, чтобы проиллюстрировать жесткие методы подавления. Выводы же по данному документу строились на гипотезах и предположениях и не имели широкого диапазона.

Третьяков Н.Г., российский исследователь, работая в архивах г. Кокшетау над диссертацией по теме: «Западно-Сибирское восстание 1921 года» на присуждение ученой степени кандидата исторических наук, которая была им защищена в Новосибирске в 1994 году, выявил список 232 расстрелянных повстанцев. В одной из статей более позднего периода, он делал на этом списке акцент в контексте освещения репрессивной политики по отношению к участникам восстания: «Смертные приговоры приводились в исполнение, как правило, немедленно. Уже на следующий день после освобождения Петропавловска от повстанцев, 19 февраля 1921 г. по приговору чрезвычайного полевого трибунала 21-й дивизии ВНУС было расстреляно 34 казака Архангельской, Никольской, Бишкульской станиц... Чрезвычайная тройка Представительства ВЧК по Сибири под председательством Бородихина, работавшая в марте – начале апреля 1921 г. в Кокчетаве, приговорила к расстрелу сразу 232-х повстанцев:

¹Ныне это территории части Северо-Казахстанской и Акмолинской областей.

²В настоящее время эти дела переданы в Архив Президента Республики Казахстан, где произведено принятие на учет, инвентаризация и присвоение новых номеров делам и фондам.

³Были выявлены и изучены уголовные дела на 225 человек, но по отдельным характеристикам это число меняется, в зависимости от имеющихся на них данных.

жителей указанного центра – 34 чел., станции Щучинской – 33 чел., Арык-Балыкской – 20 чел., Имантавской – 14 чел., Котуркольской – 14 чел. и т.д.» (Третьяков, 2006: 270). В приведенном отрывке автор ошибочно указал, делая предположение, что все 232 человека были расстреляны в один день, и, опираясь на данные списка, подсчитал, сколько человек из каких населенных пунктов были расстреляны. При этом необходимо подчеркнуть, что имеющиеся в списке данные позволяли проанализировать только эти показатели.

В статье Ермекбаева Ж.А., доктора исторических наук, профессора филиала МГУ им. М.В. Ломоносова «Из истории крестьянского восстания 1921 года в Кокчетавском уезде» также упоминалось о списке «232»: «Участники восстания на себе испытали жестокость расправы победителей. Так, в Кокчетавском уезде официально было расстреляно 232 человека. Из них по городу Кокчетаву расстреляно 34 человека. Самому младшему по возрасту, попавшему в черный список большевиков, было 18 лет, старшему – 68. Среди расстрелянных оказалась женщина Верховилова Дарья Яковлевна из села Сухотино Сухотинской волости в возрасте 32 лет. Да, в истину, это было жестокое побоище!» (Ермекбаев, 2001: 72). В приведенных данных автор ошибочно делается вывод о наличии в этом списке одной женщины. Их было 4. И старшему из расстрелянных было 72 года. По эпитету в конце абзаца автор дает понять, что все они были расстреляны в один день, что является так же ошибочным выводом.

Российский ученый, кандидат исторических наук, исследователь истории сибирского казачества, автор многочисленных работ по теме Гражданской войны и участия казачества в восстании 1921 года на территории Западной Сибири, В.А. Шульдяков, будучи знакомым со списком 232-х расстрелянных повстанцев, не обошел его вниманием. Во втором томе одной из его научно-популярных работ «Гибель Сибирского казачьего войска. 1920-1922», он, подсчитав из данного списка количество расстрелянных из города Кокчетав и нескольких казачьих станиц Кокчетавского уезда, констатирует следующее: «Представительство ВЧК в Сибири создало Чрезвычайную тройку по Кокчетавскому уезду, а вновь организованный Кокчетавский ревком – специальную комиссию по выявлению участников восстания, учету и конфискации их имущества... В Кокчетаве первую партию приговоренных к смерти – 34 человека – расстреляли 11 марта. Среди казненных был и командир повстанческого отряда станции Кокчетавской Ф.П. Горбунов. В станции Щучинской чекисты сразу расстреляли 39 человек, в Арык-Балыкской – 20 и т.д. Зафиксирован случай, когда одним списком приговорили к расстрелу 232 человека! В этом списке, кроме крестьян, были и казаки станиц Аиртавской, Зерендинской, Лобановской, Челкарской» (Шульдяков, 2004: 261). Нисколько не умаляя заслуг автора при разработке данного обстоятельного и объемного исследования, необходимо отметить, что в этом труде, при упоминании списка «232», не указана ссылка на источник и анализ списка только касается количества расстрелянных казаков – участников восстания 1921 года.

По мнению французского ученого-историка С. Крутуа, с момента прихода к власти большевиков, ими были определены рамки беспощадной «классовой борьбы», в противники которых попали не только политические, но и социальные группы, такие как: дворянство, буржуазия, интеллигенция, духовенство, а также профессиональные группы - армейские и флотские офицеры, чины жандармерии и др., подлежащие уничтожению. Казачество также подходило под эту категорию, которая целенаправленно истреблялась: «...a population group firmly established in a particular territory, the Cossacks as such were exterminated, the men shot, the women, children, and the elderly deported, and the villages razed or handed over to new, non-Cossack occupants. A population group firmly established in a particular territory, the Cossacks as such were exterminated, the men shot, the women, children, and the elderly deported, and the villages razed or handed over to new, non-Cossack occupants» (Courtois, 1999: 8).

В статье «Антибольшевистское выступление 1921 г. в Северном Казахстане» Каженовой Г.Т., доцента кафедры «Археология и этнология» ЕНУ им. Л. Гумилева, опубликованной в научном периодическом издании «Проблемы востоковедения» также упоминается о списке 232-х расстрелянных повстанцев: «В архиве сохранился список, состоящий из фамилий 232 повстанцев, расстрелянных в Кокчетавском уезде в дни подавления восстания» (Каженова, 2018: 23). Вместе с тем, упоминание сделано без какого бы то ни было

анализа, а ссылка на источник, приведенная в статье (Государственный архив Акмолинской области, Ф. 1353/46 Оп. 1. Д. 107, Л. 155), не соответствует действительности.

В книге «Рассказы о Кокчетаве» краеведа г. Кокшетау Терещука В.А. также упоминается загадочный список «232», где автор также говорит о приговоре одним списком участников восстания 1921 года на территории Кокчетавского уезда: «Сколько было расстреляно всего участников восстания по уезду, сейчас подсчитать невозможно. Обнаружены в архивах только отдельные факты. К примеру, только одним списком, представленным на утверждение в Петропавловск, приговаривались к расстрелу 232 человека. Среди них крестьяне сел Еленовки, Царского, Ивановки, Ново-Ефремовки, Черноярки, станиц Аиртавской, Зерендинской, Лобановской, Челкарской... Сколько было таких списков и отправлено на утверждение? Сказать трудно. Ясно только: в уезде не было ни одного селения, где бы не расстреливали повстанцев. Сколько их пало, жертв произвола? Вряд ли сейчас кто-то возьмется ответить на этот вопрос. Нет его, ответа» (Терещук, 1992: 299). В данной книге так же говорится о расстреле 232 человек одним списком и нет ссылок на источник, так как она является литературно-художественной.

Загадочный список «232» автором публикуемой статьи был обнаружен в Государственном архиве Акмолинской области и Государственном архиве г. Кокшетау еще в 2002 году и упоминание о нем было приведено в диссертации на звание кандидата исторических наук «Крестьянское повстанчество в Северном Казахстане в начале 20-х годов XX века», защищенной на базе Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в 2007 году: «Приказы, издаваемые государственными органами власти, неукоснительно приводились в исполнение. Только в одном списке лиц, расстрелянных за активное участие в вооруженных выступлениях в Кокчетавском уезде, значатся 232 человека» (Гривенная, 2007: 120).

Кроме того, данный список 232 расстрелянных участников восстания 1921 года был автором данной статьи предоставлен для размещения в I томе материалов Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века) (Материалы, т.1, 2022: 18-24).

К анализу данного списка примыкают исследования Папкова С.А., которые помогают осмыслить историю создания и функционирования внесудебных органов советской власти, в частности – Троек в органах ВЧК Сибири, которые впервые стали действовать в начале 1921 года и которые сыграли большую роль в ходе подавления повстанческого движения против коммунистических властей (Папков, 2010: 130). Тройки создавались специально для оперативного вынесения суровых приговоров и действовали в составе губернских ЧК, а также при полномочном представительстве ВЧК в Сибири во главе с И.П. Павлуновским. Представленный материал свидетельствует, что карательные решения Троек этого времени сводились в основном к массовым расстрелам.

В монографии Мозохина О.Б. «Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности» так же указывается на то, что Всероссийская чрезвычайная комиссия создавалась в качестве временного чрезвычайного органа на особый период и была наделена очень широкими полномочиями, выполняя зачастую функции не только следствия, но и суда, а персонально утвержденные ВЧК, имели право применения высшей меры наказания по обвинению в шпионаже, бандитизме, участии в вооруженном восстании. По мнению автора, число жертв органов ВЧК в этот период было не более 50 тысяч человек (Мозохин, 2011: 10).

По мнению российского ученого, доктора исторических наук, исследователя Западно-Сибирского восстания 1921 года, Шишкина В.И. «одной из главных задач, к достижению которой партийно-советское руководство Сибири стремилось с первых шагов по подавлению мятежа, являлась демонстрация населению неотвратимости сурового наказания всех тех, кто осмелился с оружием в руках оказать сопротивление коммунистическому режиму. Главными инструментами, с помощью которых достигалась эта цель, стали выездные сессии революционных гражданских и военных трибуналов, а также чрезвычайная «Тройка» представительства ВЧК по Сибири» (Шишкин, 2021: 54-55). Он отмечает, что «Тройки» в период восстания действовали по упрощенной схеме, вынося свои решения на основании допросов арестованных, деля арестованных на активных и всех остальных. В категорию «активных» зачисляли зажиточных, грамотных, состоявших на командных и штабных

должностях, имевших огнестрельное оружие, принимавших участие в боях, арестах и убийствах коммунистов и советских работников. Все они приговаривались к высшей мере наказания, остальные – к разным срокам лишения свободы, конфискации всего или части имущества, некоторые – осуждались условно или освобождались. Особенно жёсткую позицию карательные органы занимали по отношению к казакам. Первое время любой арестованный и тем более взятый в плен казак относился ими к категории «активных» и автоматически присуждался к высшей мере наказания.

В контексте изучения проведения кампании по переводу кочевников к оседлости и коллективизации в Казахстане, немецкий ученый-историк Р. Киндлер отмечал, что причиной противоборства коммунистов и крестьян периода «военного коммунизма» стала беспощадная борьба за хлеб, которая и порождала массовый протест и контрреволюцию и то, что государство еще с начала 1920-х годов выступало орудием насилия и террора: «State aggression meant violence and terror» (Kindler, 2018: 120).

На протяжении многих лет список расстрелянных 232 человек по решению Чрезвычайной Тройки ВЧК по Сибири был загадкой для исследователей. Кто были эти люди, когда их приговорили к расстрелу, расстреляли ли их на самом деле, расстреляли их всех в один день? Эти и другие вопросы не находили ответов. Только работа в Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий и допуск к секретным материалам позволили приоткрыть завесу тайны списка «232». Благодаря этому, были выявлены 30 уголовных дел на 225 из 232 человек в 2-х архивах (СГА УИС ДП АО и СГА УИС ДП ГА)⁴. Только на 7-х человек информации в архивах обнаружено не было, за исключением первичных сведений в выше указанном списке.

Поиск, выявление и возможность изучения уголовных дел на каждого участника, позволили скорректировать, унифицировать и визуализировать данные, сделать выводы и заключения, создать обобщенный социальный портрет участников антикоммунистического сопротивления начала 1920-х годов, которые представлены в данном исследовании⁵.

Результаты. Уникальный документ – список расстрелянных 232 участников восстания 1921 года на территории Кокчетавского уезда состоит из 4-х колонок и информация в нем носит ограниченный характер. В нем указаны только порядковые номера, фамилии, имена и отчества, возраст и места проживания (Таблица).

Таблица. Список расстрелянных за участие в восстании 1921 года⁶
(ГААО. Ф. 1359. Оп. 1. Д. 6а. Л. 174-175об.; ГАГК, Ф. 296. Оп. 1. Д. 6. Л. 1-2.)
[Table. List of those executed for participation in the 1921 uprising]
(SAAR. F. 1359. Op. 1. D. 6a. L. 174-175ob.; SACK, F. 296. Op. 1. D. 6. L. 1-2.)

№ п/п	Фамилия, имя и отчество	Лета	Местожительство
1	Рутланд Николай Арчибальтович	54	г. Кокчетав
2	Куксин Тимофей Степанович	43	г. Кокчетав
3	Светличный Игнатий Алексеевич	38	г. Кокчетав
4	Трофимов Артемий Гаврилович	36	г. Кокчетав
5	Назаров Трофим Григорьевич	52	г. Кокчетав
6	Губин Михаил Васильевич	52	г. Кокчетав
7	Сафулин Киаметдин	18	г. Кокчетав
8	Сафулин Натфулла	29	г. Кокчетав
9	Захарченко Федосей Игнатович	45	г. Кокчетав
10	Унгвицкий Леонид Дмитриевич	37	г. Кокчетав
11	Баязитов Шагмардан	26	г. Кокчетав
12	Балашев Апполон Федорович	57	г. Кокчетав

⁴В силу того, что изученные 30 дел 4 фондов 2-х спецархивов (СГА УИС ДА АО и СГА УИС ДП ГА) до сих пор не рассекречены, ссылки на них не указаны, приводятся только обобщенные данные. Все графики и диаграммы построены на основе полученных данных из вышеуказанных архивов, которые сейчас находятся в АП РК.

⁵В силу ограниченности объема публикуемого текста и иллюстраций, согласно требованиям, ряд диаграмм в данной статье не публикуется. Полученные данные представлены текстами.

⁶Список в данной статье приводится без изменений, в соответствии с орфографией архивного источника.

13	Грудинина Александра Андреевна	51	г. Кокчетав
14	Солопов Григорий Михайлович	24	г. Кокчетав
15	Нагаев Иван Философович	26	г. Кокчетав
16	Зябкин Николай Дементьевич	36	г. Кокчетав
17	Меньков Александр Васильевич	29	г. Кокчетав
18	Карташев Илья Александрович	28	г. Кокчетав
19	Козлов Матвей Иванович	32	г. Кокчетав
20	Солодилов Иван Васильевич	38	г. Кокчетав
21	Хритин Кузьма Фролович	39	г. Кокчетав
22	Михеев Николай Иванович	36	г. Кокчетав
23	Васильев Василий Сергеевич	28	г. Кокчетав
24	Шульгин Николай Григорьевич	32	г. Кокчетав
25	Бархатов Константин Васильевич	19	г. Кокчетав
26	Куликов Петр Федорович		г. Кокчетав
27	Понятов Михаил Петрович	28	г. Кокчетав
28	Фролов Павел Андреевич	46	г. Кокчетав
29	Горбунов Егор Петрович	55	г. Кокчетав
30	Ермилов Илья Яковлевич		г. Кокчетав
31	Лифантев Петр Лукич	29	г. Кокчетав
32	Костюшин Николай Семенович	21	г. Кокчетав
33	Лапшев Петр Михайлович	32	г. Кокчетав
34	Друзь Михаил Гаврилович	25	г. Кокчетав
35	Швец Степан Васильевич	26	с. Московское Б.-
36	Бережного Павла Ильича	24	Изюмской вол.
37	Прилипко Корней Федорович	34	с. Царское Б.-Изюмской
38	Желтобрюхов Владимир Ильич	33	волости
39	Малиновского Георгия Максимовича	65	с. Царское Б.-Изюмской
40	Тыртышный Петр Хрисанович		волости
41	Стешин Иван Димитриевич	23	с. Царское Б.-Изюмской
42	Есауленко Игнатий Афанасьевич	41	волости
43	Колбин Михаил Федорович	55	с. Б. Изюм
44	Колбин Григорий Федорович	43	с. Б. Изюм
45	Прилутцкий Михаил Яковлевич	36	с. Еленовка
46	Глебов Григорий Степанович	24	с. Алексеевское
47	Ревнивцев Николай Николаевич	28	с. Алексеевское
48	Пелякин Семен Антонович	56	с. Алексеевское
49	Алтунин Яков Михайлович	39	с. Алексеевское
50	Возонов Сергей Павлович	28	с. Алексеевское
51	Кожевник Тихон Трофимович	36	с. Алексеевское
52	Краморенко Афанасий Илларионович	29	с. Ново-Ефремовское
53	Гетманец Гавриил Васильевич	54	с. Ново-Ефремовское
54	Верхолотова Дарья Яковлевна	32	с. Ново-Ефремовское
55	Терновский Сергей Яковлевич	19	с. Н.-Приреченское
56	Высоцкий Григорий Матвеевич	52	Сухот. вол.
57	Богданов Семен Денисович	25	с. Н.-Сухотино
58	Ермеев Николай Емельянович	37	с. Н.-Сухотино
59	Куринский Лазарь Поликарпович	33	с. Н.-Сухотино
60	Дворник Михаил Иванович	22	с. Н.-Сухотино
61	Гороховодский Андрей Александрович	28	с. Черноморского
62	Гороховодского Петра	34	с. Черноморского
63	Блужников Давид Петрович	63	с. Черноморского
64	Гаврилов Фадлей Николаевич	21	с. Николаевского
65	Собянин Макари Тимофеевич	20	ст. Аиртавской
66	Бабкин Борис Тимофеевич	20	ст. Аиртавской
67	Чепелев Александр Тимофеевич	22	ст. Аиртавской
68	Цам Емельян Степанович	34	ст. Аиртавской
69	Вольф Иосиф Николаевич	27	ст. Аиртавской
70	Шваб Игнатий Игнатович	33	ст. Аиртавской
71	Гофнер Людвиг Ионович	34	ст. Аиртавской
72	Шнейте Георгий Филиппович	27	ст. Аиртавской

73	Штац Иосиф Павлович	29	с. Линеевского
74	Шваб Тимофей Павлович	31	с. Линеевского
75	Зелевский Александр Андреевич	39	с. Линеевского
76	Фролова Филиппа Федоровича	38	с. Линеевского
77	Чикин Семён Евгеньевич	35	с. Линеевского
78	Редченко Павел Захарович	20	с. Линеевского
79	Редченко Иван Захарович	22	с. Линеевского
80	Багаев Петр Семенович	43	с. Линеевского
81	Скобинцев Михаил Тимофеевич		с. Троицкого
82	Кучер Николай Карлампиевич		с. Троицкого
83	Дергач Трофим Трофимович	47	ст. Чалкарской
84	Мовчан Степан Петрович	43	ст. Чалкарской
85	Пищенко Ульян Игнатович	67	ст. Чалкарской
86	Кучер Иван Харлампиевич	28	ст. Чалкарской
87	Кучер Харлампий Лазаревич	70	с. Куропатинского
88	Мищенко Иосиф Манович	47	с. Куропатинского
89	Замулло Андрея Петровича	26	с. Куропатинского
90	Ющевин Дмитрий Иванович	32	с. Куропатинского
91	Федотовский Михаил Семенович	18	с. Куропатинского
92	Черемухин Федор Николаевич	23	с. Куропатинского
93	Кузьмин Федор Александрович	24	с. Куропатинского
94	Лантух Иван Исаакович	39	с. Макинки
95	Фертиков Георгий Димитриевич	39	с. Макинки
96	Федотовский Сергей Александрович	22	с. Макинки
97	Ступин Илья Максимович	30	с. Макинки
98	Черемухин Николай Васильевич	54	с. Макинки
99	Гарбузянка Ивана Прокопьевича	38	с. Макинки
100	Семенчук Андрей Еремеевич	23	с. Макинки
101	Смельчук Дениса Михайловича	25	с. Макинки
102	Кучерявого Гермогена Степановича	29	с. Макинки
103	Сентяй Иван Васильевич	21	с. Макинки
104	Евтадеев Исаак Аверианович	24	с. Малиновки
105	Нодьян Митрофан Фомич	27	с. Малиновки
106	Дорогов Дмитрий Степанович	35	с. Гусаковки
107	Леонтьев Федор Ильич	35	с. Гусаковки
108	Абрамов Никифор Иванович	50	с. Гусаковки
109	Васильев Иван Семенович	24	с. Гусаковки
110	Данилов Степан Степанович	46	с. Гусаковки
111	Лузин Афанасий Яковлевич	67	ст. Щучинской
112	Артемьев Илья Трофимович	53	ст. Щучинской
113	Захаров Яков Евдокимович	37	ст. Щучинской
114	Чернявский Ефим Елисеевич		ст. Щучинской
115	Сергеев Ермолай Гаврилович	22	ст. Щучинской
116	Напалков Владимир Терентьевич	43	ст. Щучинской
117	Жеребенков Константин Маркович	41	ст. Щучинской
118	Макаров Поликарп Иосифович	31	ст. Щучинской
119	Назаров Георгий Николаевич	34	ст. Щучинской
120	Мухарьянов Мухамедьяр	49	ст. Щучинской
121	Осипов Ефим Иванович	46	ст. Щучинской
122	Дорогов Григорий Кузьмич	58	ст. Щучинской
123	Кичеров Федот Семенович	44	ст. Щучинской
124	Иванов Иван Алексеевич	50	ст. Щучинской
125	Ларионов Тимофей Артемьевич	25	ст. Щучинской
126	Макаров Иосиф Тимофеевич	61	ст. Щучинской
127	Абрамов Александр Георгиевич	27	ст. Щучинской
128	Бодняк Петр Анжеевич	35	ст. Щучинской
129	Покальнис Феломина Владиславовна	19	ст. Щучинской
130	Дорогов Михаил Федорович	38	ст. Щучинской
131	Николаев Алексей Степанович	31	ст. Щучинской
132	Комарных Митрофан Харитонович	61	ст. Щучинской

133	Дороченко Митрофан Михайлович	28	ст. Щучинской
134	Деев Григорий Яковлевич	19	ст. Щучинской
135	Ионов Михаил Ионович	48	ст. Щучинской
136	Апанович Иван Осипович	36	ст. Щучинской
137	Мельник Константин Семенович	50	урочище Боровое
138	Егоров Александр Васильевич	58	урочище Боровое
139	Мочалов Федор Сафронович	50	урочище Боровое
140	Петренко Павел Петрович	26	урочище Боровое
141	Петренко Петр Федорович	52	урочище Боровое
142	Прондан Феодосей Гаврилович	55	урочище Боровое
143	Ганзенчук Николай Степанович		урочище Боровое
144	Стагниев Николай Акимович		с. Балкашинского
145	Гладков Василий Трофимович	48	с. Богатыревки
146	Берников Иван Павлович	23	с. Богатыревки
147	Маслов Никефор Платонович	47	с. Богатыревки
148	Кулишев Михаил Ефремович	40	с. Шабутинки
149	Ищенко Александр Семенович	38	ст. Имантавской
150	Виктерьяев Шарип	57	ст. Имантавской
151	Чернявский Николай Андрианович		ст. Имантавской
152	Ленев Михаил Евдокимович	53	ст. Имантавской
153	Кулищев Гавриил Андрианович	55	ст. Имантавской
154	Кулищев Константин Ефремович		ст. Имантавской
155	Жаворонков Евдоким Алексеевич		ст. Имантавской
156	Кулищев Михаил Кузьмич	49	ст. Имантавской
157	Зябкин Димитрий Иванович	20	ст. Имантавской
158	Лукьянов Мирон Димитриевич	46	ст. Имантавской
159	Старостин Алексей Гаврилович	33	ст. Имантавской
160	Никонор Иванович	60	ст. Имантавской
161	Буторин Федор Константинович	57	ст. Имантавской
162	Федоров Никита Федорович	57	ст. Имантавской
163	Петров Петр Федорович		с. Александровского
164	Фидченко Филипп Димитриевич	60	с. Александровского
165	Пристепный Яков Касьянович	25	с. Александровского
166	Светличный Максим Ефремович	50	ст. Зерендинской
167	Леонтьев Григорий Романович	59	ст. Зерендинской
168	Фидченко Михаил Филиппович	28	ст. Зерендинской
169	Семенов Виктор Галактионович	49	ст. Зерендинской
170	Красников Афанасий Ефимович	33	ст. Зерендинской
171	Ильин Иван Иванович	30	ст. Зерендинской
172	Вихарев Владимир Васильевич	38	ст. Зерендинской
173	Афанасьев Михаил Матвеевич	34	ст. Зерендинской
174	Иванов Николай Тимофеевич	44	ст. Арык-Балыкской
175	Горбулин Иван Васильевич	46	ст. Арык-Балыкской
176	Иванов Галактион Андреевич	60	ст. Арык-Балыкской
177	Антонов Михаил Андреевич	18	ст. Арык-Балыкской
178	Быков Павел Петрович	36	ст. Арык-Балыкской
179	Золтухин Василий Ильич	27	ст. Арык-Балыкской
180	Максимов Алексей Иванович	31	ст. Арык-Балыкской
181	Толмачев Иван Илларионович	20	ст. Арык-Балыкской
182	Гладков Василий Иванович	25	ст. Арык-Балыкской
183	Головин Иван Самуилович	62	ст. Арык-Балыкской
184	Тихоненко Захар Васильевич	63	ст. Арык-Балыкской
185	Чульгин Федор Александрович	18	ст. Арык-Балыкской
186	Казачинин Петр Константинович	24	ст. Арык-Балыкской
187	Казачинин Федор Константинович	33	ст. Арык-Балыкской
188	Орлов Никифор Петрович	49	ст. Арык-Балыкской
189	Абражаев Геннадий Александрович	45	ст. Арык-Балыкской
190	Филипьев Степан Аверьянович	55	ст. Арык-Балыкской
191	Баргуля Александр Иванович	29	ст. Арык-Балыкской
192	Подолько Константин Алексеевич	50	ст. Арык-Балыкской

193	Филипьев Михаил Сидорович	35	ст. Арык-Балыкской
194	Чукреева Филициата Николаевна	36	ст. Котуркульской
195	Куренев Гурий Иванович	50	ст. Котуркульской
196	Мельник Леонтий Ермолаевич	57	ст. Котуркульской
197	Николаев Иван Викторович	27	ст. Котуркульской
198	Мельников Василий Григорьевич	38	ст. Котуркульской
199	Мельник Василий Ефремович	19	ст. Котуркульской
200	Грязнов Федор Григорьевич	36	ст. Котуркульской
201	Меньшиков Капитон Ермолаевич	29	ст. Котуркульской
202	Молотков Андрей Федорович	56	ст. Котуркульской
203	Канчев Герасим Мартынович	31	ст. Котуркульской
204	Дорышев Григорий Петрович	36	ст. Котуркульской
205	Тонких Федор Андреевич	51	ст. Котуркульской
206	Степкин Иван Яковлевич	47	ст. Котуркульской
207	Кошенбердинов Исим-Бент	24	ст. Котуркульской
208	Сечин Андрей Данилович	37	с. Павловской
209	Петухов Иван Глебович		с. Павловской
210	Волосной Константин	30	с. Павловской
211	Капитонов Иван Афанасьевич	35	с. Павловской
212	Девисенко Гавриил Филиппович	38	с. Павловской
213	Белаш Авдей Трофимович	42	с. Павловской
214	Внуковский Марк Александрович	27	с. Павловской
215	Гобузов Иван Герасимович	52	с. Дмитриевского
216	Автаев Василий Платонович	27	с. Дмитриевского
217	Сенявского Прохора Дмитриевича	54	с. Дмитриевского
218	Иванов Иван Панкратьевич	45	с. Дмитриевского
219	Антонов Федор Иосифович	67	с. Троицкого
220	Хорев Петр Тимофеевич	53	с. Дорофеевки
221	Андреев Иван Григорьевич		с. Дорофеевки
222	Мингалев Абросим Федорович	47	с. Воронежского
223	Нефедов Михаил Федотович	31	ст. Верхне-Бурлукской
224	Крестинин Иван Андреевич	55	ст. Лобановской
225	Пита Григорий Иванович	36	ст. Лобановской
226	Меньшиков Семен Васильевич	34	с. Кохановского
227	Решетняк Андрей Михайлович	66	с. Ивановского
228	Николаев Андрей Иванович	72	с. Ивановского
229	Кукурузенко Василий Ефимович	47	с. Ивановского
230	Мартемьянов Федор Осипович	52	с. Ивановского
231	Васильев Михаил Ефимович	46	ст. Щучинской
232	Калашников Александр Анисимович	53	ст. Щучинской
			ст. Щучинской
			ст. Щучинской
			ст. Щучинской
			ст. Щучинской
			ст. Щучинской
			ст. Щучинской

При этом во многих фамилиях, именах и отчествах имеются ошибки и неточности (у кого-то нет фамилий, у кого-то – отчество, или они записаны с ошибками, у кого-то не указан возраст, неверно указаны населенные пункты).

В результате изучения уголовных дел, в выше указанный список были внесены коррективы⁷, заполнены на каждого формуляры с анкетными данными и размещены на Портале Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, проведен системный анализ и визуализация всех полученных данных.

В отношении имен, фамилий и отществ были внесены поправки на 75 человек, у 13 человек, согласно анкетам арестованных, был установлен возраст, который не был указан в списке.

⁷В силу ограничения объема печатных знаков, представляемого в исследовании, согласно требованиям, привести подробный материал не представляется возможным.

В специальном государственном архиве Комитета национальной безопасности Республики Казахстан (СГА КНБ РК) был обнаружен документ «Справка по материалам 189 уголовных дел организаторов и участников Приишимского антисоветского восстания 1921 года», составленный 20 марта 1967 года, о проходивших 971 человек по архивным уголовным делам, в котором также были списки привлеченных лиц за участие в восстании, где 193 фамилии (из 232) были подтверждены (СГА КНБ РК, Ф. 9. Оп. 1. Арх. № 528. Л. 223-253).

В справке на некоторых участников давалась краткая характеристика и была показана их роль в восстании. Также указывалось, что при выборочном подсчете 525 человек:

- а) приговорены к высшей мере наказания – 330 человек;
- б) заключены в исправительно-трудовые лагеря (ИТЛ) сроком на 10 лет – 79 человек;
- в) высланы сроком до 5 лет – 3 человека;
- г) осуждены условно, до 5 лет ИТЛ – 40 человек;
- д) решений по делу не имеется у 41 человека;
- е) дела прекращены за смертью 2 обвиняемых;
- ж) освобождены из-под стражи по амнистии – 12 человек;
- з) освобождены из-под стражи за отсутствием состава преступления, а также за недоказанностью обвинения – 18 человек» (СГА КНБ РК, Ф. 9. Оп. 1. Арх. № 528. Л. 221).

Изучение, унификация анкетных данных из уголовных дел позволили провести анализ множества показателей.

В частности, один из методов математической статистики – частотный анализ с применением элементов программирования, позволил создать диаграммы нового типа.

В частности, в ниже представленной диаграмме показана взаимосвязь мест рождения с местами проживания (Рис. 1).

Оказалось, что из 217 человек, 148 человек (68%) были рождены в Казахстане: 147 – в Акмолинской губернии, 1 – в Семипалатинской губернии. 44 человека (20%) родились в России, в губерниях: Самарской – 5, Таврической – 5, Полтавской – 4, Пензенской – 3, Екатеринославской – 3, Казанской – 2, Омской – 2, Смоленской – 2, Саратовской – 2, Пермской – 2, Бессарабской – 2, Каменец-Подольской – 2, Тобольской – 2, Воронежской – 1, Московской – 1, Курганской – 1, Подольской – 1, Ковенской – 1, Оренбургской – 1, Тамбовской – 1, Челябинской – 1. В Украине родились 25 человек (12%) из губерний: Херсонской – 12, Харьковской – 5, Киевской – 4, Черниговской – 3, Донской – 1.

Таким образом, лица более старшего возраста были рождены на территории России и Украины, которые по разным причинам оказались в Казахстане, а более молодые, каковых было большинство, родились в Казахстане, преимущественно на территории Акмолинской губернии.

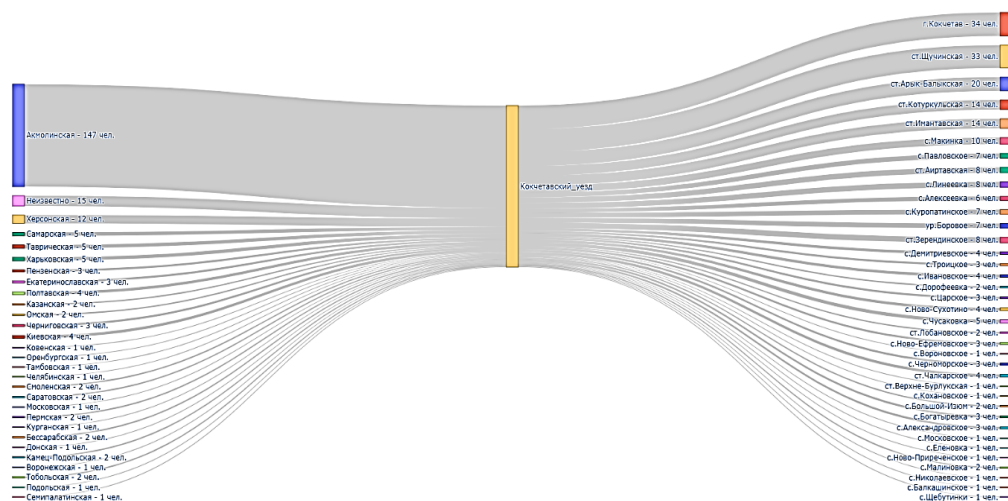

Рис.1. Диаграмма соотношения мест рождения и мест проживания расстрелянных лиц
[Fig.1. Diagram of the relationship between places of birth and places of residence of the executed people]

По приведенным ниже данным так же было подсчитано и отображено на карте⁸ количество расстрелянных за участие в восстании, с указанием населенных пунктов (Рис. 2).

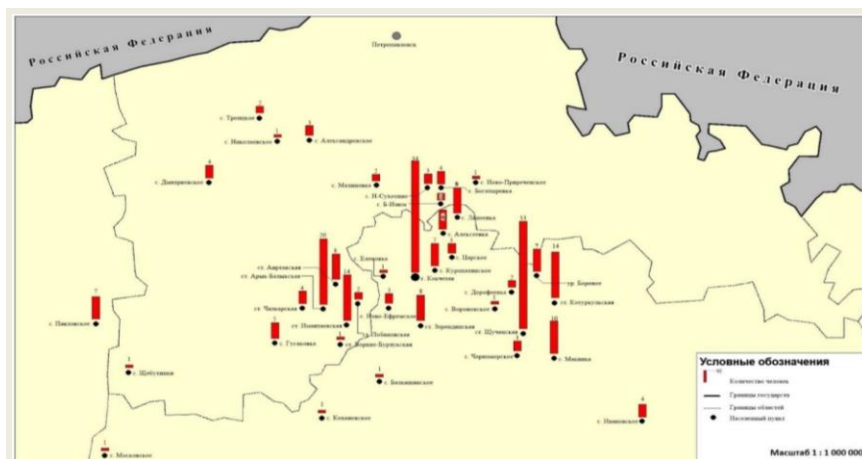

Рис 2. Гистокартограмма мест жительства и количества расстрелянных за участие в восстании 1921 года
Fig. 2. HistoCartogram of places of residence and the number of those executed for participation in the 1921 uprising]

Анализ данных указывает, что более половины расстрелянных лиц – 138 человек (59,5%) были из г. Кокчетова и 9-ти казачьих станиц. Из г. Кокчетова – 34 человека, Щучинской станицы – 33 человека, Арык-Балыкской – 20, Имантавской – 14 человек, Котуркульской – 14 человек, Аиртавской – 8, Зерендинской – 8, Чалкарской – 4, Лобановской – 2, Верхне-Бурлукской – 1.

94 человека (40,5%) были из 27 сел Кокчетавского, Акмолинского и Петропавловского уездов: Макинки – 10, Линеевки – 8, Куропатинского – 7, урочища Борового – 7, Павловского – 7, Алексеевки – 6, Гусаковского – 5, Дмитриевского – 4, Ново-Сухотино – 4, Ивановского – 4, Богатыревки – 3, Царского – 3, Черноморского – 3, Ново-Ефремовского – 3, Троицкого – 3, Александровского – 3, Большого Изюма – 2, Дорофеевки – 2, Малиновки – 2, Московского – 1, Шебутинок – 1, Кохановского – 1, Балкашинского – 1, Николаевского – 1, Еленовки – 1, Ново-Приреченского – 1, Вороновского – 1.

Выявление анкетных данных из уголовных дел и применение методов математической статистики позволили проследить взаимосвязь возрастов, семейного положения и количества детей расстрелянных лиц за участие в восстании 1921 года (Рис. 3).

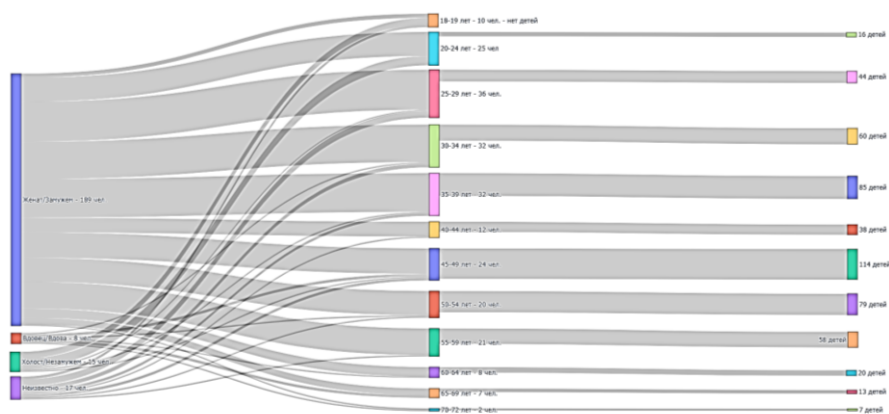

Рис. 3. График взаимосвязи возрастов, семейного положения и количества детей на расстрелянных лиц за участие в восстании
[Fig. 3. Graph of the relationship between ages, marital status and number of children for the executed people for participation in the uprising]

⁸На карте количество расстрелянных за участие в восстании изображено в виде гистограммы (столбцов) с указанием местностей, где они проживали.

По выявленным данным о семейном положении на 212⁹ человек известно, что женатыми (замужними) были 189 человек (89%), холостыми (незамужними) – 15 человек (7%) и 8 человек (4%) – вдовцы (вдовы).

В числе расстрелянных оказались лица от 18 до 72 лет, больше всего (по 10 человек) были расстреляны лица в возрасте – 27, 33, 37 лет, по 9 человек – 24, 36 лет, по 8 человек – 34, 55 лет. В целом, в активном биофизиологическом возрасте (от 18 до 50 лет) были расстреляны из 230¹⁰ – 178 человек (77%) и 52 человека – в возрасте от 51 до 72 лет (23%). Средний возраст расстрелянных составил 39 лет.

По происхождению, из дворян были 2 человека (0,9%), мещан – 6 (2,6%), казаков – 101 человек (42,5%), крестьян – 70 человек (30,2%)¹¹.

Имущественное положение расстрелянных свидетельствует, что из 232 человек зажиточными были 86, середняками – 91, бедняками – 17¹².

Достаточный интерес представляет анализ данных по определению рода деятельности 232-х расстрелянных¹³. 125 являлись крестьянами и занимались «хлебопашеством» (земледелием), в том числе и 3 крестьянина-единоличника, 51 – были служащими, из которых – 10 были представителями местной государственной власти (секретари сельских советов, политработники, уполномоченные по отправке грузов и товаров, председатели, заместители заведующих отделами и секретари исполкомов), 7 красноармейцев, 6 рабочих, 6 лесников, 4 милиционера, 4 ремесленника, 3 учителя, 2 судьи, 2 охотника, 2 рыбака, 2 лекаря (фельдшера), 2 домохозяйки, 1 торговец, 1 надзиратель тюрьмы, 1 священник и др.

Национальный состав расстрелянных свидетельствует о том, что доминирующее большинство были русскими – 202 человека (87,1%), украинцы составляли 4,3% (10 человек), поляки – 0,4% (1 человек) и 6 человек (2,6%) имели славянские фамилии (без указания национальности), кроме этого были немцы (7 человек – 3%), казахи (3 – 1,3%), татары (3 – 1,3%).

Анализ уровня образования свидетельствует, что из 232-х расстрелянных¹⁴ грамотными были 39 (17%), малограмотными (самоучками) – 108 (47%), и неграмотными – 52 (22%). Подавляющая часть расстрелянных была неграмотной и малограмотной и лишь менее 1/5 имела начальное образование. Лишь один участник имел высшее образование, 2 окончили высшее начальное училище и 3 человека получили духовное образование (церковно-приходские школы).

Беспартийные составляли 82,7% (192 человека) членов партии РКП(б) значилось 4 человека (1,7%), членов в кандидаты в члены РКП(б) – 2 человека (0,9%), сочувствующих РКП(б) – 2 человека (0,9%)¹⁵.

Следующая диаграмма свидетельствует о том, что арест участников восстания¹⁶ осуществлялся от 1 до 27 человек в день на протяжении более одного месяца: последние числа февраля, 2, 11, 26, 27, 30, 31 марта – по 1 человеку; 7 и 25 марта – по 3 человека; 4, 8, 16 марта – по 4 человека; 22 марта – 5 человек; 17 марта – 7 человек; 6, 14, 23 марта – по 8 человек;

24 марта – 9 человек; 12, 13 и 15 марта – по 10 человек; 5 марта – 13 человек; 9 и 18 марта – 14 человек; 10 марта – 16 человек; 21 марта – 18 человек; 19 марта – 23 человека; 20 марта – 27 человек. Вынесение же приговора Тройкой ВЧК по Сибири к высшей мере наказания по отношению к осужденным осуществлялось 6 дней: 11 марта – 39 человек, 14 марта – 2, 16 марта – 21, 21 марта – 44, 26 марта – 65 и 31 марта – 54 (Рис. 4).

Таким образом, арест и осуждение Тройкой ВЧК по Сибири лиц, причастных к восстанию 1921 года, осуществлялись не в один день. Поимка длилась целый месяц, а вынесение приговора – в 6 дней, от 2-х до 65 человек.

⁹На 20 человек информации о семейном положении не выявлено.

¹⁰Возраст 2-х человек неизвестен.

¹¹На 53 человека данные о происхождении отсутствуют.

¹²На 38 человек данных об имущественном положении нет.

¹³Из 232 человек у 13 род занятий не известен.

¹⁴На 33 человек об уровне образования сведений нет.

¹⁵На 32 человека нет информации о партийной принадлежности.

¹⁶На 7 человек данных об аресте не выявлено.

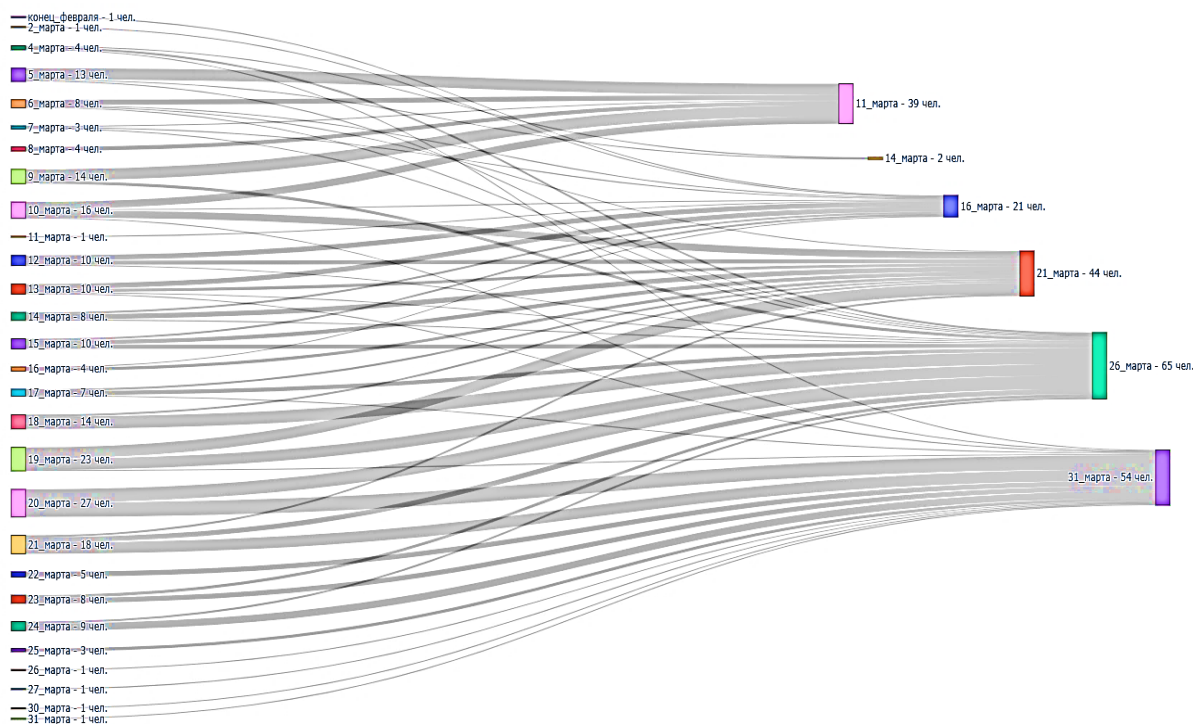

Рис. 4. Диаграмма соотношения дат ареста и вынесения приговора – высшей меры наказания гражданам, за участие в восстании 1921 года
 [Fig. 4. Diagram of the relationship between dates of arrest and sentencing - capital punishment to citizens for participation in the uprising of 1921]

Представляют интерес фабулы обвинения 232 расстрелянных лиц. Обобщающая для всех формулировка заключалась в словах: «За активное участие в восстании». Однако, она имела и детализацию после рассмотрения уголовных дел на обвиняемых. Так, 123 человека обвинялись «в активном участии в восстании», 21 – «в участии в восстании», 13 – «в добровольном участии в восстании», 8 – «в участии в работе военного штаба и военного совета», 7 – «в участии в следственной комиссии», 7 – «в участии в восстании с оружием в руках», 7 – «в избииении и аресте советских работников, коммунистов и членов их семей», 7 – «в участии в качестве командиров отрядов», 6 – «в распространении контрреволюционной агитации, ложной информации», 6 – «в бандитизме и разграблении», 4 – «в убийстве красноармейцев, коммунистов, продовольственных работников», 4 – «в хранении и передаче оружия, боеприпасов», 3 – «в руководстве военным штабом», 3 – «в дезертирстве», 3 – «в оказании помощи повстанцам (содействии), 3 – «в оказании медицинской помощи повстанцам», 2 – «в участии в качестве комендантов», 2 – «в подделке документов», 1 – «в участии в восстании в качестве помощника коменданта», 1 – «за оказание помощи повстанцам в качестве каптенармуса», 1 – «в проведении молебна за здоровье повстанцев».

В диаграмме по количеству реабилитированных и не реабилитированных показано, что по имеющимся данным на сегодняшний день, из списка 232 расстрелянных лиц за участие в восстании реабилитированы 190 (8 человек – в 1989 году, 20 – в 1994 году и 162 – в 1999 году), не реабилитировано 42 человека (Рис.5).

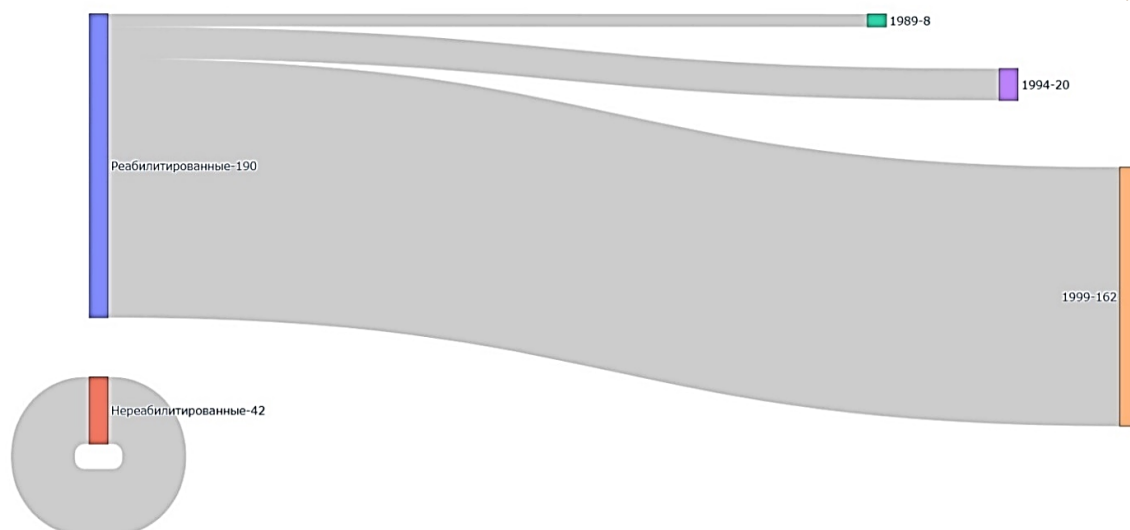

Рис. 5. Диаграмма соотношения количества реабилитированных и не реабилитированных
[Fig. 5. Diagram of the ratio of the number of rehabilitated and not rehabilitated participants]

Заключение. Выявленные и изученные уголовные дела списка «232» фондов специальных государственных архивов на лиц, привлеченных за участие в восстании 1921 года в Кокчетавском уезде Акмолинской губернии и расстрелянных по решению революционной Тройки представительства ВЧК по Сибири, приводят к нижеследующим выводам.

Среди расстрелянных лиц доминирующее число – уроженцы Акмолинской губернии, а также – выходцы из российских и украинских губерний, большинство из которых проживало на момент восстания 1921 года в г. Кокчетаве, станицах и селах Кокчетавского уезда Акмолинской губернии. Возраст расстрелянных колебался от 18 до 72 лет. В числе расстрелянных были 4 женщины, в возрасте 19, 32, 36 лет и 51 года. Доминирующая часть расстрелянных – женатые и имевшие от 1 до 10 детей, незначительная часть – холостяки и незамужние, а также – вдовцы и вдовы. Большинство из расстрелянных по происхождению были из казачества и крестьянства, вместе с тем, в их числе оказались представители дворянства и мещанства. В числе расстрелянных были представители различных социальных групп и рода занятий: крестьяне, служащие, учителя, рабочие, красноармейцы, командиры Красной армии, судьи, бухгалтера, милиционеры, сотрудники ревкомов, члены РКП(б), политработники, сотрудники военкоматов и исполкомов, сельских советов, священнослужители, надзиратели тюрьмы, машинисты локомотивов, торговцы, домохозяйки, лекари, ямщики, почтовые служащие, портные, лесники и рыбаки. Среди расстрелянных были представители различных национальностей; русские, украинцы, поляки, немцы, татары, казахи, где доминирующее количество составили русские. Подавляющее большинство расстрелянных – неграмотные и малограмотные, среди которых незначительная часть имела начальное образование и несколько человек – начальное высшее образование. Большая часть расстрелянных повстанцев – беспартийные, вместе с тем, в их числе были члены и кандидаты в члены РКП(б). Расстрелы 232 человек, обвиненных в участии в восстании 1921 года, производились на основе решения внесудебного органа власти – Чрезвычайной революционной тройки представительства ВЧК по Сибири. Расстрелы производились не одновременно, в 6 «приемов», группами, в марте 1921 года (от 2 до 65 человек). В числе приговоренных и расстрелянных 232 лиц были те, кого обвиняли не только в «активном участии в восстании», «участии в работе военного штаба», «работе следственной комиссии», «участии в восстании с оружием в руках», «участии в восстании в качестве командиров», «бандитизме и разграблении», но и «дезертирстве», «оказании помощи повстанцам в качестве каптенармуса», «оказании медицинской помощи», «совершении молебна за здравие повстанцев» и др. Решение Тройки в большинстве своем не имело доказательной базы, что подтверждается характеристикой содержания уголовных дел и последующей реабилитацией незаконно обвиненных 190 человек (из 232) в 1989, 1994 и 1999 годах Верховным судом КазССР,

прокуратурой Ауэзовского района г. Алматы, Алма-Атинской областной прокуратурой и Генеральной прокуратурой РК. 42 человека не реабилитированы до сих пор.

В целом, анализ данных списка 232 расстрелянных лиц за участие в восстании 1921 года наглядно демонстрирует на конкретном примере деятельность внесудебных органов власти, в частности – Троек, в начале 1920-х годов и позволяет более точно воссоздать и визуализировать социальный облик участников протестного движения начала 20-х годов XX века на территории Казахстана.

Источники¹⁷

- АП РК – Архив Президента Республики Казахстан.
 ГААО – Государственный архив Ақмолинской области.
 ГАГК – Государственный архив города Кокшетау.
 СГА КНБ РК – Специальный государственный архив Комитета национальной безопасности Республики Казахстан.
 СГА УИС ДП АО – Специальный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции Ақмолинской области.
 СГА УИС ДПГА – Специальный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции г. Алматы.
 Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.1/ Под общей редакцией Е.Т. Карина. Нур-Султан, 2022. 622 с.
 Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50-е годы XX века). Т. 32 / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 384 с.

Sources

- AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.
 SAAR – State Archive of Akmola region
 SACK – State Archive of the city of Kokshetau.
 SSA NSC RK – Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan
 SSA OICP DP AC – Special State Archive of the Department of Informatization and Communications of the Police Department of Almaty city.
 SSA OICP DP AR – Special State Archive of the Office of Informatization and Communications of the Police Department of Akmola Region.
 Materialy` Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhrtv politicheskikh repressij (20-50 gody` KhKh veka) [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repressions (20-50s of the XX century)]. Т.1 / Pod obshhej redakciej E.T. Karina. Nur-Sultan, 2022. 622 p. [In Rus.].
 Materialy` Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhrtv politicheskikh repressij (20-50 gody` KhKh veka) [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repressions (20-50s of the XX century)]. Т.32./ Pod obshch. red. E.T. Karina. Astana, 2022. 384 p. [In Rus.].

Литература

- Гривенная, 2007 – *Гривенная Л.А.* Крестьянское повстанчество в Северном Казахстане в начале 20-х годов XX века: дис. ... канд. ист. наук 07.00.02. Инстит. ист. и этнол. им. Ч.Ч. Валиханова НАН РК. Алматы, 2007. 162 с.
 Ермекбаев, 2001 – *Ермекбаев Ж.А.* Из истории крестьянского восстания 1921 года в Кокчетавском уезде// Государственная власть и российское (сибирское) крестьянство в годы революции и гражданской войны. Материалы международной научной конференции. Ишим: ИГПИ им. П.П. Ершова, 2001.148 с. (С.70-72).
 Каженова, 2018 – *Каженова Г.Т.* Антибольшевистское выступление 1921 г. в Северном Казахстане// Проблемы востоковедения, 2018. №2 (80). С. 19-24.
 Мозохин, 2011 – *Мозохин О.Б.* Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности: статистические сведения о деятельности ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ СССР (1918-1953): монография. 2-е изд. расширенное и доп. Москва: Кучково поле, 2011. 749 с.

¹⁷Кроме указанных источников в публикации использованы документы 30 уголовных дел, ссылки на которые не указываются по причине секретности, из специального государственного архива Управления информатизации и связи Департамента полиции Ақмолинской области (Ф.25 и Ф.26) и специального государственного архива Управления информатизации и связи Департамента полиции г. Алматы. (Ф.19 и Ф.20), которые в настоящее время находятся в Архиве Президента Республики Казахстан.

Папков, 2010 – *Папков С.А.* Тройки ОГПУ-НКВД в Сибири в сталинскую эпоху (1925–1938 гг.)// *Власть и общество в Сибири в XX веке. Сб. науч. статей/ Науч. ред. В.И. Шишкин. Новосибирск, 2010. С. 128–154.*

Терецук, 1992 – *Терецук В.А.* Рассказы о Кокчетаве. Кокчетав: Саяхат, 1992. 462 с.

Третьяков, 2006 – *Третьяков Н.Г.* Ликвидация Западно-Сибирского крестьянского восстания 1921 года: соотношение карательных и политических акций// Тюменский исторический сборник. Вып. IX. Тюмень: Вектор Бук, 2006. 296 с.

Шишкин, 2021 – *Шишкин В.И.* Политика советской власти по отношению к повстанцам Западной Сибири в 1921 году// Двадцать первый. Красная весна: Антология архивных и исследовательских материалов о Западно-Сибирском восстании 1921 года / Ред.-сост. Г.А. Крамор. Ишим: Ишимский музейный комплекс им. П.П. Ершова, 2021. 672 с. С. 50-60.

Шулдяков, 2004 – *Шулдяков В.А.* Гибель Сибирского казачьего войска. 1920-1922. Книга II. М.: Центрполиграф, 2004. 607 с.

Courtois S. – *Courtois S.* The Crimes of Communism // The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression / By Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné and others. Cambridge: Harvard University Press, 1999. 858 p.

Kindler, 2018 – *Kindler R.* Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan (Central Eurasia in Context)/ Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2018. 360 p.

References

Courtois, 1999. – *Courtois S.* The Crimes of Communism // The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression / By Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné and others. Cambridge: Harvard University Press, 1999. 858 p. [Engl.].

Ermekbaev, 2001 – *Ermekbaev Zh.A.* Iz istorii krest`yanskogo vosstaniya 1921 goda v Kokchetavskom uezde [From the history of the peasant uprising of 1921 in the Kokchetav district]// Gosudarstvennaya vlast` i rossijskoe (sibirskoe) krest`yanstvo v gody` revolyuczii i grazhdanskoj vojny`. Materialy` mezhdunarodnoj nauchnoj konferenczii. Ishim: IGPI im. P.P. Ershova, 2001. P.70-72 [In Rus.].

Grivennaya, 2007 – *Grivennaya L.A.* Krest`yanskoe povstanchestvo v Severnom Kazakhstane v nachale 20-kh godov XX veka [Peasant rebellion in Northern Kazakhstan in the early 1920s]: dis. ... kand. ist. nauk 07.00.02. Instit. ist. i e`tnol. im. Ch.Ch. Valikhanova NAN RK. Almaty`, 2007. 162 p. [In Rus.].

Kazhenova, 2018 – *Kazhenova G.T.* Antibol'shevistskoe vy`stuplenie 1921 g. v Severnom Kazakhstane [Anti-Bolshevik uprising in 1921 in Northern Kazakhstan]// Problemy` vostokovedeniya, 2018. №2 (80). P.19-24 [In Rus.].

Kindler, 2018 – *Kindler R.* Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan (Central Eurasia in Context)/ Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2018. 360 p. [Engl.].

Mozohin, 2011 – *Mozohin O.B.* Pravo na repressii. Vnesudebnye polnomochiya organov gosudarstvennoj bezopasnosti: statisticheskie svedeniya o deyatelnosti VCHK-OGPU-NKVD-MGB SSSR (1918-1953) [The right to reprisals. Extrajudicial Powers of the State Security Bodies: Statistical Information on the Activities of the Cheka-OGPU-NKVD-MGB of the USSR (1918-1953)]: monografiya. 2-e izd. rasshirennoe i dop. Moskva: Kuchkovo pole, 2011. 749 p. [In Rus.].

Papkov, 2010 – *Papkov S.A.* Trojki OGPU-NKVD v Sibiri v stalinskuyu e`pokhu (1925-1938 gg.) [Troikas of the OGPU-NKVD in Siberia in the Stalin era (1925-1938)]// Vlast` i obshhestvo v Sibiri v XX veke. Sb. nauch. statej/ Nauch. red. V.I. Shishkin. Novosibirsk, 2010. P. 128-154 [In Rus.].

Shishkin, 2021 – *Shishkin V.I.* Politika sovetskoj vlasti po otnosheniyu k povstancam Zapadnoj Sibiri v 1921 godu [Die Politik der Sowjetregierung gegenüber den Rebellen Westsibiriens im Jahr 1921]// Dvadcat' pervyj. Krasnaya vesna: Antologiya arhivnyh i issledovatel'skih materialov o Zapadno-Sibirskom vosstanii 1921 goda / Red.-sost. G.A. Kramor. Ishim: Ishimskij muzejnyj kompleks im. P. P. Ershova, 2021. 672 p. P. 50-60 [In Rus.].

Shuldyakov, 2004 – *Shuldyakov V.A.* Gibel` Sibirskogo kazach`ego vojska [The death of the Siberian Cossack army]. 1920-1922. Kniga II. М.: Centrpoligraf, 2004. 607 p. [In Rus.].

Tereshhuk, 1992 – *Tereshhuk V.A.* Rasskazy` o Kokchetave [Stories about Kokchetav]. Kokchetav: Sayakhat, 1992. 462 p. [In Rus.].

Tret`yakov, 2006 – *Tret`yakov N.G.* Likvidacziya Zapadno-Sibirskogo krest`yanskogo vosstaniya 1921 goda: sootnoshenie karatel`ny`kh i politicheskikh akcij [The liquidation of the West Siberian peasant uprising of 1921: the ratio of punitive and political actions]/ Tyumenskij istoricheskij sbornik. Vy`p. IKh. Tyumen`: Vektor Buk. 2006. 296 p. [In Rus.].

**АНТРОПОЛОГИЯ. ЭТНОЛОГИЯ. АРХЕОЛОГИЯ –
ANTHROPOLOGY. ETHNOLOGY. ARCHAEOLOGY**

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 650-661, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.02.00
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_650-661

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ СЫРДАРИЯ БОЙЫНДАҒЫ РУХАНИ ОРТАЛЫҒЫ

Докей Әбдікерімұлы Талеев

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты (44-үй, Достық көш., 050010 Алматы, Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
doc19_59@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Талеев Д.Ә., 2023

Андатпа. Қазақстан территориясында Алтын Орда дәуірінің культтік нысандары: кесенелер, медреселер, жер асты жерлеу орындары; мемориалдық құрлыстар: қалалар, елді мекендер, бекінстер, керуен сарайлар өте көп шоғырланған. Қазіргі күнде осы ескерткіштерді археологиялық тұрғыдан зерттеу және оны ғылыми айналымға енгізу аса маңызды жұмыстардың бірі. Сонмен қатар Жошы ұлысындағы қалалар мен елді мекендерінің қалыптасуы және оның даму үдерісін бағамдау өте өзекті мәселелердің бірі. Жекелеген қалалардың тарихындағы өзіндік ерекшеліктерін анықтау және олардың басқа қалалармен өзара арақатынасын айқындау кешенді ғылыми зерттеулерді қажет етеді. Алтын Орда дәуіріндегі қалалардың басым көпшілігі Сырдария өзенінің ескі арналары Іңкәрдария, Жаңадария, Қуаңдария бойында және Арал теңізі маңында шоғырланған, Бұл аймақ әрқилы тарихи кезеңдердегі халықтар үшін әлеуметтік маңызы жоғары, саяси және мәдени орталықтардың бірі болды. Өлке тарихын зерттеуде ең алдымен Алтын Орда дәуірі ескерткіштері назарға алынады. Алтын Орда дәуірі кезінде ірі мәдени және рухани орталықтардың бірі болған – ортағасырлық Қышқала (Қыштөбе) Баршынкент (Баршынлық) қаласы. Ортағасырлық Қышқала қаласына бірнеше жыл бойы жүргізілген зерттеулер нәтижесі құрылыс материалы ретінде негізінен қыш кірпіштер қолданылған 2 кесене, сегіз қырлы ғимарат (Завия) орны және оның кіріпшін дайындауға арналған құмбыз (пеш), қарапайым жерлеу орындары, тұрғын үй кешендері мен ғұрыптық-мемориалдық құрылыс нысандарының орындары ашылды.

Түйін сөздер: Сырдария, Жошы ұлысы, Алтын Орда, қала, Қышқала, Баршынкент, зерттеу, кесене.

Алғыс айту. Мақала «Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан: археологиялық дереккөздерді жүйелеу және талдау» ПЦФ бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды (тіркеу нөмірі BR20280993)

Дәйексөз үшін: Талеев Д.Ә. Жошы ұлысының сырдария бойындағы рухани орталығы // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. 650-661 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_650-661

THE SPIRITUAL CENTER OF THE JOCHI ULUS ALONG THE SYR DARYA

Dukey Abdykerimovich Taleev

Named After A.H. Margulan. Institute of Archaeology (44 Dostyk str., 050010 Almaty, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, researcher
doc19_59@mail.ru

Abstract. There are many cult objects of the Golden Horde era: mausoleums, madrasas, underground burials; memorial structures: cities, settlements, fortresses, caravan palaces on the territory of Kazakhstan. At present time, the archaeological study of these sites and their introduction to the scientific circulation is very significant task. In addition, the formation of cities and settlements in the Jochi Ulus time and the evaluation of its development process is one of the actual issues. Identifying of specific features in the history of individual cities and determining their correlation with other cities requires comprehensive scientific research. Most of the cities of the Golden Horde era were concentrated in the old flow of the Syrdarya river, along Inkardarya, Zhanadarya, Kuandarya rivers and near the Aral Sea. This region was one of the most socially significant, political and cultural centers for peoples of different historical periods. First of all, the sites of the Golden Horde era are taken into account in the study of the history of the region. The medieval city of Kyshkala (Kyshtobe) Barshynkent (Barshynly) was one of the major cultural and spiritual centers during the Golden Horde era. As a result of years of research of the medieval city-site of Kyshkala 2 mausoleums were revealed, an octagonal building (Zaviya), mainly consisted of burnt bricks, and kiln for bricks, simple burial places, residential complexes and places of cult-memorial construction objects.

Keywords: Syrdarya, Jochi Ulus, Altyn Orda, city, Kyshkala, Barshynkent, study, mausoleum.

Acknowledgements. The article was prepared as part of the implementation of the PCF program "Kazakhstan in antiquity and the Middle Ages: systematization and analysis of archaeological sources" (registration number BR20280993).

For citation: Taleev D.A. The spiritual center of the jochi ulus along the syr darya // *Otan tarikhy*. 2023. Vol. 26. No. 3. Pp. 650-661. (Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_650-661

ДУХОВНЫЙ ЦЕНТР УЛУСА ДЖУЧИ ВДОЛЬ СЫРДАРЬИ

Докей Абдыкеримович Талеев

Институт археологии им. А.Х. Маргулана (д. 44, ул. Достык., 050010 Алматы, Казахстан) кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
doc19_59@mail.ru

Аннотация. На территории Казахстана сосредоточено большое количество культовых объектов эпохи Золотой Орды: мавзолеев, медресе, подземных захоронений; мемориальных сооружений: городов, поселков, крепостей, каравансарайов. В настоящее время археологические исследования этих памятников и их введение в научный оборот являются одной из важнейших работ. Вместе с тем, одним из наиболее актуальных вопросов является формирование городов и населенных пунктов Улуса Джучи и оценка процесса его развития. Выявление специфических особенностей в истории отдельных городов и определение их взаимосвязи с другими городами требует комплексных научных исследований. Подавляющее большинство городов эпохи Золотой Орды сосредоточено по старым руслам реки Сырдарья, вдоль рек Инкардарья, Жанадарья, Куандарья и вблизи Аральского моря. Этот район был одним из самых социально значимых, политических и культурных центров для народов разных исторических периодов. При изучении истории края в первую очередь принимаются во внимание памятники эпохи Золотой Орды. В эпоху Золотой Орды одним из крупнейших культурных и духовных центров был средневековый город Кышкала (Кыштобе) – Баршынкент (Баршынлык). В результате многолетних исследований средневекового города Кышкала были открыты 2 мавзолея, место восьмиугольного здания (Завия), в качестве строительного материала

которого в основном использовались обожженные кирпичи, и места его изготовления (печи), простых захоронений, жилых комплексов и ритуально-мемориальных строительных объектов.

Ключевые слова: Сырдарья, Улус Джучи, Алтын Орда, город, Кышқала, Баршынкент, исследование, мавзолей.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации программы ПЦФ «Казахстан в древности и средневековье: систематизация и анализ археологических источников». (регистрационный номер BR20280993)

Для цитирования: Талеев Д.А. Духовный центр улуса джучи вдоль сырдарьи // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 3. С. 650-661. (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_650-661

Кіріспе. Қызылорда қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 30 км жердегі Қоғалыкөл ауылынан оңтүстікке қарай 2 км жерде Қышқала (Қыштөбе) аталатын көне қаланың орнын жатыр. Қышқала ғылымға ХІХ ғ. соңынан бері белгілі болғанымен онда қазба жұмыстары 2018 жылдан бастап жүргізуде. Бірнеше жылдан бері жүргізіліп келе жатқан қазба жұмыстары барысында қаланың әлеуметтік-экономикалық және рухани өмірінен, қала тұрғындарының тұрмыс тіршілігінен хабар беретін бірқатар сәулетті құрылыс орындары ашылды. Олар ислам стилінде салынған кесене, завия, ханака, құмдан және тұрғын үй орындары. Арнайы салынған стратиграфиялық кесіктен сынамалар алынып, шетелдік зерханаларға сараптамаға жіберілді. Қалашықтың хронологиялық жасын анықтау қазбадан табылған материалдарды салыстыру, манеталардың соғылған уақытын анықтау және сынамаларға жүргізілген сараптамалар қорытындысы негізінде жүзеге асырылды. Қалашықтың орналасқан жері ондағы топонимдік, гидронимдік атаулар ерекшелігін және жазба деректер мен қазба нәтижелерін үйлестіре отырып, Қышқаланың тарихи атауын (Баршынкент) анықтау әрекеттері жүзеге асырылды. Жазылып отырған мақала қалашықты зерттеу барысында алынған заттай деректер мен жазба мәліметтер бойынша жасалған тұжырымдарды ғылыми ортаға дәлелді түрде жеткізуге бағытталған.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Мақаланың материалдық қоры ескерткіште осыған дейін жүргізілген археологиялық барлау және шағын болса да жүргізілген зерттеу жұмыстарының және 2018 ж. бері әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті проф. М. Елеуов басқарған археологиялық экспедициясының Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының маманы Д.А. Талеевтің қатысуымен жүргізіліп келе жатқан қазба жұмыстарының нәтижелерінен тұрады. Қаланың тарихи атын анықтау барысында жазба деректер мен елшілердің жолжазбалары негіз болды. Ал қаланың қалыптасу, өркендеу және құлдырау уақыттарын анықтау яғни өмір сүрген уақытын анықтау қазбадан алынған сынамалардың сараптамалық қорытындылары мен табылған күміс және мыс теңгелерді оқу негізінде жүзеге асырылды. Сонымен қатар қаланың халқаралық керуен жолы бойындағы ірі сауда орталығы болғандығын қазбадан табылған импорттық қыш ыдыстар, теңгелер мен құнды бұйымдар көрсетті.

Талқылау. Қышқала (Қыштөбе) ғылыми ортада ХІХ-ғасырдың екінші жартысынан бастап белгілі. Қышқала жайлы алғашқы мәлімет Түркістандық археологиямен қызығушылар үйірмесінің белді мүшесі В. Каллаурдың мақаласында айтылады. Ол өзінің «Древние города Сагнак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингис-Ханом в 1219 году» атты мақаласында Сырдарияның сол жағасында, Перовск қаласынан 25–30 км жердегі Томарөткел қойнауында жатқан Кыс-Кала (Гыш-Кала) жайлы айта келіп, Жент қаласының орнын осы маңнан іздеу керек болар деген болжам жасаған (Каллаур, 2011: 211).

1946 жылы С.П. Толстов басқарған Хорезм археология-этнографиялық экспедициясында (ХАЭЭ) материалдарында Қышқала туралы ештеңе айтылмаған. Бірақ, Б.В. Андрянов Әмудария мен Сырдарияның аралығындағы археологиялық ескерткіштер түсірген картада Қышқала орналасқан жер Кыш тюбе деп белгіленген. Ә.Х. Марғұлан өзінің ортағасырлық қалалар жайлы монографиясында «Барчинкент (Барчинлыкент) Сырдарияның төменгі ағысындағы ірі мекендердің бірі. Маңғолдарға қарсы табанды қарсылық көрсеткеніне қарағанда ол Жент пен Жанкенттің жолын қорғап тұрған едауір көлемдегі бекіністі қала болуы мүмкін. Ежелгі Барчинкенттің орны бұл күнде Қызылорда мен Шиелінің аралығында жатыр және ол Қыз-қала деп аталады», - деп жазады (Марғұлан, 1950, 76–78). Қалашықтың

орналасқан жері К.А. Ақыштың жетекшілігімен 1960 жылы жарық көрген «Қазақстанның археологиялық картасында» Қызылорда қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 25 км жердегі жекелеген құрылыстар қирандысы Қызқала деп берілген (Археологическая карта Казахстана, 1960: 225, № 3318).

1960 жылы белгілі әдебиетші Ә. Қоңыратбаев Ғ. Мұсабаевпен бірге Қышқалада бақылау жұмыстарын жүргізген. Ол туралы Ә. Қоңыратбаев өз еңбегінде былай деп жазған: «Қышқала демектің мағынасы онда қыштан салынған кішігірім Сарай (орда) болған.... 1960 жылы біздер бірер метр жерін қазып, күйдірілген кірпіштен жасалған бармақтай сырлы құмыра таптық. Ішіне 25 грамм су кетеді, тұтқасы сынған. Осы төбенің астынан күміс ақша табылған. Сол жерден 1960 жылы мен сор бетіне шығып қалған алтын теңге таптым» (Қоңыратбаев, 1987: 336; 2004: 151). Сонымен қатар Ә. Қоңыратбаев Қышқаладағы моладан адамның, аттың сүйектері, сырланған көзелер сынығы табылғанын айта келіп: «Бірақ бұл жерде (Қышқаланы айтып отыр – авт. Ескертпесі) қамалдың ізі жоқ... «Қышқала» деген атау ел аузында жүрген кейінгі сөздер болса керек. Сыр бойында ондай қаланың аты жоқ» – дейді (Қоңыратбаев, 1987: 336). Қыштөбенің маңындағы Қоғалыкөл ауылының тұрғыны Исламбек ақсақалдың айтуынша Қыштөбеге 1976 жылы Ә.Х. Марғұлан Ә. Қоңыратбаевпен бірге қайта келген. Сол сапарында ішінде мыс теңгелері бар кішігірім құмыра табылған. Құмыраны Ә.Х. Марғұлан өзімен бірге алып кеткен. Бірақ, сол сапары жайлы академик ешқандай жазба мәлімет қалтырмаған. Шамасы Ол кісінің қолжазбасы жарияланбай қалса керек.

Қышқала қалашығында алғашқы археологиялық қазба жұмыстарына 1990 ж. Қызылорда мемлекеттік пединститутының оқытушысы Т. Мәмиев басқарған студенттер тобы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінен арнайы шақырылған проф., М. Елеуов пен Д.А. Талеевтің қатысуымен жүргізді (Мәмиев, 1999: 27). 1990-жылдарда Қышқалада жүргізілген қазба жұмыстарының барысы, онан ашылған құрылыстар, табылған археологиялық заттар мәліметтер жайлы Т. Мәмиевтің «Кейінгі ортағасырдағы Арал өңірінің қалалары (XIII–XVIII ғғ.)» тақырыбына тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазған диссертациялық жұмысында қысқаша жазылған (Мәмиев, 2000: 64–69).

Т. Мәмиев Қоғалыкөл ауылынан 2 км оңтүстік-шығыста орналасқан Қышқалада зерттеу жұмыстарын жүргізген кезде оның діни, қоғамдық, азаматтық құрылыстар қирандыларының орны дөңгелек төбелерден тұратынына көңіл аударған. Мысалы, Мәмиев өз есебінде бірінші төбенің диаметрі 200 м, биіктігі 2 м, екінші төбенің диаметрі 300 м, биіктігі 2,5 м ал үшінші төбенің диаметрі 300 м, биіктігі 3 м, төртінші төбенің диаметрі 500 м биіктігі 5 м деп көрсеткен. Олардан табылған қыш кірпіштердің өлшемдері 25×7×12 см, 25×6×27 см. Ол 1992 ж. солтүстіктен оңтүстікке қарай өткен орталық көшесіндегі мешіт және тұрғын үй кешендерінде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Қазба барысында табылған жапсырма өрнегі бар плиталардың сынықтары табылды. Онда араб тілінде жазылып көгілдір, ақшыл түспен өрнектер салынған. Қазба барысында көптеген сырлы және сырланбаған ыдыс сынықтары мен шыныдан жасалған ыдыс сынықтары, моншақ үзінділері кездесті (Мәмиев, 2000: 52).

Сол кезде салынған стратиграфиялық қазба нәтижесі бойынша құрылыс қабаты 60 см терендіктен тұрады. Оның жоғарғы 10 см тығыз қабаттан, 7 см ағаш пен қамыс күлі аралас қабаттан, 20 см қамыс, 3,5 см кесек аралас бос қабаттан түзілген. Қазба барысында аршылған үй құрылыстарының топографиясы мен табылған заттар кешенін Отырар қаласының материалдарымен салыстыра келе автор қалашық XIII–XVIII ғғ. аралығында өмір сүрген деген болжам жасаған. Қазбадан табылған мыс бақырларды Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мамандары Р.З. Бурнашева мен С. Юсупова зерханалық сараптаудан өткізген. Мәмиевтің Қышқалада жүргізген қазба жайлы есебінде қалашықтың, салынған қазбаның жобасы және қазбадан табылған жәдігерлердің суреттері берілген (Мәмиев, 2000: 64–68).

Жергілікті тұрғындардың айтуынша кейін де археолог мамандар Қышқалада бірнеше рет болған, кішігірім қазба да салынған бірақ, ол туралы ресми орындарда ешқандай мәлімет жоқ. Ең өкініштісі Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштері жайлы жазылған арнайы жинаққа Қышқала енбей қалғаны. Ескерткіш 1960 ж. жарық көрген «Қазақстанның археологиялық картасы» бола тұрып, жинақты құрастырушы мамандардың назарынан тыс қалған.

Зерттеу нәтижелері. Қышқалада 2018-2020 жылдары жүргізілген қазба барысында қоғамдық және әлеуметтік мәні бар бірнеше ғимараттың орындары ашылды. Солардың алғашқысы қалашықтың солтүстік-батыс шетін алып жатқан қала бейіті аумағында орналасқан жеке отөбешікке салынған қазба (қазба I) барысында белгісіз ғимараттың орны ашылды. Ғимарат ол баста күйдірілген кірпіштен тұрғызылған болса керек. Қираған ғимараттың орнында қалыптасқан құландылары табиғи төбеге айналған. Айналасында үйілген құрылыс материалдарының басым көпшілігі күйдірілген кірпіштер мен олардың сынықтары. Арасында бет жағына өткір құралмен кесіп өрнек салынған, төртбұрышты күйдірілген қыш тақталар, түрлі-түсті мазайкалы өрнектердің шашылған сынықтары да көп (сурет 1).

Қасбеті солтүстік-батысқа қараған ғимараттың төрт бұрышты негізгі бөлмесінің көлемі (қабырғасының сырт жағынан есептегенде) 11x11 м., оның артқы жағының орта тұсына (оңтүстік батыс шетіндегі) жапсыра салынған екінші бөлменің көлемі 7x7 м. қабырғаларының қалыңдығы 2 м. Оның жобасы мен сәулеткерлік сипаты негізін (фундаментін) тұрғызу үшін қазылған шұңқырлардың іздері бойымен анықталды. Құлаған ғимарат орнын қазу, тазалау, бұзылмай қалған құрылыс материалдарын жинап, сараптау, құрылыстың ерекше жобасын ұқсас ескерткіштермен салыстыру нәтижесі бұл жерде мұсылман үлгісінде салынған кесене болғандығын көрсетті (Талеев және т.б., 2018: 265-266). Кесененің жобасы мен құландысынан табылған түрлі көлемдегі қыштар, өрнекті тақталар және түрлі-түстегі мазайкалар оның Алтын Орда қоғамында белгілі бір орны бар, беделді тұлғаның немесе тұлғалардың қабірі басына тұрғызылғандығын байқатады.

Сурет. Кесене 1. Түрлі түсті мозайка өрнектерінің сынықтары

Біз қазған кесенемен мерзімдес, топографиялық жобасы мен сәулеткерлік тұрпаты ұқсас кесенелер ТМД мен Қазақстанның әртүрлі аймағында табылып, қазылған. Солардың бірі 2010 ж. Еуразия ұлттық университетінің археологтары (М.К. Хабдулина) Астана қаласынан оңтүстікке қарай 100 км жерден ашқан Жәнібек-Шалқар кесенесі (Ученые предполагают, артефакты подтверждают, 2020). Мавзолейдің мерзімделуі XIV-XV ғғ. Олардың безендіру қаптамаларының өте ұқсас болғандығы сондай, тіпті бір шебердің қолынан шыққан ба? деп ойлайсың. Арал теңізінің құрғап қалған табанынан табылған Кердері кесенесінің бетіне қиып салынған өрнектері бар жапсырма тақталары да Қышқала кесенесінің қима тақталарына өте ұқсас. Кердері кесенесін де мамандар онан табылған археологиялық материалдар бойынша XIII-XIV ғғ. аралығымен мерзімдеген. Солтүстік Қазақстан облысының Ш. Уәлиханов

ауданынан табылып, қазба жұмыстары жүргізілген Алтын Орда дәуірі кесенесінің (Қызылоба) жобасы мен сәулеттік ерекшеліктері айтылған кесенелермен бірдей. Кесененің жерлеу қабірінің бірінен табылған екі күміс монетасын оқыған белгілі нумизмат П. Петровтың анықтамасы бойынша, олар XIV ғасырға жатады. Алтын Орданың астанасында (Сарай әл-Махруса) соғылған. Монеталардың бірінде 737 хижри күні, яғни біздің заманымыздың 1337 жылы деген жазуы жақсы оқылады (Алтын Орда құпиясы).

Украинаның Запорожие облысы жеріндегі Конские горы қалашығында қазылған Алтын Орда дәуірі мешітінің мазайкалық безендіруі қышқаладағы кесене мазайкасын дәлме-дәл қайталайды. Жоғарыда айтылған кесенелердің түрлі көлемдегі және түрлі формадағы кірпіштерінің көлемі, көркемдеу үшін қолданылған мозаикалық безендірулері, сыртқы қаптама тақталарының өрнектері, кесенелердің жобасы, сәулеттік сипаты бір-біріне өте ұқсас. Және мерзімделуі де бір уақыт. Олардың барлығы да Алтын Орда дәуіріне жаттады. Тіпті оларды безендіру тәсіліне қарап тұрып бір ұстаның (шебердің) қолынан шыққан ба? деген ойға қаласың.

Қазба барысында ашылған кесенеге (қазба I) ұқсас тағы да екі құрылыс қазылуда. Қалашықтың маңында жүргізілген барлау-бақылау жұмыстары кезінде біз қазған төбеге ұқсас ондаған төбешіктер анықталды. Олардың диаметрі (20-26 м) мен биіктігі (1,5-2 м) бір-біріне шамалас. Олардың үстінде шашылып жатқан құрылыс қалдықтары да бірдей, күйдірілген қыштар мен түрлі-түсті сырлы қыштар сынықтары. Яғни олардың біз қазған нысанға ұқсас мұсылман үлгісінде салынған кесенелердің орны екендігіне күмән жоқ. Демек, ол төбелер де Алтын Орда дәуірінде жоғары лауазым иесі болған, қоғамда беделді, мұсылман дінін ұстанушы зиялы тұлғалардың қабірі басына салынған кесенелердің орны. Осындай мәліметтер Қышқала (Баршынкент) қаласы мұсылман дінін қабылдаған Алтын Орда ақсүйектерінің көптеп жерленген киелі орын (пантеон) деп болжау айтуға негіз береді.

Ал екінші қазбадан (Қазба II) сегіз қырлы, сыртқы қабырғалары күйдірілген кірпіштерден өрілген ғимараттың қалдығы ашылды. Ашылған нысанының сыртқы құрылысы әртүрлі ұзындықтағы сегіз қабырға мен төрт мұнарадан тұрады. Төменгі жағы 27×27×6; 26×26×5 см көлемдегі күйдірілген кірпіштермен қаланған сыртқы қабырғалардың ені 1 м, сақталған биіктіктері 10-60 см аралығында.

Құрылыстың барлық қабырғаларының ішкі-сыртқы жиектері күйдірілген бүтін кірпішпен өріліп, ортасы кам кесек сынықтары мен қою балшық араластыра отырып толтырылған (сурет 2).

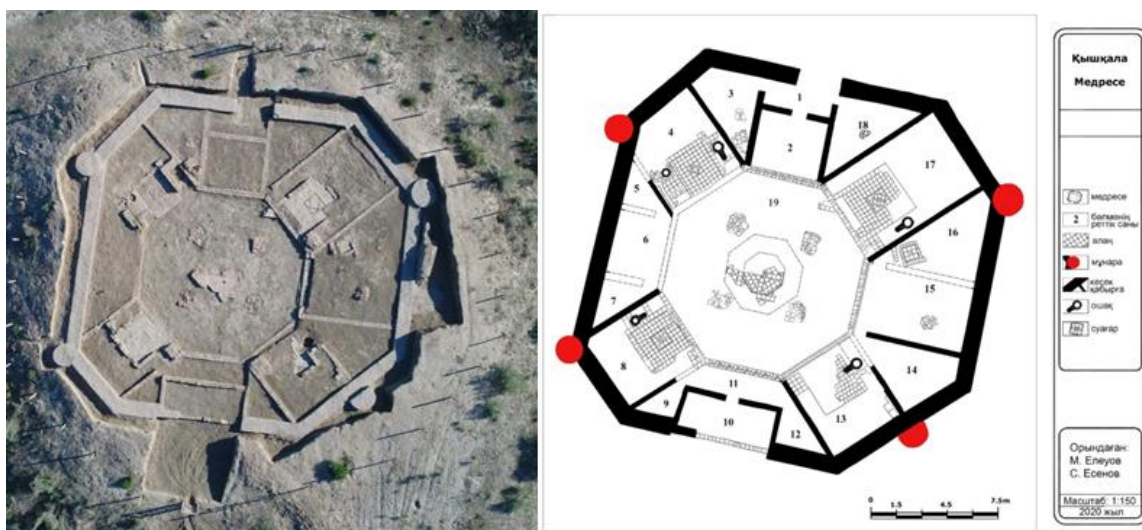
Құрылыстың төрт бұрышынан тұрғызылған аумағы 1,6-1,9 м келетін дөңгелек және жартылай қабырғаға жапсарлас өрілген мұнаралары бар. Барлық мұнаралардың сыртқы жиектері арнайы дайындалған көлемі 20×20×10 см келетін, жартылай иіліп күйдірілген кірпіштермен өріліп, ортасы кірпіш сынықтармен толтырылған. Арнайы дайындалған кірпіштер үшбұрышты қалыпта және бір қырын доғалдау етіп шеңбер тәрізді құрылысты өруге ыңғайлап құйылған.

Ғимараттың солтүстік және оңтүстік қабырғаларында бір-біріне қарсы орналасқан еңселі қақпалары болған. Ал ішкі жағында қабырғаларды жағалай радиалді түрде орналасқан бірнеше бөлмелердің жобасы сақталыпты. Бөлмелердің еденіне күйдірілген қыштар төселген. Әр бөлменің орта тұсында арнайы салынған тазалық бұрышы, ташнау (қол жуатын орын) орналасқан. Ғимараттың қақ ортасында аумағы шамамен 12×12 м келетін сегіз қырлы алаң және осы алаңның құрылысына сәйкес келетін аумағы 2,5×2,5 м күйдірілген кірпіштер төселген сегіз қырлы еденнің орны шықты. Еденнің қақ ортасында ташнау қуысы бар. Оның астында тереңдігі 1,3 м. ені 1 м етіп күйдірілген кірпіштен қаланған суағар (ташнау) арнайы қусы анықталда. Алаңның төрт бұрышында ғимараттың шатырын ұстап тұрған төрт бағананың қалдығы байқалады. Осы нысанды қазған мамандар бірсыпыра ерекшелік белгілеріне қарай оны медресенің орны болуы мүмкін деген болжам жасаған (Елеуов, Есен, 2020: 67-69).

Сегіз қырлы ғимарат орнында 2023 ж. арнайы шақырылған сәулеткер маман Сәдуақас Агитаевпен бірлесе жүргізілген қайта зерттеу қорытындысы бойынша бұл қасиетті орынға зиарат етіп келуші, қажылық сапарда жүрген мұсылмандар тоқтайтын Завианың орны болар деген тұжырым жасадық. Алтын Орданың әр қаласында болған сопылық баурластықтың завиялары (қонақ үй) жайлы мәлімет әйгілі діндар, араб саяхантшысы Ибн Батутаның

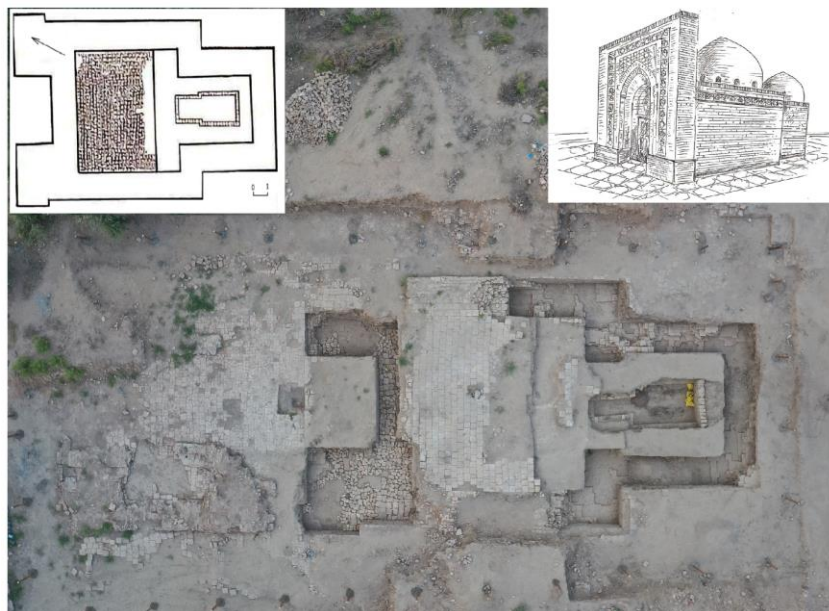
жазбаларында айтылады. Завия XIV ғ. Орта Азияда кең тараған орын. Онда жолаушыларға, әсіресе зиарат етуші мұсылмандарға тегін тамақ пен жатар орын берген. Батута өзінің Орта Азияға саяхаты барысында ахи баурластығы өкілдерінің қонақ жайлылығын кеңінен пайдаланған. Ол өзінің жолжазбасында Алтын Орда қалаларындағы сопылық завиялардың өзін қалай қабылдап, өзіне кімдердің дәм беріп күткені және Жошы ұлысындағы сопылық завиялардың қонақжайлығы жайлы жан-жақты мәліметтер келтіреді (Ибрагимов, 1988, 41, 60). Мамандардың мәлімдеуінше завиялар әдетте жергілікті әулиелер жерленген орындарда көп болған. Біз қазған сегіз қырлы ғимараттың сәулеттік ерекшелігі мен ішкі құрылыстарының сипаты оны сопылық бауырластықтың завиясы деген болжауға негіз болады.

Сурет 2. Сегіз қырлы құрылыстың биіктен түсірілген фотосы мен сызба жобасы

2021-2022 жж. Қышқаладағы қазба жұмыстары қайта жалғасты. 2021 ж. алғаш басталған бірінші қазба (Қазба I) соңына дейін жалғастырылды. Қазба нәтижесі 2018 ж. басталған қазба астында жатқан заманында сәулеті алыс-жақын аймаққа танымалы болған керемет кесененің жатқанын көрсетті (сурет 3).

Кезінде уақыт пен табиғаттың тылсым күштері (жаңбыр, жел, боран және ыстық күн) әсерінен, артынан жергілікті жұртшылықтың тонауынан жермен-жексен болған ғимараттың орнында үйіліп жатқан құрылыс материалдарының салтанаты мен сапасы бұл жерде кереметтей кесененің болғанын білдіреді. Ашылған ғимараттың жобасы мен қазба барысында жиналған сырланған және сырланбаған, арнайы жасалған қыш материалдар мұсылман стилінде салынған күмбезді кесененің қас беті мен ішкі жағы асқан шеберлікпен безендірілгендігін білдіреді. Кесененің қас беті мен бас қақпаның жақтаулары кесіп салынған тамаша өрнектері бар қыш тақталар және түрлі-түсті мазайкалармен безендірілген. Кесене көлемі 11x11 м. негізгі зал мен оның артқы жағында орналасқан 7x7 м көлемдегі қабірханадан тұрады. Негізгі зал мен қабірхана күмбезден жабылған. Олардың қабырғалары мен күмбездері арнайы нақышта жасалған, түрлі өлшемдегі қыш тақтала, кірпіштермен сәнделген. Кесененің жобасы Түркістандағы Ахмет Иясау кесенесін қайталайды. Осының барлығы кесенеде жерленген кісінің қоғамда өзіндік орны бар, зиялы, діни адам болғанын аңғартады. Жоғарыда айтып кеткен себептерге байланысты қираған кесененің астында қалған қабірхана жартылай сақталған. Үстіңгі жағы талқандалғанымен қабірге жерленген екі мәйіттің қаңқалары аман болып шықты. Мәйіттердің екеуі де шетелге кәсіби зерханалық сараптамаға жіберілді.

Сурет 3. Кесененің толық қазылғанға кейін үстінен түсірілген фотосы

Қаланың мерзімделуін анықтауға қатысты материалдар

2021 ж. қаланың орта тұсына стратиграфиялық кесік салынды. Бұл қазбаның мақсаты қаланың абсолюттік мерзімделуін анықтау болатын. Ұзындығы 9,8, ені 2, тереңдігі 4 м., кесіктің 4 м және 2,3 м тереңдіктегі қабаттан алынған көмір сынамалары калибрленген абсолютті жасын анықтауды қоса алғанда, радиокөміртекті анықтау үшін Герцен атындағы Санкт-Петербург Педагогикалық Университеті зерханасына жіберілді (сурет 4).

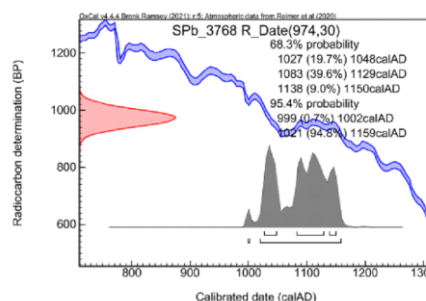
№ п/п	Идентификатор образца (Заказчик)	Шифр образца (Исполнитель)	Абсолютный возраст, BP	Калиброванный возраст (2σ) calAD
1	KISKALA STRAT. 4 м, Кышкала (уголь)	SPb_3768	974±30	999-1159

Диапазон возрасти образца угля:

1) KISKALA STRAT. 4 м, Кышкала (уголь): 999-1159 гг. н.э.

SPb_3768 KISKALA STRAT. 4 м, Кышкала (уголь)
974±30 BP

999-1159 гг. н.э. (calAD)

Сурет 4. Сынама алынған кесік пен сынама лардың сараптамалық көрсеткіші

Арнайы маманданған зерхананың жіберілген көмірге жасаған сараптама нәтижелері бойынша қаланың төменгі қабаты XI ғ. көрсетті. Ал 2,3 м тереңдіктен алынған сынама дұрыс нәтиже бермеді. Керісінше 2022 ж. қаланың ең жоғарғы қабатына салынған 11 ші қазбадан табылған теңге мен қола құты қала өмірінің соңғы уақытын көрсетті. Қазбадан табылған мыс теңгенің Ресейлік нумизмат П.Н. Петровтың анықтамасы бойынша көлемі 18,92×18,47 мм, салмағы 1,26 гр, қалыңдығы 0,73 мм. Баршынкентте хиджира бойынша 768-769 ж. Мұбарәк ханның тұсында соғылған. Бетінде Тұқа-Темір хан әулетінің таңбасы бар.

Қышқала 2022 ж. № 11 ші қазба 7 ші бөлмеден табылған қытай Yuan Bao подлинный китайские тенгесі. Тянь Чэн 1023 - 1031 жж. Китай песня (1023 н.э.) Тянь Sheng древние монета #40126 –

Сурет 2. Қышқала. Қазба 11. Баршынкенте XIV ғ. соғылған манета (пул)

Осы қазбаның 8 ші бөлмесінен қоладан жасалған бетінде өрнегі мен жазуы бар, сырттай қарағанда білезікке ұқсас белгісіз зат табылды. Басында бұл әйелдердің әшекей бұйымы (білезік) ма?, деген болжам болған. Интернет желісінен тура осыған ұқсас шықан жері мен жасалған уақыты белгілі құтыны көрген кезде біз тапқан бұйымның құты екендігіне көзіміз жетті. Тек оның түбі мен жоғарғы қақпағы шықпады. Интернет желісінде көрсетілген мәлімет бойынша Рух деп аталатын бұл өнер туындысы кону тәріздес етіп мыстан жасалған құты діни ғұрыптық бұйым болып шықты. Оның сыртқы қабырғасы мен конус тәріздес қақпағындағы шеңбер ішінде IHS (Иса) деген жазу бар. Шеңберлер бұйымның қабырғасы мен қақпағында екі реттен қайталанған. Оның ішіндегі жазудың айналасына ақ және көк түстермен инхрумтация жасалған. Шеңбердің сыртқы жағы өсімдік нақышындағы өрнектермен безендірілген. Нақыштар мен жазудың беттеріне алтын жалатылған сыр жағылған. Діни мақсатта қолданылған осы құты 1250 ж. Францияның Лимож қаласында жасалғаны жазылған. Рух деп аталған қазақтың киіз үйіне ұқсас осы құты американдық әйгілі филантроп Майкл Фридсамның (1860–1931) коллекциясында сақталған (Рух). Біз тапқан бұйым осы айтылған құтыдан айнымайды. Өлшемдері мен сыртқы өрнегі, нақыштары және сырлары да ұқсас. Тек материалында аздап айырмашылық бар. Қышқаладан табылған құтының құрамында қола басым (сурет 5). Және көптеген ғасыр жер астында жатқандықтан сақталу сапасы да өте төмен.

Қышқалаға 2021 ж. салынған стратиграфиялық кесіктің ең төменгі қабатынан алынған көмір сынамасының радиоуглеродтық сараптама нәтижесі оның абсолюттік жасы 947 ± 30 ж. яғни, XI ғ. қалыптасқанын көрсетеді. Ал 2022 ж. қалашықтың беткі қабатына салынған қазбадан (қазба 11) табылған теңгелер мен кійіз үйге ұқсас мыс құты, сырлы және сырланбаған қыш ыдыстардың үлгілері қала тұрмысының XIV ғ. соңына дейін созылғандығын білдіреді. Жұптап айтқанда қала Оғыз дәуірінің соңғы кезінде қалыптасып, Алтын Орда тұсында гүлденген сауда және рухани орталыққа айналғаны анық. Қандай да бір себептермен тіршілігін Ақ Орданың тұсында тоқтатқан. Қала тіршілігінің тоқтау себептерін анықтау алда жүргізілетін зерттеулер барысында анықталатын болады.

Детали произведения искусства
Название: Рух
Дата: около 1250 года
География: Сасинья в Лиможе, Франция
Культура: французский
Материал: Медь, эмалировка, позолота, оловянная
Размеры: Таблетка: размеры 4 1/4 x 2 11/16 дюйма (10,8 x 6,8 см)
Классификация: Эмблема Шатолеона
Коллекция: Эмблема Шатолеона, коллекция Майкла Фридсман, Лиможе, Франция, 1931 год
Регистрационный номер: 32.189.282
Детали произведения искусства. Рух
<https://www.metmuseum.org/art/collecton/search/467490>
1 Лиможеда жасалған өнер туындысы (құты)

2 Қышқаладан табылған бұйым

Су рет 5. I H S – Христорограм құты.

Қышқаланы тарихи қаламен баламалану мәселесі

Сыр бойындағы Барчиликент қаласы туралы алғашқы мәлімет 1182 жылы мамырда әл-Бағдадидің Гуридтер билеушісі әд-Дин Текештің сарай хатшысына жазған хатында кездеседі. Онда Текештің үлкен ұлы Малик шах Дженд, Рабат, Сығанақ және Барчиглыкенттің билеушісі болғанын айтылған (Ахинжанов, 1995: 214). Рим папасы Инокенти IV тің 1246 жылы моңғолға жіберген елшісі Карпинидің есебінде Баршынкен жайлы мынадай маңызды мәлімет келтірілген: «Канғыт жерінен біз Бисерман жеріне кірдік. Бұл адамдар коман тілінде сөйлеген, әлі сөйлейді, саррациндік заңды ұстанады. Бұл жерде біз сансыз жойылған қалаларды, қираған бекіністерді және көптеген талқандалған ауылдарды кездестірдік. Бұл жерде бір үлкен өзен бар, оның аты бізге белгісіз; онда Янкинт (Жанкент) деп аталатын қала тұр, екіншісі Бархин деп аталады, ал үшіншісі, Орнас деп аталады және бізге белгісіз көптеген атаулар болды. Бұл жердің Биік-Сұлтан деп аталатын қожайыны болды; оны татарлар өзінің барлық ұрпақтарымен бірге өлтірді.....» (Карпини, 1911: 51). Тағы бір жерде саяхатшы «қаланың моңғолдарға қарсы табанды қарсылық көрсетіп, қаланы айнала үлкен орлар қазып, бетін жапқаны, қалаға шапқан дұшпандар орға құлағаны, сол себепті орлар толғанша қаланы ала алмағаны, осыны естіген Ианкинт (Iankint) атты қаланың адамдары олардың алдынан шығып, қаланы өз еріктерімен бергені, осыдан қала талқандалмай, адамдардың көпшілігін өлтіріп, қалғандарын қоныс аударып, қаланы тонап, оны басқа адамдармен толтырды» - деп жазады (Карпини, 1911: 24). Келесі кезекте Баршынкент 1247 жылы Армян патшасы Гетумның қарақорымға сапары жайлы армян тарихшысы Киракос Гандзакецтің әңгімесінде Парчин деп айтылады. Онда елшіліктің Парчин қаласына моңғолдан қайтқан сапарында 1255 ж. соққаны жайлы айтылады (Гандзакеци, 1976: 224).

Баршынкент жайлы едәуір толымды мәлімет Жамал Қаршидің еңбегінде келтірілген. Жергілікті шейх Хусам ад-дина Барчинлигитан дәріс алуға барған ол қалада бір жыл (1273-1274 жж.) тұрған. Сондай-ақ Жамал Қарши Барчкад қаласы Алтын Орданың ірі діни орталықтардың бірі болғанын жайлы да хабарлайды. Ал Алтын Орданың әр қаласында болған сопылық баурластықтың завиялары (қонақ үй) жайлы әйгілі діндар, араб саяхатшысы Ибн Баттутаның жазбаларынан кездестіреміз. Ол өзінің Орта Азияға саяхаты барысында ахи баурластығы өкілдерінің қонағжайлылығын кеңінен пайдаланған. Ол Алтын Орда қалаларындағы сопылық завиялардың өзін қалай қабылдап, кімдердің дәм беріп күткені жайлы, Орта Азиядағы сопылық завиялардың саны жайлы қызықты мәліметтер келтіреді (Ибрагимов, 1988: 41,60). Мамандардың мәлімдеуінше завиялар әдетте жергілікті әулиелер жерленген орындарда көп болған. Жоғарыда айтылған сегіз қырлы нысан өзінің сәулеткерлік сипаты мен ішкі құрылыс ерекшеліктеріне қарағанда Ибн Баттута баян қылған сопылық завияға келеді.

Қазақтың белгілі ғұлама ғалымы академик Ә.Х. Марғұлан Баршынкенті Алпамыс батыр жырындағы Гүлбаршынның есімімен байланыстырып, қаланың орны Қышқала болуы мүмкін деген пікірді алғаш айтқан ғалым (Марғұлан, 1950: 76–78). Кеңестік беделді лингвист В.М. Жирмунский В.А. Каллаурдің болжамдарын негізге ала отырып, Сырдарияның ескі арнасы оғызсай ежелгі кезде Баршындария деп аталуы мүмкін деген пікірін қолдай отырып, Баршынкент сол Баршындарияның бойында болған деген тұжырым жасаған (Жирмунский, 1951, 101-102). Осы айтылған болжамдар осы күнгі Қышқала жатқан аймақпен тұспа-тұс келеді. Яғни, Қышқала Баршынкент қаласының орны деген болжамды растайды. Қала жайлы жазба деректер мен археология зерттеулер нәтижелері осындай тұжырым жасауға негіз болады. Қазба кезінде қаланың мәдени қабатынан табылған баршынкентте соғылған мыс теңгелер осының куәсі.

Қорытынды. Ортағасырлық Қышқала қалажұртында 2018 жылдан бері жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері мен жазба деректер мәліметтерін сәйкестендіру деректерде Барчин, Парчи, Барчканд, Барчынлык деген атаулармен кездесетін Сырдарияның ортаңғы ағысындағы тарихи қаланың орны екендігін растайды. Қала аумағында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде ашылған ғұрыптық және қоғамдық ғимараттардың сәулеті мен салтанаты, құрылыс ерекшеліктері шаһардың ислам дінінің мәдени және рухани орталығы болғандығын және қалада көптеген ғұлама, дін өкілдерінің өмір сүргендігін көрсетті. Стратиграфиялық қазбадан алынған сынамаалардың сараптамалық нәтижесі мен табылған заттай деректердің салыстырмалы сипаты қаланың іргесі XI ғ. қалыптасып, Алтын Орда дәуірінде үлкен мәдени,

сауда-экономикалық және рухани орталыққа айналғандығын анықтады. Ал қала тіршілігінің тоқтауы XIV ғ. соңына сәйкес келетіндігі белгілі болды. Қала тіршілігінің бірден құлдырап, мүлдем тоқтауының себептерін білдіретін дәйектер анықталмай қалды. Қала тіршілігінің тоқтау себептерін анықтау алдағы уақыттарда жүргізілетін зерттеулердің еншісінде деген ойдамыз.

Археологияның басты мақсаты осындай қала орындарын қазып, алынған мәліметтер негізінде еліміз бен халқымыз тарихының бұрын белгісіз болып келген беттерін ашу болып табылады. Қазба барысында табылған заттай жәдігерлер музей қорларына өтізілуде. Олардың бірқатары күнделікті экспозицияларда жалпы жұртың тарихи танымын өсіру мақсатымен көпшілікке көрсетілуде. Арнайы көрмелер ұйымдастыру да қарапайым халықтың рухани байлығын арттыру мақсатында қызмет етуде. Дегенмен, көптеген жәдігерлер қалпына келтіру, зерханалық сараптама жасау, оларды сақтау және ғылыми талдау секілді шаралардан тыс қалып жатыр. Қазылған қаншама маңызды нысандар әрі қарай жүргізілетін қатыру, қалпына келтіру, туристік бағдарламаларға енгізу секілді қорғау, ғылыми пайдалану шараларына мұқтаж, жыл санап, табиғи және физикалық әсерден жойылу үстінде. Осы айтылған шаруаларды жүзеге асыру біздің басты әлсіздігіміз болып отыр.

Айтылған мәселелер мемлекеттік мекемелер мен жергілікті әкімшілік және кәсіби мамандар тарапынан көмек күтіп тұрған қасиетті шаралар деп ойлаймыз. Біздің ғылыми бағытымыз осы мақсатқа бетбұру деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

Алтын Орданың құпиялары: археологтар ежелгі кесененің орнын тапты. <https://sputnik.kz/20201026/Altyn-Orda-arkheologtar-15298830.html>

Археологическая карта Казахстана, 1960 - *Археологическая карта Казахстана*. Алма-Ата: изд-во АН КазССР, 1960. 450 с.

Ахинжанов, 1995 - *Ахинжанов С.М.* Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: «Ғылым», 1995. 296 с.

Гандзакеци, 1976 - *Киракос Гандзакеци*. История Армян. М.: «Наука» 1976. 359 с.

Жирмунский, 1951 - *Жирмунский В.М.* Следы Огузов в низовьях Сыр-Дарьи // Тюркологический сборник. – М.-Л.: изд. АН СССР, 1951 – С. 92-102.

Ибрагимов, 1988 - *Ибрагимов Н.* Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. – М., «Наука», 1988. 131 с.

Елеуов, 2020 - *Елеуов М., Есенов С.* Қышқаланың сегіз қырлы кесенесі // Вестник КазНУ: Серия историческая № 3 (98) 2020. С – 65-72. <https://bulletin-history.kaznu.kz>

Каллаур, 2011 - *Каллаур В.А.* Древние города Сыганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингис ханом в 1219 году // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана. Авторы предисловия и сост. Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Туркестан: “Туран”, 2011а. 447 с. илл.

Карпини, 1911 - *Иуанн де Плано Карпини*. История монголов. Перевод. А.И. Малеина. СПб., 1911, 51

Қоңыратбаев, 1987 - *Қоңыратбаев Ә.Қ.* Қазақ эпосы және Туркология. Алматы: Ғылым, 1987. 368 б.

Қоңыратбаев, 2004 - *Қоңыратбаев Ә.Қ.* Жент және Баршынкент // Қоңыратбаев Ә. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: Мер Сал Баспа үйі, 2004. Т. 2. Түріктану және шығыстану мәселелері. 518 б.

Маргулан, 1950 - *Марғұлан А.Х.* Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата: «Наука», 1950. 123 с.

Мәмиев, 1999 - *Мәмиев Т.* Кейінгі орта ғасырлардағы Арал өңірінің қалалары (XIII–XVIII ғғ.): тарих ғыл. канд. ... дис. Алматы, 1999. 151 б.

Мәмиев, 2000 - *Мәмиев Т.* Қызылорда облысының археологиялық ескерткіштері. Алматы: «Рауан», 2000. – 48 б.

Талеев, 2018 - *Талеев Д.А., Елеуов М., Есенов С.* Тағдыры жұмбақ Қышқала // Қазақстан археологиясы. – Алматы: 2018, № 1-2. – 369 б. (259-272). // <https://e-history.kz/ru/news/show/6504/>

Ученые предполагает, артефакты подтверждают <https://akmomuzey.kz/kz/pages/ns7.html>

References

Altyn Ordanyñ qūpialary: arheologtar ejelgi kesenenin ornyn tapy [Secrets of the Golden Horde: archaeologists have found the site of an ancient mausoleum]. (In Kaz.) // <https://sputnik.kz/20201026/Altyn-Orda-arkheologtar-15298830.html>

- Arheologicheskaja karta Kazahstana, 1960 - Arheologicheskaja karta Kazahstana [Archaeological map of Kazakhstan]. Alma-Ata: izd-vo AN KazSSR, 1960. 450 s. (In Rus.)
- Ahinjanov, 1995 - Ahinjanov S. M. Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazahstana [Kipchaks in the history of medieval Kazakhstan]. – Almaty: «Gylym», 1995. 296 s. (In Rus.)
- Gandzakesi, 1976 - Kirakos Gandzakesi. İstoria Armän [History of the Armenians]. M.: «Nauka» 1976. 359 s. (In Rus.)
- Jirmunski, 1951 - Jirmunski V.M. Sledi Oguzov v nizoväh Syr-Dari [Follow Oguzov in the lower reaches of the Syr Darya] // Türkologicheskii sbornik. – M.-L.: izd. AN SSSR, 1951 – S. 92-102. (In Rus.)
- İbragimov, 1988 - İbragimov N. İbn Battuta i ego putešestvia po Srednei Azii [Ibn Battuta and his travels in Central Asia]. – M, «Nauka», 1988. 131 s. (In Rus.)
- Eleuov, 2020 - Eleuov M., Esen S. Qyşqalanyñ segiz qyrly kesenesi [Esen S. the octagonal mausoleum of Kishkala] // Vestnik KazNU: Seria istoricheskaja № 3 (98) 2020. S – 65-72. (In Rus.) <https://bulletin-history.kaznu.kz>
- Kallaur, 2011 - Kallaur V.A. Drevnie goroda Syganak (Sunak), Aşnas ili Eşnas (Asanas) i drugie v Perovskom uезде, razruşennye Chingis hanom v 1219 godu [Ancient cities of Syganak (Sunak), Ashnas or Eshnas (Asanas) and others in Perovsk uyezd, destroyed by Genghis Khan in 1219] // Protokoly zasedani i soobşeni členov Turkestanskogo krujka ljubitelei arheologii. İstoriko-külturnye pamätniki Kazahstana. Avtory predislovia i sost. Eleuov M., Bahtybaev M.M. Turkestan: “Turan”, 2011a. 447 s. ill. (In Rus.)
- Karpini, 1911 - İuann de Plano Karpini. İstoria mongolov. [History of Armenians]. Pervod. A.İ. Maleina. SPb., 1911, 51
- Qoñyratbaev, 1987 - Qoñyratbaev Ä.Q. Qazaq eposy jäne Turkologia [Kazakh epic and Turkology]. Almaty: Gylym, 1987. 368 b. (In Kaz.)
- Qoñyratbaev, 2004 - Qoñyratbaev Ä.Q. Jent jäne Barsynkent [Zhent and Barshynkent] // Qoñyratbaev Ä. Köp tomдық şyğarmalar jinağy. Almaty: Mer Sal Baspa üii, 2004. T. 2. Türıktanu jäne şyğystanu mäseleleri. 518 b. (In Kaz.)
- Margulan, 1950 - Marğulan A.H. İz istorii gorodov i stroitel'nogo iskustva drevnego Kazahstana [From the history of cities and the construction art of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata: «Nauka», 1950. 123 s. (In Rus.)
- Mämiev, 1999 - Mämiev T. Keingı orta ğasyrlardağy Aral öñiriniñ qalalary (XIII–XVIII ğğ.): tarih ğyl. kand. ... dis [Cities of the Aral region in the late Middle Ages]. Almaty, 1999. 151 b. (In Kaz.)
- Mämiev, 2000 - Mämiev T. Qyzylorda oblysynyñ arheologialyq eskertkişteri [Archaeological sites of the Kyzylorda region]. Almaty: «Rauan», 2000. – 48 b. (In Kaz.)
- Taleev, 2018 - Taleev D.A., Eleuov M., Esenov S. Tağdyry jümbaq Qyşqala [The Fate of the mysterious Kishkala] // Qazaqstan arheologiasy. – Almaty: 2018, № 1-2. – 369 b. (259-272). (In Kaz.) // <https://e-history.kz/ru/news/show/6504/>
- Uchenye predpologaet, artefakty podtverjdaiut [Scientists suggests artifacts confirm https]. (In Rus.) // <https://akmomuzey.kz/kz/pages/ns7.html>

**АНТРОПОЛОГИЯ. ЭТНОЛОГИЯ. АРХЕОЛОГИЯ –
ANTHROPOLOGY. ETHNOLOGY. ARCHAEOLOGY**

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 3, pp. 662-675, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.61.91
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_662-675

**ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ МАГИЯ: КОНЦЕПТУАЛДЫ ҰҒЫМДАРЫ,
ҚҰРЫЛЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ, ҚАЗІРГІ КЕЛБЕТІ**

Берік Мұратұлы Аташ¹, Жасұлан Мәзуләулы Белтепов²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (71-үй, әл-Фараби даңғылы, 050040, Алматы, Қазақстан)

Философия ғылымдарының докторы

 <https://orcid.org/0000-0003-1893-3506>. E-mail: atash_berik@mail.ru

²Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі (44-үй, Самал-1, 050059, Алматы, Қазақстан)
Гуманитарлық ғылымдар магистрі, Музейлік деректану және қолжазба бөлмінің жетекшісі

 <https://orcid.org/0000-0002-3640-8265>. E-mail: zhassbell@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Аташ Б.М., Белтепов Ж.М., 2023

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада қазақ халқындағы магия және оның түрлері мен құрылымы жүйелілік қағидасы мен құрылымдық-функционалдық тәсіл бойынша зерделенді. Магия құбылысы халықтық дүниетанымға байланысты кең мағынада және рационалды пайымдаулар тұрғысынан қарастырылды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Қазіргі таңдағы және бұрынғы сенімдер бойынша магияларға деген қоғамдық санадағы көзқарастар мәселені сараптау барысында назарға алынды. Оның құрылымдық негіздерін саралау барысында, магияны жалпы концептуалды түсінік ретінде негізге ала отырып, басты-басты туыстас және изоморфты болып келетін ұғымдарға семантикалық-логикалық талдаулар жасалды. Атап айтқанда, жадылау, сиқыр, тәуіп, жадыбас және т.б. маңызды түйінді түсініктер негізге алынды. *Материалдар мен методтар.* Авторлар магиялық тәжірибелерді басшылыққа ала отырып, магия туралы айтылған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп, магиялардың құрылымын, шығу тегі мен исламдық және шамандық негіздерін, әсер ету құралдарын, субъектілерін жіктеп көрсетті. Сонымен қатар, магиялардың қазіргі келбеті мен ондағы жағымсыз және жағымды, жалғаны мен реалды қырлары, мифологиясы мен идеалдарын ажыратуға өз көзқарастары бойынша ұмтылыстар жасады, қоғамдық ықпалдарды саралап, болашақтағы зерттеу перспективасының эмпирикалық бағдарларын ұсынды. *Нәтижелер.* Мақалада қазақы дүниетаным аясындағы магия концепт ретінде қарастырылып, оған қатысты ұғымдар мен түсініктер, олардың логикалық-семантикалық қырлары және өзара сабақтастықтары саралап көрсетілді. Магияның дәстүрлі өмір сүру шарттары мен тәсілдеріне, социумдық түсініктегі көріністеріне және қазіргі қоғамдық санадағы трансформациясына назар аударылды. *Қорытындылар.* Магияның құрылымдық жүйесі, оның ішінде үдеріс түріндегі көріністері, субъектілері мен объектілері нақтыланды. Қазақ халқы тарихындағы және қазіргі кездегі магияларды құрылымдық жағынан жүйелеп жіктеп көрсетуге, яғни ислам дініне дейінгі және одан кейінгі сенім түрлеріне қарай хронологиялық сипатын ашуға талпыныс жасалды. Жалпы магияның мазмұндық қырлары (халықтық медицина, сакральділік, сөздің экспресивті-эмоционалды күйі) адамзат өмірінде алатын жағымды-жағымсыз жақтары (зұлымдыққа

бағытталған, ізгілікті қалайтын, бейтарап), кәсібиленген және кәсіби емес, яғни жалпыхалықтық сипаттары бойынша талданды.

Түйін сөздер: ислам, магия, жадылау, дуалау, тәуіп, баксы, салт-дәстүр, тіл-көз тию, қарғау, рух, сопылық, эзотерика, мистика, қазақ дүниетанымы.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ұлы дала тағдырындағы Алтын Орда және Шағатай мемлекеті нумизматикалық деректер бойынша (XIII-XIV ғғ.)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі АР 09261233).

Дәйексөз үшін: Аташ Б.М., Белтенев Ж.М. Қазақ дүниетанымындағы магия: концептуалды ұғымдары, құрылымдық негіздері, қазіргі келбеті // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. 662-675 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_662-675

MAGIC IN THE KAZAKH WORLDVIEW: CONCEPTUAL CONCEPTS, STRUCTURAL FOUNDATIONS, MODERN IMAGE

Berik Muratovich Atash¹, Zhassulan Mazulayevich Beltenov²

¹Al-Farabi Kazakh National University (71, al-Farabi Ave, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Philosophical Science

 <https://orcid.org/0000-0003-1893-3506> . E-mail: atash_berik@mail.ru

²Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (44, Samal-1, Almaty, 050059, Republic of Kazakhstan)
Master of Humanities, Head of the Department of Museum Source Studies and Manuscripts

 <https://orcid.org/0000-0002-3640-8265>. E-mail: zhassbell@mail.ru

Annotation. Introduction. The article, based on the principle of systematics and a structural-functional approach, studies types and structure the magic of the Kazakh people. The phenomenon of magic is considered in a broad sense and from the point of view of rational thinking. *Goals and objectives of the research.* At the analyzing the problem has been taken to attention the attitude to magic in the public consciousness in past beliefs and modern ideas. Considering magic as a general conceptual concept, during the analysis of its structural foundations, a semantic and logical differentiation of concepts, mainly related and isomorphic, was revealed. In particular, such important key concepts as hypnosis, magic, healing, etc. were taken as the base. *Methods and materials.* The authors, guided by magical experiences, based on the works of foreign and domestic scientists on magic, classified its structure, origin, Islamic and shamanic foundations, means of influence, objects and subjects. At the same time, efforts have been made to distinguish between the modern face of magic and its negative and positive, false and real sides, mythology and ideals, highlight social influences and offer empirical guidelines for future research prospects. *Results.* The article examines magic as a concept, existing within the Kazakh worldview, analyzes the concepts associated with it, and shows in detail their logical-semantic aspects and relationships. Attention is paid to the traditional conditions of the existence of magic and its methods, its manifestations in social understanding and transformation in modern public consciousness. *Conclusions.* The structural system of magic has been clarified, including its procedural manifestations, subjects and objects. An attempt has been made to systematize modern magic and magic in the history of the Kazakh people, that is, to show its chronological nature by types of beliefs, before and after the establishment of Islam. In general, the substantive aspects of magic were analyzed on the basis of universal characteristics, professional and non-professional, from the point of view of the positive (traditional medicine, sacredness, expressive and emotional state of speech) and negative aspects of human life (evil-oriented, friendly, neutral).

Keywords: islam, magic, conjoice, prayer, healer, bahs, tradition, evil eye, curse, spirit, sufism, esoteric, mysticism, kazakh worldview.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «The Golden Horde and the Chaghataids state in the fate of the Great steppe according to numismatics (13th-14th centuries)» (Registration number АР 09261233).

For citation: Atash B.M., Beltenov Zh.M. Magic in the kazakh worldview: conceptual concepts, structural foundations, modern image // *Otan tarikhы*. 2023. Vol. 26. No. 3. Pp. 662-675. (Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_662-675

МАГИЯ В КАЗАХСКОМ МИРОВОЗРЕНИИ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ, СТРУКТУРНЫЕ ОСНОВЫ, СОВРЕМЕННЫЙ ОБРАЗ

Берик Муратович Аташ¹, Жасулан Мазулаевич Белтенев²

¹Казахский Национальный университет им. аль-Фараби (д. 71, пр. аль-Фараби, 050040, Алматы, Казахстан)

Доктор философских наук

 <https://orcid.org/0000-0003-1893-3506>. E-mail: atash_berik@mail.ru

²Центральный государственный музей Республики Казахстан (д. 44, Самал-1, 050059, Алматы, Казахстан)

Магистр гуманитарных наук, руководитель отдела музейного источниковедения и рукописей

 <https://orcid.org/0000-0002-3640-8265>. E-mail: zhassbell@mail.ru

Аннотация. *Введение.* В статье на основе принципа системности и структурно-функционального подхода изучается магия казахского народа, ее виды и структура. Феномен магии рассматривается в широком смысле и с точки зрения рационального мышления. *Цель и задачи исследования.* При анализе проблемы учитывалось отношение к магии в общественном сознании в прошлых верованиях и современных представлениях. Рассматривая магию как общее концептуальное понятие, в ходе анализа ее структурных оснований была выявлена семантико-логическая дифференция понятий, в основном родственных и изоморфных. В частности, за основу были взяты такие важные ключевые понятия как гипноз, магия, знахарь и др. *Методы и материалы.* Авторы, руководствуясь магическими опытами, на основе работ зарубежных и отечественных ученых по магии классифицировали ее структуру, происхождение, исламские и шаманские основы, средства воздействия, объекты и субъекты. В то же время были приложены усилия, чтобы различить современный облик магии и ее негативные и позитивные, фальшивые и реальные стороны, мифологию и идеалы, выделить социальные влияния и предложить эмпирические ориентиры для будущих перспектив исследований. *Результаты.* В статье рассматривается в качестве концепта магия, существующая в рамках казахского мировоззрения, проанализированы связанные с ней понятия, подробно показаны их логико-семантические аспекты и взаимосвязи. Уделено внимание традиционным условиям существования магии и ее методам, ее проявлениям в социальном понимании и трансформации в современном общественном сознании. *Выводы.* Уточнена структурная система магии, включая ее процессуальные проявления, субъекты и объекты. Предпринята попытка систематизировать современную магию и магию в истории казахского народа, то есть показать ее хронологический характер по типам верований, до и после утверждения Ислама. В целом содержательные стороны магии анализировались на основе универсальных характеристик, профессиональной и непрофессиональной, с точки зрения положительных (народная медицина, сакральность, экспрессивно-эмоциональное состояние речи) и отрицательных сторон человеческой жизни (злоориентированной, доброжелательной, нейтральной).

Ключевые слова: ислам, магия, колдовать, молитва, знахарь, бахсы, традиция, сглаз, проклинать, дух, суфизм, эзотерика, мистика, казахское мировоззрение.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Золотая Орда и государство Чагатаидов в судьбе Великой степи по данным нумизматики (XIII-XIV вв.)» (регистрационный номер AP 09261233).

Для цитирования: Аташ Б.М., Белтенев Ж.М. Магия в казахском мировоззрении: концептуальные представления, структурные основы, современный образ // *Отан тарихы*. 2023. Т. 26. 3. С. 662-675. (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_662-675

Кіріспе. Адамзат тарихындағы тым көне дүниетаным мен нанымдардың жиынтығын алғашқы діни сенім деп атау келісілген. Оның бірнеше формалары бар: магия, анимизм, фетишизм, политеизм, тотемизм т.б. Біз қарастырып отырған ұлттық дүниетанымдағы магия әлемдік магиялық таным мен үрдістерден тыс бола алмайды, әрине, оның да өзіндік ұлттық, діни, аймақтық ерекшеліктері бар. Бірақ оның генезисіне үңілер болсақ, магияның, жалпы алғанда, алғашқы діни сенімдердің қашан пайда болғаны белгісіз, оны айқындау да қиындықтар келтіреді, шамамен 40-100 мың жыл бұрын қалыптасқан деп болжамданады. Бір айта кетерлік ерекше жағдай, оның сан мыңдаған жылдар бойы сақтала отырып, бүгінгі күні де қоғамдық сана мен қоғамдық өмірде көрініс тауып отырғандығы.

Соған сай оның сақталуы мен қоғамдық санадағы сену-сенбеушілік дәрежесін біз шартты түрде, феноменологиялық тұрғыдан алғанда, үш бағдарға ажырата аламыз: сенімдік деңгей, рационалды деңгей, скептикалық деңгей, сциентистендіру үдерісі. Бұл біздің қарастырып отырған мәселелерімізді зерделеудің алғышарты болмақ.

Сенімдік деңгей, яғни, көне дәуірдегі адамдардың магияларға деген сенімділік дәрежесін қайталайды немесе оған жуықтайды, айна-қатесіз сенеді және «магиялық әлемде өмір сүргендей» болады. Олардың түсінігі бойынша, тіпті әлемдік құбылыстар мен үдерістерді, әлеуметтік процестерді т.б. бәрін сол магия басқарады немесе айтарлықтай ықпалды күш болып табылғандықтан, біздің өмір салтымыз бен ғұмыр кешу дәстүрлеріміздің көп бөлігі оған байланысты, тәуелді, детерминантты болып келеді.

Рационалды деңгей деп атап отырған бағалау магияны жоққа шығарып немесе дәйектемейді, оны қоғамдық санадағы үдеріс ретінде бағалайды. Немесе, оған бейтарап қатынас орнатады, бірақ әлем мен өмір сүрудің шартының бірден-бір шындығы ретінде бағамдамайды. Ғылыми тұрғыдан дәйектелмегендіктен, абсолютті ақиқат деп танымайды, ғылыми емес білмдер ретінде ғана мүмкін болатын құбылыстар мен үдерістердің, сенімдердің жиньтығы деп бағалайды.

Скептиктер, оның шынайы екендігіне күмәнмен қарайды, магияны көне танымның, ескіліктің сарқыншағы, көне дәуірлердегі адамдардың ғылыми таным өрісінің тарлығына байланысты дәрменсіздік танытуынан, ол мүлде қоғамдық өмір мен әлеуметтік тұрмыс салтына ықпал ете алмайды, тек адамдардың наным-сенімдерінің жиынтығы, тіпті радикалды, либералды көзқарастар тұрғысынан алғанда да, оны «надандық», «білімсіздік», «өркениеттен қалыс қалушылық» ретінде түсіндіреді.

Соңғы уақыттарда біз ғылыми емес білімдерді немесе «нарративтерді сциентистендіру» деп атауға болатындай құбылыс ғалымдар арасында да, қоғамдық көпшілік түсінік арасында да Қазақстанда да бой көтеріп келеді. Яғни, негізгі идея мынаған келіп саяды: «Магияның да ғылыми негіздері бар, ол шындық, оның көріністерін ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге болады және болашақта да дәйектеледі».

Біз ұлттық таным аясындағы магияның тарихи дәстүрлеріне, өмір сүру тәсілдеріне, ұжымдық санадағы көріністеріне және қазіргі қоғамдық санадағы трансформациясына сүйене отырып, алдымен, оны концепт ретінде қарастырып, оған қатысты ұғымдар мен түсініктерді, олардың логикалық-семантикалық қырларын және арабайланысын саралап өтетін боламыз.

Әйтсе де оны зерделеудің өзіндік қиыншылықтары бар екендігіне және проблемалық алаңына тоқталып өтеміз. Біріншіден, магия және оның қазақ халқының дүниетанамындағы орны мен тарихи жазбалары, мәліметтер бар болғанмен, оларды ғылыми тұрғыдан зерттеулер жоқтың қасы немесе ізденушілердің өзі тек тарихи айғақтарына басымдылық бергенмен, оның мағынасын ашуға бойлай бермейді.

Екіншіден, магия, сиқыр т.б. жалпы алғанда, тарихи қалыптасқан кең ұғым, оны оккульттік, мистикалық, магиялық, діни, діни сенімдік, эзотерикалық т.б. тұрғыдан қарастыруға болады және әрбір халықта әрқилы бағытта кездесетін өміршендігімен де байланысты. Магия, яғни сиқыр деген түсініктің ауқымы тым кең.

Үшіншіден, магияларға деген жағымсыз көзқарастар, тиым салулар, оларды жоққа шығарушылық, бос сөздер мен абсурд деп бағалайтындар т.б. пікірлері мен оларды бұрмалаушылықтар, тым әсірелеп жіберетін пікірлердің субъективті түрде тоғысқан аймағы оларды теориялық тұрғыдан зерделеуде қиындықтар туғызады.

Төртіншіден, магия мен дінді, салт-дәстүрді, ырым-тиымдарды, әр түрлі өнер (фокустарды) т.б. біртұтас құбылыс ретінде қарастыратын көзқарастар мен зерттеулердің ықпал өрісінің

басым түсіп жатуы да мәселені күрделендіре түседі. Сондықтан да, магияны зерттеушілер көп жағдайда оның шығу тарихына, этнос бойынша ерекшеліктеріне ғана тоқталумен шектеледі. Кейбір көзқарастар оны сакральділікпен тура сәйкес деп бағамдайды.

Сондықтан да, біз адам арқылы жүзеге асатын барлық тылсым құбылыстарды, оккультизмдерді, түсініксіздеу болып келетін таңғажайып үрдістерді, ауытқыған құбылыстарды, заңдылықтарға бағынбайтын адам сенбес оқиғаларды, салт-дәсүріміз бен әдет-ғұрпымыздағы ерекше салттарды, халықтық медицинаны т.б. тұтасынан магия ретінде қарастырамыз және тек жағымды немесе жағымсыз мәнде біржақты баға бермейміз, эмоционалды емес, рационалды бағдарларды негізге аламыз.

Магия туралы осындай күрделі ахуалдар мен нақты ғылыми зерттеулердің кездесе бермейтіндігі, бүгінгі таңдағы зянкестік, жалған, алдамшы магиялардың белең алуы т.б. олар туралы ғылыми пайымдауларға жол ашу керектегін қажет етеді. Исламдық діни санада, діни білгірлердің көзқарастары тек олардың тиым салынғандығын баяндаумен ғана шектеледі. Сонымен қатар, қазіргі таңдағы ақпараттық желілердің мобильділігіне орай, магиялық дүниетанымның жарнамалануы мен табыс көзіне айналдырылуы да оған салынатын тиымдардың заң жүзінде ұснылмай отырғандығымен де байланысты болып тұр.

Ал көнеден келе жатқан, ырымдар мен тиымдар, халқымыздағы сенімдер мен ғылыми емес білімдердің тәжірибеде көп жағдайда оң бағалануы мен халықтық сенімнің нығаюы арасындағы қайшылық та іргелі зерттеулерге жол ашуды, қойылып отырған мәселенің өзектілігін ұсынуды керек етеді.

Материалдар мен әдістер. Шет елдік әдебиеттер мен ғылыми зерттеулер, ұлттық таным түсінік туралы пайымдаулар, фольклорлық мұралар мен қазіргі таңдағы ғылыми емес дискурстар, ресми емес пікірлер мен сұрау салулар, ауызша дәстүр негізіндегі алынған мәліметтер және мұрағат көздері қажетті материалдар ретінде пайдаланылды.

Феноменология, тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-функционалды, психоанализ, герменевтикалық әдіс және мәліметтерді өңдеу, сұрыптау, қоғамдық пікірді зерделеу бойынша: сұрау салулар мен әңгімелесу т.б. әлеуметтанулық, тарихи зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау. Магия бастапқыда алғашқы қауымдық құрылыс адамдарының өмір салтына айналған және бұл үдеріс бірнеше мыңжылдықтарға созылған. Ал барынша жүйелі үлгідегі генезисі тұрғысынан алғанда, магияның тым көне дәуірлерде пайда болғандығы оның сайып келгенде, құпия ілімдермен келіп орайласқандығы, магиялардың қоғамдық санаға ықпалы мен көне Мысырдағы, Месопатамиядағы көріністері және кейіннен еуропа елдерінде де әр түрлі ұйымдар арқылы жалғасын тапқандығын баяндаған зерттеушілер, жалпы алғанда, барлығын діни және діни сенімдік оқуларға алып келеді. Яғни, оның белгілі бір инструменттері болғандығы туралы баяндайды. Бірақ бәрінің бір ғана шығу тегі бар екендігі туралы ақпараттар айтылмайды (Мэнли, 1994: 300-450). Ал көптеген зерттеушілер мифологиялар мен магиялардың түрлері, формалары, мазмұны әлемнің көптеген халықтарына ортақ екендігін атап өтеді (Токарев, 1990: 622).

Біз осы тұста, қазіргі таңдағы еліміздегі ғылыми емес, ресми емес ақпараттық желілердегі кейбір көзқарастар легін жинақтай отыра, оның негізгі бағдарын да сұрау салулар ретінде көрсете кетуіміз қажет: «Қазақ халқы дүниетанымында, өмірінде негізінен алғанда бәрі де магиялық сипат алады. Бүкіл өмір, тіршілік, игілікті істер мен жағымсыз құбылыстар бәрі де магиялық болып шығады. Біздер магия арқылы жауларымыздан қорғандық, магия арқылы медицина құрылды, өмірімізде де барлық қатерлерден магия арқылы сақтандып келдік... Ол қазір де біздің өмірімізде сәт сайын кездесіп отырады, ал біз оларды аңдамаймыз, тіптен балалардың ауруға ұшырауы, бақытсыздықтарға кенелуі т.б. барлығының негізінде магия ғана жатыр, ал біз болсақ оны басқа бағытқа сілтейміз, шығу тегін мен себебін аңдамаймыз бұл да Кеңес дәуіріндегі атеистік көзқарастардың сарқыншақтары мен мойындамаушылық немесе қазақтардың дүниетанымын толық ұғынбағандық болып саналады...» (Арманнан алынған интервью). Көріп отырғанымыздай мұнай пікірлер бойынша халқымыздың тіптен тұтас өмір-тіршілігі мен тұрмыстық болмысы магиядан құралғандай болып түсініледі.

Қазақ дүниетанымындағы магия толыққанды зерттелмесе де, жалпылама түрде берілген анықтамалар мен түсіндірмелердің кейбірінде оның түпмәні тәржімаланады. Жады, жадылау

дінмұсылмандық ортада бір пендеге қасақана қастық жасау, еркін байлау, ақыл-есінен айыру, жынды қылу деген ұғымдарды білдіреді (Белтенев, 2017: 598). Түп негізі парсы тілінен енген «иад – ес», «джаду – сиқыр» сөздерімен, «джаду қардан – есінен айыру» деген сөз тіркестері қазақ тілінде «арбау», «дуалау», «сиқырлау» деген мағыналарда қолданылатындығы туралы айтылады (Белтенев, 2017: 92).

Бұл тұста айта кететін жайт, ол мұсылмандық дүниетанымда жадылау деп аталғанмен, басқа да діндерде кездесетін, арғытүркі қазақтарда да аңыздық және реалды өмір ретінде көрініс тапқан үдеріс екендігіне баса назар аударуымыз керек. Ислам дініндегі формасы діни мәтіндерді пайдаланатын болса, қазақи басқалай түрі бейне бір сиқырланған, «оқылған» дүниелерді пайдаланады. Бұл үдеріс қоғамдық сипат алғанмен, жүзеге асыратын арнайы мамандар болған.

Магияға байланысты ұғымдардың бірі – жадыгөй, жәдігөй. Ол дәстүрлі діни түсінікте қара сиқыр арқылы адамның еркін байлап ақыл-есінен айырушы дуақан. Жадыгөй сөзінің түп негізі парсы тілінен енген «джадугар», яғни, «арбайтын адам», «сиқыр жасаушы», «дуагер» деген сөздермен мағыналас. Ықылым заманнан бері Ібілістің (малғұн) және оның әскерлері жын-шайтандардың адам баласының арасына от салу үшін ойлап шығарған әрі таратқан эзәзіл амалдарының қатарына жатады. Ол дуақан, дұға оқушы деген ұғымдарға да жуықтайды. Сөздіктерде оған мынадай түсіндірмелер беріледі: «Жад/йад» – түркінің өз сөзі. Көне түркі тілдерінде бұл сөздің бір мағынасы – «сиқырлық, арбау, дуалау, жаңбыр мен жел шақыратын сиқырлық», йадчы сөзі «сиқыр адам, арбаушы, сиқырлаушы», йатла-етістігі «сиқырла» деген ұғымдарды берген. Соңғы екі сөз сол тұлғада қазақ тілінде де бар, мағынасы сақталған: жадылау – «сиқырлау, арбау дуалау». «Бір нәрсенің құпия сыры, сиқыры» ұғымында жады сөзі де кездеседі. Жады – ескі наным бойынша сиқырлы күштің біреуге ынтықтыруынан болатын сырқат. Осы түбірден туындаған жадыгөй (кейбір жерлерде мұны жадыгер деп те атайды) – сиқырлап, дуалап, алдап арбайтын сиқыршы. Бұл екі сөзден жасалған жадылау, жадыгөйлену, жадыгөйсү сияқты етістіктер де жадылық, жадыгөйлік сияқты дерексіз есімдер де қолданылады. Бұл күнде жәдігөй сөзі «сиқыршы» деген тура мағынасынан ауысып, жалпы «алдаушы, қастандық етуші, екі жүзді адам» деген ұғымда жиірек кездеседі (Сыздықова, 2014: 58). Кейбір түсіндірмелерде: жадылауды дуа арқылы былай түсіндіреді: «Біреудің басын айналдырып жадылау үшін бақсы-балгерлердің ішкізіп-жегізетін ішірткісі» (Қабдолдина, 2017: 747)

Негізінен алғанда, жадылау, сиқырлау, дуалау үрдісінде белгілі бір мистикалық тылсым әлем субъектілерінің қатысуы да мүмкін екендігі туралы пайымдауымызға болады. Сондықтан да, ондай адамды «жын-данды», «жын кірген» т.б. деген атаулармен берген. «Жадыбас – дәстүрлі діни түсінікте жасалған қара сиқырдың салдарынан ақыл-есінен алжасып, дуаның жетегінде жүрген адам. Парсы тілінен енген «джаду-сиқыр» және қазақ тіліндегі «бас» деген сөздерден құралып, жадыбас кісі деген ұғымды білдіреді. Әдетте, өмірдегі әртүрлі себептерге байланысты белгілі бір адамдар арасындағы өзара көре алмаушылық, өшігу, күндестік, бақталастық шектен асқан кезде, пенделердің бір-бірінің жолын жабу, қарсыласын бір кеселге душар қылу үшін көбіне дуақандардың теріс амалдарына жүгініп жататындығы халық тәжірибесінде баяғыдан бар жайт (Уәли, 2017: 87-88).

Жадыбас адам алдымен, психологиялық аурға, ауытқуға ұшырағандай күй кешеді, қазіргі этникалық құндылықтар парметрлері бойынша жиі кездесетін «мәңгүрттену» құбылысы да, негізінен алғанда, есінен адасқан деген мағынаны жамайды. Ондай адамдар өзіне-өзі есеп бере алмайтын, санасы тек бір ғана мақсатқа бағдарланған (запрограммированный), ойы мен сөзі, іс-әрекеті мен тәжірибесі тек жадыланған бағдарламаны орындауға қызмет ететін «биороботтар» секілді болып келеді, адам еркінен тыс үдерістер жүзеге асып отырады, ол күшіне енген сәтте, табиғи инстинкттері сақталып қалып, барлық өмір сүру дағдыларын автоматты, механикалық түрде орындап, эмоция жоғалып немесе басқа арнаға бұрылып кетеді, қалыпты құндылықтары өзгереді т.б.

Магияға қатысты ұғымдардың бірі сиқырлау – адамға қара магияның алуан түрлі жолдары арқылы қастық жасау. Араб тілінен аударғанда «жадылау», «арбау», «дуа қылу» «еліту», «таңғалту», «көз байлау» деген мағыналарды білдіреді. Шариғат бойынша құпталынбайтын теріс амалдардың қатарына жатады. Тегінде сиқыр мен дуа жасау зор күнәлар қатарынан саналады. Оның харам іс екендігіне дін ғұламалары ешқандай шүбә келтірмейді. Дәстүрлі

ортада сиқыр мен осы «ілім жолдарын» мықты меңгерген, өзінде ерекше «қасиет» бар деп санайтын дуақандар айналысқан. Олар біреуге қаскөйлік жасағанда көбінесе мәйітті жуған суды, адамның шашын, тырнағын, малдың жүн-жұрқасын, матаның қиындысын, инені, жіпті және т.б. тұрмыста қолданылатын заттарды пайдаланған (Ислам, 2010: 312).

Бірақ қолданатын заттар мен құралдар әрқилы бола береді, ең бастысы қолдануға ыңғайлы болуы мен психикаға ықпал ету күшінің болуы. Бірақ еліту, көз байлау, таңғалту т.б. сиқыр ретінде жалпылама қарастырғанмен, қосалқы мағынасы: «гипноз арқылы», «фокус» т.б. дегенді білдіреді.

Ал «арбау» күрделі ұғым, әдеби сөздіктер мен тілдік түсіндірмелерде, адамның дұрыс психикалық қалпынан ауытқып, басқа түсініктерді санасына енгізу, әр түрлі технологиялар арқылы адам еркінен тыс әрекеттер жасатуға мәжбүрлеу дегенге келіп саяды. Ал сиқыршы бойындағы магиялық-мистикалық күштері мен әрекеттері арқылы басқа біреулерге астыртын амалдар жасаушы кісі. Қоғамдық санада айтылатын «арбаушы», «көз байлаушы», «дуагер» деген мәндес ұғымдар қатарында жиі қолданылады.

Бұл атаудың концепт ретіндегі мағынасының құрылымы: бір қырынан мистикалық сипат алуы, жағымсыз мән жамауы, жалғандық пен өтірік сияқты болып көрінуі, барлық жағымды-жағымсыз магияны орындаушылардың жалпы атауы, қазіргі таңда фокусник деген ұғыммен де қабысуы т.б. Бірақ магияның халықтық медицинада, емшілік дәстүрде қолданылатындығын ескерсек, онымен шұғылданатын арнаулы ресми атауы бар тұлғалар институты қалыптасқан. Мәселен, тәуіп бойындағы туа бітті немесе кейін қалыптасқан тылсым қасиеттері мен тәжірибесі арқылы ауру кісіні емдейтін адам. Тәуіп сөзі араб тілінен аударғанда «табба-емдеу, дәрігерлік көмек көрсету» деген етістіктен туындап, зат есім «табиб – дәрігер» деген мағынаны білдіреді. Халық арасындағы емші, шипагер сөздерімен мәндес ұғым. Қазақы ортада жан-жақты емшілік қабілеті бар адамдардың жалпылама атауы негізінен әрқилы болып келеді. Қазақ дүниетанымындағы халықтық медицинадағы атаулардың бірі, сондықтан, оның баламалы, синонимдес, изоморфты бірнеше нұсқалары бар: сынықшы, емші, бақсы, молда (еммен шұғылданатын) т.б. Дегенмен, оларды тура сәйкес, бір ұғым ретінде де қолдануға болмайды, өйткені, олардың атқаратын қызметтерінде айырмашылықтар кездеседі.

Оларға берілген анықтамаларды негізге алсақ, кейбірінің жағымсыз мағынада қолданылғандығын көре аламыз. Бірақ магияның дінтану ракурсында кара, ізеттілік, шаруашылық магиясы деп үшке бөлінетіндігін де ескерсек, оларды жағымды мағынасында да қарастыруымызға болады. Ал дінтанулық сөздікте магияны мақсаттарына қарай: зиян келтіретін, әскери, кәсіпшілдік, емдік, махаббаттық т.б. деп бөлген (Дінтану: энциклопедиялық сөздік. 2 Том, 2018: 115).

Осыған орай, қазақтарда да жағымсыз, зиянкес магиялар: дуалау, азғыру, арбау, көз тию, тіл тию т.б. санасын улау арқылы еріксіз жүзеге асырылатын құбылыстар болса, жаңбыр жаудыру, ұшықтау, ақ жол тілеу мен жол ашу т.б. ізеттілік магиясына жатқызылады. Бір ерекшелігі, сәйкесінше, осы зиянкестікпен жасалған магиялардың да алдын алу және оны «кері қайтарудың» да өзінің тәсілдері мен әдістері болған (мұны психикаға байланысты түрде алсақ, компьютерлік құрылғылардағы «вирус-антивирус» жүйесімен салыстыруға болады). Мәселен, тіл мен көз тиюден сақтап жүретін арнайы бойтұмарлар дайындалады және ол үнемі қолданыста болуы қажет, оларды зиянды энергиялардан сақтайтын кепілдік инструмент немесе терапия деп те айтуымызға болады.

Сонымен қатар, магия мазмұны жағынан да әрқилы болып келеді. Жалпы алғанда оның көп жағдайда сакральдік мәні де бар екендігін атап өтушілер жағымды-жағымсыздықтан тыс оны бейтараптылықпен бағамдайды: «Діни сенім жүйесінің салт-дәстүрлік құрылымы мынадай сакральдік жағдайда бүгінгі күн үшін мәлім болады: 1. Сиқыр мен магия: қастерлілік пен қорқу, үрей мен қорқыныш, сыйластық пен алдамшылық т.б. діни қастерлілік сезімді береді. Салттардың барлығы белгілі бір деңгейде ғылыми дәлелденіп немесе жаратылыстанулық лабораторияда тексерілмеген. Сондықтан, халқымыздағы салттар кей жағдайда мистикалық сипат алады. Шығу тегінің түсініксіздігі маңызды болмай шығады да, оның сиқырлық жағы артады. Сондықтан, алғашқы діни сенімдердің қалдықтары бейне бір үрей мен қорқыныш арқылы да сақталады. Бұны кейбір ырым-тиымдардан анық байқауға болады. Бұның себебі, мыңдаған жылдар бойғы халқымыздың сана-сезімінің біздің таным

түсінігімізде сақталып қалуы болып табылады. Бұл сәйкесінше архетиптер ілімімен келіп тоғысады» (Аташ, Алинов, 2019: 133-136).

Қазақ халқындағы діни танымдық магияның ерекше бір түрі – аруақ. Бұл жалпылама концептуалды және барынша кең ауқымды ұғым бола отырып, көпқызметті болып та құрылымданған. Ол бірінші масштабта, өткен ата-бабасының қуаты мен мәртебесінен магиялық, мистикалық түрде сусындау, нәр алу, күш жігер тасымалдау, ерекше шабыт пен энергияның құйылуы т.б. Мәселен, ата-бабаларамыздың жауға шапқанда аруақ шақыруы дәстүрі мен оның қазіргі күнге де заманауи форматта тасымалдануы: «...Әбдісалан болса – қаңтарда жараған қаптағайдай шабынып-ақ тұр. Бұл алары – хақ. Алла жар болып ұлы бабасы Қара қыпшақ Қобыланды аруағы қолдаса...» (Қазақ спортының саңлақтары, 2007: 58-59).

Екінші масштабта, ата-бабалардың рухының қазірі адамдарға ықпал ете алатын аралық дәнекерлер арқылы, жеке айрықша тұлғалар арқылы қуатын тасымалдау: емшілік, рух берушілік, шабыттандырушылық т.б.

Үшінші масштаб бойынша «ол – рух», қайтыс болған «адамның жанының мәңгілік өмір сүруі арқылы бүгінгі келбетіндегі «бейне». Бұл аруақтарға ас беру, аруақтардың ризалығын алу («өлі риза болай тірі байымайды») және т.б. мақал-мәтел түсініктері арқылы қоғамдық санада сабақтасатын мистикалық құбылыс пен дәстүр. Ол жалпыхалықтық сенім және қастерлі ұғым болып саналған. Мысалы, «Ол үшін ақсарбас айтылып, оның бауыздалу қанына қол батыру ақ батаны бұзбауға серт бергендік болып табылады. Серт бұзылмайды, қол алысқан шартты аттауға жол жоқ. «Уәде-құдай сөзі» деп білетін қазақ аруақтар назасынан қорқады» (Қалиев, Оразаев, Смайылова, 1994:182).

«Бұл әдет өте көне отқа табынудың, аруақтар құдіретіне сенушіліктің ілімі ретінде сақталған. Халық түсінігі бойынша бұрын өлген ата-бабаларының рухы әрдайым ұрпақтарын жағалап келіп жүреді. Көңілі түссе жебеп, қолдап жүреді дегенге халық әбден сенетіндіктен аруақ рухын риза ету үшін отқа май құйып, олардың жаңа тілеу, жас қосақтарға оң көзімен қарап, шарапатын тигізуін тілейтін» (Әмірова, 2023:108-116).

Төртінші масштабта бақсылықпен тікелей байланысты болып келеді. Бақсы ата-бабасының аруақтарымен тілдесе алатын құдыретті жан иесі болғандықтан, аруақтардың ықпалы, жәрдемі, қуаты, ықпал тылсым күші т.б. пайдалана отырып, емшілікпен, көріпкелдікпен, басқа да физикалық тұрғыдан мүмкін емес үдерістерді атқарады деп саналады (Қазақ бақсы балгерлері, 1993: 224).

Т. Ғабитов бұл мәселелерді былайша тиянақтайды: «Рух арқылы шаман сиқырлайды, емдеу қабілетін иемденеді, өзге рухтарды аруақтың рухының жетелеуімен межелі жеріне дейін қуады» (Ғабитов, 2012: 22-29).

Фольклорда және қазақи байырғы дүниетанымда бақсылық елеулі орын алған, тіптен, шамандық мәдениет ретінде танылып, руханияттың іргелі туындысына да айналған (Жақсылықов, 2006: 496).

Ал кейбір зерттеушілер бақсылық магиясының түп бастауы тәңіршілдік сенімінде жатқандығын, олардың аруақтармен тілдесу тәсілі, Тәңіршілдік дүниетанымындағы басты атрибут болғандығын атап өтеді (Оспанов, 2009: 424). Шынтуайтында, тек қазақ даласында ғана емес, әлемдік шаманизм аясында да олардың құдыреттілігі туралы мифологиялар мен зерттеулер бүгінгі таңда да онды немесе теріс түрде бағаланады, оны этникалық құндылықтар ретінде де зерделейтін көзқарастар бар (Денисова, 2022). *Олар бақсыларды ерекше қабілетпен жаратылған адамдар, туа біткен қасиет, қоғамда ерекше мәртебеге ие және өзіндік атқарар қызметі маңызды тұлғалар ретінде қабылданады. III. Уәлиханов та этнограф ғалым ретінде бақсылар туралы сол дәуірдегі қоғамдық пікірді осылайша рационалды түрде бейнелеген еді* (Уәлиханов, 1985: 560).

Қазіргі таңда да магия мәселесін қайта жаңғырту, қайта зерделеу аясында ақиқат-жалғандық тұрғысынан алғанда, екі масштабта қарастыруға болады: мифтендіру және ғылымиландыру.

Барлық магиялық дәстүрлер мен үрдістердің барлығын тұтасынан алғанда, заманауи мифология немесе байырғы мистикалардың қайта жаңғыру деп есептейтін көзқарастар бағдары бар. Бұл тұста, қазіргі таңдағы магияның жалпы масштабы мен таралу аймағына, жалпылама келбетіне де тоқталып өтушілер оларды әрқилы түсіндіріп келеді. Әлеуметтік мифологияны

зерттеушілер оны заманауи мифтердің құрамына жатқызады, бірақ нақты қайсысы екендігіне маңыз берілмейді (Бекежан, 1998: 14).

Магияларды ғылымиландыру кең көлемде жүргізіліп отырған үдеріс, ол дін, оккультизм, мистика, миф т.б. ғылыми емес білімдердің барлығын сциентистендіру беталысынан да байқалатын әлемдік үдеріс болғандықтан отандық ғалымдардың да назарынан тыс қалып отырған жоқ (Харун, 2002: 206).

Сонымен қатар, шаманизмнің де ғылыми негіздерін саралау беталысы оны жаратылыстану ғылымдары арқылы дәйектеумен жалғасын тауып отыр: Эйнштейн-Подольский-Розен парадоксымен дәлелдеу; К.Г. Юнгтің теориясымен дәйектеу (психология бойынша); Вакуум бойынша дәйектеу (физикалық түсіндірмелер) т.б. (Аташ, 2013: 99-104).

Зерттеу нәтижелері. Көріп отырғанымыздай, жалпы алғанда, қазақ магиясы деп атауға болатын үдеріс тарихи-әлеуметтік субстраттары орныққан және көпқызыметті, күрделі құбылыс болғандықтан да біз оны концепт ретінде бағамдап, оның құрылымдық-функционалдық негіздерін және өзіндік бір жүйесін құрылымдауымыз керек. Талданып отырған мәселелерден, «Магия деген не, оның халықтық дүниетанымда анықтайтын индикаторлары қандай, ол исламдық па, әлде бақсылық па, қашан пайда болған құбылыс, қазақ халқының өмірінде қаншалықты орын алған және қазіргі келбеті қандай, оның ғылыми негіздері бар ма, әлде мифтік сенімдердің бірі ме, ол қалай жүзеге асады?» т.б. сан алуан сауалдар туындайды. Біз оны мәдениеттанулық, тарихи, әлеуметтанулық, философиялық, этнографиялық интегративті ғылымдар тұрғысынан саралаймыз: құрылымы, генезисі, магиялардың мазмұны бойынша, қазіргі келбеті мен бағдарлары т.б.

1. Құрылымы. Жоғарыда көрсетілген талдауларға сүйене отырып, қазақтардың магиялық әлемін таразылау үшін оған қатысты ұғымдар мен түсініктемелерді былайша топтай аламыз.

– Үдеріс ретінде (процесс): жадылау, бәддұға, сиқырлау, дуалау, арбау, қарғау, теріс оқу, басын айналдыру, мәңгүрт қылу, сөзі мен көзін тигізу, дем салу т.б.

– Құралдары: материалдық – бойтұмар, ішірткі, қандай-ма бір оқылған дүниелер (фетиштер деп те атуымызға болады), дұғалық; идеялық – сөздер, Құран сүрелері, аспаптар (мәселен, қобыз, даңғара үні), тылсымдығы – аян беру, кенеттен, күтпеген, мүмкін емес оқиғалар арқылы т.б.

– Субъектілері: Жәдігөй, Жадыбас кісі, Сиқыршы, Бақсы, Елті, Жауырыншы, сынықшы, Тамыршы, Жәдігөй, Молда, әулие-әнбилер, құмалақшы, Көзі бар адам (көз, тіл тигізуші) т.б.

2. Генезисі мен дін түрлеріне қатысты тұрыдан алғанда, бір қырынан алғанда, қазақтардың магиялық салттары ортақ бір дүниетанымға негізделсе, екінші бір қырынан алғанда, исламнан тыс және исламдық болып та бөлінетін тәрізді. Исламдық қырлары оның генезисіне қатысты болып та зерделенеді: «Пайғамбардың (с.ғ.с.) қызметшісі оның тарағын ұрлап алып, руластарына апарып береді. Дін жаулары оның тарағына жабысқан бірнеше тал шашына бәддұға оқып, басын өлімге байлайды да сол маңдағы бір құдыққа апарып жасырып тастайды. Ертеңіне пайғамбар (с.ғ.с.) емін ешкім білмейтін дертке шалдығады. Ауру әбден меңдеген пайғамбардың (с.ғ.с.) жүдеу халін көрген мұсылмандар қатты сасады. Есі ауып, талықсыған пайғамбар (с.ғ.с.) түс көреді. Алла Тағаланың қалауымен аян берілген түсінде Жәбірейіл періште (ғ.с.) келіп, оған сиқырға дауа болатын «Фалақ», «Нәс» сүрелерін үйретеді. Ол, бұдан былай өзіне, үмбетіндегі біреуге сиқыр оқылып дуа жасалса осы сүрелер арқылы дем салсын, – деп бұйырады. Әрі дуаланған заттың құдық түбінде жатқанын айтады. Соны алдыртып екі сүрені оқы, – дейді. Сахаба Әбубәкір Сыдық құдықта жатқан пайғамбардың (с.ғ.с.) дуаланған шашын әкеледі. Шаш бірнеше жерден түйілген болып шығады. Қос сүрені аят-аятымен кезек-кезек оқығанда әлгі түйіндер біртіндеп шешіліп, Алла елшісі (с.ғ.с.) дертінен демде сауығып кеткен екен делінеді. Өз пайғамбар Мұхаммедтің (с.ғ.с.) басынан өткен бұл жағдайдан кейін мұсылмандар осы қос сүрені оқып сиқырдан сақтанатын болыпты (Белтенов 2017: 229-230).

Ал ислам дініндегі жалпы атауы жағымды атауы мұғжиза деген концепт түрінде беріледі. Ал жағымсыз мағынасында ду(ғ)алау, ібіліске еру, жын-перінің азғыруы т.б. болып келеді және ол кейіннен тиым салынған әрекет болып саналған.

Сонымен қатар қазақ даласына кең тарған сопылық бағыт, оның ішінде, нақшбандия тариқатында да магиялық дәстүрлердің бар екендігі жоққа шығарылмайды, көп жағдайда исламдық сенімдер бойынша ол табу, эзотерика болып саналады немесе ол туралы дискурс

құруға болмайтындай болып есептеледі. Дегенмен, XIX ғасырларда Бұқара қаласында осы ілімдер бойынша білім беретін арнайы оқу орны болғандығы, бұл мекемелерде қазақтар арасынан шыққан дінге, білімге құштар талантты тұлғалардың білім алып, өнер үйренгендері және тек діни сауаттылық қана емес, әр түрлі магиялық әрекеттерге де бара алатындығы туралы деректер аз емес. Олар ишан, ахун, әулие, пір деген сияқты арнайы діни титулдарға да ие болған, ел ішінде қастерлі адамдар болып құрметтелген. Мәселен, Н.Б. Мансұровтың түсінігі бойынша ишандар осы атаққа ие болған азаматтардың өз бойындағы жеке қасиеттерімен танылғандығы, әулиелігі мен мұғжизаларды таныта білген қасиеттері арқылы көрініс табады (Мансұров, 2016: 213-217, 216).

Құдияр Біләл ишандар туралы: «...Әбу Һурайраның қалтасы – пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) мұғжизасы. Оның іші бос болып көрінгенімен, қолыңды салып қалағаныңды ала бересің. Жалал-ад-дин Руми пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) осы мұғжиза-сүннетін біз де орындай аламыз дегенді айтады...», -деп түсіндіреді (Біләл, 2014: 68-70, 69).

«Ишандардың әулиелігі сопылықтың да эзотерикасын меңгерумен ұштасып жатқандықтан, қажет кезінде көріпкелділікпен де шұғылданған. Олардың ата-бабаларынан, исламның қасиетті деген дін өкілдерінен аяндар беріліп отырған. Олардың қатарында Қызылорда облысы, Қармақшы топырағында XVIII ғасырдың аяғында дүниеге келген Марал ишаннан бастап, бұрынғы Батпаққара жеріндегі Сатыбалды Ишан (XIX ғ), маңғыстаудағы Жұмабай ишан (XX ғ), Ұлытаудағы Ахмет Ишан (XX ғ) сияқты халық арасында зор беделге ие болғандарын атап өткеніміз жөн» (Белтепов, 2017: 107-108).

Ал исламнан тыс ракурстың негізгі субстраты бақсылық, шаманизммен байланысты болса керек. Бірақ, жалпы қазақ даласындағы исламдық түсінікке жатпайтын магиялардың барлығын тұтастай бақсылық көрініс деп саралауға да болмайтын тәрізді. Өйткені, басқа да діни сенімдерден енген және қазіргі таңдағы экстрасенстер деп аталатын мектеп шамандықтан тыс немесе мүлде басқаша парадигмада құрылымданған. Немесе, «көз тию», «тіл тию» сияқты магиялар қай сенімнен алынғандығы және қашан пайда болғандығы белгісіз. Бұл көне түркілік әдебиеттерде, жырларда, халық аузында, мақал-мәтелдерде кездесе бермейтін құбылыс.

Бақсылық магиясы да күрделі құбылыс, оның өзі көпқұрылымды және көп түрлі болып келеді. Жоғарыда айтылғандай, 1990-2000 жылдарғы зерттеулерде қазақ даласындағы бақсылық құпиясы мен әфсаналар және ауызша тараған ақпараттар т.б. XX ғасырдың орта шеніне дейін елімізде бақсылар да арнайы институт деп атауға болатындай деңгейде қалыптасқандығын көруімізге болады.

3. Магиялардың мазмұны бойынша да жіктеуімізге болады. Негізінен алғанда, магиялар жоғарыда атап өткендей, қоғамдық өмірдің барлық саласында кездескендіктен және әрқилы қызмет атқаратындықтан, оларды мазмұны бойынша да былайша ажыратуымызға болады: халықтық медицина, сакральдік феномен, ырым-тиымдар, шынайы өмірлік белестер мен әкптілер. Қазақтардағы магиялық өмірді байыптағанда, кей сәттерде, тұтас дүниетаным мен өмір сүру салттарын, әдет-ғұрпы мен ырым-тиымдарды т.б. барлығын зерделегенде, «магия-дәстүр-экзистенция» түзілімін құрылымдауға болады. Ырымдардың көпшілігі магиялық сипатта сияқты болып көрінеді, өйткені, шындығында да, оның ғылыми негіздемелерін табу өте күрделі ахуалға алып келеді. Екінші бір қырынан, әлі күнге дейін ғылыми тұрғыдан тәжірибеде зерттелмеген мәселенің бірі. Мәселен, ұшықтау магиясын алсақ, кемінде 100 адамға ұшықтау тәжірибесін жасап, оның қаншасына қалай әсер еткендігі мен ықпал етпегендігі туралы пайыздық көрсеткішін шығаруға болады. Немесе, қазіргі таңда да құмалақшылардың көріпкелдігі туралы екіұдай көзқарастар бар: оған шынайы сенетіндер, күдікпен қарайтындар, жоққа шығаратындар. Оларға да тәжірибе өткізілмеген, егер ерікті 100-ден кем емес, адамды таңдап алып, олардың өмірі мен болашағы туралы құмалақшының айтқандарының сәйкестік дәрежесін және оның пайыздық мөлшерлемесін есептеп шығаруға болады, оны жеке-жеке әрбір құмалақшыға жүргізуге де мүмкіндік бар. Үшкіру, ұшықтау, аузына түкіру т.б. орындау үшін арнайы мамандар мен сиқыршылардың қатысуы міндетті емес, ол жалпы халықтық ем-дом, ритуал, баршаға ортақ үдеріс пен таным болып табылады.

Бірақ бұл тұста айта кететін және жете зерттелмеген мәселелердің бірі – жалпыхалықтық ем-дом болғанмен, егер оны кәсібиленген халықтық емші, сиқыршы орындайтын болса, онда оның әсер ету күші ықпалды, қуатты және оң нәтижелі болуына кепілдік неғұрлым көбірек

беріледі. Бұндай дәстүрге халық сенімді және ол нәтижелі деп саналады (қаншалықты пайыз екендігін зерттеу қажет).

4. Қазіргі келбеті мен жаңашаланған бағдарлары. Қазіргі таңдағы «сиқыр әлемі» деп атауға болатын көріністің де өзіндік ерекшеліктеріне тоқтала отырып, оларды былайша жүйелеп көрсетуімізге болады. Оны да хронология бойынша екіге бөліп қарастыра аламыз: тарихи сабақтасқан сиқыр әлемі мен жаңа мифологиялардың туындауы.

Тарихи қалыптасқан сиқырлардың жаңаруы бір қырынан, әлеуметтік мифологиялармен байланысты болса, екінші бір қырынан алғанда, көне дәстүрлерді қайта жаңғырту, оларды реконструкциялау жобасымен жұмыс жасап келеді. Олар көне мистикалар мен оккультистік философияны, мифология мен дінің ортодоксальді негіздерін, ондағы әр қилы мұғжизалар мен сиқырларды негізге алады немесе оларды репрезентациялайды. Олардың жалған-ақиқат екендігін дихотомиялау қиындықтар келтіреді. Дегенмен, шынайы форматтары да болуы ықтимал екендігін ескере отырып, жалғандыққа бағдарланған немесе көне мистикаларды қайта жаңғыртқан бағдарлар бар екендігін де жоққа шығара алмаймыз. Мәселен, «Хан Ата», тылсым әлемдер қабаты (бесінші, алтыншы, жетінші өлшемдер), аян беру, экстрасенстер және квази-экстрасенстер (жалған құмалақшылар, емшілер), гипнозды меңгергендер т.б. Олардың кейбірі қазіргі ақпараттық желілерді пайдалана отырып, қоғамдық санада өзін жарнамалау маркетингін меңгеріп алғандықтан, қоғамдық санада да елеулі ықпалды институт болып құрылымданған және олардың мақсаттарын былайша жіктеп көрсетуімізге болады: бизнес жүргізу және оны жүргізуді үйрететін тренинг (коуч, блогер т.б.); діннің тарихи сакральділігіне сүйену арқылы діни идеологтар мен миссионерлік; әлемдік қаржы институттары арқылы іргелі жобалармен жұмыс жасайтындар, мақсаттары жобаларды жүзеге асыру (олардың мақсаттары әрқилы және арнайы зерттеулерді қажет етеді);

Олардың жұмыс жасау технологиялары: ақпараттық желілермен жұмыс жасауға мамандану немесе арнайы мамандар тарту; жүйесіз немесе бастапқы формада болса да манипуляциялық тәсілдерді меңгеруі; магиялық әлемге деген сенімділік деңгейі т.б.

Қорытынды. Қазақ халқы тарихындағы және қазіргі кездегі магияларды құрылымдық жағынан жүйелеп, жіктеп көрсетуге болатындығын ұсындық.

Хронологиясы мен діни сенім түріне қарай: исламдық және исламға дейінгі сенімдік.

Құрылымы бойынша: процесс түріндегі көрінісі, материалдық құралдары, субъектілері мен объектілері.

Мазмұны бойынша халықтық медицина, сакральді, сөздің экспресивті-эмоционалды күйі.

Жағымды-жағымсыздық өлшемдері бойынша үшке бөле аламыз: зұлымдыққа бағытталған, ізгілікті қалайтын, бейтарап.

Ықпалдылық күші жағынан: кәсібиленген және кәсіби емес, яғни жалпыхалықтық сипат алатын.

Қазіргі таңдағы феноменологиялық бағдарлары: мифологиялық жалғандық деп санау, ғылыми танымды қажет ететіндігі мен зерттелуі, ритуалдардың жай ғана үдеріс ретінде орындалуы, бейтарап қатынастар.

Қазақтардың өмір салтындағы магияның жоғарыда аталған барлық түрлерін біз, шынайы, абсолютті ақиқат ретінде пайымдай алмаймыз. Сондықтан да, оны «миф - реалдылық – ритуал» форматында қарастыруды ұсынамыз. Демек, олардың шынайы немесе шынайы еместігіне байланысты, тұтасынан ұлттық магияларды реконструкция жасау керек, атап айтқанда, миф пен шынайыларын дихотомиялап, олардың ритуалдық форматтарын да көрсетіп, қайсысын тәжірибе жүзінде тексеріп көруге болатындығына байланысты эмприкалық зерттеулер жүргізуіміз керек.

Сонымен қатар, феноменологиялық зерттеулер мен тарихи фольклорлық таным бағыты қазіргі батыстық ғылыми парадигмаларға сай келе бермейтіндігін ескере отырып, оларды алғышарттар мен бастапқы ресурстар ретінде бағалауымыз керек. Мәселен, бақсы, әулие, емші, тәуіп т.б. магиялық қасиеттері туралы еліміздегі жасы ұлғайған адамдардан далалық практика есебінде жүргізілген зерттеулер бойынша алынған мәліметтерді де жоққа шығармай және оларды бірден-бір ақиқат ретінде верификацияламай қабылдауға да болмайды. Ендеше, олардан алынған мәліметтер бізге бастапқы ақпараттар бере алады, екінші кезекте оларға мүмкіндік келгенше тәжірибелер жүргізу қажет.

Екінші бір қырынан алғанда, прагматистердің ұстанымдарына орай, діннің бізге объективті шындығы емес, қазіргі таңда халықтық сұранысқа қажеттілігі бар ма, жоқ па деген мәселеге байланысты, егер тиімді болатын болса, онда ақиқат ретінде өмір сүріп тұрған жоба болып қабылданады деген нұсқаны да ұсынуымызға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

Аташ, Алинов, 2019 – *Аташ Б.М. Алинов А.И.* Ұлы Дала еліндегі салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың саяси-әлеуметтік және тәжірибелік өмірмәнділік маңызы мен ролі // «Ұлы дала түркі халықтарының ортақ мекені» // атты халықаралық ғыл.-тәжр. online конф. материалдар жинағы. Алматы: «Қыздар университеті баспасы», 2019. 133-136 б.

Аташ, 2013 – *Аташ Б.М.* Шамандық метафизика: әлемдік ерік аясындағы бақсы феномені // Тамыр. Искусство, культура, философия. №4(37). 2013. 99-104 б.

Әмірова, 2023 – *Әмірова Қ.* Этногендерлік идеялардың эволюциясы: ұрпақ тәрбиесі мен әжелер институты // З. Қодар, С. Оспанов, С. Б. Бөлекбаев, Б. Аташ, Ә. Құранбек, Ш. Әлиев, О. Қазиев, С. Қоңырбаева, Ж.С. Тлеукенова, Г. Қ. Бектұрғанова, Г. Адаева, Қ. Әмірова. Этногендерология (ұжымдық монография). Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2023. 108-116 б.

Бекежан, 1998 – *Бекежан Ә.* Мифтің қоғамдық санадағы мәні мен қызметі.- канд. дисс. автореф. А., 1998. 14 б.

Белтенев, 2017 – *Белтенев Ж.* Бәддұға // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Бес томдық. 1 том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. 856 б.

Белтенев, 2017 – *Белтенев Ж.* Дұға, дұға оқу // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Бес томдық. 2 том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», - 2017. 92 б.

Белтенев, 2017 – *Белтенев Ж.* Ишан // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Бес томдық. 3 том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», - 2017. 107-108 б.

Белтенев, 2017 – *Белтенев Ж.* Сүре // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Бес томдық. 5 том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», - 2017. 229-230 б.

Габитов, 2012 – *Габитов Т.* Роль религии в казахской культуре // Адам әлемі. №1. 2012. 22-29 б.

Денисова, 2022 – *Денисова А.* О шаманизме. www.shamanspirit.nm.ru/books.html (Қаралған уақыты: 15.02.2022).

Дінтану: энциклопедиялық сөздік, 2018 – *Дінтану: энциклопедиялық сөздік.* 2 Том / құрас.: Н.Ж. Байтенова, А.Д. Құрманалиева. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 115 б.

Жақсылықов, 2006 – *Жақсылықов А.* Шаманизм мен фольклор // Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмалары. Алматы: Жазушы, 2006. 496 б.

Ислам, 2010 – *Ислам.* Энциклопедиялық анықтама. Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. 312 б.

Қабдолдина, 2017 – *Қабдолдина Г.* Ішірткі // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Бес томдық. 5 том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. 747 б.

Қазақ бақсы балгерлері, 1993 – *Қазақ бақсы балгерлері.* Құрастырған Ж. Дәуренбеков, Е. Тұрсынов. Алматы: Ана тілі, 1993. 224 б.

Қазақ спортының саңлақтары, 2007 – *Қазақ спортының саңлақтары.* (Октябрь Жарылғапов, Әбдісәлан Нұрмұханов, Бекзат Саттарханов туралы естеліктер). / Құраст. Жарылқасын Нұсқабайұлы. Алматы: Білім, 2007. 58-59 б.

Қалиев, Оразаев, Смайылова, 1994 – *Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М.* Қазақ халқының салт-дәстүрі. Алматы: Рауан, 1994. 182 б.

Білал, 2014 – *Білал Қ.* Дәстүрлі дініміздің негізі – ишандық мектеп // Жалын. №9. 2014. 68-70 б.

Мансұров, 2016 – *Мансұров Н.Б.* Ишан сөзінің мағыналық сыр-сипаты // Қазақ білім Академиясының баяндамалары. №4. 2016. 213-217 б.

Мэнли, 1994 – *Мэнли П. Холл.* Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. Санкт-Петербург: СПИКС, 1994. 300-450 б.

Оспанов, 2009 – *Оспанов С.* Арғытектану негіздері. Алматы: Арыс, 2009. 424 б.

Сыздықова, 2014 – *Сыздықова Р.* Сөздер сойлейді // Көптомдық шығармалар жинағы. Алматы: Ел-шежіре, 2014. 586.

Токарев, 1990 – *Токарев С.А.* Ранние формы религии. М.: Политиздат, 1990. 622 с.

Уәли, 2017 – *Уәли Н.* Дуақан // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Бес томдық. 2 том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. 87-886.

Уәлиханов, 1985 – *Уәлиханов Ш.* Қазақтардағы шамандықтың калдығы // Таңдамалы шығармалар. 2-бас. Алматы: Жазушы, 1985. 560 б.

Харун, 2002 – *Харун Яхья.* Сотворение Вселенной. М.: Ансар, 2002. 206 с.

References

- Amirova, 2023 – *Amirova Q.* Etnogenderlik ideialardyn evolusiasy: urpaq tarbiesi men ajeler instituty [The Evolution of Ethnogender Ideas: Parenting and the Institution of Grandmothers] // Z. Qodar, S. Ospanov, S.B. Bolekbaev, B. Atash, A. Qurbanbek, Sh. Aliev, O. Qaziev, S. Qonyrbaeva, J.S. Tleukenova, G.Q. Bekturganova, G. Adaeva, Q. Amirova. Etnogenderologia (ujymdyq monografiya). Almaty: QazMemQyzPU, 2023. 108-116 b. [in Kazakh]
- Atash, 2013 – *Atash B.M.* Shamandyq metafizika: alemdik erik aiasyndagy baqsy fenomenı [Shamanic Metaphysics: The Phenomenon of the Shaman in the World Will] // Tamyr. Iskustvo, kultura, filosofia. №4 (37). 2013. 99-104 b. [in Kazakh]
- Atash, Alinov, 2019 – *Atash B.M. Alinov A.I.* Uly Dala elindegi salt-dästür men adet-guryptyñ saiasi-aleumettik jane tajiribelik omirmandilik manyzy men roli [Great steppe is the common place of the Turkic peoples] // «Uly dala turki halyqtarynyn orta q mekeni» // atty halyqaralyq gyl.- tajr. online konf. materialdar jinagy. Almaty: «Qyzdar universiteti baspasy», 2019. 133-136 b. [in Kazakh]
- Bekejan, 1998 – *Bekejan O.* Miftin qogamdyq sanadagy manı men qyzmeti [Meaning and function of myth in public consciousness]. kand. diss. avtoref. A., 1998. 14 b. [in Kazakh]
- Beltenov, 2017 – *Beltenov Zh.* Badduga // Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturlı juiesi. Bes tomdyq. 1 tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 1]. Almaty: TOO «Alem Damu Integrasiya», 2017. 856 b. [in Kazakh]
- Beltenov, 2017 – *Beltenov Zh.* Duga, duga oqu // Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturlı juiesi. Bes tomdyq. 2 tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 2]. Almaty: TOO «Alem Damu Integrasiya», 2017. 92 b. [in Kazakh]
- Beltenov, 2017 – *Beltenov Zh.* Ishan // Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturlı juiesi. Bes tomdyq. 3 tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 3]. Almaty: TOO «Alem Damu Integrasiya», 2017. 107-108 b. [in Kazakh]
- Beltenov, 2017 – *Beltenov Zh.* Sure // Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturlı juiesi. Bes tomdyq. – 5 tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 5]. Almaty: TOO «Alem Damu Integrasiya», 2017. 229-230 b. [in Kazakh]
- Bilal, 2014 – *Bilal Q.* Dasturlı dınnımdıñ negizi – ishandyq mektep [The basis of our traditional religion is the Ishan school] // Zhalyn. №9. 2014. 68-70 b. [in Kazakh]
- Denisova, 2022 – *Denisova A.* O shamanizme [About shamanism]. www.shamanspirit.nm.ru/books.html (Qaralghan uaqyty: 15.02. 2022). [in Russian]
- Dıntanu: ensiklopedialyq sozdık, 2018 – *Dıntanu: ensiklopedialyq sozdık.* 2 Tom [Religion: an encyclopedic dictionary. Volume 2] / quras.: N.Zh. Baitenova, A.D. Qurmanalieva. Almaty: Qazaq universiteti, 2018. 115 b. [in Kazakh]
- Gabitov, 2012 – *Gabitov T.* Rol religii v kazahskoi kulture [The role of religion in Kazakh culture] // Adam alemi. №1. 2012. 22-29 b. [in Russian]
- Harun, 2002 – *Harun Iah'ia.* Sotvorenıe Vselennoi [Creation of the Universe]. M.: Ansar, - 2002. 206 s. [in Russian]
- Islam, 2010 – *Islam.* Ensiklopedialyq anyqtama [Islam. Encyclopedic reference]. Almaty: «Aruna Ltd.» ZhShS, 2010. 312 b. [in Kazakh]
- Mansurov, 2016 – *Mansurov N.B.* Ishan sozinın magynalyq syr-sipaty [Semantic nature of the word Ishan] // Qazaq bilim Akademiasynyn baiandamalary. №4. 2016. 213-217 b. [in Kazakh]
- Menli, 1994 – *Menli P. Hol.* Ensiklopedicheskoe izlozhenie masonskoi, germeticheskoi, kabbalisticheskoi i rozenkreiserovskoi simvolicheskoi filosofii [Encyclopedic presentation of Masonic, Hermetic, Kabbalistic and Rosicrucian symbolic philosophy]. Sankt-Peterburg: SPIKS, 1994. 300-450 b. [in Russian]
- Ospanov, 2009 – *Ospanov S.* Argytektanu negizderi [The basics of genealogy]. Almaty: Arys, 2009. 424 b. [in Kazakh]
- Qabdoldina, 2017 – *Qabdoldina G.* Ishirtki [Ishirtki] // Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturlı juiesi. Bes tomdyq. 5 tom. Almaty: TOO «Alem Damu Integrasiya», 2017. 747 b. [in Kazakh]
- Qaliev, Orazbaev, Smaylova, 1994 – Qaliev S., Orazbaev M., Smaylova M. Qazaq halqynyn salt-dasturu [Traditions of the Kazakh people]. Almaty: Rauan, 1994. 182 b. [in Kazakh]
- Qazaq baqsy balgerleri, 1993 – *Qazaq baqsy balgerleri* [Kazakh shamans]. Qurastyrgan Zh. Daurenbekov, E. Tursynov. Almaty: Ana tılı, 1993. 224 b. [in Kazakh]
- Qazaq sportynyn sanlaqtary, 2007 – *Qazaq sportynyn sanlaqtary* [Gaps in Kazakh sports]. (Oktabr Jarylgapov, Abdısalan Nurmuhanov, Bekzat Sattarhanov turaly estelikter). / Qurast. Zharylqasyn Nusqabaiuly. Almaty: Bilim, 2007. 58-59 b. [in Kazakh]
- Syzdyqova, 2014 – *Syzdyqova R.* Sozder soileidi [Words speak] // Koptomdyq shygarmalar jinagy. Almaty: El-shezhire, 2014. 58b. [in Kazakh]

Tokarev, 1990 – *Tokarev S.A.* Rannie formy religii [Early forms of religion]. M.: Politizdat, 1990. 622 s. [in Russian]

Uali, 2017 – *Uali N.* Duaqan // Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturlı juiesı. Bes tomdyq. 2 tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 2]. Almaty: TOO «Alem Damu Integrasiya», 2017. 87-88b. [in Kazakh]

Ualihanov, 1985 – *Ualihanov Sh.* Qazaqtardagy shamandyqtyn qaldygy [Remains of Kazakh shamanism] // Tandamaly shygarmalar. 2-bas. Almaty: Zhazushy, 1985. 560 b. [in Kazakh]

Zhaqsylyqov, 2006 – *Zhaqsylyqov A.* Shamanizm men folklor [Shamanism and folklore] // Qazaqstannyn qazırgı zamangy madeniettanu paradigmalary. Almaty: Jazushy, 2006. 496 b. [in Kazakh]

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

«ОТАН ТАРИХЫ». 2023. № 26 (3).

ӘДІСНАМА – МЕТОДОЛОГИЯ – METHODOLOGY

<i>Сарқытқан Қ., Мәсімханұлы Д.</i> ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫ ЖӘНЕ ДИАСПОРА МӘСЕЛЕСІ: ГЕОСАЯСИ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДЫ ДАМУ ТҮРҒЫСЫНАН.....	438
--	-----

ТАРИХ – HISTORY – ИСТОРИЯ

<i>Орынбаева Г.У.</i> ДИСКУССИИ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ О ВОССТАНИИ 1916 г. В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: СОЗДАНИЕ МИФА.....	454
<i>Abdrakhmanova K.H., Konkabayeva N.N., Ali Ali Ali Ahmad Shaban (Egunem).</i> HISTORY OF THE STUDY OF MEDIEVAL TURKIC WRITTEN MONUMENTS.....	469
<i>Байдалы Р.Ж., Құдайбергенова А.И.</i> ОРТАЛЫҚ ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ БІЛІК ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1923 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚПЕН КҮРЕСІ.....	479
<i>Vitakanova Z.Sh., Mukanova G.K., Muminov A.K. (Турция)</i> SYMBIOSIS OF SPIRITUAL AND SECULAR FORMS OF CENTRAL ASIAN EDUCATION IN THE HISTORY OF THE TWENTIETH CENTURY.....	495
<i>Жетпісбай Н.Ы., Жанғалиев Ұ.Қ.</i> 1868 ж. «УАҚЫТША ЕРЕЖЕ»: РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН ОТАРЛАУДАҒЫ МАҢЫЗДЫ САТЫСЫ.....	511
<i>Michal Pedracki (Польша), Khasseanova Zh.O., Jizenaliev Y.K.</i> ADAPTIVE FACTORS OF THE FORMATION OF THE POLICH DIASPORA IN KAZAKHSTAN IN THE XIX-XX CENTURIES.....	523
<i>Бекенова А.А., Қозыбаева М.М.</i> 1921-1922 ЖЖ. АШАРШЫЛЫҚ КЕЗІНДЕГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ АРА ҰЙЫМЫНЫҢ КӨМЕГІ.....	536
<i>Sultangazy G.Zh., Nurbayev Zh.Ye., Kishibayeva S.B.</i> URBANISM OF KAZAKHSTAN OF THE XIX-XX CENTURIES THROUGH THE PRISM OF PHOTO SOURCES.....	554
<i>Қабдолдина К.Қ.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОТАРШЫЛДЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ ИСЛАМ ТАРИХЫ: ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДА.....	567
<i>Набиолла Н., Ошан Ж.</i> ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫ: АБЫЛАЙ ХАНҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТАРИХИ ЖЫРЛАР МЕН АҢЫЗДАР.....	582
<i>Капаева А.Т.</i> ГОЛОД 1921-1923 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ И РЕГИОНАХ РОССИИ: ОБЩЕЕ И ОСОБЕННОЕ.....	594
<i>Сәтбай Т.Я., Жолдасұлы Т.</i> СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН КОМПОЗИТОРЛАР ОДАҒЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ (1946-1970 ж.ж.).....	606
<i>Zhutanbayev D.N., Ayagan B.G., Kara A. (Турция)</i> HISTORY OF THE FORMATION OF THE LEGAL BASIS OF TRANSITION TO THE MULTIPARTY SYSTEM IN KAZAKHSTAN IN THE LATE 1980S - FIRST HALF OF THE 1990S.....	618
<i>Гривенная Л.А., Бекишев Р.А.</i> ТАЙНА СПИСКА «232-х»: СОЦИАЛЬНЫЙ ПОРТРЕТ ЖЕРТВ ВОССТАНИЯ 1921 ГОДА НА ОСНОВЕ ЧАСТОТНОГО И ГРАФИЧЕСКОГО АНАЛИЗА.....	632

**АНТРОПОЛОГИЯ. ЭТНОЛОГИЯ. АРХЕОЛОГИЯ –
ANTHROPOLOGY. ETHNOLOGY. ARCHAEOLOGY**

<i>Талеев Д. Ә.</i> ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ СЫРДАРІЯ БОЙЫНДАҒЫ РУХАНИ ОРТАЛЫҒЫ.....	650
<i>Белтепов Ж.</i> ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ МАГИЯ: КОНЦЕПТУАЛДЫ ҰҒЫМДАРЫ, ҚҰРЫЛЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ, ҚАЗІРГІ КЕЛБЕТІ.....	662

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.
